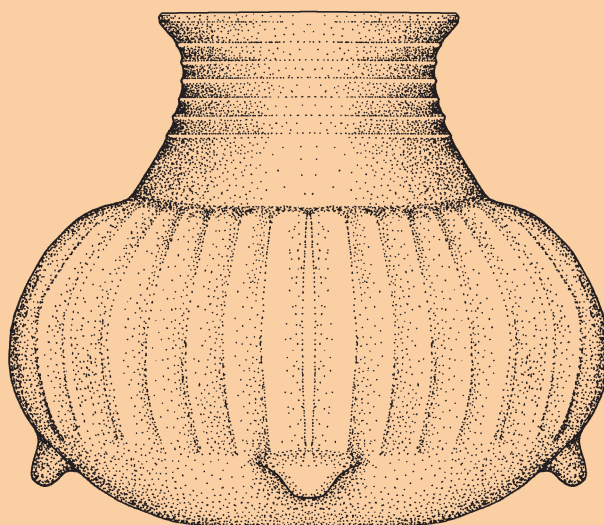

UÝCHODOSLOVENSKÝ PRAVEK

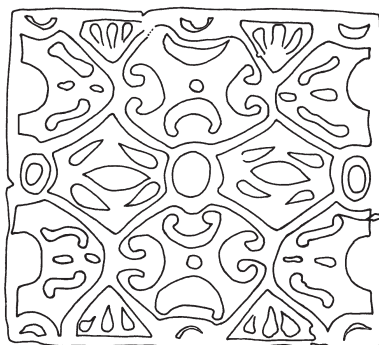
IX

Nitra 2009

VÝCHODOSLOVENSKÝ PRAVEK

IX

**Publikácia vznikla v rámci Centra excelentnosti SAV
Staré Slovensko: dejiny Slovenska od praveku
po vrcholný stredovek**

Zmluva č. III/1/2009

NITRA 2009

VÝCHODOSLOVENSKÝ PRAVEK IX

Hlavná redaktorka:
Elena Miroššayová

Redakčná rada:
Július Béreš, Lýdia Gačková, Ľubomíra Kaminská, Mária Lamiová-Schmiedlová,
Marián Vizdal

Výkonná redaktorka: Daniela Fábiková

Počítačové spracovanie: Beáta Jančíková

Digitálne spracovanie tabuliek: Alica Marková

Tlač: VEDA, vydavateľstvo SAV, Bratislava

© Archeologický ústav SAV, Nitra 2009

Kontaktná adresa (príspevky, ďalšie informácie) / Contact adress (Contributions, Further informations)
Archeologický ústav SAV, Výskumné pracovné stredisko Košice, Hrnčiarska 13, SK-040 01 Košice, Slovakia
Tel: +421 55 662 26 82; Fax: +421 55 729 55 58, e-mail: mirossa@saske.sk

Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma / Distributing, booking and subscription receive
Archeologický ústav SAV, Akademická 2, SK-949 21 Nitra
e-mail: gabriela.holkova@savba.sk

Za znenie a obsah príspevkov zodpovedajú autori. Neprešlo jazykovou úpravou.
The authors are responsible for their contributions.

Žiadna časť tejto publikácie nesmie byť reprodukováaná, alebo rozširovaná v žiadnej forme - elektronicky či mechanicky, vrátane fotokópií, nahrávania, alebo iným použitím informačného systému, vrátane webových stránok, bez predbežného písomného súhlasu vlastníka vydateľských práv.

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form - electronic or mechanical, including photocopy, recording, or any information storage and retrieval system, including web pages, without the prior written permission from the copyright owner.

Na obálke: Urna z hrobu 5 z pohrebiska v Zemplíne.

ISBN 978-80-89315-20-8

OBSAH

<i>Jubilantka PhDr. Elena Miroššayová, CSc.</i>	5
Mária Atresová	
Analýza keramického materiálu z vybraných neskoroneolitických lokalít Zemplína	7
Analysis of Ceramic Finds from Selected Late Neolithic Localities in Zemplín	20
Elena Miroššayová	
Žiarové hroby zo Zemplína	25
Cremation Graves from Zemplín	44
Marián Uličný - Peter Harčar	
Vrcholnostredoveký objekt z Hlavnej ulice 121 v Prešove	47
An Object from the High Middle Ages in Hlavná Street, Prešov	55
Marcela Ďurišová	
Výskum Dolnej brány v Košiciach - objekty fortifikácie	57
The Excavation of the Lower Gate in Košice - the Fortification Objects	105
Lucia Luštíková	
Archeologické výskumy v centre Košíc	109
Archaeological Researches in the Centre of Košice	120
Marián Čurný	
Archeologické doklady výroby tehiel na Spiši	121
Archaeological Evidence of Brickmaking in Spiš	143
Peter Tajkov	
Archeologické výskumy stredovekých kostolov v Čečejovciach, Turni nad Bodvou, Kysaku a Hrhove	145
Archaeological Researches of Medieval Churches in Čečejovce, Turňa nad Bodvou, Kysak and Hrhov	154
KONFERENCIA „Hradiská severného Potisia - Hradisko Zemplín“	
Elena Miroššayová	
Medzinárodná konferencia v Zemplíne	157
Lucia Luštíková - Elena Miroššayová	
Príspevok k osídleniu polohy Hradisko v Zemplíne	159
Contribution to Settlement of the Hradisko Site in Zemplín	167

Katarína Pukanská - Janka Sabová

Geodetické zameranie a priestorová vizualizácia vybraných nálezov hradiska Zemplín	169
Geodetical Location and 3D Visualisation of Selected Finds from the Zemplín Fortified Settlement	176

Martin Pristáš

Hradisko Zemplín - perspektívy výskumu, dokumentácie, prezentácie a ochrany	177
Hillfort Zemplin - Perspectives of Research, Dokumentation, Presentation and Protection	179

Ján Tirpák - Elena Miroššayová - Július Béreš

Geofyzikálne merania v Zemplíne na polohách Hradisko a Župný dom	181
Geophysical Survey in Zemplin on Locality Hradisko and Župný dom	185

Ján Chovanec

Historická architektúra pri rieke Bodrog	187
Historical Architecture upon the Bodrog River	193

Емельян Гомоляк

К вопросу о времени функционирования замков северо-восточной части Верхнего Потисья	195
A propos du temps de fonctionnement des chateaux de la partie du nord-est de la Haute Tissa	197

Вячеслав Котигорошко

Дакийские городища Верхнего Потисья	199
Dacian Hill-Forts of the Upper Tisza Region	204

Игорь Прохненко

К вопросу о создании средневековых фортификационных сооружений на территории Закарпатья	205
To a Question About Creation of Medieval Fortified Construction on the Territory of Transcarpathia	207

Jubileá

PhDr. Július Béreš, CSc., oslávil 70. narodeniny (<i>Mária Lamiová-Schmiedlová</i>)	209
PhDr. Božena Tomášová jubiluje (<i>Mária Lamiová-Schmiedlová</i>)	211

Spomienky k nedožitému 100. výročiu narodenia

PhDr. Ján Pastor, CSc. (<i>Mária Lamiová-Schmiedlová</i>)	213
PhMr. Gustáv Štibrányi (<i>Mária Lamiová-Schmiedlová</i>)	214

Skratky použité v literatúre	215
---	-----

JUBILANTKA

PhDr. Elena Miroššayová, CSc.

Editorka Východoslovenského praveku PhDr. Elena Miroššayová, CSc., (nar. 17. 7. 1948 v Piešťanoch) sa dožila významného životného jubilea. Pri tejto príležitosti sa jej chceme poďakovať za všetko, čo urobila pre slovenskú archeológiu, či už na poli vedeckom ako bádatelka, alebo na poli organizačnom ako dlhoročná vedúca Výskumného pracovného strediska Archeologického ústavu SAV v Košiciach, ale aj ako redaktorka a predsedníčka Slovenskej archeologickej spoločnosti pri SAV.

Do ďalších rokov jej prajeme pevné zdravie, osobnú i pracovnú pohodu, veľa tvorivých síl, ale aj to, aby si zachovala svoj láskavý prístup k ľuďom a ochotu vždy podať pomocnú ruku.

Členovia redakčnej rady, kolegovia a priatelia

ANALÝZA KERAMICKÉHO MATERIÁLU Z VYBRANÝCH NESKORONEOLITICKÝCH LOKALÍT ZEMPLÍNA¹

MÁRIA ATTRESOVÁ

Neskorý neolit, keramický materiál, numerický kód, Ižkovce, Veľké Raškoviec, Malé Raškoviec.

Late Neolithic, ceramic finds, numeric code, Ižkovce, Veľké Raškoviec, Malé Raškoviec.

ÚVOD

Obdobie neskorého neolitu, či už na Zemplíne, alebo v príľahlej časti Malopoľska a na území severovýchodného Maďarska je stále v procese skúmania a snáh o presnejšie definovanie chronologických i priestorových súvislostí.

Významným posunom v poznaní tejto problematiky pre naše územie sa stali výskumy J. Vizdala a M. Vizdala. Publikovaním novozískaných nálezov bolo možné zdôrazniť bohatosť, ako aj význam Zemplína v závere neolitu.

Najnovším prínosom pre riešenie tejto problematiky je výskum horizontálneho sídliska na známej lokalite Polgár-Csőszhalom (Pavúk 2007; Raczky et al. 1994; 2002; 2005; Raczky/Domboróczki/Hajdú 2007). Má veľký význam pre pochopenie neskoroneolitického vývoja v širokom kontexte etnokultúrnych kontaktov.

Čiastočný pokrok v poznaní tejto problematiky, avšak tiež naďalej nejasný vývoj na území horného Potisia počas neskorého neolitu, dali podnet pre opätovné spracovanie keramického materiálu z troch kľúčových zemplínskych lokalít - Ižkoviec, Veľkých Raškoviec a Malých Raškoviec². Cieľom tohto príspevku je priniesť detailnejší pohľad na vybrané aspekty týkajúce sa niektorých výzdobných či typologických prvkov keramického materiálu z uvedených lokalít. Odbornému vyhodno-

teniu získaných záverov bude následne venovaná plánovaná nadväzujúca štúdia.

1. Ižkovce

K objaveniu lokality Ižkovce (okr. Michalovce) došlo počas výstavby tranzitného plynovodu v roku 1985 (Vizdal, J. 1986a; Vizdal, M. 1986; 1994; 1998). Sídlisko bolo situované na miernom piesčitom svahu asi 250 m od ľavého brehu Laborca. Odkryté boli tri sídliskové objekty: 1/1985, 2/1985, 3/1985³.

Keramický materiál - úvodná charakteristika

Detailne spracovaný ižkovský materiál zahŕňal spolu 7088 kusov keramických črepov (tabela 1). Tento počet nemusí predstavovať konečný obsah nálezového celku, ale v každom prípade možno získané výsledky považovať za reprezentatívne v rámci tejto lokality.

Vyhodnotenie keramiky podľa vrstiev v jednotlivých objektoch nebolo možné uskutočniť, avšak sídlisko v Ižkovciach je považované za jednofázové, a tým aj všetky tri objekty za súčasné.

Nasledujúce údaje o keramickom materiáli z Ižkoviec, ako aj z Veľkých Raškoviec boli získané pomocou aplikovania numerického kódu (viď prí-

¹ Tento príspevok vznikol vďaka podpore zo strany Filozofickej fakulty Univerzity Karlovej v Prahe z prostriedkov špecifického výskumu na rok 2009, číslo projektu 224102.

² Na tomto mieste by som chcela srdečne poďakovať PhDr. Lýdii Gačkovej za poskytnutie keramického materiálu archivovaného v Zemplínskom múzeu v Michalovciach. Rovnako patrí moja vďaka aj doc. PhDr. Mariánovi Vizdalovi, CSc., za umožnenie štúdia archeologického materiálu z Malých Raškoviec, ako aj za sprístupnenie výsledkov svojej kandidátskej dizertácie.

³ V rámci vyhodnocovania keramického materiálu z Ižkoviec bol zaznamenaný aj objekt označený ako D-4/86, ktorý nebolo možné presnejšie identifikovať. Preto sú jeho výsledky zahrnuté osobitne v rámci nálezov.

Tabela 1. Ižkovce. Množstvo zastúpenej keramiky v jednotlivých objektoch.

Nálezy keramiky	Objekt 1/1985	Objekt 2/1985	Objekt 3/1985	Objekt D-4/86	Počet
Okraje	133	56	894	49	1132
Okraje presekávané	10	3	90	–	103
Dná	37	17	196	4	254
Črepy s technickou výzdobou (výčnelky)	53	12	325	20	410
Črepy s maľovanou výzdobou	15	5	24	–	44
Črepy s rytou výzdobou	29	32	103	1	165
Črepy s vypichovanou výzdobou	4	14	36	–	54
Ušká	3	2	27	1	33
Nádoby na nôžke	15	10	47	4	76
Ostatné nevýrazné kusy	654	178	3794	191	4817
Spolu	953	329	5536	79	7088

loha)⁴ špeciálne vytvoreného pre charakter daného materiálu (Košťurík/Macháček 1997; Podborský et al. 1977; Procházková 1999; Zápotocká 1978). Z Ižkoviec bolo spracovaných 930 kusov keramických náleзов, či už zlomkov, alebo celých nádob. Do spracovania boli zahrnuté jednak všetky črepy zdobené rytým, vypichovaným a maľovaným ornamentom, ale aj technickou výzdobou, jednak vybraná nezdobená keramika, celé (zrekonštruované) a rekonštruovateľné kusy nádob, prípadne nádoby, kde bolo možné určiť keramickú triedu.

Keramické triedy

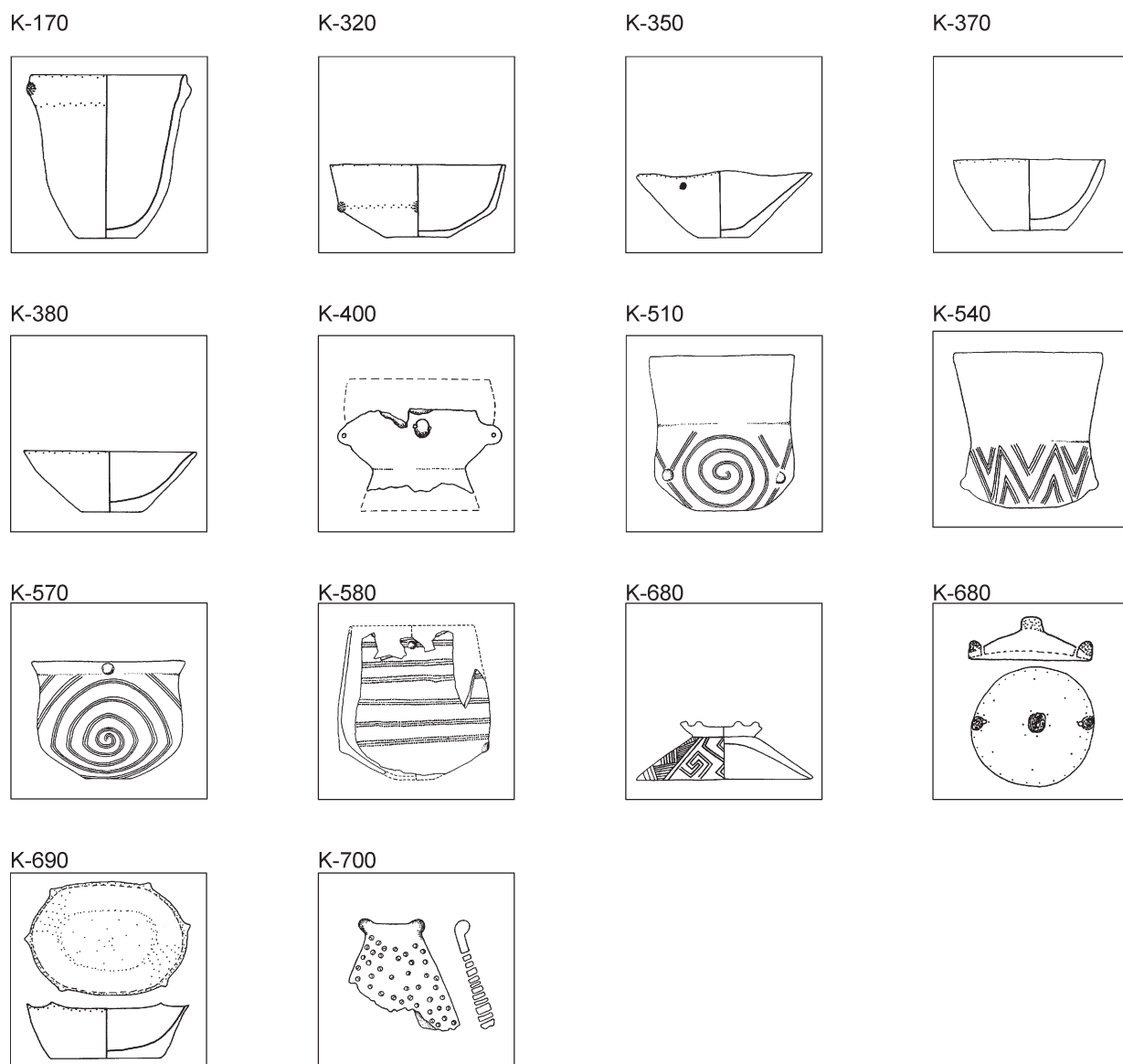
Keramické triedy, ktoré bolo možné určiť, predstavujú spolu osemnásť typov a variantov. Zaznamenaných bolo 371 kusov (obr. 1; tabela 2, 3). Najpočetnejšie sú poháre (171 ks), čo spôsobuje pomerne vysoké zastúpenie zdobenej, najmä rytej, ale aj vypichovanej keramiky, ktorá sa zachovala vo vysokej miere. V porovnaní s bežným, polohrubostenným až hrubostenným materiálom, ktorý predstavujú hlavne hrnce a amfory, sú výsledky nízke, ale len v dôsledku nezahrnutia do spracovania prostredníctvom numerického kódu.

V rámci pohárov boli vyčlenené štyri podskupiny, a to pohár s guľovitým telom a vysokým široko roztvoreným hrdlom (Vizdal, J. 1986a, obr. 1: 1; Vizdal, M. 1998, obr. 3: 2; a mnohé ďalšie), pohár so spodnou výdutinou a široko roztvoreným hrdlom (Vizdal, M. 1986, obr. 133: 4; 1998, obr. 3: 3; 4: 2), nízky široký pohár (Vizdal, J. 1986a, obr. 1: 2; Vizdal, M. 1986, obr. 133: 6; 1998, obr. 4: 3) a hruškovitý pohár (obr. 1; Vizdal, M. 1998, obr. 4: 2).

Tabela 2. Ižkovce. Keramické triedy.

KT - Ižkovce	Keramická trieda - typ a variant	Počet
Kód	Význam kódu	
K 100	hrniec	22
K 170	nádoba s prstencovitým vydutím pod okrajom	15
K 230	amfóra	33
K 300	misa	–
K 320	misa s nízkym hrdlom	3
K 350	misa so štvorhranným hrdlom	1
K 370	misa s oblou stenou	3
K 380	misa kónická	2
K 400	nádoba na nôžke	84
K 500	pohár	105
K 510	pohár s guľovitým telom a široko roztvoreným hrdlom	48
K 550	pohár so spodnou výdutou a široko roztvoreným hrdlom	12
K 570	pohár nízky široký	6
K 580	hruškovitý pohár	2
K 680	pokrievka	10
K 681	pokrievka so zoomorfným držadlom	2
K 690	vanička	9
K 700	zvláštny keramický tvar	2
K 800	hlinená plastika	4
K 980	miniatúrna nádoba	8
Spolu		371

⁴ Súčasťou príspevku je príloha Numerický kód, ktorá podrobne rozpisuje jednotlivé položky uvádzané v tabelách a vysvetľuje význam skratiek použitého kódu.

Obr. 1. Ižkovce. Keramické triedy, výber. Kresby: M. Vizdal (K-400-680a, K-700); M. Attresová (K-170-380, K-680b, K-690).

Samostatný typ predstavujú nádoby s prstenovitým vydutím pod okrajom (Vizdal, M. 1994, tab. 42: 1). Dosahujú skôr veľkosť pohárov (obr. 1; K-170); výnimku tvorí jeden kus, ktorého priemer okraja je 25 cm.

Vďaka vysokému počtu zlomkov z rozhrania dna a nôžky možno konštatovať, že v Ižkovciach sa často vyskytovali nádoby na dutých nohách (Vizdal, M. 1998, obr. 3: 4, 5).

Na základe zachovaných veľkých horizontálnych ušiek vyskytujúcich sa na vydutine možno identifikovať tzv. väčšie amfory (33 ks). Celý tvar týchto nádob nebol zrekonštruovaný.

Inventár z Ižkoviec obsahoval i viacero druhov mís - misy so súmernými plecami, so štvorhran-

ným ústím, s oblou stenou a misy kónického tvaru (obr. 1).

Súčasťou keramického materiálu boli aj pokrievky (Vizdal, J. 1986a, obr. 1: 3; 3: 1; Vizdal, M. 1994, tab. 31: 2, 6; 32: 3; 33: 2, 5), vaničky (Vizdal, J. 1986a, obr. 1: 10; Vizdal, M. 1994, tab. 29: 1-4), zvláštne keramické tvary, hlinené plastiky a miniatúrne nádoby.

Najviac keramických tried bolo určených v objekte 3/1985, v ktorom sa najčastejšie objavovali poháre, ale aj nádoby na dutej nôžke a amfory. V objekte 1/1985 úplne absentovali misy, ale početné boli poháre aj nádoby na dutej nôžke. Najmenej keramických tried bolo určených v objekte D-4/86 (tabela 3).

Tabela 3. Ižkovce. Zastúpenie keramických tried v rámci objektov.

Keramická trieda - Ižkovce					
Kód	Objekt 1/1985	Objekt 2/1985	Objekt 3/1985	Objekt D-4/86	Spolu
K 100	4	2	15	1	22
K 170	1	1	13	–	15
K 230	3	3	26	1	33
K 300	–	–	–	–	–
K 320	–	–	2	1	3
K 350	–	1	–	–	1
K 370	–	–	3	–	3
K 380	–	1	1	–	2
K 400	16	15	49	4	84
K 500	15	27	63	–	105
K 510	12	9	27	–	48
K 550	3	2	7	–	12
K 570	2	–	4	–	6
K 580	1	1	–	–	2
K 680	6	2	2	–	10
K 681	–	1	1	–	2
K 690	5	2	2	–	9
K 700	1	1	–	–	2
K 800	–	1	2	1	4
K 980	1	1	6	–	8
Spolu	70	70	223	8	371

Tabela 4. Ižkovce. Rytá výzdoba.

Technika rytého ornamentu					
Kód	Objekt 1/1985	Objekt 2/1985	Objekt 3/1985	Objekt D-4/86	Spolu
K 0	2	2	19	–	23
K 1	13	12	38	–	63
K 2	8	15	32	1	56
K 3	–	–	12	–	12
K 4	6	3	–	–	9
K 6	–	–	–	–	–
K 7	–	–	2	–	2
Spolu	29	32	103	1	165

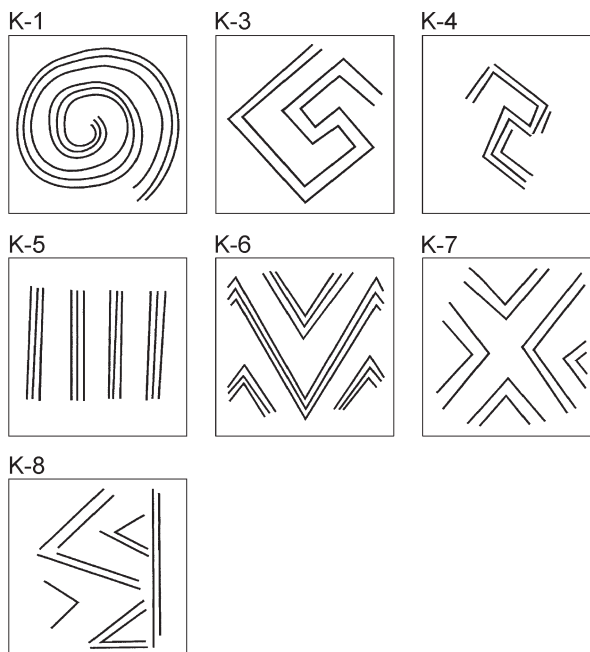
Motív rytého ornamentu					
Kód	Objekt 1/1985	Objekt 2/1985	Objekt 3/1985	Objekt D-4/86	Spolu
K 0	10	16	76	1	103
K 1	14	11	22	–	47
K 3	1	2	–	–	3
K 4	2	–	–	–	2
K 5	–	–	3	–	3
K 6	–	3	2	–	5
K 7	1	–	–	–	1
K 8	1	–	–	–	1
Spolu	29	32	103	1	165

Výzdoba

Výzdoba aplikovaná na keramike z Ižkoviec pozostáva z rytých, vypichovaných, maľovaných a plastických prvkov (napríklad presekávanie okrajov). Podrobne bude rozobraná aj technická výzdoba, kam radíme rôzne druhy plastických výčnelkov.

Za významný výzdobný prvok z tejto lokality je považovaný výskyt rytej výzdoby, a to vo forme jemných rytých zväzkov línií (165 ks). Najčastejšie vytvárajú motív špirály (47 ks), pozostávajúci z troch línií (119 ks). V malom počte sú zastúpené aj iné typy motívov a zväzkov línií (obr. 2; tabela 4). Rytá výzdoba sa vyskytuje najčastejšie na menších pohároch s guľovitým telom, vyhotovených z kvalitne vyrobenej hliny. Doplnená býva i červeným plošným maľovaním povrchu. Výzdoba pokrýva najčastejšie dolnú polovicu nádoby, v zriedkavých prípadoch aj celý povrch.

Ďalším typom zdobenja uplatňovaným na keramike v Ižkovciach je vypichovaná výzdoba. Pozostáva z viacerých typov vpichov. Na základe numerického kódu vypracovaného M. Zápotockou (1978) bolo za-

Obr. 2. Motív rytého ornamentu - MRO. Kreslila M. Attresová.

Tabela 5. Ižkovce. Technika vypichovanej výzdoby.

Kód	Objekt 1/1985	Objekt 2/1985	Objekt 3/1985	Objekt D-4/86	Spolu
K 20	–	1	4	–	5
K 21	–	–	4	–	4
K 22	3	–	3	–	6
K 23	–	5	6	–	11
K 26	–	1	–	–	1
K 31	–	5	9	–	14
K 32	–	–	2	–	2
K 100	1	2	8	–	11
Spolu	4	14	36	–	54

Tabela 6. Ižkovce. Motív vypichovanej výzdoby.

Kód	Objekt 1/1985	Objekt 2/1985	Objekt 3/1985	Objekt D-4/86	Spolu
K 10	1	1	2	–	4
K 20	–	1	1	–	2
K 30	3	10	27	–	40
K 40	–	–	3	–	3
K 50	–	2	3	–	5
Spolu	4	14	36	–	54

znamenajúcich osem spôsobov vypichovania (obr. 5; tabela 5). Z celkového množstva črepov (54 ks) bolo najviac kusov zdobených rôznym typom dvojvýchov (27 ks), ale aj trojvýchov (16 ks). Ostatné črepy nebolo možné určiť (11 ks). Najobľúbenejší bol malý široký trojvýchov - kód 31 (14 ks), ako aj stredný striedavý dvojvýchov - kód 23 (11 ks). Celkovo boli zaznamenané štyri typy dvojvýchov - kódy 20-23, 26 a dva typy trojvýchov - kódy 31, 32.

V dôsledku výraznej zlomkovitosti vypichovaním zdobených črepov bolo zložité bližšie identifikovať motív výzdoby (tabela 6). Najviac zastúpený je motív rovnobežného pásu, aplikovaný na menšie tenkostenné až polohrubostenné poháre (40 ks). Ostatných pár črepov vytvára motív oblý (4 ks) a pravouhlý (2 ks), zvislý pás (3 ks) alebo šikmé pásy - krokvice (5 ks).

Na lokalite Ižkovce boli zaznamenané aj črepy s maľovanou výzdobou. Možno rozlíšiť dva druhy maľovania, jednak červené monochrómnne, ktoré pokrývalo celý povrch nádoby, jednak maľovanie vytvárajúce vzory, ktoré bolo nanášané čiernou farbou (tabela 7).

Prvý spôsob výzdoby bol pravdepodobne dosť častý, ale zachoval sa len výnimočne. Dnes možno pozorovať nenápadné šupinkovité zvyšky červenej farby, zaznamenané na 35 črepoch, z toho asi 5 črepov bolo maľovaných aj z vnútornej strany. Výzdoba sa uplatňovala najmä na tenkostenných až polohrubostenných pohároch, aj na tých, ktoré boli zdobené rytým ornamentom.

Druhý spôsob maľovania je vzácny (Vizdal, J. 1986a, obr. 1: 9-11). Čiernymi šikmými pásmi bolo zdobených 8 črepov. Jeden črep bol maľovaný čiernym ornamentom na bielom podklade. V troch prípadoch možno predpokladať, že čierne maľovanie bolo aplikované na nádobách s dutou nôžkou.

Plastická výzdoba zahŕňa presekávanie okrajov (103 ks), kde je možné evidovať asi štyri spôsoby presekávania a zdobenie okrajov drobnými výčnelkami. Tie boli zaznamenané na 9 črepoch.

Okrem klasickej výzdoby možno hovoriť ešte o výzdobe technickej. Skladá sa z mnohých typov výčnelkov umiestnených najčastejšie na vydutine a na hrdle nádob. Vyskytuje sa aj na črepoch zdobených rytou alebo vypichovanou výzdobou. Na lokalite Ižkovce bolo zaznamenaných 19 typov plastických výčnelkov (obr. 4; tabela 8)⁵. Najpočetnejšie sú výčnelky polguľovité (177 ks), po ktorých nasledujú drobné nevýrazné pupčeky (117 ks). V rovnakom počte sú zastúpené guľovité výčnelky, kužeľovité a kruhové s horizontálnym otvorom (každý po 64 ks). Pomerne početné sú aj zvislo predĺžené pupčeky (46 ks). Ostatné typy majú menšie zastúpenie, ale dopĺňajú pestrú škálu technickej výzdoby. Patria sem pupčeky vodorovne predĺžené (24 ks), s označením horizontálneho otvoru (20 ks), ploché (13 ks), dvojice pupčiek (11 ks), zaoblené výčnelky s vertikálnym otvorom (10 ks), zvislo predĺžené hranaté (9 ks), tzv. sovie hlavičky (3 ks), výčnelky hviezdicové (3 ks), vodorovne predĺžené hranaté (2 ks), trojnásobné (2 ks), sedlovité (1 ks) a nakoniec atypické (1 ks). K technickej výzdobe radíme aj vertikálne prevítané ušká.

2. Veľké Raškovce

Na lokalite Veľké Raškovce (okr. Michalovce) v roku 1971 počas hĺbenia plynovodného potrubia zachytil J. Vizdal štyri neskoroneolitické objekty - A/1971, B/1971, C/1971 a D/1972. Do posledného z nich bol zapustený žiarový hrob. Neskoroneolitická keramika pochádzala aj z kostrového hrobu, ktorý bol umiestnený v objekte 2/1972 s mladou lineárnou keramikou (Vizdal, J. 1973a, 37, tab.

⁵ Celkový počet spracovaných výčnelkov je 678 kusov, čo sa líši od uvedených spoločných údajov, pretože tam neboli zahrnuté všetky črepy a zoláši boli hodnotené aj ryté a vypichované črepy s pupčkami.

Tabela 7. Ižkovce. Maľovaná keramika.

Maľovaná keramika	Počet nálezov v objektoch				
	Objekt 1/1985	Objekt 2/1985	Objekt 3/1985	Objekt D-4/86	Spolu
Čierna farba	4	3	2	–	9
Červená farba	11	2	22	–	35
Spolu	15	5	24	–	44

Tabela 8. Ižkovce. Plastické výčnelky.

Technická výzdoba					
Kód výčnelku	Objekt 1/1985	Objekt 2/1985	Objekt 3/1985	Objekt D-4/86	Spolu
K 1	2	3	30	3	38
K 2	4	5	34	3	46
K 4	30	17	67	3	117
K 5	23	12	139	3	177
K 6	11	8	42	3	64
K 8	1	–	–	–	1
K 11	6	4	49	5	64
K 14	3	2	17	2	24
K 15	–	–	2	1	3
K 18	–	2	10	1	13
K 30	10	3	51	–	64
K 31	1	1	8	–	10
K 38	–	–	1	–	1
K 40	7	1	1	–	9
K 41	–	1	1	–	2
K 42	2	3	13	2	20
K 46	1	–	1	–	2
K 48	–	–	10	1	11
K 49	–	–	–	3	3
K 71	4	1	3	1	9
Spolu	105	63	479	31	678

LXXXIII: 1-3; 1973b). Okrem uvedených objektov pochádzajú z tejto lokality aj sídliskové nálezy s mladou lineárnou keramikou skupiny Raškovce a dva kostrové hroby skupiny Tiszapolgár-Csöszhalom-Oborín (Vizdal, J. 1973a). Na neskoroneolitické sídliskové objekty nadviazal aj neskorší výskum z roku 1973, v rámci ktorého boli odkryté ďalšie dva objekty (E/1973, F/1973) vrátane kostrového hrobu v objekte E/1973 (Vizdal, J. 1986b).

Keramický materiál - úvodná charakteristika

Spracovaný materiál z Veľkých Raškoviec predstavuje spolu 242 keramických zlomkov. Do analýzy

numerického kódu bolo zahrnutých 170 kusov (tabela 9). Najväčšie zastúpenie má keramika polohrubostenná (115 ks), nasleduje tenkostenná (37 ks) a nakoniec hrubostenná (18 ks) keramika.

Vo Veľkých Raškovciach možno registrovať pomerne vysoké zastúpenie zdobenej keramiky (tabela 10). Chronologicky citlivá je maľovaná (5 ks) a vypichovaná (38 ks) výzdoba. Početná je aj technická výzdoba, ktorá je zastúpená rôznymi druhmi výčnelkov (88 ks), alebo plastická výzdoba vo forme presekávaných okrajov (33 ks).

Keramické triedy

Z celkového množstva keramiky bolo možné vytvoriť 15 keramických typov a variantov (obr. 3; tabela 11). Zhodnotených bolo 70 kusov.

Podľa získaných výsledkov majú najväčšie zastúpenie amfory (13 ks). Úplný tvar sa nezachoval. K ich identifikácii napomohli zlomky vertikálne i horizontálne prevrtaných ušíek a masívnejšie keramické črepy. Výnimočne boli zdobené vypichovaním (Vizdal, J. 1973a, tab. LVIII: 5; LIX: 12; LXXVI: 7, 8), ale aj maľovaním (Vizdal, J. 1973a, tab. L: 2).

Početne zastúpené sú poháre (15 ks), v rámci ktorých boli vytvorené tri varianty (obr. 3), a to pohár s guľovitým telom a široko roztvoreným vysokým hrdlom (9 ks; Vizdal, J. 1973a, tab. LXVII: 2), pohár so spodnou vydutinou a široko roztvoreným hrdlom (1 ks; Vizdal, J. 1973a, tab. LXXXIII: 1) a hruškovitý pohár (1 ks).

Významný keramický tvar predstavujú nádoby s prstencovitým vydutím pod okrajom (8 ks; Vizdal, J. 1973a, tab. LXXXIII: 2).

Pomerne časté sú aj misy (7 ks), členené do troch variantov - misa so štvorhranným ústím (3 ks; Vizdal, J. 1973a, tab. XLIX: 1; LII: 2), misa s oblou stenou (1 ks; Vizdal, J. 1973a, tab. LIII: 1) a kónická misa (3 ks; Vizdal, J. 1973a, tab. LV: 3).

Ďalším keramickým tvarom sú nádoby na dutej nôžke (6 ks; Vizdal, J. 1973a, tab. LVI; LVII: 1-3; 1986a, obr. 1: 2, 5; obr. 5: 6). Nôžky na nádobách sú vysoké, v jednom prípade sa vyskytla i nízka nôžka (obr. 3; Vizdal, J. 1973a, tab. LVII: 3).

Keramický inventár ďalej obsahuje hrnce (Vizdal, J. 1973a, tab. LXVI; LXVII: 1; LXXXI), vaničky

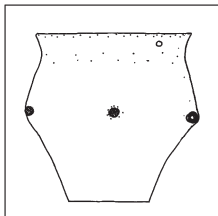
Tabela 9. Veľké Raškovce. Zastúpenie keramiky podľa hrúbky črepu.

Keramiká	Počet nálezov v objektoch						Spolu
	Objekt A/1971	Objekt B/1971	Objekt C/1971	Objekt D/1972	Objekt E/1973	Objekt F/1973	
Tenkostenná	2	3	6	26	–	–	37
Polohrubostenná	2	4	13	84	7	5	115
Hrubostenná	1	1	1	14	1	–	18
Spolu	5	8	20	124	8	5	170

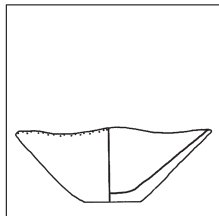
Tabela 10. Veľké Raškovce. Prehľad výrazných typov zastúpenej keramiky.

Keramiká	Počet nálezov v objektoch						Spolu
	Objekt A/1971	Objekt B/1971	Objekt C/1971	Objekt D/1972	Objekt E/1973	Objekt F/1973	
Okraje	4	5	7	47	8	5	76
Okraje presekávané	1	2	1	28	1	–	33
Okraje s prstencovitým vydutím	–	–	–	8	–	–	8
Dná	2	–	2	16	7	4	31
Črepy s technickou výzdobou (výčnelky)	1	3	8	69	4	3	88
Črepy s maľovanou výzdobou	1	–	2	1	1	–	5
Črepy s vypichovanou výzdobou	–	–	5	33	–	–	38
Črepy s rytou výzdobou	–	–	–	1	–	–	1
Ušká	–	2	–	3	–	–	5
Nádoby na nôžke	–	–	–	3	2	1	6

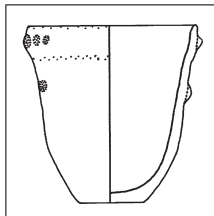
K-100

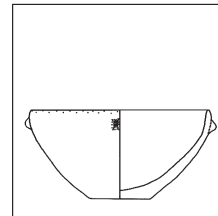
K-170

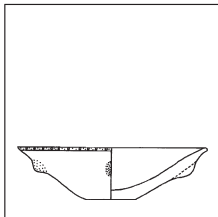
K-350

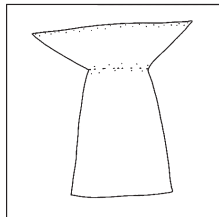
K-370

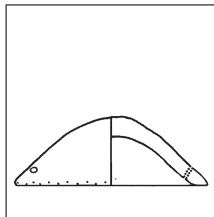
K-380

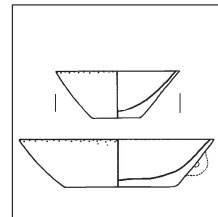
K-400

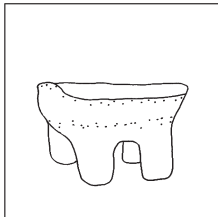
K-510

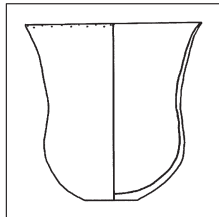
K-550

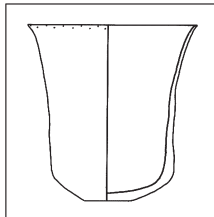
K-580

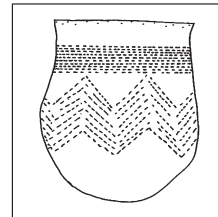
K-680

K-690

K-700

Obr. 3. Veľké Raškovce. Keramické triedy, výber. Kreslila M. Attresová.

Tabela 11. Veľké Raškovce. Keramické triedy.

KT - V. Raškovce	Keramická trieda - typ a variant	Počet
Kód	Význam kódu	
K 100	hrniec	6
K 170	nádoba s prstencovitým vydutím pod okrajom	8
K 230	amfora	13
K 300	misa	
K 350	misa so štvorhranným hrdlom	3
K 370	misa s oblou stenou	1
K 380	misa kónická	3
K 400	nádoba na nôžke	6
K 500	pohár	5
K 510	pohár s guľovitým telom a široko roztvoreným hrdlom	9
K 550	pohár so spodnou výduťou a široko roztvoreným hrdlom	1
K 580	hruškovitý pohár	1
K 680	pokrievka	2
K 690	vanička	4
K 700	zvláštny keramický tvar	1
K 730	antropomorfná nádoba	2
K 980	miniatúrna nádoba	5
Spolu		70

s uškom alebo bez uška (Vizdal, J. 1973a, tab. LV: 1, 2; 1986b, obr. 5: 5, 7), pokrievky (Vizdal, J. 1973a, tab. L: 1), miniatúrne nádoby, antropomorfné nádoby (Vizdal, J. 1973a, tab. LXXVI: 3; LXVIII) a jeden zvláštny keramický tvar (Vizdal, J. 1973a, tab. LXIX).

Zastúpenie jednotlivých keramických tvarov v rámci objektov zobrazuje tabela 12. V najväčšom z objektov D/1972, kde sa vyskytli takmer všetky keramické triedy; dominovali amfory (10 ks), ako aj nádoby s prstencovitým vydutím pod okrajom (8 ks), ktoré sa nachádzali iba v tomto objekte. V ostatných objektoch bolo málo tvarov adekvátnych na určenie.

Výzdoba

V rámci výzdoby možno vo Veľkých Raškovciach analyzovať vypichovanú a maľovanú výzdobu. Plastická výzdoba zahŕňa presekávanie okrajov, technická rôzne druhy plastických výčnelkov.

Pri vyhodnotení vypichovanej výzdoby bolo vo Veľkých Raškovciach zaznamenaných sedem typov vypichovania (obr. 5; tabela 13). Takmer všetka vypichovaná keramika (33 ks) bola sústredená v objekte D/1972 a v malom počte (5 ks) sa vyskytla v objekte C/1971. Medzi najobľúbenejší, a jednoznačne dominujúci spôsob vypichovania patrí veľký široký štvorvpich (kód 42), vyskytujúci sa na 19 črepoch.

Tabela 12. Veľké Raškovce. Zastúpenie keramických tried v rámci objektov.

Keramická trieda - V. Raškovce							
Kód	Objekt A/1971	Objekt B/1971	Objekt C/1971	Objekt D/1972	Objekt E/1973	Objekt F/1973	Spolu
K 100	–	–	2	4	–	–	6
K 170	–	–	–	8	–	–	8
K 230	–	2	1	10	–	–	13
K 300	–	–	–	–	–	–	
K 350	–	–	–	2	–	1	3
K 370	–	–	–	1	–	–	1
K 380	–	–	–	1	1	1	3
K 400	–	–	–	3	2	1	6
K 500	–	1	–	1	3	–	5
K 510	1	–	4	4	–	–	9
K 550	–	–	–	1	–	–	1
K 580	1	–	–	–	–	–	1
K 680	1	–	–	1	–	–	2
K 690	–	–	–	1	3	–	4
K 700	1	–	–	–	–	–	1
K 730	1	1	–	–	–	–	2
K 980	1	–	–	2	1	1	5
Spolu	6	4	7	39	10	4	70

Tabela 13. Veľké Raškovce. Technika vypichovanej výzdoby.

Kód	Objekt A/1971	Objekt B/1971	Objekt C/1971	Objekt D/1972	Objekt E/1973	Objekt F/1973	Spolu
K 22	–	–	–	2	–	–	2
K 23	–	–	1	–	–	–	1
K 28	–	–	–	1	–	–	1
K 29	–	–	–	2	–	–	2
K 32	–	–	–	5	–	–	5
K 42	–	–	2	17	–	–	19
K 54	–	–	–	1	–	–	1
K 100	–	–	2	5	–	–	7
Spolu	–	–	5	33	–	–	38

Tabela 14. Veľké Raškovce. Motív vypichovanej výzdoby.

Kód	Objekt A/1971	Objekt B/1971	Objekt C/1971	Objekt D/1972	Objekt E/1973	Objekt F/1973	Spolu
K 20	–	–	–	2	–	–	2
K 30	–	–	1	3	–	–	4
K 40	–	–	2	2	–	–	4
K 50	–	–	2	26	–	–	28
Spolu	–	–	5	33	–	–	38

Tabela 15. Veľké Raškovce. Maľovaná keramika.

Keramika	Objekt A/1971	Objekt B/1971	Objekt C/1971	Objekt D/1972	Objekt E/1973	Objekt F/1973	Spolu
Čierna farba	–	–	–	1	1	–	2
Červená farba	1	–	2	–	–	–	3
Spolu	1	–	2	1	1	–	5

Aplikovaný bol na veľké nádoby amforovitého tvaru. Išlo o výzdobu vyhotovenú štvorhrotovým nástrojom. V menšom počte (6 ks) boli zaznamenané štyri spôsoby výzdoby dvojvýchom (kódy 22, 23, 28, 29), takmer rovnakým počtom (5 ks) bol zastúpený aj veľký široký trojvýchom (kód 32). Na siedmich črepoch nebolo možné rozoznať druh výchom⁶.

Motív uplatnený pri vypichovanej výzdobe (tabela 14) predstavuje najčastejšie rôzne šikmé pásy vychádzajúce z rovnobežného pásu (kód 50; 28 ks). Menej časté boli pravouhlé motívy (2 ks), horizontálny obežný pás (4 ks) alebo zvislý pás (4 ks).

Výskyt maľovanej keramiky je vo Veľkých Raškovciach vzácny. Podobne ako na lokalite v Ižkovciach, aj tu možno rozlíšiť dva spôsoby maľovania (tabela 15). Červená farba je použitá pri pokrytí celého povrchu nádoby, čierne maľovanie vytvára rôzne motívy zložené z pásov.

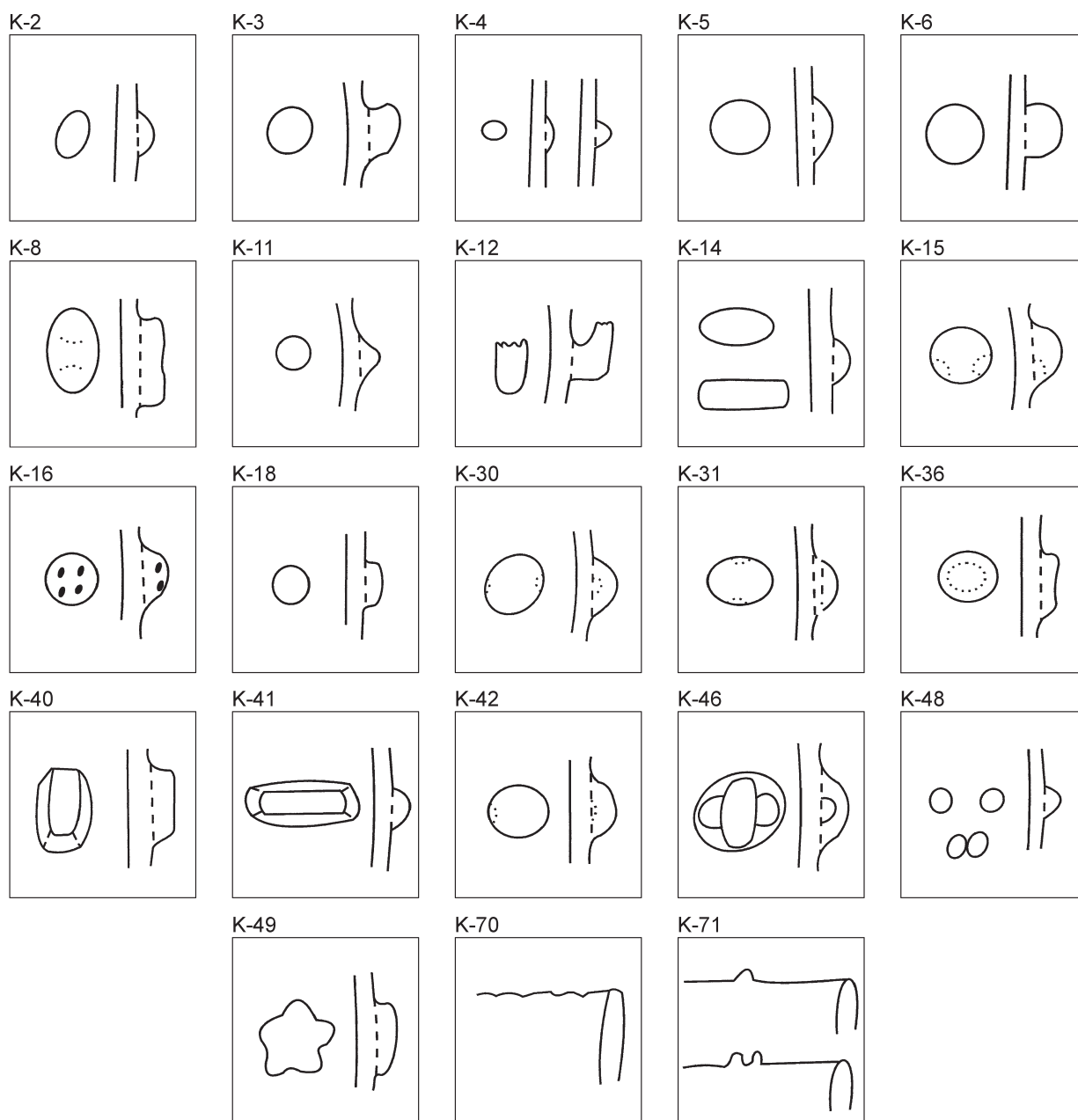
Spolu bolo zaznamenaných päť maľovaných črepov, z toho tri zdobené plošnou červenou farbou

(Vizdal, J. 1973a, obr. 21: 5) a dva čiernymi pásmi. V prvom prípade ide o čierne maľovanie aplikované na amfore a v druhom prípade na nádobe s vysokou dutou nôžkou, kde bol zdobený okraj hrdla, ako aj nôžka (Vizdal, J. 1973a, tab. L: 2; 1986b, obr. 1: 5). Črepy maľované na čierne pochádzajú z objektov D/1973, E/1973 a podľa publikovania aj z objektu F/1973 (Vizdal, J. 1973a, obr. 7: 4). Plošný červený náter sa vyskytuje na keramike z objektov A/1971 a C/1971.

Vo Veľkých Raškovciach boli okraje nádob pomerne často zdobené presekávaním (33 ks; tabela 10). Najviac takto zdobených nálezov (28 ks) pochádza z objektu D/1972, v ostatných objektoch malo presekávanie okrajov veľmi nízke zastúpenie. Pri tejto výzdobe je vhodné spomenúť i drobné výčnelky, ktoré sa vyskytli na zlomkoch dvoch okrajov.

Technická výzdoba zahŕňa viacero typov plastických výčnelkov (obr. 4; tabela 16), ako aj ušká. Rozlíšených bolo 19 typov výčnelkov, v celkovom

⁶ Pre úplnosť poznatkov treba uviesť, že vypichovaná výzdoba sa vyskytla aj v objektoch E-F/1973 (Vizdal, J. 1986b, obr. 2: 1, 10; 6: 3, 6; 7: 1; 11: 8), nemali sme však možnosť zahrnúť ju do celkového vyhodnotenia.

Obr. 4. Plastická/technická výzdoba - PVX. Kreslila M. Attresová.

počte 90 kusov. Najpočetnejšie sú zvislo predĺžené výčnelky (23 ks). Pomerne časté sú aj drobné nevýrazné (12 ks) alebo aj polguľovité (12 ks) výčnelky (Vizdal, J. 1986b, obr. 11: 4), prípadne výčnelky vodorovne predĺžené (9 ks). V menšom počte majú svoje zastúpenie výčnelky atypické (6 ks), gombíkovité (4 ks), kužeľovité (3 ks), ploché (3 ks), zaoblené s vertikálnym otvorom (3 ks), sedlovité (2 ks), kruhové s horizontálnym otvorom (2 ks), antropomorfné (2 ks), dvojice výčnelkov (2 ks), asymetrické (1 ks), guľovité (1 ks), výčnelky s jamkami (1 ks), trojnásobné (1 ks) a hviezdicovité (1 ks). Takmer všetky typy výčnelkov boli zastúpené v objekte D/1972.

3. Malé Raškovce

Lokalita Malé Raškovce (okr. Michalovce) bola objavená počas melioračných prác v rokoch 1987-1988. Nálezisko bolo situované severne od obce v polohe Pod lesom. Tri sídliskové objekty (A/1988, B/1988, C/1988), skúmané M. Vizdalom (1994; 1998), boli začlenené do postbukovohorského obdobia.

Keramický materiál

Keramický materiál z Malých Raškoviec bol podrobne spracovaný autorom výskumu M. Vizdalom (1994).

Tabela 16. Veľké Raškovce. Plastické výčnelky.

Technická výzdoba							
Kód výčnelku	Objekt A/1971	Objekt B/1971	Objekt C/1971	Objekt D/1972	Objekt E/1973	Objekt F/1973	Spolu
K 2	–	–	1	18	3	1	23
K 3	–	–	–	1	–	–	1
K 4	–	1	2	9	–	–	12
K 5	–	–	–	11	1	–	12
K 6	–	–	–	1	–	–	1
K 8	–	–	–	2	–	–	2
K 11	–	–	–	2	–	1	3
K 12	–	–	–	4	–	–	4
K 14	–	–	2	6	–	1	9
K 16	–	–	–	1	–	–	1
K 18	–	–	1	2	–	–	3
K 30	–	–	1	1	–	–	2
K 31	–	–	–	3	–	–	3
K 36	–	2	–	–	–	–	2
K 38	1	–	1	4	–	–	6
K 46	–	–	–	1	–	–	1
K 48	–	–	–	2	–	–	2
K 49	–	–	–	1	–	–	1
K 71	–	–	1	1	–	–	2
Spolu	1	3	9	70	4	3	90

V tejto časti budú preto len stručne uvedené niektoré nové poznatky a výrazné výzdobné prvky⁷.

V rámci rytej keramiky boli na lokalite zastúpené bukovohorské črepy (37 ks) a keramika pravdepodobne szakálhátsekeho rázu (3 ks; *Vizdal, M. 1998, obr. 2: 1-3*). Všetky tieto nálezy pochádzajú z objektu A/1988.

V malom počte (4 ks) sa vyskytla aj keramika vypichovaná (*Vizdal, M. 1998, obr. 2: 4-6*). Technika vypichovaného ornamentu hovorí o dvojvypichom zdobenej keramike (4 ks), v jednom prípade sa vyskytol trojvypich. Vypichovaný ornament bol ozdobou hruškovitých nádob, ktoré sa našli v objektoch A/1988 aj B/1988.

Pri použití maľovanej výzdoby možno rozlíšiť dva druhy maľovania - čierne prvkové maľovanie a biele maľovanie na červenom podklade.

V prípade čierneho maľovania sa zachovalo približne 11 zlomkov v objekte A/1988. Vo väčšine prípadov je zložitá identifikovať motív ornamentu, v troch prípadoch vidieť kombinovanie pásov a kruhového motívu. Na niektorých črepech sa zdá, akoby bol čierny motív aplikovaný na bielom podklade.

Pre záver neskorého neolitu je charakteristické biele maľovanie na červenom podklade. Z Malých Raškoviec poznáme 21 takýchto zlomkov z objektu A/1988 a jeden z objektu B/1988. Motív výzdoby sa zachoval len ojedinele, identifikovať možno jemný,

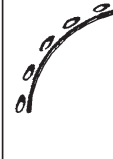
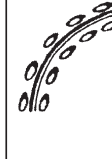
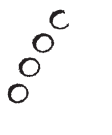

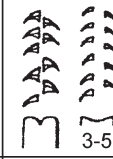
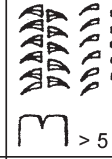
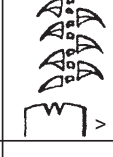

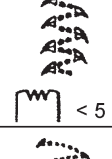
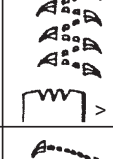
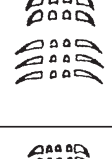
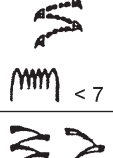
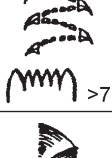

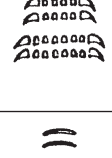
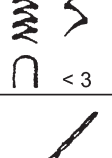
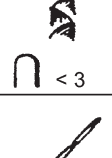
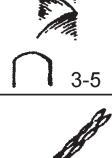
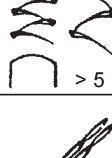
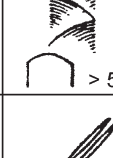

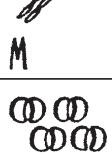
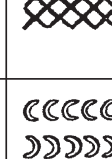
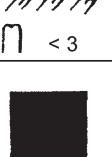
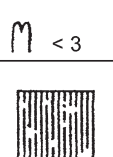
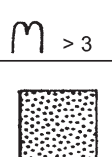
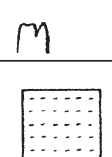
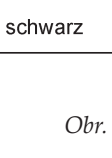
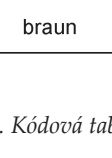
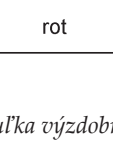
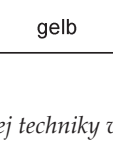
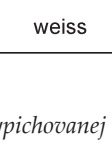
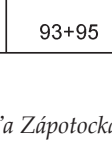
tzv. vetvičkový, sieťový vzor, alebo rôzne šikmé a vodorovné pásy. Výzdoba sa nachádzala pravdepodobne na pohároch, hoci celý tvar sa nezachoval. Z objektu B/1988 pochádza zlomok črepu z rozhrania dna a časti nôžky, takže možno predpokladať nádobu na dutej nôžke. Biely ornament vytváral vodorovné pásy na červenom podklade.

Ostatný nezdobený materiál predstavujú rozličné zlomky doplnené technickou výzdobou - rôznymi druhmi plastických výčnelkov. Výrazný kus zastupuje zlomok horizontálneho oblého uška z amfory, bohato zdobený zhlukom plastických výčnelkov, ktorý sa našiel v objekte B/1988. Presekávanie okrajov nebolo veľmi časté. Zastúpené sú nádoby na dutých vysokých ale aj nízkych nôžkach, poháre, poháre s guľovitým telom a vysokým širokým hrdlom, časté sú rôzne ostro profilované bikónické poháre, oválne vaničky, amfory s vertikálne prevrtaným uškom, pokrievky, miniatúrne nádobky.

ZÁVER

Detailným spracovaním keramického materiálu z Ižkoviec, Veľkých a Malých Raškoviec možno poukázať na niektoré podobnosti, ale aj odlišnosti v keramickom prejave. Na všetkých troch náleziskách

⁷ Materiál z Malých Raškoviec nebol podrobený spracovaniu pomocou numerického kódu.

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
0.	 > 2 mm	 0,5-2	 < 0,5						kombinace 00 + 10
1.									10 + 20
2.	 < 2 mm	 2-3	 3-5	 > 5	 2-3	 3-5	 > 5		20 + 30-90
3.	 < 5	 > 5			 < 5	 > 5			30 + 40-90
4.	 < 5	 > 5			 < 5	 > 5			40 + 50-90
5.	 < 7	 > 7	 < 7	 > 7	 < 7	 > 7			50 + 60-90
6.	 < 3	 < 3	 3-5	 3-5	 > 5	 > 5			60 + 70-90
7.									70 + 80-90
8.	 < 3	 > 3	 < 3	 > 3					80 + 90
9.	 schwarz	 braun	 rot	 gelb	 weiss	 93+94	 93+95		90 + 00-10

Obr. 5. Kódová tabuľka výzdobnej techniky vypichovanej keramiky (podľa Zápotocká 1978, obr. 15).

bol zaznamenaný výskyt maľovanej, rytej, vypichovanej či plasticky zdobenej keramiky. Avšak na každej z uvedených lokalít možno vidieť výraznú odlišnosť, či už v spôsobe vyhotovenia danej výzdoby, alebo v intenzite jej zastúpenia. Podobne aj prítomnosť či neprítomnosť niektorých keramických tvarov môže poukazovať na chronologickú pozíciu jednotlivých lokalít.

Vzhľadom na stanovený rozsah tento príspevok už neobsiahne ďalšie výsledky získané komparáciou niektorých výzdobných či typologických prvkov medzi uvedenými lokalitami, ani ich odborné vyhodnotenie spojené s porovnaním vývoja

v susedných oblastiach. Tieto výsledky sú obsahom ďalších štúdií (*Attresová 2007; Attresová, v tlači*). Keramický materiál zo Zemplína má mnoho analógií v hornom Potisí, ako aj v malopoľskej oblasti a je výsledkom vzájomného ovplyvňovania sa viacerých súčasných kultúr zo záveru neolitu. V súčasnosti sú nám oporou postupne uverejňované keramické a výzdobné formy z horizontálneho sídliska na lokalite Polgár-Csőszhalom (*Sebők 2007*). No napriek stále novým poznatkom je táto problematika naďalej vo vývoji poznania a vyžaduje si aktualizovať známe výsledky výsledkami novými.

LITERATÚRA

- Attresová 2007* - M. Attresová: Problematika neskoroneolitických kultúr na Zemplíne. Diplomová práca (FF UK v Bratislave). Bratislava 2007. Nepochikované.
- Attresová, v tlači* - M. Attresová: Comments on the Late Neolithic development in East Slovakia. In: PANTA REI. Studies in chronology and cultural development of the SE Europe in Earlier Prehistory presented to Juraj Pavúk on the occasion of his 75. birthday (edícia Katedry archeológie FF UK v Bratislave). Bratislava. V tlači.
- Koštuřík/Macháček 1997* - P. Koštuřík/J. Macháček: Komentár ke „Kódu moravské domácí eneolitické keramiky“. In: J. Macháček (Ed.): Počítačová podpora v archeológii. Brno 1997, 47-92.
- Pavúk 2007* - J. Pavúk: Poznámky k neskorému neolitu na Východoslovenskej nížine vo svetle výsledkov výskumu v Polgári-Csőszhalome. Slov. Arch. 55, 2007, 261-275.
- Podborský et al. 1977* - V. Podborský/E. Kazdová/P. Koštuřík/Z. Weber: Numerický kód moravské maľované keramiky. Problémy deskripcie v archeológii. Brno 1977.
- Procházková 1999* - P. Procházková: Návrh databáze eneolitické keramiky. In: I. Kuzma (Ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín - 1998. Nitra 1999, 183-195.
- Raczky et al. 1994* - P. Raczky/W. Meier-Arendt/K. Kurucz/Z. Hajdú/A. Szikora: Polgár-Csőszhalom. A Late Neolithic settlement in the Upper Tisza region and its cultural connections (Preliminary report). Nyíregyházi Jóna András Múz. Évk. 36, 1994, 231-240.
- Raczky et al. 2002* - P. Raczky/W. Meier-Arendt/A. Anders/Z. Hajdú/E. Nagy/K. Kurucz/L. Domboróczki/K. Sebők/P. Sümegi/E. Magyari/Z. Szántó/S. Gulyás/K. Dobó/E. Bácskay/K. T. Biró/Ch. Schwartz: Polgár-Csőszhalom (1989-2000). Summary of the Hungarian-German Excavations on a Neolithic Settlement in Eastern Hungary. In: R. Aslan/S. Blum/G. Kastl/F. Schweizer/D. Thumm (Ed.): Mauerschau. Festschrift für Manfred Korfmann. Bd. 2. Remshalden - Grundbach 2002, 833-860.
- Raczky et al. 2005* - P. Raczky/A. Anders/Z. Hajdú/E. Nagy: Zwischen Himmel und Erde - Polgár-Csőszhalom, eine Siedlung in Ostungarn. In: F. Daim/W. Neubauer (Hrsg.): Zeitreise Heldenberg Geheimnisvolle Kreisgräben. Horn - Wien 2005, 203-209.
- Raczky/Domboróczki/Hajdú 2007* - P. Raczky/L. Domboróczki/Zs. Hajdú: The site of Polgár-Csőszhalom and its cultural and chronological connections with the Lengyel culture. In: J. Kozłowski/P. Raczky (Ed.): The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe. Kraków 2007, 49-70.
- Sebők 2007* - K. Sebők: Ceramic forms of Polgár-Csőszhalom - A case of study. In: J. Kozłowski/P. Raczky (Ed.): The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe. Kraków 2007, 97-116.
- Vizdal, J. 1973a* - J. Vizdal: Zemplín v mladšej dobe kamennej. Košice 1973.
- Vizdal, J. 1973b* - J. Vizdal: Archeologické nálezy na trase tranzitného plynovodu na území Zemplína. Nové Obzory 15, 1973, 183-190.
- Vizdal, J. 1986a* - J. Vizdal: Rettungsgrabung in Ižkovec im Jahre 1985. In: Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nitra - Wien 1986, 305-312.
- Vizdal, J. 1986b* - J. Vizdal: Ďalšie sídliskové objekty a kostrový hrob s vypichovanou keramikou vo Veľkých Raškoviach, okr. Trebišov. Arch. Rozhľedy 38, 1986, 609-622.
- Vizdal, M. 1986* - M. Vizdal: Výskumy a nálezy Zemplínskeho múzea v Michalovciach. AVANS 1985, 1986, 237-252, 336-369.
- Vizdal, M. 1994* - M. Vizdal: Osídlenie Východoslovenskej nížiny v neskorom neolite. Kandidátska dizertácia. Prešov 1994. Nepochikované.
- Vizdal, M. 1998* - M. Vizdal: K problematike neskoroneolitického vývoja na Východoslovenskej nížine. Vsl. Pravek 5, 1998, 91-104.
- Zápotocká 1978* - M. Zápotocká: Ornamentace neolitické vypichané keramiky: technika, terminologie a způsob dokumentace. Arch. Rozhľedy 30, 1978, 504-534.

Mgr. Mária Attresová
Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze
Celetná 20
CZ-116 42 Praha
maria.attresova@gmail.com

ANALYSIS OF CERAMIC FINDS FROM SELECTED LATE NEOLITHIC LOCALITIES
IN ZEMPLÍN

Mária Attresová

Summary

Progress in knowledge of the late neolithic ceramics in the northern Tisza region motivated us to process ceramic finds from three Zemplín localities (Ižkovce, Veľké Raškovce, Malé Raškovce) again. Their detailed processing can reveal some similarities, as well as differences, in ceramic expression. All these sites provided painted, incised or stroke-ornamented pottery, as well as pottery with relief decorations. However, each site shows a noticeable difference, either in decoration technique, or in its frequency. Similarly, presence or absence of some ceramic shapes can suggest chronological position of individual sites.

Stroke-ornamented pottery from Ižkovce presents eight stroked techniques (fig. 5; table 5, evaluated by the numeric code elaborated by M. Zápotocká 1978). From the total number of fragments (54), most of them were decorated with various types of double strokes (27) and the technique of treble strokes (16). Other fragments were not classified (11). Small wide treble strokes (code 31; 14 items) and medium alternate double strokes (code 23; 11 items) were most popular. Four types of double strokes (code 20-23, 26) and two types of treble strokes (code 31, 32) were recorded.

In Veľké Raškovce, large wide quadruple strokes (code 42) prevailed. They occur on 19 fragments from the total number of 38. Four variations of double strokes were found on 6 fragments (code 22, 23, 28, 29); large wide triple strokes are also present (code 32; 5 items). It was impossible to recognize stroke ornaments types on seven fragments.

Stroke-ornamented pottery also occurs in Malé Raškovce (4 items). The stroke ornamented techniques include double strokes (on 4 items) and one case of a treble stroke. Presence of white painted decoration applied on red background (21 items), as well as one distinctive fragment of a horizontal handle from an amphora, decorated with a cluster of protrusions, is interesting.

This contribution cannot include other results of comparing some decorative or typological elements between the presented sites or their expert evaluation and comparison with development in neighbouring areas (expert evaluation of results will be dealt with in a planned follow-up study). Ceramic finds from Zemplín have many analogies in the northern Tisza region and in Lesser Poland and result from mutual influence of various concurrent cultures at the end

of Neolithic. Today we can work with published pottery and decoration forms from a horizontal settlement in Polgár-Csőszhalom (Sebők 2007). In spite of all new information, this topic is still being studied and requires updated results.

Fig. 1. Ižkovce. Pottery classes, selection. Drawing by M. Vizdal (K-400-680a, K-700); M. Attresová (K-170-380, K-680b, K-690).

Fig. 2. Motif of incised ornament - MRO. Drawing by M. Attresová.

Fig. 3. Veľké Raškovce. Pottery classes, selection. Drawing by M. Attresová.

Fig. 4. Relief/technical decoration - PVX. Drawing by M. Attresová.

Fig. 5. Table of codes of stitchband pottery decoration techniques (according to Zápotocká 1978, fig. 15).

Table 1. Ižkovce. Quantity of pottery present in each feature.

Table 2. Ižkovce. Pottery classes.

Table 3. Ižkovce. Incidence of pottery classes in features.

Table 4. Ižkovce. Incised ornament.

Table 5. Ižkovce. Technique of stroked decoration.

Table 6. Ižkovce. Motif of stroked ornament.

Table 7. Ižkovce. Painted pottery.

Table 8. Ižkovce. Plastic decoration.

Table 9. Veľké Raškovce. Incidence of pottery according to potshard thickness.

Table 10. Veľké Raškovce. Summary of distinct types of the pottery present.

Table 11. Veľké Raškovce. Pottery classes.

Table 12. Veľké Raškovce. Incidence of pottery classes in features.

Table 13. Veľké Raškovce. Technique of stroked decoration.

Table 14. Veľké Raškovce. Motif of stroked ornament.

Table 15. Veľké Raškovce. Painted pottery.

Table 16. Veľké Raškovce. Plastic decoration.

Key to charts: Numerical code.

Translated by Viera Tejbusová

Príloha: Numerický kód.

DOCH	STUPEŇ ZACHOVANOSTI EXEMPLÁRU
Kód	Význam kódu
0	presne neidentifikovateľný jedinec
1	okraj
2	hrdlo
3	plece
4	vydutie
5	spodok nádoby
6	dno
7	nôžka
8	rekonštruovateľný exemplár
9	úplne zachovaný exemplár
10	zrekonštruovaný exemplár
11	zlomok výčnelku/uška

DOCHP	STUPEŇ ZACHOVANOSTI POKRIEVKY
Kód	Význam kódu
1	okraj
2	plece
3	vydutie
4	spodok (krycia časť)
5	držadlo
8	rekonštruovateľný jedinec
9	úplne zachovaný jedinec
10	zrekonštruovaný jedinec

DOCHPL	STUPEŇ ZACHOVANOSTI PLASTIKY
Kód	Význam kódu
1	hlava
2	trup
3	ruka
4	nôha
5	nohy s panvou
6	trup s hlavou
7	častočne rekonštruovateľná plastika
8	rekonštruovateľná plastika
9	úplne zachovaná plastika
10	zrekonštruovaná plastika

OKR	TVAR OKRAJA
Kód	Význam kódu
1	kyjovitý
2	zaoblený
3	zúžený
4	hrotitý
5	golierovitý

6	zaostrený
7	zrezaný z vonku
8	rovný
9	zrezaný z vnútra

HR	TVAR HRDLA
Kód	Význam kódu
1	prehnutý
2	kónický
3	priamy
4	priamy s vybočeným okrajom

PL	TVAR PLIEC
Kód	Význam kódu
1	klenutý
2	kónický
3	priamy
4	prehnutý

SP	TVAR SPODKU NÁDOBY
Kód	Význam kódu
1	klenutý
2	kónický
3	priamy
4	prehnutý

DN	TVAR DNA
Kód	Význam kódu
0	neidentifikovateľné
1	ostrý
2	oblý
3	nôžkovitý
6	oblý, dovnútra vklopený
8	dno nevyznačené

NZ	TVAR NÔŽKY
Kód	Význam kódu
1	valcovitá
3	kónická
10	nízka

PRF	PROFILÁCIA NÁDOBY
Kód	Význam kódu
1	profilácia vydutia ostrá
2	profilácia vydutia oblá
3	nasadenie hrdla ostré

Príloha: Numerický kód - pokračovanie.

4	nasadenie hrdla oblé
5	profilácia vydutia ostrá, nasadenie hrdla ostré
6	profilácia vydutia ostrá, nasadenie hrdla oblé
7	profilácia vydutia oblá, nasadenie hrdla ostré
8	profilácia vydutia oblá, nasadenie hrdla oblé

KT	KERAMICKÁ TRIEDA - TYP A VARIANT
Kód	Význam kódu
100	hrniec
110	klasický hrniec
170	nádoba s prstencovitým vydutím pod okrajom
230	amfora
300	misa
320	misa s nízkym hrdlom
350	misa so štvorhranným hrdlom
370	misa s oblou stenou
380	misa kónická
400	nádoba na nôžke
500	pohár
510	pohár s guľovitým telom a široko roztvoreným hrdlom
550	pohár so spodnou vydutinou a široko roztvoreným hrdlom
570	pohár nízky široký
580	hruškovitý pohár
680	pokrievka
681	pokrievka so zoomorfným držadlom
690	vanička
700	zvláštny keramický tvar
730	antropomorfná nádoba
800	hlinená plastika
980	miniatúrna nádoba

TS	HRÚBKA STENY NÁDOBY/FRAGMENTU
Kód	Význam kódu
1	tenkostenná keramika (< 0,25 cm)
2	mierne polohrubostenná keramika (≤ 0,25-0,5 cm)
3	polohrubostenná keramika (≤ 0,5-1 cm)
4	hrubostenná keramika (> 1 cm)

TVS	TVRDOSŤ STENY NÁDOBY/FRAGMENTU
Kód	Význam kódu
1	veľmi mäkká (odretie prsom)
2	mäkká (možno rýpať nechtom)
3	normálna (možno rýpať medeným plechom)
4	tvrdá (možno rýpať oceľovým nožom)

KH	HUSTOTA KERAMICKEJ HMOTY
Kód	Význam kódu
1	plavená
2	jemne zrnitá (do 1 mm)
4	stredne zrnitá (do 2 mm)
6	zrnitá (do 3 mm)
7	hrubo zrnitá (nad 3 mm)

PV	ÚPRAVA POVRCHU NA NÁDOBE
Kód	Význam kódu
1	zrnitý, hrubý
2	hrubo modelovaný
3	jemnejšie modelovaný, prirodzený
4	hladený, prirodzený
5	leštený, prirodzený
6	potiahnutý zvláštnou vrstvou
7	potiahnutý zvláštnou vrstvou a hladený
8	potiahnutý zvláštnou vrstvou a leštený
9	monochrómnne maľovaný (červenou farbou)

PU	ÚPRAVA POVRCHU VO VNÚTRI NÁDOBY
Kód	Význam kódu
1	zrnitý, hrubý
2	hrubo modelovaný
3	jemnejšie modelovaný, prirodzený
4	hladený, prirodzený
5	leštený, prirodzený
6	potiahnutý zvláštnou vrstvou
7	potiahnutý zvláštnou vrstvou a hladený
8	potiahnutý zvláštnou vrstvou a leštený
9	monochrómnne maľovaný

FABP	FARBA ČREPU NA POVRCHU
Kód	Význam kódu
1	tehlová
2	tehlovohnedá
3	hnedá
4	sivá
5	sivočierna
6	tehlovočervená

FABV	FARBA ČREPU VO VNÚTRI
Kód	Význam kódu
1	tehlová
2	tehlovohnedá
3	hnedá

Príloha: Numerický kód - pokračovanie.

4	sivá
5	sivočierna
6	tehlovočervená

DV	DRUH VÝZDOBY
Kód	Význam kódu
1	maľovaná
2	rytá
4	plastická
5	vypichovaná
12	maľovaná a rytá
14	maľovaná a plastická
24	rytá a plastická
25	rytá a maľovaná
124	maľovaná, rytá a plastická
245	rytá, plastická a vypichovaná

RMV	ROZLOŽENIE MAĽOVANEJ VÝZDOBY NA NÁDOBE
Kód	Význam kódu
0	neidentifikovateľné
1	okraj
2	hrdlo
3	plece
4	vydutie
5	spodok nádoby
6	dno
7	nôžka
8	uško
9	celé telo

FAB	FARBA
Kód	Význam kódu
1	čierna
4	červená
5	čierna a biela

OPM	ORNAMENTAČNÝ PRVOK FARBY
Kód	Význam kódu
0	neidentifikovateľný zvyšok farby
1	plošná farba
2	kombinácia plošnej a prvkovej farby
3	prvková farba
20	motív plošných pruhov
21	šikmé pruhy

RRV	ROZLOŽENIE RYTEJ VÝZDOBY NA NÁDOBE
Kód	Význam kódu
0	neidentifikovateľné
1	okraj
2	hrdlo
3	plece
4	vydutie
5	spodok
6	dno
7	nôžka
8	uško
9	celé telo

TRO	TECHNIKA RYTÉHO ORNAMENTU
Kód	Význam kódu
0	neidentifikovateľný rytý ornament
1	zvázok troch tenkých jemne rytých línií
2	zvázok troch hrubších línií
3	zvázok dvoch tenkých jemne rytých línií
4	zvázok dvoch hrubších línií
6	jednoduchá tenká línia
7	jednoduchá hrubá línia

MRO	MOTÍV RYTÉHO ORNAMENTU
Kód	Význam kódu
0	neidentifikovateľné
1	špirála
3	meander pravouhlý
4	meander kosý
5	zvázok zvislých línií
6	„V“ motív
7	motív krížový
8	cik-cak ornament

RVV	ROZLOŽENIE VYPICHOVANEJ VÝZDOBY
Kód	Význam kódu
0	neidentifikovateľné
1	okraj
2	hrdlo
3	plece
4	vydutie
5	spodok
6	dno
7	nôžka
8	uško
9	celé telo

Príloha: Numerický kód - pokračovanie.

TVYV	TECHNIKA VYPICHOVANEJ VÝZDOBY
Kód	Význam kódu
100	vypichovaná výzdoba
10	jednotlivé vpichy
20	dvojvpichy
21	drobný striedavý dvojvpich
22	malý striedavý dvojvpich 2-3mm
23	stredný striedavý dvojvpich 3-5mm
28	jednoduchý dvojvpich
26	stredný dvojvpich prevedený tremolovou technikou 3-5 mm
29	kombinácia radu dvojvpichov s vpichmi viacnásobnými, tremolovými, brázdovými, rôssenskými alebo maľovaním na tej istej nádobe
30	trojvpichy
31	malý široký trojvpich < 5mm
32	veľký široký trojvpich > 5mm
36	veľký úzky trojvpich > 5mm
40	štvorvpichy
42	veľký široký štvorvpich > 5mm
46	veľký úzky štvorvpich > 5mm
50	päť- a viacnásobné vpichy
54	veľký šesťnásobný vpich > 7mm

MVYO	MOTÍV VYPICHOVANÉHO ORNAMENTU
Kód	Význam kódu
10	oblý motív
20	pravouhlý motív
30	horizontálny obežný pás
40	zvislý pás
50	šikmé pásy - krokvice
61	trojuholníkovitý motív
80	iný motív
90	kombinovaný motív

RPV	ROZLOŽENIE PLASTICKEJ VÝZDOBY NA NÁDOBE
Kód	Význam kódu
0	neidentifikovateľné
1	okraj
2	hrdlo
3	plece
4	vydutie
5	spodok
6	dno

7	nôžka
8	uško
12	okraj a hrdlo
14	okraj a vydutie
23	hrdlo a plece
24	hrdlo a vydutie
34	plece a vydutie
35	plece a spodok
45	vydutie a spodok

PVX	PLASTICKÁ VÝZDOBA
Kód	Význam kódu
1	výčnelky
2	zvislo predĺžené
3	asymetrické
4	drobné nevýrazné
5	polguľovité
6	guľovité
8	sedlovité
11	kužeľovité
12	gombíkovité
14	vodorovne predĺžené
15	sovie hlavičky
16	výčnelky s jamkami
18	ploché
30	kruhové s horizontálnym otvorom
31	zaoblené s vertikálnym otvorom
36	antropomorfné
38	atypické
40	zvislo predĺžené hranaté
41	vodorovne predĺžené hranaté
42	s naznačením horizontálneho otvoru
46	trojnásobné
48	dvojice
49	hviezdicové
60	ušká
61	uchá - horizontálne hrotité
62	horizontálne hrotité asymetrické
63	horizontálne oblé
64	horizontálne dvojhroté
65	horizontálne tyčinkovité
70	presekávaný okraj
71	výčnelky na okraji

ŽIAROVÉ HROBY ZO ZEMPLÍNA¹

ELENA MIROŠŠAYOVÁ

Východné Slovensko, Východoslovenská nížina, neskorá doba bronzová, doba halštatská, pohrebisko, žiarové hroby.

East Slovakia, East Slovak Lowland, Late Bronze Age, Halstatt period, burial ground, cremation graves.

ÚVOD

Obec Zemplín patrí na Slovensku k významným archeologickým náleziskám. Nachádza sa v južnej časti Východoslovenskej nížiny na pravej strane rieky Bodrog, utvárajúcej sútokom Latorice a Ondavy. Obec je od sútoku vzdialená približne 1,5 km. Nadmorská výška krajinného reliéfu v chotári sa pohybuje od 98 do 190 m.

Pôdny kryt v katastri tvoria nívne pôdy hlinito-piesočnatého druhu na neokarbonátových sedimentoch. Bonitou patria k produkčným pôdam (*Atlas 1980, VI: 9; VII: 1, 5, 14*).

Z doterajších výskumov a prieskumov vyplýva, že kataster obce Zemplín je starým sídelným územím, vyhľadávaným kvôli zakladaniu osád od neolitu až do súčasnosti. Vďaka strategicky výhodnej polohe v krajine nadobudol Zemplín centrálnu postavenie v neskornej dobe laténskej a neskôr vo včasnom až vrcholnom stredoveku. V 11. až 13. storočí bol sídlom Zemplínskej župy.

Systematický archeologický výskum v obci podnietili predovšetkým výrazné neskorolátensko-nálezky, ktoré v roku 1953 získal pri povrchovom prieskume K. Andel (1955, 144 n.). Archeologický ústav SAV v Nitre poveril vedením prvého odborného výskumu Blažej Benadika². Výkopové práce realizoval v rokoch 1955-1957, 1962 a 1963 na viacerých polohách v intraviláne obce a v areáli hradiska situovaného na ostrohožitej vyvýšenine rovnakého mena - Hradisko. Výskum priniesol cenné poznatky o štruktúre osídlenia katastra obce. Rezom valu na severozápadnej a východnej strane hradiska sa B. Benadikovi podarilo zachytiť

stavebné fázy a konštrukciu opevnenia v časových horizontoch neskornej doby laténskej a včasného až vrcholného stredoveku. Súčasne skúmal obytné a výrobné areály osád ležiacich západne a severne od hradiska, ktoré boli v čase jeho existencie hospodárskym zázemím (*Benadik 1965*). Výsledky výskumov autor čiastočne publikoval s dôrazom na keltsko-dácky horizont osídlenia Zemplína.

Predmetom tohto príspevku sú žiarové hroby nájdené v intraviláne obce, ktoré neboli doposiaľ publikované. O ich existencii sa nezmienil ani B. Benadik (1965, 71,72). Informácie o nich sú obsiahnuté iba v nepublikovanej správe z výskumu (Výskumná správa 9695/81, uložená v archíve AÚ SAV).

Obr. 1. Zemplín, okr. Trebišov. 1 - poloha pohrebiska; 2 - Hradisko.

¹ Príspevok je súčasťou riešenia Grantového projektu 2/0073/08 agentúry VEGA.

² Príspevok je venovaný B. Benadikovi k nedožitým 90. narodeninám.

Poloha náleziska

Žiarové hroby boli zachytené západne od vyvýšeniny Hradisko na mierne stúpajúcom svahu pravostrannej terasy Bodrogu po ľavej strane cesty Zemplín - Cejkov (obr. 1: 1). V roku 1955 bola v záhrade bývalého JRD za rodinným domom č. 72 (obr. 3) zameraná zisťovacia sonda II s rozmermi 4 x 20 m, rozdelená na sektory: a, b. Jej plocha bola v roku 1956 rozšírená o ďalšie sektory: c-j (obr. 2). Na preskúmanej ploche sondy II, s rozlohou cca 600 m², bola odkrytá hrnčiarska pec, pôdorysy chát z neskorej doby laténskej a jeden slovanský objekt (obr. 4; 5). V superpozícii s nimi sa nachádzalo 13 žiarových hrobov. Podľa stavu zachovania hrobov predpokladám, že následné intenzívne osídlenie polohy a novodobé stavebné aktivity pravdepodobne časť pohrebiska porušili alebo úplne zničili.

OPIS HROBOV

Pri opise hrobov som vychádzala z údajov v spomenutej výskumnej správe a v prírastkovom katalógu, ako aj z hrobového inventára, ktorý sa nachádza v depozitári AÚ SAV. Z dostupných prameňov sa pre časť hrobov nepodarilo získať a overiť všetky potrebné údaje na ich interpretáciu.

Hrob 1 (obr. 6)

Sonda II/55, sektor: a, hĺbka 0,90 m od povrchu; akera-mický hrob.

Zvyšky kremácie boli uložené v plytkej priehlbni s priemerom 0,80 m, pri nich ležala železná kopija, pieskovcový brúsik a zlomky železného predmetu. Dva bronzové gombíky a bronzový korálik boli medzi nedohorenými kosťami³.

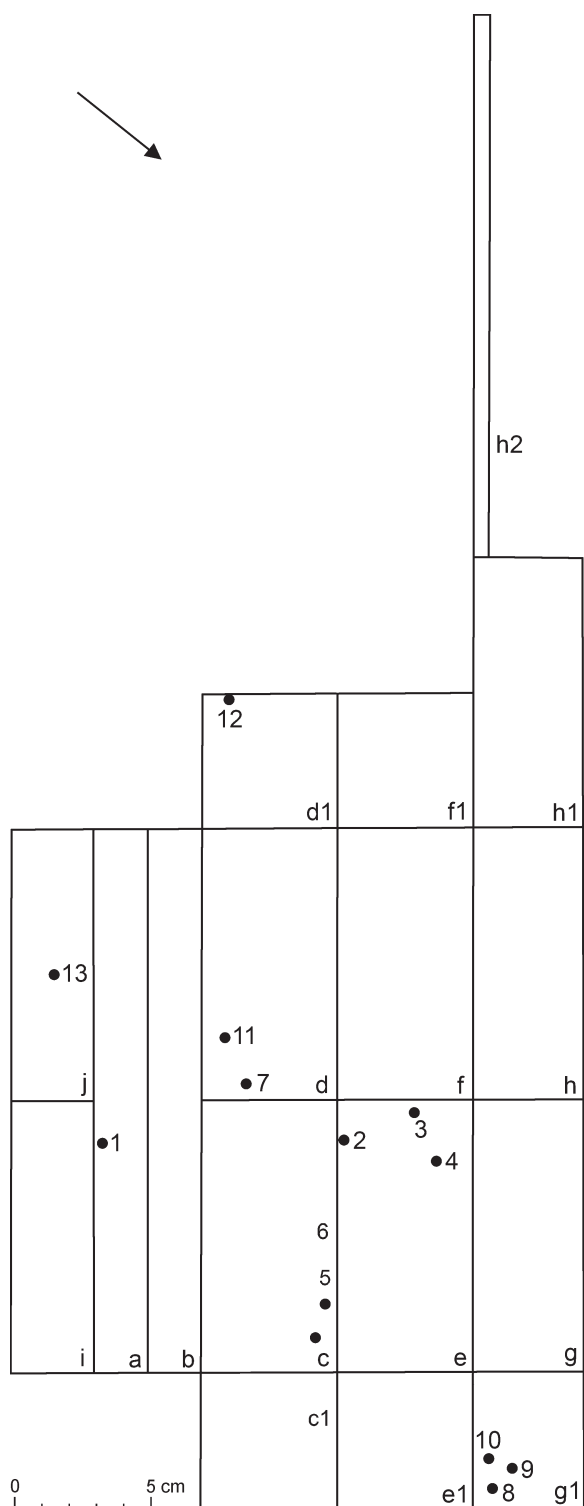
Opis nálezov (prír. č. 46/55):

1. Železná listovitá kopija, dĺ. 280 mm, nezachovala sa.
2. Pieskovcový brúsik, dĺ. 160 mm (tab. I: 4).
3. Bronzová prevliečka v tvare maltézskeho kríža, s mierne vypuklou vonkajšou stranou, s obdĺžnikovým uškom, pr. 23 mm (tab. I: 1).
4. Bronzová prevliečka podobného tvaru, pr. 20 mm (tab. I: 2).
5. Bronzový korálik bočníkovitého tvaru, pr. 14 mm, pr. otvoru 5 mm, v. 8 mm (tab. I: 3).
6. Zlomky železného morfoloicky neidentifikovateľného predmetu.

Hrob 2

Sonda II/56, sektor: e, hĺbka 0,45 m; urnový hrob.

V malej jamke bola uložená popolnica naplnená drobnými nedopálenými kostičkami, pri nej boli fragment misky, ktorá pôvodne asi prikrývala urnu.

Obr. 2. Zemplín, okr. Trebišov. Sonda II - poloha preskúmaných hrobov v sektoroch: a-j.

³ Údaje o hrobe a jeho výbave uvádzam podľa záznamu a kresby v odbornom denníku Výskumnej správy č. 9695/81. Tvar železnej kopije nie je zdokumentovaný.

Obr. 3. Zemplín, okr. Trebišov. Sonda II. Výskum 1955-1956. Foto: B. Benadik.

Obr. 4. Zemplín, okr. Trebišov. Pohľad na skúmanú plochu sondy II. Foto: B. Benadik.

Obr. 5. Zemplín, okr. Trebišov. Sonda II - nálezová situácia v sektoroch: a, b; objekty z neskej doby laténskej.
Foto: B. Benadik.

Opis nálezov (prír. č. 68/56):

1. Urna - čiastočne rekonštruovaná váza, vyrobená v ruke, na pleciach 4 malé trojuholníkovito tvarované výčnelky, pod chýbajúcim okrajom málo výrazné okružné rebro; farba čierna; materiál zrnitý; v zachovanej časti 250 mm, pr. max. vydutia 350 mm (tab. I: 5).
2. Zlomok tenkostennej misky so slabozatiaľnutým okrajom; farba sivohnedá; materiál zrnitý (tab. I: 6).

Hrob 3 (obr. 7)

Sonda II/56, sektor: e, hĺbka 0,70 m.

Nedohorené kostičky boli rozptýlené na ploche asi 0,30 x 0,60 m, medzi nimi ležal železný oštep, na okraji plochy bola nádoba uložená hore dnom a v jej blízkosti kameň.

Opis nálezov (prír. č. 69/56):

1. Šálka s nepravidelným tvarom kotlovitého vydutia, hrdlo mierne odsadené, okraj a ucho chýbajú; farba svetlohnedá; materiál jemne zrnitý; max. v. torza 160 mm, pr. max. vydutia 157 mm (tab. I: 7).
2. Železný oštep poškodený koróziou, dl. listovitého hrotu 62 mm, š. 28 mm, dl. tuľajky 52 mm, pr. 17 mm (tab. I: 8).

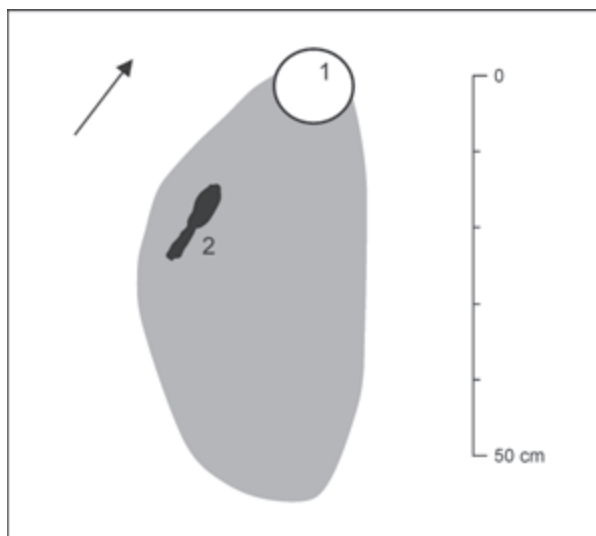
Hrob 4

Sonda II/56, sektor: e, hĺbka 0,40 m; porušený hrob.

Rozpadnutá urna, medzi črepmi boli uložené nedopálené kosti a dno hrncovitej nádoby, v tesnej blízkosti črepov ležal skorodovaný rozpadnutý železný nôž.

Obr. 6. Zemplín, okr. Trebišov. Žiarový hrob 1. Poloha železnej kopije a kamenného brúsika. Foto: B. Benadik.

Obr. 7. Zemplín, okr. Trebišov. Žiarový hrob 3. 1 - šálka; 2 - železný oštep. Plán podľa B. Benadika.

Opis nálezov (prír. č. 73/56):

1. Urna - spodná časť tela vázy so zaobleným vydutím; farba hnedá; materiál jemne zrnitý; v. torza 110 mm, pr. max. vydutia 200 mm (tab. I: 9).
2. Dno hrnca; farba svetlohnedá, vnútro tmavosivé; materiál zrnitý; pr. dna 79 mm (tab. I: 10)
3. Železný nôž, skorodovaný, nezachoval sa.

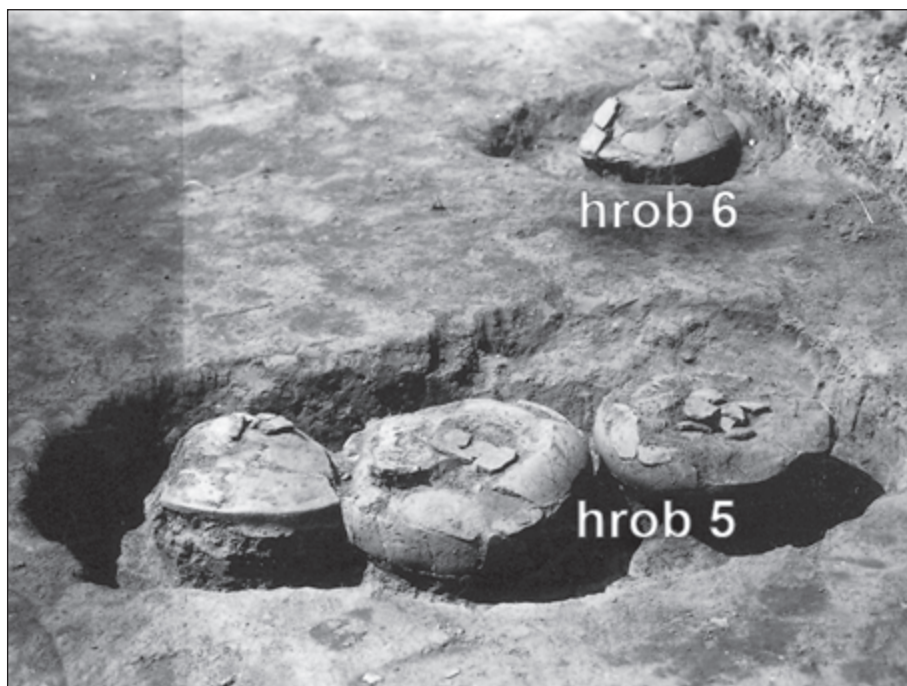
Hrob 5 (obr. 8)

Sonda II/56, sektor: c, hĺ. 0,40 m; urnový hrob.

V plytkej oválnej jame bola uložená urna, v nej zvyšky kremácie a zlomok železného predmetu. Vedľa urny boli sprievodné nádoby a železné zlomky. Autor vo výskumnej správe uvádza v hrobe tri nádoby. Situácia okolo hrobovej výbavy je nejasná. Na fotografii hrobu je rozpoznateľná spodná časť urny, v línii vedľa nej horná časť a zlomky misy (obr. 8). Nie je vylúčené, že urna bola pôvodne prikrýta misou a odkrytá situácia bola výsledkom porušenia hrobu orbou, pri ktorej došlo k posunu misy a hornej časti urny. V depozitári sa z tohto hrobu nachádzajú ešte dve malé šálky, ktoré B. Benadik v opise neuvádza.

Opis nálezov (prír. č. 88/56):

1. Urna vázovitej formy, zdobená na hrdle a vydutí žliabkami, pod ohybom maximálneho vydutia sú 4 nadol sklopené jazykovité výčnelky; povrch vyhladený; farba čierna, vnútro hnedé; materiál jemne ostrený; v. 335 mm, pr. ústia 164 mm, pr. dna 112 mm (tab. II: 5).
2. Profilovaná misa s roztvoreným ústím, okraj odlomený; farba svetlohnedá; materiál jemne zrnitý; max. v. 70 mm, pr. dna 95 mm, pr. max. vydutia 360 mm (tab. II: 3).
3. Malá šálka, ucho odlomené; farba sivá, sekundárne prepálená; v. 45 mm, pr. ústia 51 mm (tab. II: 4).
4. Šálka s jemne rytou výzdobou, kolienkové uško prevítané; farba svetlohnedá; materiál ostrý; v. 59 mm, pr. ústia 62 mm (tab. II: 6).
5. Železný nôž, neúplný; dl. 74 mm (tab. II: 2).
6. Zlomok železnej tyčinky, morfológicky neidentifikovateľný; dl. 44 mm (tab. II: 1).

Obr. 8. Zemplín, okr. Trebišov. Poloha žiarových hrobov 5 a 6. Foto: B. Benadik.

Obr. 9. Zemplín, okr. Trebišov. Žiarový hrob 7. Foto: B. Benadik.

7. Tri amorfné troskovité zlomky, morfológicky neidentifikovateľné; dĺ. 47 mm, 49 mm, 12 mm.

Hrob 6 (obr. 8)

Sonda II/56, sektor: c, hĺbka 0,35 m; urnový hrob. Bez bližšieho opisu nálezovej situácie. V depozitári sú uložené rekonštruovateľné zlomky dvojkónickej vázy, misa a bronzová záušnica. B. Benadik v opise hrobu uvádza ešte dva prasleny, ktoré sa nezachovali.

Opis nálezov (prír. č. 93/56):

1. Urna - dvojkónická váza zdobená na lome vydutia dvoma zvislými širokými ryhami, okraj odlomený; farba hnedá, miestami čierna; v. torza 278 mm, pr. dna 130 mm, pr. max. vydutia 300 mm (tab. II: 9).
2. Misa nepravidelne lievikovite roztvorená, nerovný okraj jemne zatiahnutý, dno chýba; farba svetlohnedá, vnútro miestami čierna; materiál jemne zrnitý; v. 120 mm, pr. ústia 344 mm (tab. II: 8).
3. Bronzová hadovitá záušnica, jeden koniec zosilnený, druhý kónický; pr. 18 mm (tab. II: 8).
4. Dva prasleny.

Hrob 7 (obr. 9)

Sonda II/56, sektor: d, hĺbka 0,30 m; urnový hrob. Urna s nedohorenými kosťami a železným predmetom, prikrytá miskou, stála v kruhovej jame zapustenej do podlažia.

Opis nálezov (prír. č. 95/56):

1. Urna - váza plynulej profilácie, maximálne vydutie v strede tela, pod ním 4 jazykovité nadol sklonené

výčnelky; farba čierna, vnútro hnedé; materiál jemne zrnitý; v. 300 mm, pr. ústia 190 mm, pr. dna 125 mm, pr. max. vydutia 310 mm (tab. III: 2).

2. Miska so zatiahnutým okrajom, neúplná; farba hnedá, vnútro má čierny výmaz, ktorý čiastočne prechádza na vonkajší okraj; zachovaná v. 110 mm, pr. ústia 320 mm (tab. III: 1).
3. Železný predmet morfológicky neidentifikovateľný; dĺ. 54 mm (tab. III: 3).

Hrob 8

Sonda II/56, sektor: g1, hĺbka 0,40 m; urnový porušený hrob.

Hrob obsahoval fragmenty urny, dva zlomky misiek, nedohorené kosti a železný nôž.

Opis nálezov (prír. č. 96/56):

1. Urna - čiastočne rekonštruovateľné zlomky tela vázy, ktorá má na pleciah vydutia nahor vytiahnuté žliabkované vodorovne zrezané výčnelky, pod vydutím 4 jazykovité nadol sklonené výčnelky, dno a okraj nádoby chýbajú; farba svetlohnedá, miestami čierna; materiál jemne zrnitý; pôvodný pr. max. vydutia 360 mm. (tab. III: 6).
2. Vyhnutý okraj misy, zdobený skupinou žliabkov; farba - vnútorná čierna, vonkajšia sivohnedá; materiál jemne zrnitý (tab. III: 5).
3. Železný nôž s oblúkovito prehnutou čepeľou, dva zlomky; dĺ. 49 mm (tab. III: 4).
4. Zlomok profilovanej misy, vydutie je na ohybe pretláčané; farba svetlohnedá; materiál jemne zrnitý (tab. III: 7).

Hrob 9

Sonda II/56, sektor: g1, hĺbka 0,40 m; porušený hrob. Nálezová situácia bližšie neopísaná, hrob porušený orbou. V prírastkovom katalógu sú z hrobu uvedené iba nedohorené kosti. V depozitári boli nájdené zlomky dvoch (troch?) nádob.

Opis nálezov (prír. č. 97/56):

1. Zlomok okraja vázy s plytkými okružnými žliabkami na hrdle; farba čierna, vnútro hnedé; materiál jemne zrnitý; pôvodný pr. ústia 160 mm (tab. III: 8).
2. Zlomok vázy s odsadeným vydutím, na hrdle je nevýrazné plastické rebro; farba čierna, vnútro hnedé; materiál jemne zrnitý (tab. III: 9).
3. Zlomok spodnej časti vydutia vázy s náznakom odlomených jazykovitých výčnelkov; farba čierna, vnútro tmavohnedé; materiál ostrený hrubozrnným pieskom; v. torza 112 mm, pôvodný pr. dna 110 mm (tab. III: 10).

Hrob 10

Sonda II/56, sektor: g1, hĺbka 0,40 m; porušený hrob. Nálezová situácia bližšie neopísaná. Hrob obsahoval zlomky spodnej časti vázy, zlomok náramku a nedohorené kosti.

Opis nálezov (prír. č. 98/56):

1. Spodná časť tela vázy, bez výzdoby; farba červeno-hnedá, vnútro miestami čierna; materiál zrnitý, tvrdo vypálený; pr. dna 140 mm, pr. max. vydutia 340 mm (tab. IV: 2).
2. Zlomok železného náramku; pr. tyčinky 5 mm (tab. IV: 1).

Hrob 11

Sonda II/56, sektor: d, hĺbka 0,30-0,40 m; porušený hrob.

Na ploche s priemerom 0,30 m boli uložené nedohorené kosti a medzi nimi železný nôž. Bez keramiky.

Opis nálezu (prír. č. 101/56):

1. Železný nôž s dlhým trňom a odsadenou čepeľou; dl. 112 mm (tab. IV: 3).

Hrob 12

Sonda II/56, sektor: d1, hĺbka 45 cm; urnový porušený hrob.

Nálezová situácia bližšie nepopísaná. Hrob obsahoval nedohorené kosti, črepy urny a misy.

Opis nálezov (prír. č. 103/56):

1. Urna - váza s dvojkónickým telom oddeleným od valcovitého hrdla plytkým žliabkom, okraj nádoby odlomený; farba čierna, miestami hnedá; materiál zrnitý; v. 258 mm, pr. dna 105 mm (tab. IV: 5).
2. Misa so zatiahnutým okrajom a odsadeným dnom, vyrobená na kruhu, vnútorná stena zvltnená; farba tmavosivá; materiál ostrený; v. 61 mm, pr. ústia 173 mm, pr. dna 70 mm (tab. IV: 5).

Hrob 13

Sonda II/56, sektor: j, hĺbka 0,80 m; porušený hrob. Nálezová situácia bližšie neopísaná. Hrob obsahoval nedohorené kosti, črepy vázy a koráliky.

Opis nálezov (prír. č. 127/56):

1. Urna - zachovaná spodná časť tenkostennej vázy vyrobenej na kruhu, vnútorná stena pri dne zvltnená; farba sivohnedá; materiál zrnitý; v. torza 68 mm, pr. dna 72 mm (tab. IV: 6).
2. Koráliky (3 kusy) - sekundárne prepálené, nízke valcovité telo majú zdobené vlnkou; farba svetlohnedá, vlnka biela; v. 7 mm, pr. 13 mm (tab. IV: 7-9).

Použité skratky: pr. - priemer, v. - výška, š. - šírka, dl. - dĺžka; prír. č. - prírastkové číslo.

Uloženie nálezov: Archeologický ústav SAV v Košiciach.

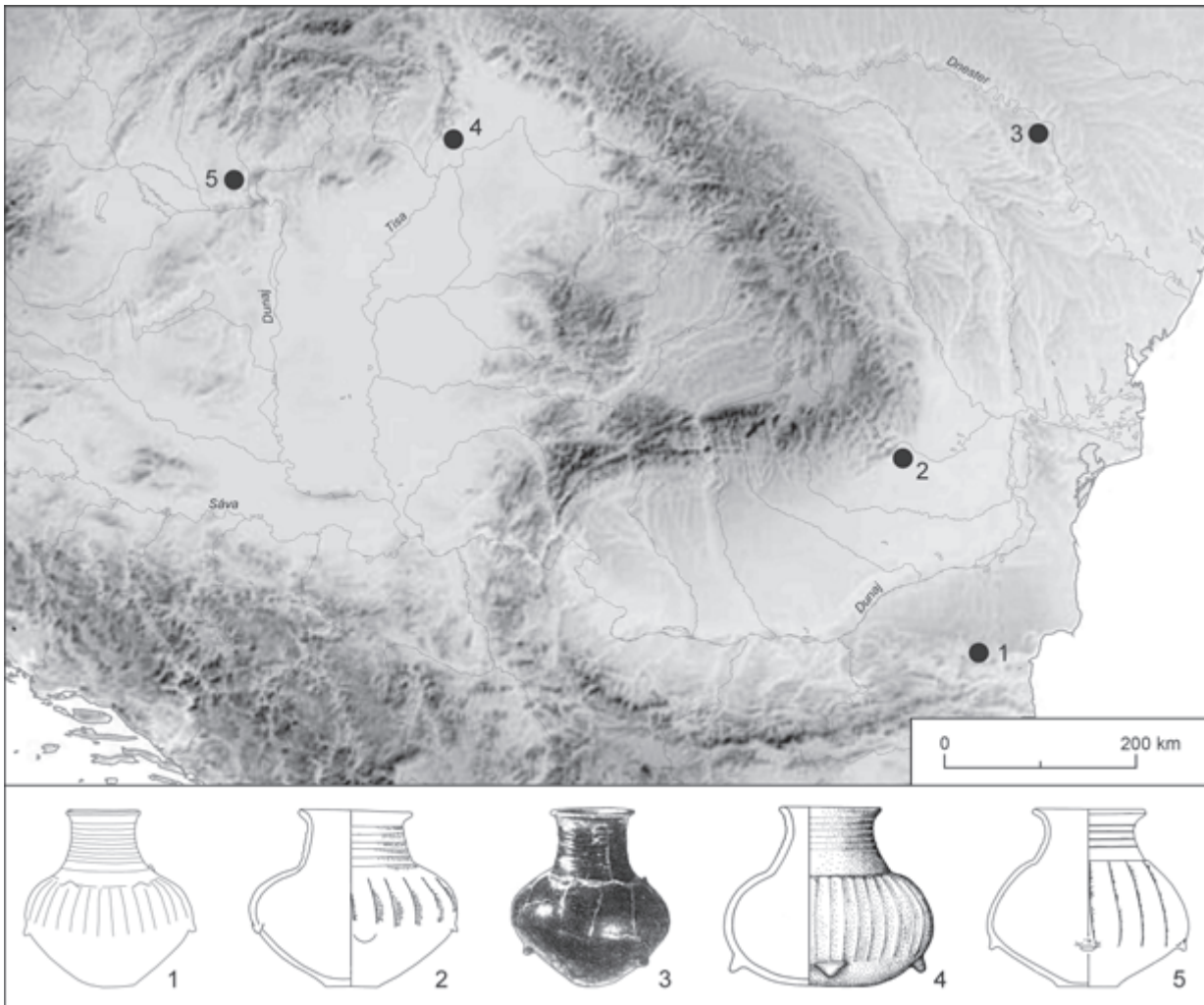
ANALÝZA NÁLEZOV

Keramika vyrobená v ruke

Na pohrebisku v Zemplíne obsahovalo keramiku 11 hrobov. Hroby 1 a 11 boli akeramické. Počet nádob v hrobe sa pohyboval od jednej do štyroch. Vo funkcii popolnice boli použité vázy rôznych tvarov. Typické hrnce absentujú. S istou rezervou môže azda z hrnca pochádzať dno z hrobu 4 (tab. I: 10). Sprievodnú keramiku zastupujú šálky, misy vo funkcii pokrievky a výnimočne váza. Keramika z hrobov bola vyrobená v ruke zo zrnitého materiálu ostreného pieskom rôznej hrúbky. Výnimku tvoria len hroby 12 a 13, v ktorých sa našla na kruhu vyrobená keramika - misa (tab. IV: 4) a časť vázy (tab. IV: 6). Východiskom pre kultúrnu a chronologickú klasifikáciu keramiky bolo kultúrne prostredie Východoslovenskej nížiny, resp. severného Potisia, v ktorom sa Zemplín nachádzal v období od záverečného stupňa neskorej doby bronzovej (HB3) až staršej doby halštatskej (stupeň HC príp. HD1).

Vázy

V hrobe 5 ako urna slúžila váza s užším prehnutým žliabkovaným hrdlom prechádzajúcim do širokého vertikálne žliabkovaného tela. Pod maximálnym vydutím sú štyri jazykovité výčnelky. Povrch nádoby je čierny, hladný (tab. II: 5). Jej tvar nemá predlohu v domácom gávskom prostredí. Do akej miery s ním súvisí žliabkovaná výzdoba, je otázne. Horizontálne žliabky pod okrajom a husto žliabkované vydutie sa objavuje na gávskej keramike zo Somatora (*Pleinerová/Olmerová 1958*, obr. 1: 2-4), ale výzdoba sa považuje za prínos zo západu, z prostredia podolskej

Obr. 10. Mapa rozšírenia nálezov nádob. 1 - Carevbrod (Čičikova 1968); 2 - Izvoru Dulce (Vulpe 1986); 3 - Şoldăneşti (Kašuba 2007); 4 - Zemplín; 5 - Želiezovce (Ožďáni/Nevizánsky 1996).

kultúry (Paulík 1968, 35). Profiláciou a výzdobou má váza zo Zemplína dobré paralely v hrobových nálezoch basarabského komplexu v strednom Podnestrí (Şoldăneşti - Mel'jukova 1958, ris. 20: 1, Kašuba 2007, Abb. 2: B) a dolnom Podunají (Carevbrod - Čičikova 1968, 22, obr. 14; Izvoru Dulce - Vulpe 1986, 59, Abb. 15: 3). V Karpatskej kotline sa porovnateľný exemplár vyskytol v kostrovom hrobe kultúry Mezőcsát v Želiezovciach (Ožďáni/Nevizánsky 1996, obr. 5: 3; 9). Pohrebisko Şoldăneşti, bolo pôvodne datované do druhej polovice 8. až počiatku 7. storočia pred Kr., po spresnení do druhej polovice 8. až 6. storočia pred Kr. (Mel'jukova 1958, 74; 1972, 64), hrob z Izvoru Dulce sa datuje do 8. až počiatku 7. storočia pred Kr. - stupne HB3/HC (Vulpe 1986, 49), hrob z Carevbrodu do druhej polovice 7. storočia pred Kr. (Čičikova 1968, 22) a hrob zo Želiezoviec, pôvodne datovaný do druhej polovice 8. až počiatku 7. storočia pred Kr. - stupeň HC1 (Ožďáni/Nevizánsky 1996, 262), sa po spresnení

dáva na počiatok 7. storočia pred Kr. (Ožďáni/Kujovský 2001, 358, Abb. 1: 4). Uvádzané analógie sú oporou pre datovanie vázy zo Zemplína. Tvarom, výzdobou a nasadením jazykovitých výčnelkov pod vydutím sa najviac podobá nádobám z Izvoru Dulce a Želiezoviec (obr. 10: 2, 5), ktorých datovanie sa pohybuje v rozpätí stupňov HB3/HC-HC1, čo rámcovo zodpovedá druhej polovici 8. až počiatku 7. storočia pred Kr. K rovnakému časovému zaradeniu sa prikláňam aj pri nádobe z hrobu 5 zo Zemplína, v ktorom sa vyskytla v sprievode železného noža a zlomku ďalšieho železného predmetu (tab. II: 1, 2). Z porušeného hrobu 9 pochádza zlomok okraja vázy s čiernym povrchom a so žliabkovaným hrdlom (tab. III: 8), ako aj zlomok z prechodu hrdla a odsadeného vydutia, ktorý má rovnakú úpravu povrchu (tab. III: 9). Nedá sa však s istotou povedať, či oba zlomky nájdené v tom istom hrobe sú z jednej nádoby. Typy nádob so žliabkovaným prehnutým

hrdlom výraznejšie odsadeným od hladkého vydutia sa vyskytujú v súboroch pamiatok kultúry Mezócsát v severovýchodnom Maďarsku (napr. na pohrebisku v Ároktó-Pejpuszta, hrob 24 - *Kemenczei* 1981, Abb. 2: 3). V keramickom inventári uvedenej kultúry sú zaradené do skupiny foriem typologicky odvodzovaných z basarabského komplexu (*Patek* 1974, 346).

Iný typ zastupuje váza z hrobu 2, s povrchom čiernej farby, so širokým výrazne podsadeným maximálnym vydutím, ktoré prechádza ku dnu s malým priemerom. Na prechode hrdla a tela je táto nádoba zdobená malými trojuholníkovými výčnelkami (tab. I: 5). V blízkom geografickom okolí sa k nej nenachádzajú priame analógie. V neskorobronzovom kultúrnom prostredí severného Potisia sa nádoby s výrazne podsadeným vydutím v neskornej gávskej kultúre - v somotorskom type síce vyskytujú, ale majú celkom inak formované výčnelky, ktoré sú umiestnené na pleciah hladkého alebo husto žliabkovaného vydutia (*Pastor* 1958, 317, obr. 5; *Paulík* 1968, 34). Váza zo Zemplína sa tvarom tela viac približuje k nádobám, ktoré sú súčasťou keramického inventára kultúr rozšírených v staršej dobe halštatskej v západokarpatskom a juhovýchodoalpском priestore (*Dobiat* 1980, 168, Abb. 8, Typ 1; Taf. 11: 6; *Pichlerová* 1969, 281, tab. XLVII: 7). Tvarom výčnelkov a ich umiestnením stojí váza zo Zemplína najbližšie urne z Blejšti na dolnom Dunaji (*Vulpe* 1986, 55, Abb. 13: 13).

K zaujímavým tvarom na pohrebisku v Zemplíne patrí neúplná nezdobená váza so stlačeným dvojkónickým vydutím a valcovitým hrdlom, pochádzajúca z hrobu 12 (tab. IV: 5), ktorá je stavbou tela porovnateľná s nádobou z hrobu 1 z lokality Sajószentpéter v severovýchodnom Maďarsku. Na základe súčastí konského postroja je hrob datovaný do horizontu včasnoskýtskych pamiatok (*Kemenczei* 2005, 204, Abb. 11: 1).

V hrobe 9 sa našli čiastočne rekonštruovateľné zlomky vydutiny vázy (tab. III: 6) zdobenej na pleciah žliabkovanými, rovno zrezanými výčnelkami a pod vydutím nadol sklopenými jazykovitými výčnelkami. Žliabkované výčnelky nasadené na plecia nádoby sú príznačné pre amfory gávskej kultúry (*Demeterová* 1986, tab. II: 4, 5), majú však iný tvar a veľkosť. Pre tvar výčnelkov na váze zo Zemplína nie sú zatiaľ z územia juhovýchodného Slovenska a blízkeho okolia známe analógie.

Kým uvedené formy urien z pohrebiska v Zemplíne predstavujú za súčasného stavu poznania na území Východoslovenskej nížiny skôr solitéry, varianty ďalších dvoch nádob patrili k častým tvarom keramického inventára tunajších obyvateľov.

Váza z hrobu 6, s dvoma zvislými ryhami na vydutí (tab. II: 9), patrí k typu dvojkónických nádob

s rovným alebo mierne von vyhnutým okrajom, ktoré majú širší geografický a časový rozptyl. V severnom Potisi sa prítomnosť dvojkónických tvarov považuje za prejav kontaktov tunajšieho obyvateľstva s populáciou lužickej kultúry (*Budinský-Krička* 1976, 130 n.). Ako príklad sú v literatúre uvádzané dvojkónické nádoby zo žiarového hrobu 50 na pohrebisku z konca doby bronzovej a počiatku doby halštatskej vo Vojnatine (*Budinský-Krička* 1976, 130, tab. IX: 6) a zo žiarového hrobu z neďaleko ležiaceho Chustu v Zakarpatskej Ukrajine, ktorý je datovaný do prvej polovice 7. storočia pred Kr. (*Popovich* 1997, 78, Pl. I: 2), prípadne na prelom 8./7. storočia pred Kr. (*Kacsó* 2007, 181). Staršie varianty dvojkónických nádob majú širšiu stavbu tela, mladšie sú prevažne štíhlejšie. Toto zistenie však nemá v dobe halštatskej všeobecnú platnosť, pretože na území Zakarpatskej Ukrajiny sa v hrobch kuštanovickej skupiny vyskytujú oba varianty spoločne (*Popovič* 2006, 185, rys. 15; 22: 2, 5). Na priľahlom území severozápadného Rumunska a oblasti Maramureša sa v keramickom inventári dvojkónické tvary udržiavajú do druhej polovice 5. storočia, prípadne do prvej polovice 4. storočia pred Kr. (*Kacsó* 2007, 162, 185, Abb. 7: 4) a stretávame sa s nimi aj v okruhu pamiatok vekerzugskej kultúry (*Dušek* 1966, 77, Taf. IV: 1; XXVI: 21; XXXIX: 18). Dvojkónické nádoby samy o sebe neprispievajú k presnejšiemu datovaniu. Nádoba z hrobu 6 zo Zemplína reprezentuje štíhlejší variant a je podobná nádobe zdobenej na lome vydutia štvoricou šikmých rýh (žliabkov?) zo žiarového hrobu 60 na pohrebisku vekerzugskej kultúry v Chotíne (*Dušek* 1966, 77, Taf. XXXIX: 18).

Vázovitá nádoba s maximálnym vydutím posunutým do polovice tela a štyrmi jazykovitými výčnelkami pod ním, pochádzajúca z hrobu 7 (tab. III: 1), patrí k typu, ktorého varianty sú na území východného Slovenska bežnou súčasťou keramického inventára halštatských sídlisk a hrobov (*Miroššayová* 1987, 115). Z tejto formy vychádzajúce v ruke vyrobené varianty s pozmenenou profiláciou a umiestnením výčnelkov prežívajú v severnom Potisi do doby laténskej. K Zemplínu územne najbližším príkladom je váza zo žiarového bojovníckeho hrobu z Cejkova, datovaného do stupňa LTB1 (*Benadik* 1964, obr. 1, 2; *Bujna* 2004, 323), ale vyskytuje sa aj vo výbave keltských hrobov stupňa LTC1 (*Hellebrandt* 1993, kép 11: 1, 6).

Zlomok vázy so širokým zaobleným vydutím a odsadeným dnom, pochádzajúci z hrobu 10 (tab. IV: 2), sa od ostatných nádob zo Zemplína líši hnedočerveným zafarbením a veľmi kvalitným vypálením. Pôvodný tvar tejto vázy sa na základe zachovaného zlomku nedá rekonštruovať a typologicky zaradiť. Rovnaký problém je aj pri vázach z hrobu 4 (tab. I: 9) a hrobu 9 (tab. III: 10).

Misy

V žiarových hroboch slúžili misy spravidla ako pokrievky na urnu. Takáto nálezová situácia bola na pohrebisku v Zemplíne zachovaná iba v hrobe 7 (obr. 9). V ostatných ležali zlomky mís v blízkosti urny. Možno predpokladať, že ide o sekundárnu polohu následkom porušenia hrobu. Tvary mís sú rôzne. Profilovaná misa z hrobu 5 (tab. II: 3) a zlomok misy s radom jamiek na ohybe lomu z hrobu 8 (tab. III: 7) patria k typu širokých profilovaných mís s vyhnutým okrajom, ktoré sa na území Východoslovenskej nížiny objavujú v sídliskovom materiáli zo stupňa HB3-HC (Miroššayová 2006, obr. 3: 8). Jednoduchá kónická miska z hrobu 6 (tab. II: 8) a misky so zatiahnutým okrajom, ktorých zlomky sa našli v hrobach 2 a 7 (tab. II: 6; III: 1), sú bežnými formami úžitkovej keramiky na sídliskách aj pohrebiskách a pre klasifikáciu nemajú kultúrnu a chronologickú príznakosť.

Pravdepodobne z misy so širokým výrazne vyhnutým okrajom pochádza zlomok zdobený na vnútornej strane šikmými žliabkami (tab. III: 5). Súdime tak podľa čiernej farby na povrchu vnútornej steny a hnedej farby na vonkajšej stene, čo je pre misky typické.

Šálky

Na pohrebiskách sú šálky častým tvarom sprievodnej keramiky, ktorá bola súčasťou pohrebných obradov. V Zemplíne sa našli v dvoch hrobach. Šálka z hrobu 5 je svetlohnedej farby s jemne rytou výzdobou. Prevrtané kolienkovité uško (tab. II: 6) ju funkčne radí medzi sacie nádoby. Podrobnejšie sa morfológiou, funkciou a rozšírením sacích nádob v okruhu kultúr juhovýchodných popolnicových polí, kam patrí aj územie juhovýchodného Slovenska, zaoberali V. Furmánek a V. Mitáš (2007). Dospeli k záveru, že v uvedenom kultúrnom okruhu sa sacie nádoby vyskytujú predovšetkým v kyjatickej kultúre na juhu stredného Slovenska v neskorej dobe bronzovej. V oblasti gávskej kultúry neboli známe. Prítomnosť takejto nádoby v Zemplíne, na teritóriu rozšírenia gávskej kultúry je o to zaujímavejšia, že jej forma a výzdoba nevychádza z tejto kultúry. Zemplínska nádoba má mäkkšiu profiláciu tela, ale výzdoba jemnými horizontálnymi ryhami na hrdle a krokvicovito rozloženými ryhami na vydutí má predlohy v ornamentike kyjatickej kultúry (resp. severných popolnicových polí). Typologicky blízka analógia pochádza z hrobu 25/1941 na pohrebisku v Kyjaticiach (Furmánek/Mitáš 2007, 95 n., obr. 1: 3). Nasadením uška vychádzajúceho priamo z okraja je porovnateľná so šálkami z hrobov 504/71 a 691/73 v Radzovciach

(Furmánek/Mitáš 2007, obr. 6: 3; 8: 11). Otázku, ako sa šálka dostala na územie Východoslovenskej nížiny, nechávam zatiaľ nezodpovedanú. Centrálnym sídelným územím nositeľov kyjatickej kultúry bol juh stredného Slovenska s priľahlým územím severného Maďarska. Východným okrajom bolo územie Slovenského krasu a sporadicky preniká ďalej do Košickej kotliny, do údolia Hornádu a Torysy (Budinský-Krička/Miroššayová 1992, 59). Na vzťahy domácich gávskych obyvateľov Východoslovenskej nížiny s prostredím kyjatickej kultúry poukázal V. Budinský-Krička (1976, 132) pri hodnotení keramického inventára z pohrebiska vo Vojnatine. Rozsah a forma naznačených kontaktov nie sú za súčasného stavu poznania dostatočne rozpoznateľné. Druhá šálka z hrobu 5, s mäkkou profiláciou a odlomeným uškom, buď stála na pohrebnej hranici, alebo bola na ňu počas kremácie hodená, pretože je sekundárne prepálená (tab. II: 4).

Do skupiny šálok zaraďujeme aj nádobu z hrobu 3, uloženú hore dnom na okraji plochy s rozptýlenými zvyškami kremácie (obr. 7). Nepravidelné kotlovité vydutie prechádza s odsadením k hrdlu. Okraj a ucho chýbajú (tab. I: 7). V severokarpatskom priestore sú podobné tvary šálok, so širším hrdlom a mierne stlačeným hladkým alebo zdobeným vydutím, v neskorej dobe bronzovej typické pre hrobové celky kultúry Mezócsát na území severovýchodného Maďarska (Patek 1974, 346, 347, Taf. IV: 14-20). Neskôr sa kotlovité tvary šálok hojne objavujú na pohrebiskách vekerzugskej kultúry (Dušek 1966, Taf. XXX: 7; XXVII: 8). V geografickom priestore severne od Tisy sú časté na sídliskách aj pohrebiskách kuštanovickej skupiny (Popovič 2006, rys. 5: 11; 17: 2, 3). Od uvedených analógií sa exemplár zo Zemplína odlišuje širším a výrazne odsadeným vydutím. Tvarom najbližšia, ale územne vzdialená je mu šálka zo sídliska Sacharna v strednom Podnestří (Lapušňan 1974, ris. 5: 10). Zaujímavosťou je, že spomenutá územne vzdialená analógia pochádza z prostredia pamiatok zaraďovaných do basarabského komplexu, v ktorom sa našla analógia (Soldánešti; obr. 10: 3) pre vázu z hrobu 5 (tab. II: 5).

Keramika vyhotovená na kruhu

V Zemplíne sa našla v dvoch hrobach. Hrubo-stenná tmavosivá miska so zatiahnutým okrajom, odsadeným dnom a charakteristickým zvlnením na vnútornej strane z hrobu 12 (tab. IV: 4) je typologicky porovnateľná s miskami vyhotovenými na kruhu zo sídlisk a pohrebísk mladšej doby halštatskej v Potisí a na juhozápadnom Slovensku (Miroššayová 1987, 123). Tvar hnedosivej vázy z hro-

bu 13 sa zo zachovaného torza nedá rekonštruovať (tab. IV: 6).

Z ostatných druhov keramiky sa v dokumentácii výskumu uvádzajú dva prasleny z hrobu 6.⁴

Kovový inventár

Na pohrebisku v Zemplíne sa kovové prílohy našli v deviatich hrobách. Početnú prevahu majú predmety zo železa. Bronzové predmety sa vyskytli v dvoch hrobách, a to buď ako samostatná príloha (hrob 6), alebo v sprievode so železnými predmetmi (hrob 1). Najbohatší zmiešaný kovový inventár obsahoval hrob 1.

Bronzová industria

V hrobe 1 sa medzi nespálenými zlomkami kostí našli dve bronzové prevliečky v tvare maltézskeho kríža s mätko formovanými a na koncoch rozšírenými ramenami, s nevýrazne plastickým stredom a s obdĺžnikovým uškom. Prevliečky nie sú identické. Rozdiel je vo veľkosti a v detailoch tvaru (tab. I: 1, 2). Typologicky sa dajú zaradiť do skupiny krížových prevliečok, ktorú vyčlenil J. Chochorowski (1993, ryc. 7). V tejto skupine pamiatok sú obsiahnuté viaceré typy, ktoré sa vyznačujú veľkou variabilitou v tvare ramien, uška a stredovej úpravy. Najrozšírenejšie sú v južnej časti strednej Európy a na severom Balkáne. Ojedinele sa objavujú aj vo včasnohalštatských súboroch východoalštatského okruhu (Brezje - mohyla VI, hrob 1; Kromer 1959, T. 17: 2). Zaraďujú sa do horizontu tzv. kimerských bronzov a ich pôvod sa hľadá v severokaukazskom kultúrnom prostredí (Chochorowski 1993, 97). K zemplínskym exemplárom nenachádzame presné analógie.⁵ Najbližšie majú k prevliečkam typu Carevec (Chochorowski 1993, ryc. 7: C1). V stredoeurópskom prostredí sa krížové prevliečky prevažne vyskytujú v súboroch zo včasnej doby železnej, ale našli sa aj v starších nálezových celkoch (Chochorowski 1993, 97). Prevliečky sa považujú za súčasť konského postroja, ale nevylučuje sa ani ich prípadné použitie na ozdobu odevu. Spoločne s inými súčasťami konského postroja sú prílohou v mužských hrobách, čo potvrdzujú výsledky antropologických analýz (Chochorowski 1993, 88). V kontexte mužskej hrobovej výbavy - dlhá železná kopija, brúsik a skorodované zlomky ďalšieho železného predmetu (noža?) - boli prevliečky aj v zemplínskom hrobe 1 (tab. I: 1-4).

Tretím bronzovým predmetom v hrobe 1 je jednoduchý korálik bochníkového tvaru (tab. I: 3).

Ojedinelou bronzovou okrasou zo zemplínskeho pohrebiska je hadovitá záušnica z hrobu 6, vyrobená zo špirálovito stočenej tyčinky polkruhového prierezu. Jeden koniec má zosilnený, druhý kužeľovitý (tab. II: 7). Tento druh šperku sa v rôznych variantoch objavuje v Potisí od druhej polovice 7. storočia pred Kr. (Kemenczei 2001-2002, 66). Mladšie exempláre pochádzajú z hrobov veckerzugskej kultúry (Dušek 1966, 99 n.; Párducz 1954, Pl. VIII: 2, 3), ale aj zo súdobých pohrebísk mimo jej rámca. V severnom Potisí sa objavujú na území severozápadného Rumunska (Sanislaui II - Némethi 1972, Taf. XXX: 3, 4 a i.) a priľahlého severovýchodného Maďarska (Kesznyéten, Szirmabesenyő - Hellebrandt 2001, kép. 19: 21, 22; 22: 1-5). Naproti tomu v mohylách kuštanovickej skupiny susednej Zakarpatskej Ukrajiny sú zriedkavé (Popovič 2006, rys. 16: 9, 11). Ojedinelé sú aj na území Východoslovenskej nížiny. Okrem záušnice z hrobu 6 poznáme zo Zemplína ešte jeden jednoduchý exemplár so zosilneným koncom, ktorý sa našiel na Hradisku v sídliskovej vrstve pod valom (Miroššayová 1987, tab. XI: 21) a dva podobné sú zo žiarového hrobu z neďalekého Cejkova (Bánesz/Pieta 1961, 27, obr. 20: A). Záušnice s kužeľovitým ukončením nasadeným na hladké alebo vrúbkované telo patria k honosnejšiemu šperku (Chotín - Dušek 1966, Taf. XLI: 17 - hrob 72; Taf. LIX: 20, 21 - hrob 79; Taf. LXII: 10 - hrob 76). Často boli potiahnuté tenkou zlatou alebo striebornou fóliou, niekedy zdobenou granuláciou. Záušnica z hrobu 6 zo Zemplína sa od uvedených analógií odlišuje tým, že je odliata vcelku a nie je zdobená. V Potisí sa hadovité záušnice väčšinou vyskytovali v ženských hrobách. Predpokladá sa, že nosenie tohto šperku, najmä honosnejších exemplárov z drahých kovov, bolo znakom určitého spoločenského postavenia (Kemenczei 2001-2002, 61). Na základe bronzovej záušnice pokladám hrob 6 za ženský. Uvedený predpoklad podporuje prítomnosť dvoch praslenov, ktoré tiež patrili k obvyklým prílohám ženských hrobov.

Železná industria

V hrobách zo Zemplína ju reprezentujú zbrane, predmety dennej potreby a jednoduché šperky.

Do kategórie zbraní patrí železný oštep z hrobu 3, s krátkym listom v pomere k tuľajke, cca 1:1 (tab. I: 8). Pre jeho formu v blízkom okolí nie sú známe

⁴ Ich formu som nemala možnosť overiť.

⁵ Predmety sú zachované iba kresbovo. Ťažko je posúdiť, do akej miery zodpovedajú realite. Rovnako je to aj pri publikovaných kresbách uvádzaných paralel.

analógie. Podobný tvar, s listom v pomere k tuľajke 1:1, má železná kopija zo žiarového hrobu v Mateuči (Mateucy) v strednom Podnestri, ktorý je datovaný do druhej polovice 8. až do 6. storočia pred Kr. (*Lapušan 1974*, 15, ris. 5: 3). Časovo mladšie je nákončie z kostrového hrobu 197-A v Chotíne, nájdené v sprievode bronzového hrotu s tromi krídelkami a vnútornou tuľajkou a džbánka vyhotoveného na kruhu (*Dušek 1966*, 61, Taf. XXII: 5). Častejšie sa vyskytujú exempláre, na ktorých krátky zaoblený list prechádza do dlhšej tuľajky. Dobrým príkladom je železný oštep z depotu Šarengrad-Baščine (*Vinski-Gasparini 1973*, Tab. 131: 120) alebo exemplár z pohrebiska Alsótelekes-Dolinka (*Patay/Kiss 2001-2002*, 90, 140, ábra11: 11).

Železná kopija sa podľa údajov vo výskumnej správe našla v hrobe 1. Jej tvar sa nepodarilo overiť, pretože sa nedochovala. Zdokumentovaná je iba jej poloha vedľa kamenného brúsika (obr. 4) a údaj o dĺžke 280 mm.

Pre nevyhranený chronologický kontext určitého typu nepatria železné oštepy a kopije k predmetom vhodným na presnejšiu chronologickú a kultúrnu klasifikáciu.

Prítomnosť zbrane v hrobch má však význam pre ich bližšiu interpretáciu. Na území Východoslovenskej nížiny sa s nimi stretávame po prvýkrát práve v zemplínskych hrobch. Je to nový fenomén, ktorého pôvod treba hľadať mimo nášho územia, resp. mimo územia severne od Tisy. V kontexte s vyššie uvádzanými analógiami ku keramike môže byť jedným zo zdrojov prostredie niektorej zo skupín basarabského komplexu. Tam sú železné kopije typickou súčasťou výbavy bojovníckych hrobch. Ako príloha sú použité buď samostatne, alebo v sprievode železného bojového noža (Basarabi, Balta Verde - *Vulpe 1986*, 54, Abb. 3: 5, 20; 4: 6, 7, 11). Predpokladám, že aj v Zemplíne prítomnosť zbraní v hrobch 1 a 3 symbolizuje spoločenskú príslušnosť pochovaných pravdepodobne k skupine bojovníkov.

Z predmetov dennej potreby sú v hrobch najčastejšie železné nože. K typickým tvarom, s výskytom počas celej doby halštatskej, patrí malý nožík s prehnutým chrbtom čepele z hrobu 8 (tab. III: 4). Zlomok čepele masívneho noža (tab. II: 2) sa našiel v hrobe 5. Do typologického rámca železných nožov doby halštatskej nezapadá nôž s dlhým trňom a odsadenou čepelou z hrobu 11 (tab. IV: 3), ktorý ležal medzi popolom a nedohorenými kosťami. Skorodované zlomky noža sa našli aj v hrobe 4.

Železný šperk zastupuje na pohrebisku zlomok jednoduchého tyčinkovitého náramku z hrobu 10 (tab. IV: 1).

Neúplný železný predmet z hrobu 7 (tab. III: 5) a železná tyčinka z hrobu 5 (tab. II: 1) sa nedajú morfológicky identifikovať.

Ostatné prílohy v hrobch

Z ostatných príloh na zemplínskom pohrebisku treba spomenúť koráliky valcovitého tvaru hnedej farby so svetlou vlnovkou (tab. IV: 7-9), ktoré sa našli v hrobe 13 v sprievode torza nádoby vyrobenej na kruhu. K sekundárnemu prepáleniu došlo počas kremácie ich nositeľa. Koráliky tohto typu bývajú prílohou v hrobch vekerzugskej kultúry (*Dušek 1966*, Taf. LXII: 7, 15) a ojedinele ich možno nájsť aj v keltských hrobch (*Hellebrandt 1993*, kép. 13: 12).

Ďalším predmetom bol kamenný brúsik (tab. I: 4) nájdený v hrobe 1. Zvyk vkladania kamenných brúsikov do hrobch zaznamenávame vo viacerých kultúrach neskorej doby bronzovej a doby halštatskej. Vo východokarpatskom priestore boli časté v hrobch nomádskych populácií kultúry Mezócsát (*Patek 1974*, 351) a vekerzugskej kultúry (*Dušek 1966*, Taf. XIV: 17), ale na rozdiel od brúsika zo Zemplína mali z praktických dôvodov na jednom konci otvor. Kamenné brúsiky väčšinou patrili k výbave bojovníka (*Chochorowski 1985*, 84). Rovnaký nálezový kontext má aj brúsik zo zemplínskeho hrobu.

KULTÚRNE A CHRONOLOGICKÉ VYHODNOTENIE

Východiskom pre kultúrnu a chronologickú klasifikáciu hrobch zo Zemplína bolo kultúrne prostredie Východoslovenskej nížiny, resp. severného Potisia, v období od záverečného stupňa neskorej doby bronzovej (HB3) až do staršej doby halštatskej (stupeň HC príp. HC-HD1). Územie Východoslovenskej nížiny bolo súčasťou sídelného priestoru gávskej kultúry. Jej najstaršie pamiatky sú na Východoslovenskej nížine zachytené v nálezových celkoch stupňa BD-HA2 (*Demeterová 1986*, 113). V neskorej dobe bronzovej prechádza podoba materiálnej kultúry tu žijúceho domáceho gávského obyvateľstva zmenami. Ich príčinou boli vplyvy vychádzajúce z prostredia kultúr stredodunajských a severných popolnicových polí. V ostatnom čase sa podarilo rozpoznať prúdenie impulzov z východo- a juhovýchodoeurópskeho prostredia. Tieto zmeny pokračovali v staršej dobe halštatskej a vrcholili v mladšej a neskorej dobe halštatskej, keď územie Východoslovenskej nížiny kultúrne podľahlo vplyvu z centrálného Potisia, osídleného nomádskymi skupinami východoeurópskeho pôvodu, súhrnne označovanými ako skýtske. Pri hodnotení nálezov zo zemplínskych hrobch sa preto musí prihliadať na uvedené široké a rôznorodé spektrum vplyvov.

Prevažná časť preskúmaných hrobch na pohrebisku v Zemplíne ležala plytko pod povrchom, v hĺbke 0,30-0,45 m. Najhlbšie, v hĺbke 0,90 m, bol hrob 1.

Všetky hroby boli žiarové, s istými rozdielmi v úprave a výbave, na základe ktorých sa dajú rozpoznať dva hlavné typy:

Typ 1 - zvyšky kremácie boli uložené spolu s milodarmi v plytkej priehlbni:

- variant a - akeramický (hrob 1),
- variant b - s priloženou nádobou (hrob 3).

Typ 2 - hroby urnové:

- variant a - urna prikrytá miskou bez ďalších keramických príloh (hroby 2, 6, 7, 12),
- variant b - urna s viacerými keramickými prílohami (hrob 5).

Pri hroboch 8, 9, 11 a 13 sa typ úpravy nedá s istotou určiť. Vo výskumnej správe chýba presný opis nálezovej situácie. Zo zlomkov keramiky, ktoré v nich boli nájdené sa ani v jednom prípade nepodarilo rekonštruovať kompletnú nádobu. S prihliadnutím na porušenie plochy, kde boli hroby situované, predpokladám, že boli urnové. Stav nálezovej situácie zistenej pri ich odkryve je výsledkom narušenia povrchu zahĺbenými objektmi z neskorej doby laténskej a novodobou poľnohospodárskou činnosťou.

Bližšiu charakteristiku týkajúcu sa pohlavia⁶ a prípadného spoločenského postavenia pochovaných sa pri niektorých hroboch dá určiť podľa príloh. Typickú mužskú hrobovú výbavu, pozostávajúcu z dlhej železnej kopije, skorodovaných zlomkov železného predmetu (noža?), kamenného brúsika, bronzového koráliku a bronzových prevliečok, mal hrob 1 (tab. I: 1-4). K mužským hrobom patrí aj hrob 3 so železným oštepom (tab. I: 8). Prítomnosť zbraní v zemplínskych hroboch signalizuje, že pochovaní muži mali medzi tunajšou mužskou populáciou iné postavenie. Pravdepodobne patrili do kategórie bojovníkov. Otázkou, či bronzové prevliečky z hrobu 1 (tab. I: 1, 2), ktoré sú považované za súčasť konského postroja, symbolizujú, že pochovaný bol aj jazdec, uvádzam ako hypotetickú interpretáciu. Ako ženský sa dá podľa príloh - bronzovej hadovitej záušnice a dvoch praslenov označiť hrob 6. Pri ostatných hroboch je určenie pohlavia pochovaných bez antropologických analýz problematické.

Z hrobov v Zemplíne bol získaný pozoruhodný súbor keramiky. Okrem domácich tvarov sú v ňom aj typy nádob, ktoré nevychádzajú z neskorogávskych predlôh. Vo funkcii urny boli na pohrebisku v Zemplíne použité vázovité nádoby rôznych tvarov. K najvýraznejším patrí urna z hrobu 5 (tab. II: 5). Stavbou tela sa v zásade približuje nádobám s mierne prehnutým žliabkovaným hrdlom a odsadeným širokým vydutím, aké sa vyskytujú v in-

ventári hrobov kultúry Mezőcsát. Ich forma sa spája s basarabským kultúrnym komplexom (*Patek 1974, 346, Taf. I: 8, 10*). Výzdoba na nádobe zo Zemplína je obohatená hustým vertikálnym žliabkovaním vydutia, aká je typická pre keramiku stredodunajských popolnicových polí. Ojedinelé exempláre nádob s analogickou profiláciou a výzdobou hrdla a tela sa objavujú v strednom Podnestrí a dolnom Podunají (obr. 10: 1-3) v skupinách basarabského komplexu. V severokarpatskom priestore sa okrem Zemplína takáto nádoba našla na dolnom Pohroní v kostrovom hrobe kultúry Mezőcsát v Želiezovciach (obr. 10: 5). Existenciu kontaktov medzi spoločnosťami tejto kultúry a juhovýchodným prostredím dokladajú ďalšie nálezy keramiky basarabského alebo basarabsko-bošutskeho charakteru, datované na prelom HB/HC1 až HC, ktoré sú rozptýlené pozdĺž stredného toku Tisy (*Szárász 1999, 214, Abb. 2*). Signalizujú, akú dôležitú úlohu sprostredkovateľa malo Potisie pri šírení kontaktov smerujúcich z juhu na sever. Zemplín sa nachádza mimo územia rozšírenia kultúry Mezőcsát, ale jeho geografická poloha v blízkosti Tisy poskytuje možnosť, aby sa nálezy juhovýchodného pôvodu dostali aj na toto územie. Ako som už uviedla, v Zemplíne sa objavujú hroby so zbraňami - železná kopija sa našla v hrobe 1 a železný oštep bol v hrobe 3. Kategória bojovníckych hrobov je v severnom Potisí nový fenomén, ktorý sa nedá spojiť s vývojom v tunajšom domácom prostredí. S prihliadnutím na spomenuté nálezy basarabského charakteru sa natíska otázka, či aj prítomnosť železných kopijí v hrobách bojovníkov na území severne od Tisy nie je výsledkom podobného procesu, o akom sa uvažuje na území južného Zadunajska. V priebehu 8. storočia pred Kr. sa na tomto území začali v hrobovej výbave bojovníkov objavovať železné kopije (*Studeníková 2005, 77*). Ich prítomnosť sa považuje za jeden z prejavov basarabského vplyvu, ktorý vo 8. storočí a v priebehu 7. storočia pred Kr. preniká na územie východoalpských halštatských skupín a je dobre doložený priamo basarabskou keramikou alebo použitím basarabského štýlu výzdoby (*Studeníková 2005, 76*). Spojenie hrobov bojovníkov zo Zemplína, najmä hrobu 1, kde sa železná kopija vyskytla v sprievode tzv. kimerských bronzov, s vplyvom basarabského komplexu predkladám zatiaľ ako hypotézu, ktorú bude potrebné potvrdiť vyhodnotením nálezov cudzieho pôvodu v širšom kultúrno-geografickom kontexte. Kontakty obyvateľov žijúcich v neskorej dobe bronzovej a staršej dobe halštatskej na území východného Slovenska smerom na juh boli doteraz lepšie doložené ojedinelými nálezmi kovovej industrie typologicky spojenej s kultúrnym prostredím

⁶ Antropologické analýzy sa nerobili.

centrálneho a severozápadného Balkánu (*Miroššayová 2007, 46; Studeníková 2008, 98*).

Nálezový súbor z hrobov v Zemplíne a poznatky získané jeho analýzou ukazujú pestrosť komponentov vytvárajúcich podobu materiálnej kultúry tunajšieho obyvateľstva.

Ak porovnáваме Zemplín s doposiaľ jediným čiastočne preskúmaným pohrebiskom gávskej kultúry vo Vojnatine, za predpokladu, že sú aspoň čiastočne časovo súbežné (Vojnatina - stupeň HB3, najneskôr začiatok HC, podľa *Budinský-Krička 1976, 137*), je medzi nimi evidentný rozdiel. Urnové hroby z Vojnatiny sa vyznačujú chudobným inventárom a v keramike prevažujú tvary gávskej kultúry. Sporadické prenikanie ľudu severných popolnicových polí na gávske územie Východoslovenskej nížiny v neskorej dobe bronzovej sa na pohrebisku vo Vojnatine prejavuje prítomnosťou keramických foriem a výskytom otvorov „pre dušu“ na dnách niektorých popolníc (*Budinský-Krička 1976, 137*). Analogická situácia bola pozorovaná aj na prilahlom území Zakarpatskej Ukrajiny (*Kobal' 1992, 177-179, ris. 2; 3*). Za dôležitý prvok na porovnanie hrobov z Vojnatiny a zo Zemplína považujem výskyt železných milodarov. V Zemplíne malo železné prílohy osem hrobov z trinástich, vo Vojnatine sa železné milodary nenašli ani v jednom z päťdesiatich hrobov. Dva železné predmety, ktoré sú z pohrebiska známe, boli nájdené vo vrstve (*Budinský-Krička 1976, 124, obr. 3: 14*). Výsledky porovnania oboch pohrebísk vedú k položeniu otázky, či evidentný rozdiel medzi nimi je podmienený iba geografickým faktorom a od neho sa odvíjajúcimi možnosťami kultúrnych kontaktov - Vojnatina leží na severnom okraji Východoslovenskej nížiny, Zemplín v južnej časti, alebo spočíva v datovaní pohrebiska vo Vojnatine. Ak porovnáваме hroby zo Zemplína aj s ostatnými ojedinelými hrobovými nálezmi datovanými do stupňa HB3/HC-HC z Východoslovenskej nížiny, ako sú Tibava, Lúčky a Vojany (*Miroššayová 1987, 111*), spája ich iba dôsledne dodržaný žiarový pohrebný rítus. Keramika a kovové prílohy zo zemplínskych hrobov spracúvaných v tomto príspevku majú celkom iný

charakter a typologicky sú viac prepojené na širšie prostredie centrálneho a dolného Potisia.

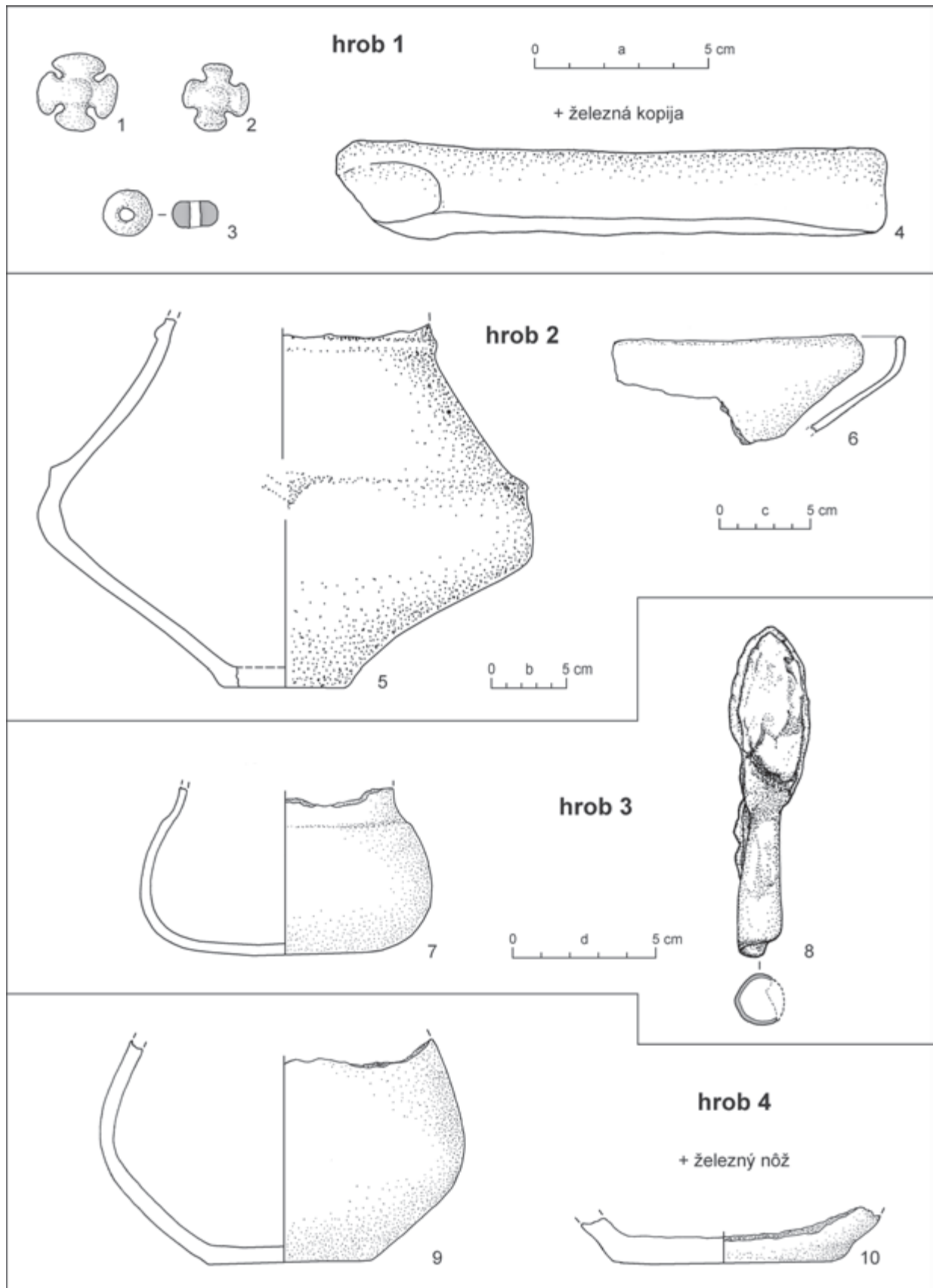
Žiarové hroby zo Zemplína sú datované do rámca stupňov HB3/HC-HD 1. Uvádzané analógie dovoľujú rozlíšiť na pohrebisku starší horizont - stupne HB3/HC-HC, do ktorého patria hroby 1, 3, 5 a pravdepodobne tiež hroby 2, 8, 9.

Mladší horizont na pohrebisku v rámci stupňov HC/HD1 až HD1 zastupujú hroby 6, 7, 12 a 13, v ktorých sú nálezy porovnateľné so staršími pamiatkami vekerzugskej kultúry. Problematické je datovanie hrobu 11 s hromádkou popola a kalcinovaných kostí, medzi ktorými ležal železný nôž (tab. IV: 3). Štíhly nôž s odsadenou čepeľou nezapadá do typologického rámca železných nožov časového horizontu v rozpätí stupňov HB3/HC-HD1. Domnievam sa, že je mladší a nesúvisí s výbavou hrobu, ale s osídlením polohy v neskorej dobe laténskej.

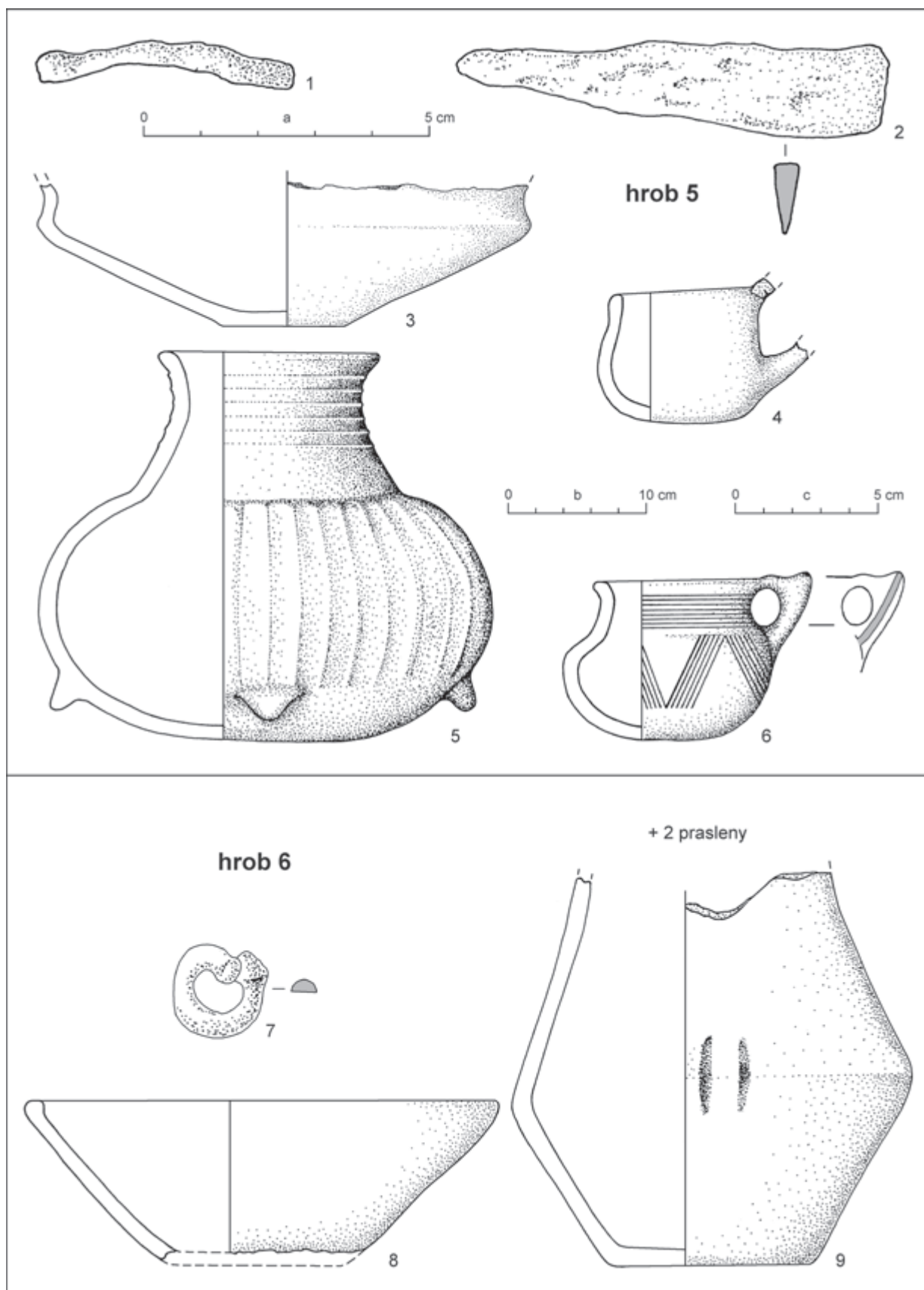
Ojedinelé nálezy hrobov náhodne zistených v záhradách domov (*Gašaj 1988*), ktoré stoja neďaleko od plochy skúmanej B. Benadikom, naznačujú, že rozsah pohrebiska bol väčší a preskúmané hroby spracúvané v tomto príspevku predstavujú iba časť jeho pôvodnej rozlohy.

Pohrebisko v Zemplíne patrilo k osade na ostroho-vitej vyvýšenine Hradisko (obr. 1: 2). Časovo s ním korešpondujú nálezy z neskorej doby bronzovej a doby halštatskej, získané z vrstvy na pôvodnom piesočnato-skálnatom podloží pod valom kelt-sko-dáckeho hradiska. Z horizontu halštatského osídlenia uvedenej vyvýšeniny pochádzajú okrem keramiky nálezy hlinených pečatidiel, bronzová hadovitá záušnica a bronzový náramok s preloženými koncami (*Miroššayová 1987, tab. XI: 20-22*).

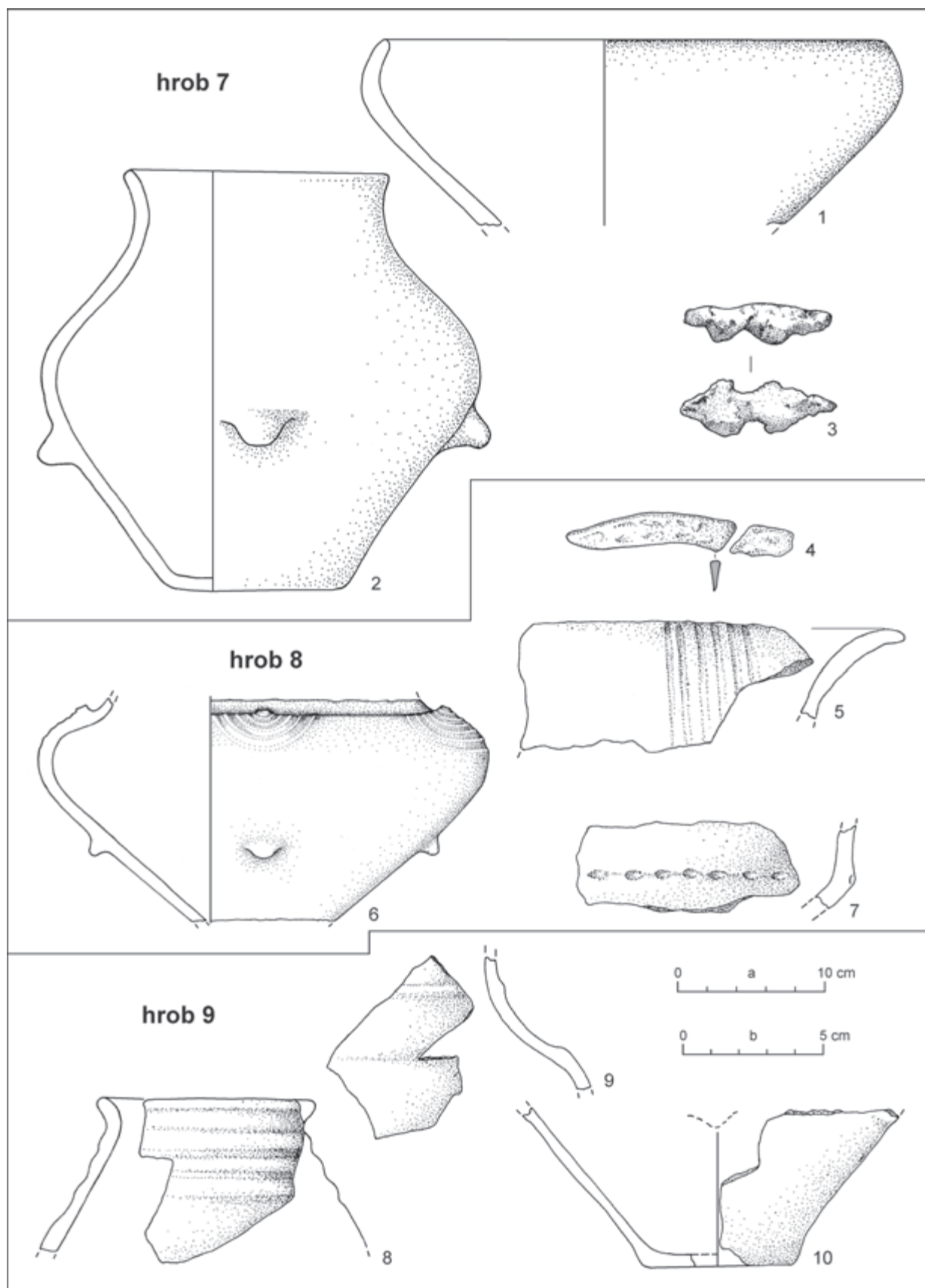
Záverom môžem konštatovať, že napriek torzovitosti nálezov, spôsobenej narušením hrobov, priniesla ich analýza nové fakty, ktoré rozširujú doterajšie poznatky o kultúrnom vývoji na juhu Východoslovenskej nížiny v závere doby bronzovej a v staršej dobe halštatskej a zároveň vyvolali potrebu nového prehodnotenia všetkých v súčasnosti známych hrobových nálezov z Východoslovenskej nížiny.

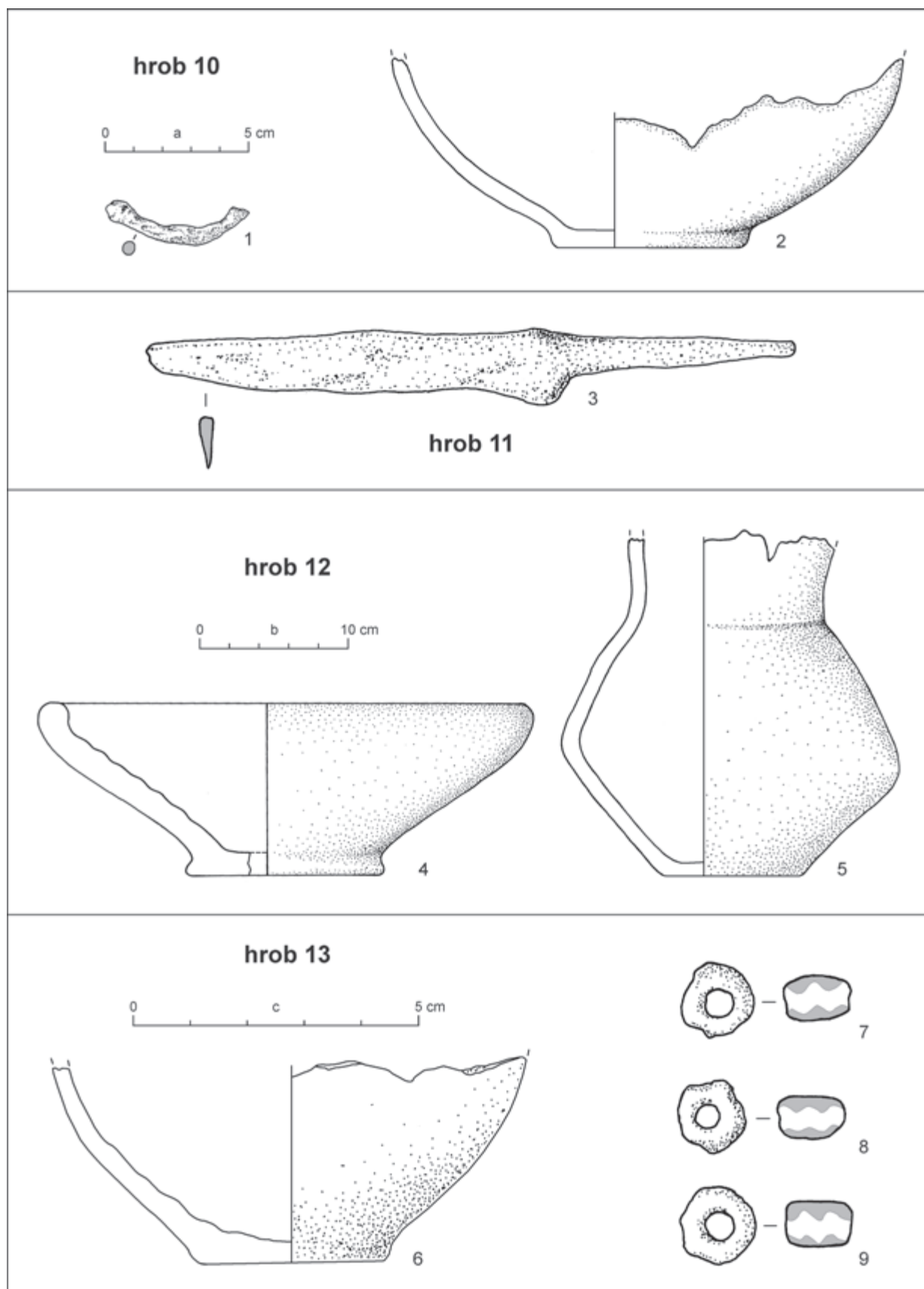
Tab. I. Zemplín, okr. Trebišov. 1-4 - hrob 1; 5, 6 - hrob 3; 9, 10 - hrob 4. Mierky: a - 1-4; b - 5; c - 6, 7, 9; d - 8, 10.

Tab. II. Zemplín, okr. Trebišov. 1-6 - hrob 5; 7-9 - hrob 6. Mierky: a - 1, 2, 7; b - 3, 5, 8, 9; c - 4, 6.

Tab. III. Zemplín, okr. Trebišov. 1-3 - hrob 7; 4-7 - hrob 8; 8-10 - hrob 9. Mierky: a - 1, 2, 6, 8-10; b - 3-5, 7.

Tab. IV. Zemplín, okr. Trebišov. 1, 2 - hrob 10; 3 - hrob 11; 4, 5 - hrob 12; 6-9 hrob 13. Mierky: a - 1, 4, 6; b - 2, 5; c - 3, 7-9.

LITERATÚRA

- Andel 1955* - K. Andel: Výsledok archeologického prieskumu na Zemplínsko-užskej nížine v rokoch 1953/54. In: Vlastivedný sborník 1. Košice 1955, 144-171.
- Atlas 1980* - Atlas Slovenskej Socialistickej Republiky. Bratislava 1980.
- Bánész/Pieta 1961* - L. Bánész/K. Pieta: Výskum v Cejkove I roku 1960. Štud. Zvesti AÚ SAV 6, 1961, 5-30.
- Benadik 1964* - B. Benadik: Mladohalštatské nálezy v dobe laténskej. Arch. Stud. Mat. I, 1964, 85-92.
- Benadik 1965* - B. Benadik: Die spätlatènezeitliche Siedlung von Zemplín in Ostslowakei. Germania 43, 1965, 63-91.
- Budinský-Krička 1976* - V. Budinský-Krička: Predkuštánovické žiarové pohrebisko vo Vojnatine. Slov. Arch. 24, 1976, 119-149.
- Budinský-Krička/Miroššayová 1992* - V. Budinský-Krička/E. Miroššayová: Terňa-Lysá stráž - sídlisko z neskorej doby bronzovej a halštatskej. (Pokus o chronologické a kultúrne určenie.) Slov. Arch. 40, 1992, 47-76.
- Bujna 2004* - J. Bujna: K problematike birituality u Kelto. Štud. Zvesti AÚ SAV 36, 2004, 321-338.
- Čičikova 1968* - M. Čičikova: Keramika ot starata želazna epoha v Trakija. Archeologija (Sofija) 4, 1968, 15-27.
- Demeterová 1986* - S. Demeterová: Počiatky gávskej kultúry na východnom Slovensku. Slov. Arch. 34, 1986, 97-131.
- Dobiat 1980* - C. Dobiat: Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik. Schild von Steier 1. Graz 1980.
- Dušek 1966* - M. Dušek: Thrakisches Gräberfeld der hallstattzeit in Chotín. Bratislava 1966.
- Furmánek/Mitáš 2007* - V. Furmánek/V. Mitáš: Sacie nádoby juhovýchodných popolnicových polí. In: M. Salaš/K. Šabatová (Ed.): Doba popelnicových polí a doba halštatská. Brno 2007, 91-109.
- Gašaj 1988* - D. Gašaj: Žiarový hrob z neskorej doby bronzovej až začiatku staršej doby železnej v Zemplíne. Hist. Carpatica 19, 1988, 261-269.
- Hellebrandt 1993* - M. Hellebrandt: Kelta temető feltárása Bodroghalom Medvetanyán. Herman Ottó Múz. Évk. 30-31, 1993, 15-52.
- Hellebrandt 2001* - M. Hellebrandt: A szkíta kultúra emlékanyaga az Alföld és a hegyvidék talákozásánál. In: Hatalmasok viadalokban az Alföld szkíta kora. Gyula 2001, 53-67.
- Chochorowski 1985* - J. Chochorowski: Die Vekezug-Kultur. Charakteristik Funde. Warszawa - Kraków 1985.
- Chochorowski 1993* - J. Chochorowski: Ekspansja kimmerijska na tereny Europy Środkowej. Kraków 1993.
- Kacsó 2007* - C. Kacsó: Hallstattzeitliche Funde in der Maramuresch. Vsl. Pravek 8, 2007, 161-188.
- Kašuba 2007* - M. Kašuba: Zur Entstehung der Basarabi-Kultur in Osteuropa. In: M. Blečić et al. (Ed.): Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan. Situla 44. Ljubljana 2007, 369-380.
- Kemenczei 1981* - T. Kemenczei: Ostungarn in der Zeit der Frühhallstattkultur. In: Die Hallstattkultur. Bericht über das Symposium in Steyr 1980. Linz 1981, 79-92.
- Kemenczei 2001-2002* - T. Kemenczei: Beiträge zur Schmuckmode der Alföld-Gruppe skythischer Prägung. Folia Arch. 49-50, 2001-2002, 29-77.
- Kemenczei 2005* - T. Kemenczei: Zu den östlichen Beziehungen der skythenzeitlichen Alföld-Gruppe. Commun. Arch. Hungariae 2005, 177-211.
- Kobaľ 1992* - J. Kobaľ: Lužickije elementy v archeologičeskich kul'turach konca bronzovogo-načala ranneželeznogo vekov Zakarpattja. In: S. Csopek (Ed.): Zemie polskie we wczesnej epoce želaza i ich powiązania z innymi terenami. Rzeszów 1992, 173-182.
- Kromer 1959* - K. Kromer: Halštatske gomile z Brezij pri Trebelnem. Ljubljana 1959.
- Lapušan 1974* - V. L. Lapušnan: Pamatniki frakijskogo galštata. In: Pamatniki rannego železnogo veka. Archeologičeskaja Karta Moldavskoj SSR 4. Kišinev 1974, 7-32.
- Mel'jukova 1958* - A. I. Mel'jukova: Pamjatniki skifskogo vremeni lesostepnogo srednego Podnestrovja. Mat. i Issled. Arch. SSSR 64, 1958, 5-102.
- Mel'jukova 1972* - A. I. Mel'jukova: O datirovke i sootnošenii pamjatnikov načala železnogo veka v lesostepnoj Moldavii. Sovetskaja Arch. 1972/1, 57-72.
- Miroššayová 1987* - E. Miroššayová: Problematika osídlenia východného Slovenska v dobe halštatskej. Slov. Arch. 35, 1987, 107-164.
- Miroššayová 2006* - E. Miroššayová: Príspevok k problematike výskytu keramiky s perforovanými okrajmi v severnom Potisí. In: Vitaarchaeologica. Sborník Víta Vokolka. Hradec Králové - Pardubice 2006, 191-202.
- Miroššayová 2007* - E. Miroššayová: Príspevok k nálezom z doby halštatskej v jaskyniach Slovenského krasu. Vsl. Pravek 8, 2007, 33-57.
- Németi 1972* - J. Németi: Das Spätthallstattzeitliche Gräberfeld von Sanislău. Dacia (N. S.) 26, 1982, 115-144.
- Ožďáni/Kujovský 2001* - O. Ožďáni/R. Kujovský: Das Vordringen fremder ethnischer Gruppen in den Nordkarpatenraum in der Ausklingenden Spätbronzezeit. In: C. Kacsó (Hrsg.): Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit. Baia Mare 2001, 353-368.
- Ožďáni/Nevizánsky 1996* - O. Ožďáni/G. Nevizánsky: Hrob mezőcsátskej kultúry zo Želiezoviec. Slov. Arch. 44, 1996, 253-264.
- Párducz 1954* - M. Párducz: Le cimitero hallstattien de Szentes-Vekerzug II. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 4, 1954, 25-91.
- Pastor 1958* - J. Pastor: Sídliskový výskum na Somotorskej hore. Slov. Arch. 6, 1958, 314-346.
- Patay/Kiss 2001-2002* - P. Patay/Zs. B. Kiss: Az Alsótelekes-Dolinkai szkítakori temető közöletlen sírjai. Folia Arch. 49-50, 2000-2001, 79-141.
- Patek 1974* - E. Patek: Präskythische Gräberfeld in Ostungarn. In: Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. Bratislava 1974, 337-362.
- Paulík 1968* - J. Paulík: K problematike východného Slovenska v mladšej dobe bronzovej. Zbor. SNM 62. Hist. 8, 1968, 3-43.

- Pichlerová 1969* - M. Pichlerová: Nové Košariská. Kniežacie mohyly zo staršej doby železnej. Bratislava 1969.
- Pleinerová/Olmerová 1958* - I. Pleinerová/H. Olmerová: Halštatské nálezy ze Somotorské hory. Slov. Arch. 6, 1958, 109-119.
- Popovich 1997* - I. Popovich: Periodization and chronology of Kushtanovica type sites in the Transcarpathian region. Nyíregyházi Jóna András Múzeum. Évk. 37-38, 1997, 77-114.
- Popovič 2006* - I. Popovič: Zakarpattja za doby ranňoho zaliza. Kraków - Lwów 2006.
- Szárász 1999* - C. Szárász: Basarabi-Bosut díszítésű kerámialeletek az Alföldön. Móra Ferenc Múzeum. Évk. Stud. Arch. 5, 1999, 201-216.
- Studeníková 2005* - E. Studeníková: Kalenderberská kultúra na juhozápadnom Slovensku a juhovýchodná Európa. In: E. Studeníková (Ed.): Južné vplyvy a ich odraz v kultúrnom vývoji mladšieho praveku na strednom Dunaji. Bratislava 2005, 73-88.
- Studeníková 2008* - E. Studeníková: Výpoved' kalenderberských mohýl na Slovensku o vzťahu pohlaví. Acta Arch. Opaviensia 3, 2008, 85-111.
- Vinski-Gasparini 1973* - K. Vinski-Gasparini: Kultura polja sa žarama u severnoj Hrvatskoj. Zadar 1973.
- Vulpe 1986* - A. Vulpe: Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilisation die Bassarabikultur. I. Teil. Forschungsgeschichte, Definition, Fundstoff, Vorbereitung. Dacia (N. S.) 30, 1986, 49-89.

PhDr. Elena Miroššayová, CSc.
 Archeologický ústav SAV
 Hrnčiarska 13
 SK-040 01 Košice
 mirossa@saske.sk

CREMATION GRAVES FROM ZEMPLÍN

Elena Miroššayová

Summary

The contribution deals with unpublished cremation graves from the Zemplín village area in Trebišov district, which were studied by B. Benadik in 1955-1956 (Research report no. 9695/81, Archive of IA SAS in Nitra). The author of this contribution used the data in the research report, accession catalogue and grave inventory which can be seen in the IA SAS depository. Not all data necessary for interpretation of graves and finds could be found in the available sources.

Burial ground was located on the right-bank terrace of the Bodrog river, west of the Hradisko site (fig. 1: 1). 13 cremation graves in superposition with a pottery kiln and objects from the late La Tène period were studied in trench II/55-56 with area of 600 m² (fig. 2). Most graves were found in depth of 0.30-0.45 m. Grave 1 was located 0.90 m deep. Two types of arrangement were recognized:

Type 1 - cremation remains buried in a shallow pit together with offerings:

- variant a - non-ceramic grave (grave 1),
- variant b - with a vessel (grave 3).

Type 2 - urn graves - variants:

- variant a - urn covered with a bowl with no other ceramics (graves 2, 6, 7, 12),
- variant b - urn with multiple ceramic finds (grave 5).

Arrangement type of graves 8, 9, 11, 13 cannot be determined. We suppose that there were urns in them and the finds were damaged by recessed objects from the late La Tène period (fig. 5).

As for cultural and chronological classification of graves, it was based on the cultural environment of the East Slovak Lowland or North Tisza region in the period from the end of the late Bronze Age (HB3) to the late Halstatt period (stages HC-HD). Zemplín is situated in the south of the East Slovak Lowland, which was part of the Gáva culture settlement area. Its oldest finds come from the collections of finds of stages BD-HA2 (*Demeterová 1986*, 113). Material culture of the domestic Gáva culture people changes in the late Bronze Age. It is caused by influences from the Central Danube and north urnfield cultures environment and from the east and south-east of Europe. These changes continue in the early Halstatt period and culminate in the late Halstatt period. The East Slovak Lowland was in the sphere of influence of the Central Tisza region, which was settled by nomadic groups of east European origin called Scythian. Changes in material culture of the East Slovak Lowland people can be well observed on pottery. Hand-made burial pottery from Zemplín is a good example. Vases with no direct model patterns in the Gáva culture are used as urns in the

burial ground. The urn from grave 5 is an example (pl. II: 5). Its shape is very similar to vessels from the Mezőcsát culture graves which are related to the Basarabi cultural complex (*Patek 1974*, 346, Taf. I: 8, 10), vertical grooves on the maximum diameter are probably an addition of the Central Danube urnfields. There is a comparable analogy in the North Carpathian region - a vessel from a Mezőcsát culture skeleton grave in Želiezovce (fig. 10: 5). Other analogies are known from the Central Dnester and Lower Danube regions (fig. 10: 1-3) in the Basarabi complex cultural environment. The above stated analogies are dated back to stages HB3/HC-HC. A cup with a drilled hole in its handle - so-called sucking cup in grave 5 (pl. II: 6) is an alien shape; it is very similar to vessels from the Kyjatice culture burial ground in Radzovce, Kyjatice. Frequent utility forms in Halstatt burial grounds and settlements of the North and Central Tisza regions include a double-cone urn from grave 6 (pl. II: 9) and an S-profiled urn from grave 7 (pl. III: 2). Wheel-made pottery from grave 12 (pl. IV: 4) and grave 13 (pl. IV: 6) is technologically comparable with finds of the Vekezug culture. From the content, sex of the buried people in three graves can be determined. Other graves are problematic without further anthropological analyses. As follows from the combination of a jewel (bronze snake-shaped hair rings) and two spindle whorls, grave 6 belonged to a woman (pl. II: 7-9). Typical male grave equipment including a long iron spear, corroded fragments of an iron object (knife?), whetstone, bronze bead and 2 bronze cross buttons was found in grave 1 (pl. I: 1-4). Male graves include grave 3 with an iron lance (pl. I: 8). Presence of weapons suggests that the buried men belonged to the category of warriors. It is questionable whether the bronze cross buttons from grave 1 (pl. I: 1, 2), which are considered to be part of a horse harness, symbolize a buried rider. Occurrence of warrior graves in the domestic area of the North Tisza region is a new phenomenon. The author hypothetically considers possible association between the occurrence of warrior graves with iron spears in Zemplín and Basarabi environment. She supports the theory mostly with grave 1, where the iron spear appears together with so-called "Cimmerian" bronzes. Penetration of Basarabic elements to the Central Tisza region can be observed on pottery (*Szárász 1999*). If we compare Zemplín with the Gáva culture burial ground in Vojnatina (Vojnatina - stage HB3, beginning of HC at the latest, according to *Budinský-Krička 1976*, 137), preservation of the cremation burial rite is the only common feature. There are significant differences in the content of graves. In the ceramic inventory from Vojnatina, Gáva culture shapes prevail. Echo of northern urnfields is documented by the presence of ceramic forms and holes in the bottoms of some urns (*Budinský-Krička 1976*, 137). There is also some difference in the occurrence of iron offerings. Pottery and metal additions from the Zemplín graves dealt with in this contribution are of a completely different character, which connects them typologically with the Central and Lower Tisza region.

Graves on the Zemplín burial ground are dated back to stages HB3/HC-HD1 approximately. Analogies to chrono-

logically more sensitive objects allow us to distinguish the earlier horizon within stages HB3/HC-HC, which includes graves 1, 3, 5 and probably graves 2, 8, 9.

The later horizon within stage HC/HD-HD1 with finds comparable with the Vekezug culture finds is represented by graves 6, 7, 12, 13. Dating of grave 11 is not clear. An iron knife (pl. IV: 3) does not fit the typological range of iron knives from the HB3/HC-HD1 horizon.

The Zemplín burial ground was probably part of the settlement on the Hradisko elevation (fig. 1: 2). Finds from the late Bronze Age and Halstatt period were in the layer under the Celtic-Dacian rampart on the originally sand-rock subsoil. Besides ceramic fragments, a clay seal, bronze snake-shaped hair ring and bronze bracelet with crossed ends come from this layer (*Miroššayová 1987*, table XI: 20-22).

Rare graves found accidentally in the gardens of nearby houses (*Gášaj 1988*) suggest, that the burial ground area was larger and graves studied by B. Benadik are only a part of its original size.

Fig. 1. Zemplín, Trebišov district. 1 - burial ground location; 2 - Hradisko.

Fig. 2. Zemplín, Trebišov district. Trench II - location of researched graves in sectors: a-j.

Fig. 3. Zemplín, Trebišov district. Trench II. Research 1955-1956. Photo by B. Benadik.

Fig. 4. Zemplín, Trebišov district. View of the researched trench II area. Photo by B. Benadik.

Fig. 5. Zemplín, Trebišov district. Trench II - position of finds in sectors: a, b; objects from the late La Tène period. Photo by B. Benadik.

Fig. 6. Zemplín, Trebišov district. Cremation grave 1. Position of the iron spear and whetstone. Photo by B. Benadik.

Fig. 7. Zemplín, Trebišov district. Cremation grave 3. 1 - cup; 2 - iron lance. Plan by B. Benadik.

Fig. 8. Zemplín, Trebišov district. Location of cremation graves 5 and 6. Photo by B. Benadik.

Fig. 9. Zemplín, Trebišov district. Cremation grave 7. Photo by B. Benadik.

Fig. 10. Map of vessel finds area. 1 - Carevbrod (*Čičikova 1968*); 2 - Izvoru Dulce (*Vulpe 1986*); 3 - Șoldănești (*Kašuba 2007*); 4 - Zemplín; 5 - Želiezovce (*Ožďáni/ Nevizánsky 1996*).

Pl. I. Zemplín, Trebišov district. 1-4 - grave 1; 5, 6 - grave 3; 9, 10 - grave 4. Scales: a - 1-4; b - 5; c - 6, 7, 9; d - 8, 10.

Pl. II. Zemplín, Trebišov district. 1-6 - grave 5; 7-9 - grave 6. Scales: a - 1, 2, 7; b - 3, 5, 8, 9; c - 4, 6.

Pl. III. Zemplín, Trebišov district. 1-3 - grave 7; 4-7 - grave 8; 8-10 - grave 9. Scales: a - 1, 2, 6, 8-10; b - 3-5, 7.

Pl. IV. Zemplín, Trebišov district. 1, 2 - grave 10; 3 - grave 11; 4, 5 - grave 12; 6-9 - grave 13. Scales: a - 1, 4, 6; b - 2, 5; c - 3, 7-9.

Translated by Viera Tejbisová

VRCHOLNOSTREDOVEKÝ OBJEKT Z HLAVNEJ ULICE V PREŠOVE

MARIÁN ULIČNÝ - PETER HARČAR

Východné Slovensko, vrcholný stredovek, historické jadro mesta, vývoj parcelácie, drevená zástavba.

East Slovakia, High Middle Ages, historical town centre, development of parcelling, wooden house.

Krajský pamiatkový úrad Prešov v roku 2005 sledoval stavebné práce v súvislosti s prebiehajúcou obnovou národnej kultúrnej pamiatky - meštianskeho domu na Hlavnej ulici 121 v Prešove. Dvojpodlažný dvojtraktový dom sa nachádza v severnej časti mestskej pamiatkovej rezervácie. Tvorí súčasť radovej meštianskej zástavby na severnom okraji šošovkovitého námestia, na nároží Hlavnej a Jar-kovej ulice (obr. 1).

Obr. 1. Prešov. Situácia výskumu na podklade katastrálnej mapy.

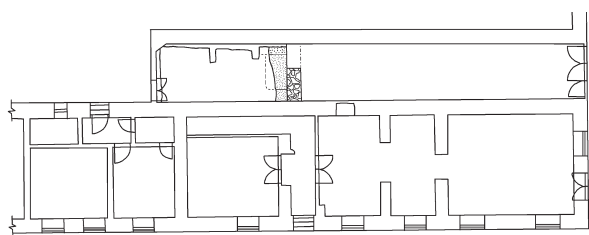
Na základe zachovaných stavebných konštrukcií je možné konštatovať, že najstaršie murované jadro domu predstavuje prízemný renesančný dvojtraktový dom. Severný, užší trakt tvoril prejazd a južný, širší trakt bol typický dispozičný trojpriestor. Suterény sa pôvodne nachádzali len pod širším traktom domu. Väčšina priestorov na prízemí, ako aj v suterénoch bola zaklenutá valenými klenbami s lunetovými výsečami. Na základe zachovanej štukovej hrebienkovej výzdoby klenby v prejazde, ako aj profilácie odhaleného kamenného portálu je možné uvažovať, že skúmaný murovaný dom bol postavený najskôr v druhej polovici 16. storočia. Ďalšie výrazné stavebné úpravy v areáli domu prebiehali v rozmedzí od záveru 18. po polovicu 19. storočia. V tom období boli vyhlbené suterény aj pod prejazdom domu, na čo poukazuje mladší typ klenbovej konštrukcie. Katastrálna mapa mesta z roku 1869 zachycuje dom už aj s dlhým, výškovo členeným dvorovým krídlom siahajúcim takmer až po západný koniec pozdĺžnej úzkej parcely, ktorá prirodzene klesala západným smerom. Súčasnú podobu získal objekt až po výraznej prestavbe v závere 19. storočia. V tom období bol prejazd rozšírený západným smerom a bolo v ňom situované schodisko na druhé nadzemné podlažie domu. Následne bolo prestavané aj dvorové krídlo na dvojpodlažný podpivničený jednotraktový objekt.

Počas rekonštrukčných prác v roku 2005 vlastník objektu zrealizoval novú miestnosť pod zadnou, nepodpivničenou časťou prejazdu. Po počiatočnej ručnej likvidácii vrchnej vrstvy bol pri ďalšom prehlbovaní použitý menší mechanizmus. Následnou obhliadkou pracovníkmi Krajského pamiatkového úradu Prešov sa zistilo, že zemným strojom boli porušené staršie stredoveké a novoveké kultúrne vrstvy. Neporušený zostal šírkoivo premenlivý blok

Obr. 2. Prešov. Hlavná ulica 121. Celkový pohľad na východný profil po počiatocnom začistení stavebnej jamy.

zeminy vo väzbe na západné obvodové murivo suterénov severného traktu. Ponajprv bol začistený východný profil stavebnej jamy (obr. 2). Následne bol tento profil dočistený až po severné obvodové murivo a postupne rozoberané jednotlivé kultúrne vrstvy (obr. 3; 4).

Obr. 3. Prešov. Hlavná ulica 121. Pôdorys domu s plochou výskumu.

Najstarším zachovaným kontextom na skúmanej ploche bol zvyšok objektu zahĺbeného do žltého piesčito-ílovitého podlažia. Úroveň podlažia sa nachádzala cca 100 cm pod úrovňou novodobej zámkovej dlažby v prejazde. Intaktne zachovaná bola časť južnej steny objektu s takmer kolmými stenami a miernym prechodom do zarovnaného dna. Zahĺbený bol cca 40-50 cm do úrovne podlažia. Pri počiatocnom začistení východného aj severného profilu stavebnej jamy sa ukázalo, že mechanizmus len čiastočne porušil jeho západný okraj. Na severnom profile stavebnej jamy sa totižto zachovala rovnako

pravidelná, takmer kolmá západná stena objektu (obr. 5). Zo zistenej situácie bolo zrejmé, že zemným strojom bol porušený jeho západný okraj v hrúbke cca 30 cm. Naznačená situácia dovoľuje predpokladať, že išlo o zahĺbený pravouhlý, zrejme štvoruholníkový objekt. Jeho najpodstatnejšia časť bola porušená výstavbou suterénov pod prejazdom na prelome 18. a 19. storočia. Po dočistení východného profilu až po severné obvodové murivo sa ukázalo, že jama bola zachytená v dĺžke cca 195 cm, pričom na severnej strane bola porušená výkopom pre základové konštrukcie dostavby z konca 19. storočia. Objekt teda s veľkou pravdepodobnosťou zasahoval severným smerom do areálu susedného domu na Hlavnej ulici 123. Zásyp tvorila farebne premenlivá mozaikovitá svetlohnedá aj sivohnedá piesčitá výplň s drobným štrkom a malými uhlíkmi. Nálezový materiál pozostával zo sporadických úlomkov vrcholnostredovekej keramiky a značne skorodovaného železného predmetu.

Pravidelne zahĺbené štvoruholníkové objekty z obdobia 13. storočia sú známe z historických jadier viacerých českých miest (Frýda 1977, 63-66, Klápště/Velínský 1977, 121-129, Richter 1982, 39-50). Dokumentované boli niekedy aj s vykurovacími zariadeniami, vstupmi či stopami pôvodnej konštrukcie. Vo väčšine prípadov boli interpretované ako dočasné provizórne chaty z čias obdobia založenia mesta. V súčasnosti disponujeme podobnými nálezmi aj z územia Slovenska. V poslednom období boli takéto objekty zistené aj v historickom jadre Trnavy (Staník/Urminský 2003, 11).

Obr. 5. Prešov. Hlavná ulica 121. Zahĺbený objekt v severnom profile stavebnej jamy.

Analogický vrcholnostredoveký súbor sa získal v tom istom roku aj zo zahĺbených objektov na Slovenskej ulici 6 v Prešove (Uličný/Harčar 2006, 192-195). Z blízkeho okolia ako príbuzné tvary môžeme uviesť poddatované nálezy z intravilánu Ostrovian (Lamiová-Schmiedlová 1964, 233-264). Podobné nálezy tvoria súčasť typologicky najstaršej skupiny predmetov z obdobia výstavby hradu Šariš (Uličný 2003b, 612-616), ako aj počiatkov hrádkov v Medziankach (Slivka/Vallašek 1986, 137-162), Ruskej Novej Vsi (Uličný 2003a, 213) a Hanigovciach (Uličný 2000, 142). Na základe uvedených analógií môžeme získaný keramický súbor zo zahĺbeného objektu zaradiť do strednej fázy východoslovenskej vrcholnostredovekej keramiky, teda rámcovo do druhej tretiny 13. až prvej tretiny 14. storočia.

Vrcholnostredoveký zahĺbený objekt bol prekrytý v úrovni cca 70-100 cm pod jestvujúcim terénom mladšou vrstvou sivej piesčitej vrstvy, v ktorej sa nachádzali lomové kamene, uhľíky a pásy prepálenej mazanice. Vo vrstve boli tiež úlomky vrcholnostredovekej a neskorostredovekej keramiky, ako aj skorodovaný železný kliniec s hlavičkou v tvare písmena T.

Približne tretina úlomkov keramiky sa viaže s obdobiem 13.-14. storočia. Vrcholnostredoveká keramika sa vyčleňovala obzvlášť nedokonalým mäksším výpalom. Časť nádob bola vyhotovená zo svetlých okrovo-bielých hĺn, pri stolovom riade aj s doložením maľovania červenou hlinkou. Ostatné nádoby boli vypálené do hnedosivých a červenohnedých odtieňov. Dominujú predovšetkým úlomky z obtáčaných hrncov s drsným dnom. Zastúpený je však len jeden typický profilovaný okraj so žliabkom na vnútornej strane (tab. II: 3). Väčší počet fragmentov z tiel nádob patrí črepom zdobeným jednoduchými rytými ryhami (tab. II: 13, 15, 17). Len rámcovo do 14.-15. storočia môžeme zaradiť oxidačne vypálený profilovaný okraj z hrnca s vodorovne zarovnanou hranou okraja, na pleciach zdobený jednoduchými ryhami (tab. II: 18). K vrcholnostredovekej keramike však nepochybne patrí okraj z okrovo-bielej fľaše so stopami po červeno maľovanej výzdobe (tab. II: 5).

Pre datovanie vrstvy je podstatná početnejšia, typologicky mladšia časť nálezov, hlásiaca sa už do okruhu neskorostredovekej keramiky. Neskorostredoveké úlomky pochádzajú z nádob už vytáčaných na hrnčiarskom kruhu, z ktorého boli zrezané strunou. Zriedkavo však boli zaznamenané ešte aj drsné dná so stopami po strhnutí. Prevažná časť nálezov je vypálená v oxidačnej atmosfére do červených až červenohnedých odtieňov. Naďalej sa ale vyskytuje aj nedokonale vypálená keramika hnedosivých odtieňov, ako aj keramika zo svetlých hĺn. Tá sa však líši od vrcholnostredovekých nálezov svojím tvrdším výpalom. Pre neskorý stredovek je typický aj výskyt keramiky s dokonalým redukčným výpalom sivej farby. Najpočetnejšími boli fragmenty hrncov zdobených na pleciach jednoduchým rebrovaním. Na spodnej časti nádoby možno pozorovať miernu zmenu profilácie (tab. II: 20, 22). Okraj niektorých je rímsovito profilovaný, na vnútornej strane so žliabkom (tab. II: 4, 10, 11). Vyskytujú sa však aj jednoducho vyhrnuté, niekedy aj mierne zhrubnuté okraje so žliabkom na vnútornej strane (tab. II: 6, 7). Dovnútra zatiahnutý okraj poukazuje na prítomnosť pokrievok (tab. II: 12). Stolová, jemne plavenú keramiku zastupujú úlomky džbánov a pohárov. Ústie džbánov má zväčša profilované ukončenie okraja (tab. II: 9). V rámci oboch typov nádob sa však vyskytujú aj neprofilované, mierne roztvorené ústia (tab. II: 8). Telá boli zdobené najmä rebrovaním (tab. II: 14). Úlomky pohárov sú charakteristické predovšetkým nálezmi nôžok (tab. II: 19). Na baňatejších dnách džbánov je možné pozorovať výraznejšie odsadenie dna (tab. II: 21).

K získanej neskorostredovekej keramike existuje celý rad analógií z územia Šariša, napríklad v súboch z Prešova (Uličný 2002, 211), Bardejova (Čaplovíč/Slivka 1980, 96-98), z hrádkov v Kamenici (Uličný

2005, 125-128), Hanigovciach (*Uličný 2000*, 141, 142) či Ruskej Novej Vsi (*Uličný 2003a*, 215-217).

Na základe typologicky mladšej časti nálezov môžeme datovať kultúrnu vrstvu rámcovo do obdobia 15. až počiatku 16. storočia. Vrstva obsahujúca bloky prepálenej mazanice predstavuje zrejme planírku na ploche dreveného domu, ktorý ľahol popolom. Odtlačky menšej guľatiny by naznačovali, že neskorostredoveký drevený dom mal zrejme rámovú konštrukciu na drážku, s výplňou - tenšou guľatinou, pričom bol omazaný hlinou. Tento typ konštrukcie môžeme miestami dodnes vidieť v ľudovej architektúre v priestore južného Šariša, resp. stredného Zemplína. Zdá sa, že pôvodná parcela z čias lokácie mesta sa v neskorom stredoveku ešte výraznejšie nezmenila. Ukázal to neskorší nález hlinenej hrnčiarskej pece z 15. storočia, ktorá sa nachádzala za predpokladaným neskorostredovekým dreveným domom pod jestvujúcim parcelačným múrom domov č. 121 a 123 na Hlavnej ulici.

Nad neskorostredovekou vrstvou sa nachádzali ďalšie početné vrstvy, dokumentujúce ďalší život na lokalite v priebehu novoveku. Stredoveká vrstva bola prekrytá úzkou svetlosivou piesčito-štrkovitou vrstvou v úrovni cca 65 cm pod povrchom, predstavujúcou úroveň terénu niekedy na prelome stredoveku a novoveku. V úrovni 45-65 cm sa nachádzala svetlohnedá piesčitá štrkovitá vrstva prekrytá vrstvou prepálenej tehloviny a uhlíkov a v najvrchnejšej časti aj vrstvou maltoviny. Túto vrstvu môžeme dať už do súvisu s výstavbou jestvujúceho murovaného meštianskeho domu. Až v tomto období zrejme došlo k posunu parcelácie. Parcelačné úpravy mohli súvisieť so vznikom priľahlej komunikácie, ktorá predstavovala vyústenie Jarkovej ulice do námestia. Keďže nový murovaný dom sa stal nárožným objektom, prejazd bol postavený v netypickej polohe - na severnej strane.

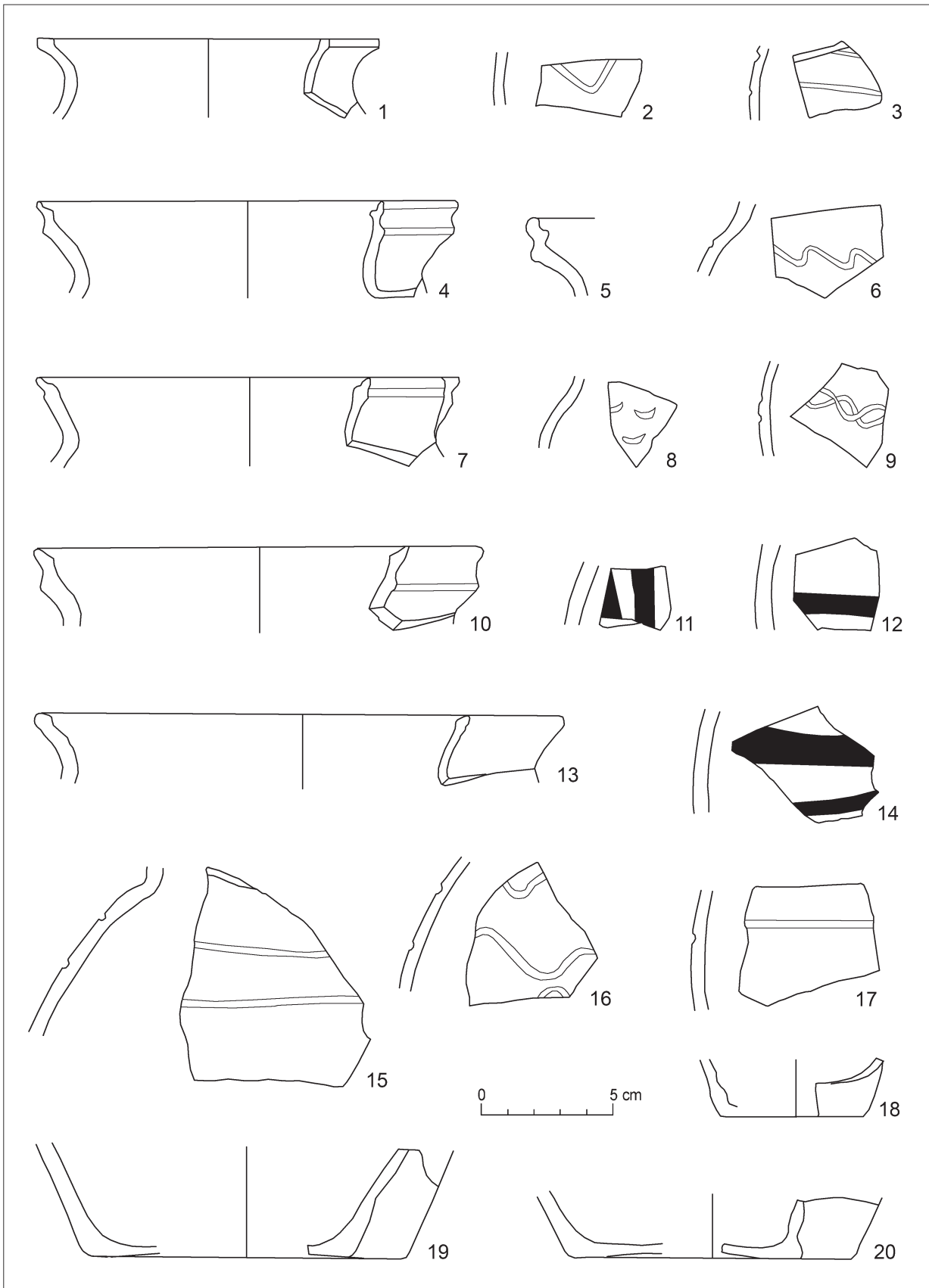
Získaný keramický materiál z vrstvy patrí okrem ojedinelých neskorostredovekých úlomkov už prevažne ranonovovekej keramike. Fragmenty z vytáčaných nádob sú vypálené v oxidačnej atmosfére do tehlovočervena. Veľké zastúpenie má však aj naďalej keramika z okrovo-bielych hĺn. Charakteristické sú profilované ústia hrncov so žliabkom na vnútornej strane a aplikovanou glazúrou (tab. II: 1, 16). Medzi črepami z tiel nádob sa nachádza aj úlomok s obojstranne glazovaného džbánku. Z nestratifikovaných nálezov pochádza okraj z oxidačne vypáleného taniera s rastlinnou výzdobou maľovanou farebnými hlinkami na bielej engobe pod priehľadnou svetložltou glazúrou (tab. II: 2).

Nad touto ranonovovekou vrstvou sa nachádzala v úrovni 25-45 cm mladšia hnedá hlinitá vrstva

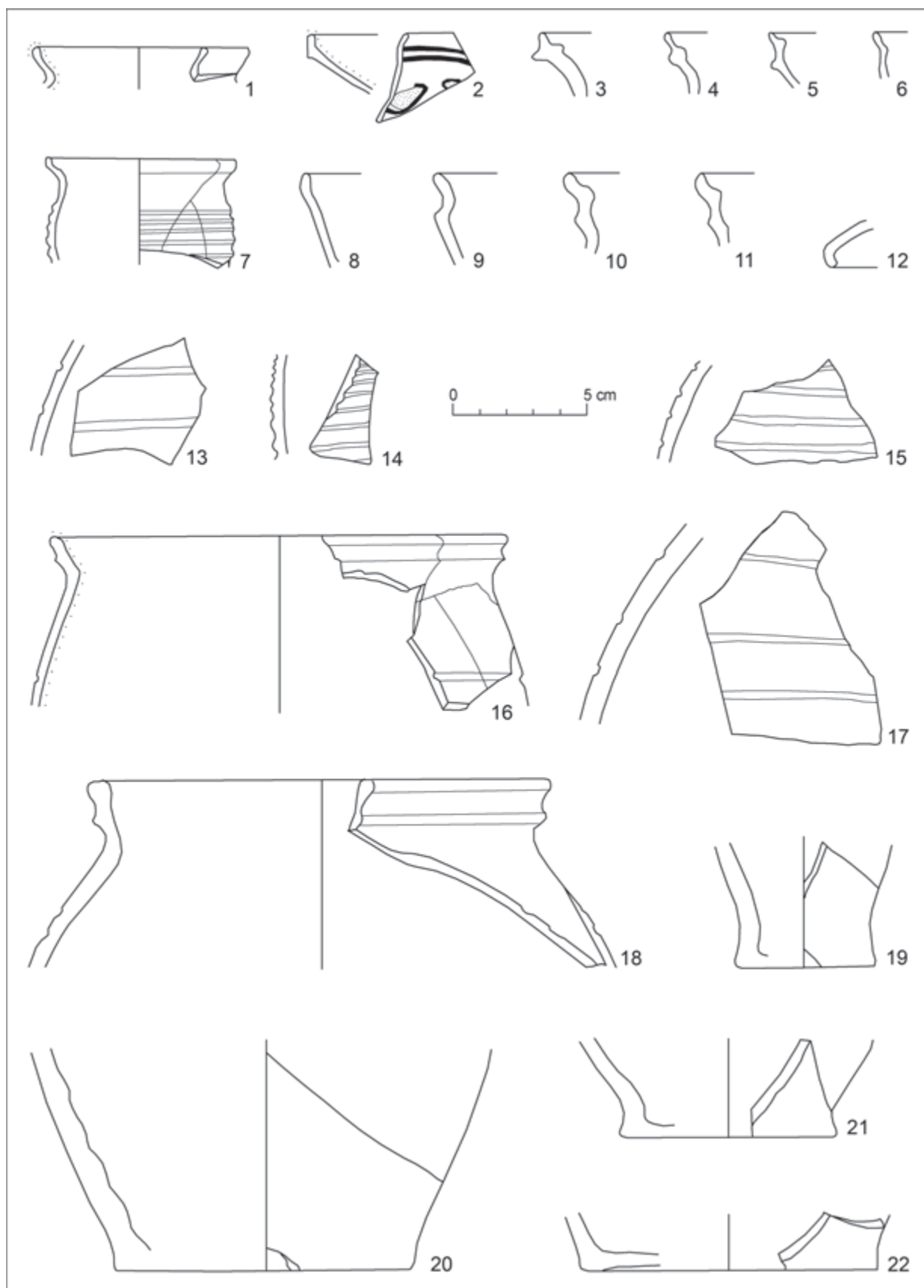
s uhlíkmi, maltovinou a kúskami tehál, prekrytá okruhliakovou dlažbou v piesčitom lôžku. Dokumentuje ďalšie úpravy v areáli domu v priebehu novoveku. Medzi predmetmi z vrstvy sa ešte stále sporadicky nachádzali aj črepy neskorostredovekých nádob. V drvinej prevahe však už prevládali novoveké fragmenty. Pre časové zaradenie malo dôležitý význam predovšetkým dno nádoby pokrytej bielou engobou a zelenou glazúrou tak, že tu bola aplikovaná výzdoba svetlozelenými bodkami na tmavozelenom pozadí. Ide o prvok typický pre keramiku z mladších úsekov novoveku (*Uličný 1998*, 62), pričom vrstvu s nálezmi je možné dať do súvisu s úpravami v areáli domu koncom 18. až prvej polovice 19. storočia. Okruhliaková dlažba predstavovala pôvodnú, pre Prešov typickú úpravu dvora v mladších úsekoch novoveku. Po predĺžení prejazdu v závere 19. storočia bol terén opätovne navýšený. Túto poslednú stavebnú úpravu vo vrstve pod novodobou zámkovou dlažbou dokumentuje bohatý súbor úlomkov sklenených pohárov a fliaš, a predovšetkým úlomkov porcelánového, majolikového, v menšej miere aj bežného tradičného hrnčiarskeho riadu.

Archeologický výskum formou dokumentácie odkrytých nálezov v roku 2005 priniesol nové závažné poznatky o počiatkoch a ďalšom formovaní Prešova. Počas tohto výskumu, ale ani ďalšími desiatkami výskumov v pamiatkovej rezervácii, realizovaných v poslednom období, sa dosiaľ nepodarilo zachytiť priame doklady osídlenia z praveku až včasného stredoveku na území historického jadra mesta. Potvrzuje sa tak hypotéza, že priamymi predchodcami mesta boli osady na nižších terasách Torusy, archeologicky dokumentované v polohách Bikoš (*Béreš/Tomášová 1991*, 28, 29; *Tomášová 1990*, 161), Kráľova hora (*Tomášová/Uličný 1998*), Sídliisko II (*Blahuta 1963*, 161, 162), Pavlovičovo námestie, Budovateľská ulica (*Budinský-Krička 1961*, 352-357) a Pod Kalváriou (*Mirošayová/Tomášová 2001*, 153, 154).

Lokácia mesta nemeckými kolonistami v polovici 13. storočia v strategickej polohe na vyvýšenej terase hľadela už skôr na obchodno-remeselné funkcie nového sídla. Záchranným výskumom na Hlavnej ulici 121 sa nám podarilo prvýkrát zachytiť stopy usadlosti z čias lokácie mesta. Odkryté súdobé objekty na Slovenskej ulici sú presvedčivým dôkazom, že výsadná obec Prešov pozostávala z Hlavnej a Slovenskej ulice, čo sme dosiaľ tušili zo stôp v historickom pôdoryse mesta. Zachytené stredoveké nehnuteľné nálezy nám jednoznačne potvrdili, že výstavbou ranorenesančného domu bola zmenená pôvodná stredoveká parcelácia územia. Nepriamo tak datujú vznik vyústenia Jarkovej ulice ako nového prvku v pôdorysnej štruktúre mesta.

Tab. I. Prešov. Hlavná ulica 121. Keramika zo zahĺbeného objektu.

Tab. II. Prešov. Hlavná ulica 121. Keramika z kultúrnych vrstiev.

LITERATÚRA

- Béreš/Tomášová 1991* - J. Béreš/B. Tomášová: Druhá etapa záchranného výskumu v Prešove. AVANS 1989, 1991, 28, 29.
- Blahuta 1963* - F. Blahuta: Nálezy na Sídlišku II v Prešove v rokoch 1961-1962. Štud. Zvesti AÚ SAV 11, 1963, 153-168.
- Budinský-Krička 1961* - V. Budinský-Krička: Slovanské osídlenie na severovýchodnom Slovensku. Slov. Arch. 9, 1961, 347-390.
- Čaplovič/Slivka 1980* - D. Čaplovič/M. Slivka: Stredoveká hrnčiarska pec z Bardejova. Nové Obzory 22, 1980, 83-104.
- Fryda 1977* - F. Fryda: Zemnice 13. stoloetí z Plzně-Rodné. Arch. Hist. 3, 1977, 63-66.
- Klápště/Velímský 1977* - J. Klápště/T. Velímský: Mostecké zemnice 13. stoloetí. Arch. Hist. 3, 1977, 121-129.
- Lamiová-Schmiedlová 1964* - M. Lamiová-Schmiedlová: Kontrolný výskum v Ostrovanoch v roku 1963. Štud. Zvesti AÚ SAV 13, 1964, 233-264.
- Miroššayová/Tomášová 2001* - E. Miroššayová/B. Tomášová: Záchranný výskum na diaľničnom privádzači v Prešove. AVANS 2000, 2001, 153, 154.
- Richter 1982* - M. Richter: Hradištiko u Davle, městečko ostrovskeho kláštera. Praha 1982.
- Slivka/Vallašek 1986* - M. Slivka/A. Vallašek: Archeologický výskum stredovekeho hrádku v Medziankach. Nové Obzory 1986, 137-162.
- Staník/Urmínský 2003* - I. Staník/J. Urmínský: Nálezy drevozemných objektov na Hviezdoslavovej ulici 12 v Trnave. In: Pamiatky Trnavy Trnavského kraja 7. Trnava 2003, 9-28.
- Tomášová 1990* - B. Tomášová: Záchranný výskum v Prešove. AVANS 1988, 1990, 161.
- Tomášová/Uličný 1998* - B. Tomášová/M. Uličný: Včasno-slovanské sídlisko v Prešove. Vsl. Pravek 5, 1998, 157-172.
- Uličný 1998* - M. Uličný: Archeologický výskum mestskej brány v Sabinove. In: Archeológia v múzeách. Poprad 1998, 55-62.
- Uličný 2000* - M. Uličný: Keramika z Hanigovského hradu. AVANS 1999, 2000, 141, 142.
- Uličný 2002* - M. Uličný: Archeologický prieskum v MPR Prešov. AVANS 2001, 2002, 210-212.
- Uličný 2003a* - M. Uličný: Keramika z hradu Solivar. Vsl. Pravek 6, 2003, 213-217.
- Uličný 2003b* - M. Uličný: Veľká stredoveká kolonizácia a keramická produkcia na východnom Slovensku. Arch. Hist. 28, 2003, 612-616.
- Uličný 2005* - M. Uličný: Stredoveká keramika z Hanigovského hradu. Vsl. Pravek 7, 2005, 123-129.
- Uličný/Harčar 2006* - M. Uličný/P. Harčar: Archeologický výskum na Slovenskej ulici č. 6 v Prešove. Monumentum Tutela 17, 2006, 185-202.

Mgr. Marián Uličný, PhD.
Krajský pamiatkový úrad
Hlavná 115
SK-080 01 Prešov
ulicny7@gmail.com

Mgr. Peter Harčar
Krajský pamiatkový úrad
Hlavná 115
SK-080 01 Prešov
peter.harcar@seznam.cz

AN OBJECT FROM THE HIGH MIDDLE AGES
IN HLAVNÁ STREET, PREŠOV

Marián Uličný - Peter Harčar

Summary

In 2005, The District Monuments Board in Prešov monitored building operations related to reconstruction of a national monument - a burgher house in Hlavná Street 121, Prešov. It is an originally renaissance two-wing house with a passageway from the second half of 16th century; it was adjusted at the turn of 18th and 19th centuries. It gained its final design at the end of 19th century.

The owner of the object built a new room under the back part of the passageway in 2005 during reconstruction. A construction machine damaged older medieval and newer cultural layers from the modern era. A block of soil attached to the north-wing cellar walls stayed untouched. First, the eastern profile of the construction pit was fixed (fig. 2). Later, the profile was finished towards the northern wall and successively removed cultural layers (fig. 3; 4).

The oldest context in the studied area is represented by remains of a regular rectangular object recessed 40-50 cm in the sand-clay subsoil. This object was severely damaged by older cellars under the passageway. Ceramic material was very important for chronological classification of the site (pl. I). Fragments come from wheel-made vessels. Pots had profiled mouths with a rib or sidelong line. They were decorated with simple lines, incised waves or nail-shaped scratches. Small fragments suggest use of ceramic tableware. On the basis of ceramics, the recessed object can be dated back to 2nd third of 13th century or 1st third of 14th century.

70-100 cm under the current terrain, the object was covered with a newer layer of grey sand layer. Older finds come from 13th-14th century (pl. II: 3, 5, 13, 15, 17, 18). Newer finds date the layer back to 15th - beginning of 16th century (pl. II: 4, 6-12, 14, 19-22). They include fragments of kitchenware and tableware. Daub with prints of

small round timber suggested a late medieval house with daubed frame construction. There were other layers above the late medieval one; they document life in the area in the Modern Era (pl. II: 1, 2, 16).

Rescue excavation in Hlavná Street 121 revealed traces of a settlement from the town location time. Concurrent objects in Slovenská Street prove that the privileged village of Prešov consisted of Hlavná and Slovenská streets; this was suggested by traces in the historical town plan. Medieval finds of real estates proved that the renaissance building changed the original parcelling of the town. The finds indirectly date the Jarková Street lead as a new element in the town plan structure.

Fig. 1. Prešov. Research situation on the basis of the cadastral map.

Fig. 2. Prešov. Hlavná Street 121. Overall view of the eastern profile after initial fixing of the construction pit.

Fig. 3. Prešov. Hlavná Street 121. House plan with the research area.

Fig. 4. Prešov. Hlavná Street 121. Eastern profile of the construction pit.

Fig. 5. Prešov. Hlavná Street 121. Recessed object on the northern profile of the construction pit.

Pl. I. Prešov. Hlavná Street 121. Ceramics from the recessed object.

Pl. II. Prešov. Hlavná Street 121. Ceramics from the cultural layers.

Translated by Viera Tejbusová

VÝSKUM DOLNEJ BRÁNY V KOŠICIACH - - OBJEKTY FORTIFIKÁCIE

MARCELA ĎURIŠOVÁ

Mestské opevnenie, stredovek, veža, brána, predbránie, most, kontraeskarpa, barbakan, rondel, priekopa, hradba, parkán.

Town fortification, medieval age, tower, gate, outer gate, moat wall, barbican, rondel, walls, moat, zwinger.

ÚVOD

V tomto príspevku sú prezentované výsledky archeologického výskumu Dolnej brány, a to jej fortifikačných objektov. Problematika súvisiaca s opevnením Košíc priamo sa vzťahujúca k Dolnej bráne už síce bola publikovaná (Ďurišová 2001, 172-178; 2004, 249-260), mala však charakter syntézy. Na tomto mieste je predložená analýza jednotlivých objektov. Cieľom práce je poskytnúť ďalším bádateľom možnosť získania nových poznatkov v takej podrobnej miere, aby mohli byť využité či už na prehodnotenie predkladaných interpretácií, alebo ako porovnávací materiál, prípadne ako odrazový mostík pre iné syntézy. Vzhľadom na veľký rozsah výskumu a veľké množstvo preskúmaných objektov na ploche (obr. 1-6) nie sú tu opísané všetky. Táto práca sa zaoberá výhradne objektmi fortifikácie. Nasledujúce práce sa budú zaoberať kanalizačným systémom a ďalšími objektmi odkrytými na ploche Dolnej brány.

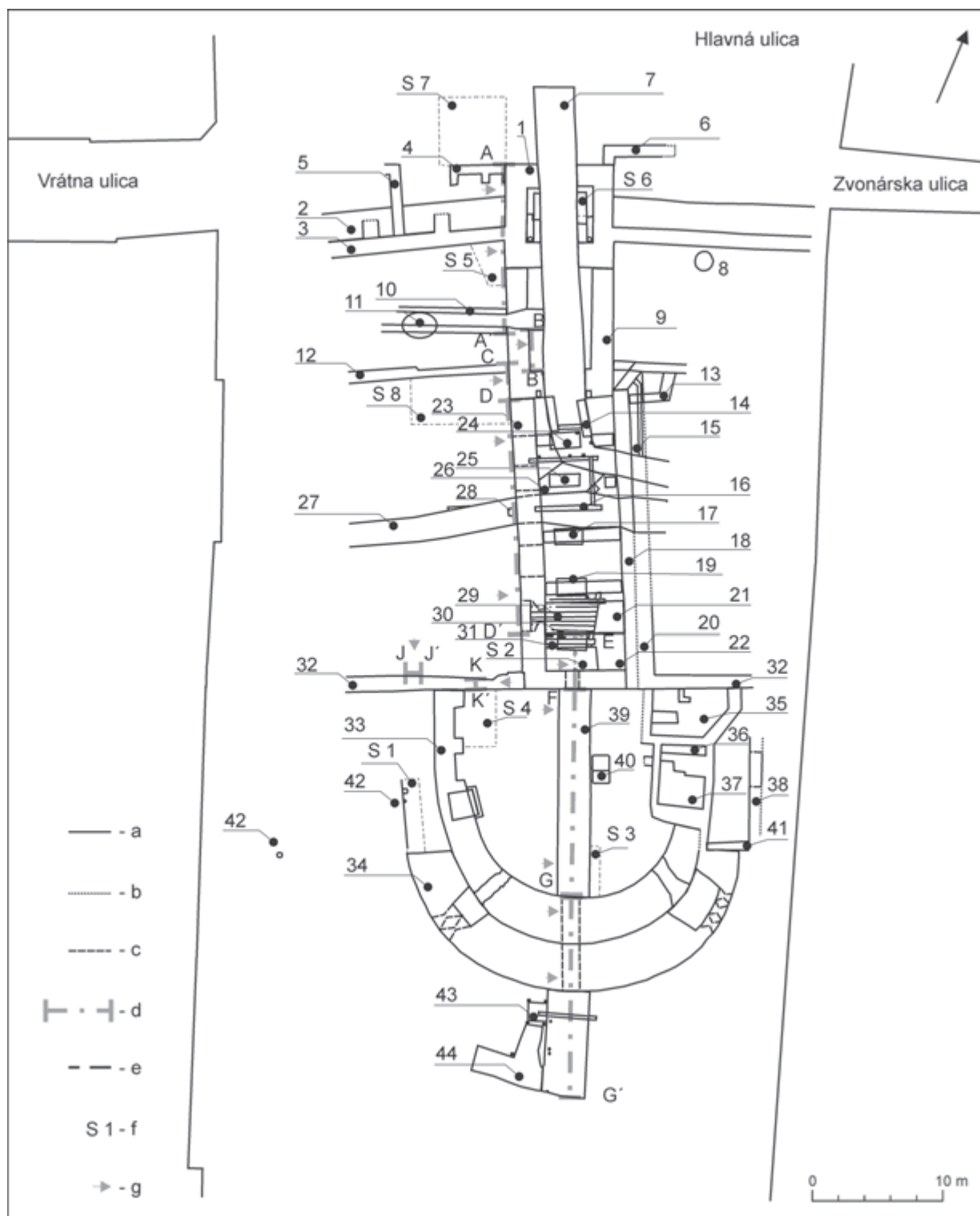
Archeologický výskum sa realizoval v období od 14. mája 1996 do 3. februára 1998. Jeho začiatok spustil archeologický nález počas výkopov pre inžinierske siete na Hlavnej ulici. Archeologický výskum sa realizoval následne v miestach kladenia inžinierskych sietí (boli využité ako zisťovacie sondy) a po odsúhlasení idey prezentácie komplexu Dolnej brány, celoplošne. Veľkým zástancom myšlienky prezentácie tohto komplexu bol vtedajší primátor Košíc Ing. R. Šuster. Prezentáciu projektoval Ing. arch. A. Lami v spolupráci s vtedajším pamiatkovým ústavom a, samozrejme, so zástupcami mesta.

Celoplošný archeologický výskum sa realizoval počas stavebných prác pre prezentáciu celého komplexu, čo výskum na jednej strane mimoriadne sľa-

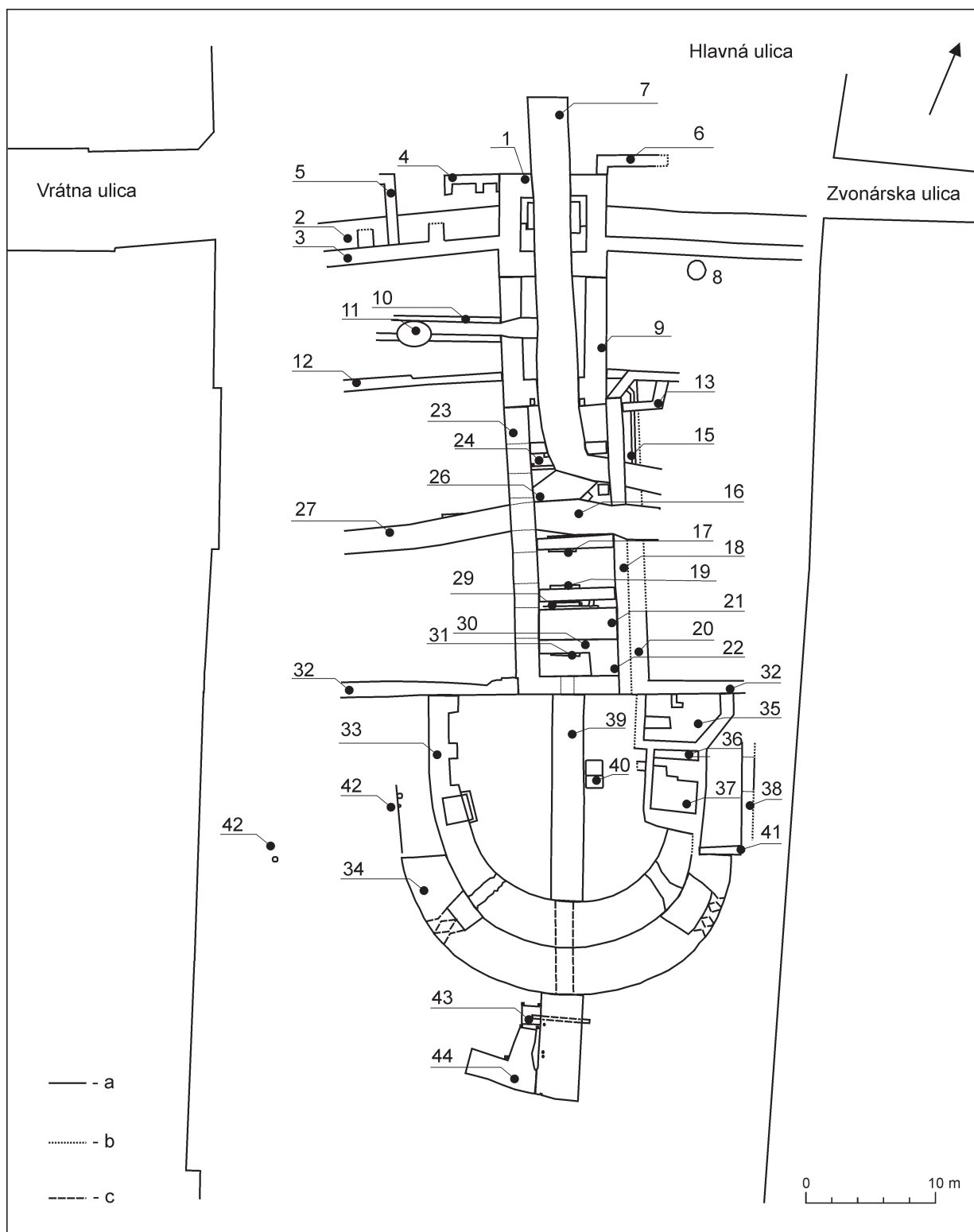
žovalo, na strane druhej ho uľahčovalo (obr. 7). Archeologické nálezy a nálezové situácie sa nachádzali v hĺbkach do 4 metrov, takže realizácia výskumu sa často diala za účasti stavebných mechanizmov a zariadení. Po odbornej stránke archeologický výskum zaisťovali pracovníci vtedajšieho Krajského strediska Slovenského pamiatkového ústavu Košice. Výskum viedla PhDr. M. Ďurišová v spolupráci s PhDr. D. Gašajom z Východoslovenského múzea, technikom výskumu bol Ing. V. Sobota. O výskum sa zaujímal aj vtedajší vedúci regionálneho strediska - arch. J. Duchoň, ktorý sa dlhodobo venuje problematike opevnenia Košíc.

Otázkou opevnenia Košíc sa zaoberal rad bádateľov (Duchoň 1989; 2003; 2004a; Fiala 1996, 24, 25; Halaga 1992, 211-218; Krcho 1992, 189-213; Lichner 1964, 3; Markušová 1987; Súpis 1968, 83, 84). Vychádzali z poznania archívnych prameňov (AMK 1848; Halaga 1994; Krcho 1992, 210-213; Suchý 1974, 58-70), mestských kroník (Cassovia 1732; Plath 1867; Tutkó 1861), vedút (Kejlová 1980, 296-339), historických máp a plánov (Duchoň 2004b; Krcho 1992, 193-203). Tieto pramene dopĺňajú archeologické a stavebno-historické výskumy.

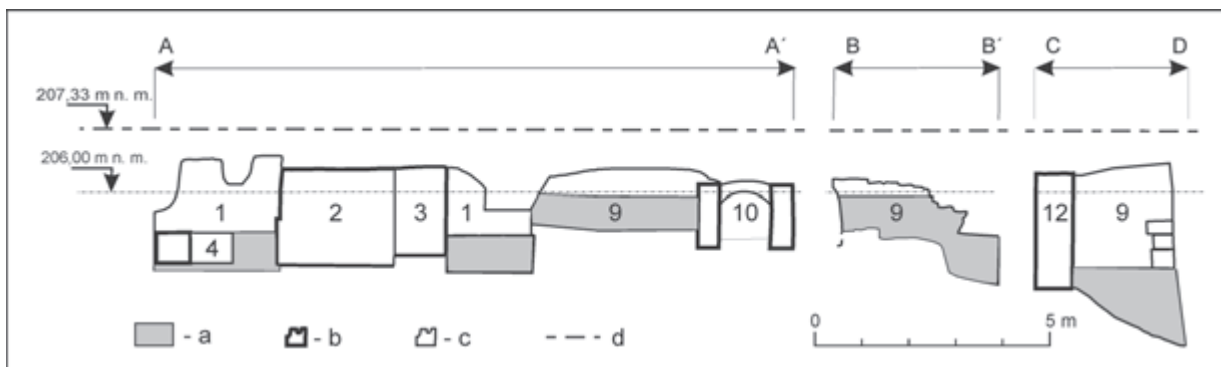
Archeologické výskumy sa realizovali v pomerne veľkom rozsahu. Preskúmané boli mestské brány - Dolná (Ďurišová 2001, 172-178), Mlynská (Gašaj 1999, 47, 48) aj Hnilná (Ďurišová 2004, 256, 257; Ďurišová/Uličný 1999). Preskúmaný bol areál Hornej brány (Ďurišová 1999), vnútorné pásmo opevnenia na Dominikánskom námestí (Ďurišová/Uličný 2000, 51), na Zbrojníčnej ulici (Gašaj 2006a, 82), na Hrnčiarskej a Podtatranského ulici (Gašaj 2000a, 68, 69), na Zvonárskej ulici (Ďurišová/Gašaj 2000, 51-52) a kavalier na Zbrojníčnej ulici (Uličný 2000b, 178). V rokoch 1940, 1997-1998 a 2008 sa realizoval zisťovací výskum mestského opevnenia v areáli Katovej bašty

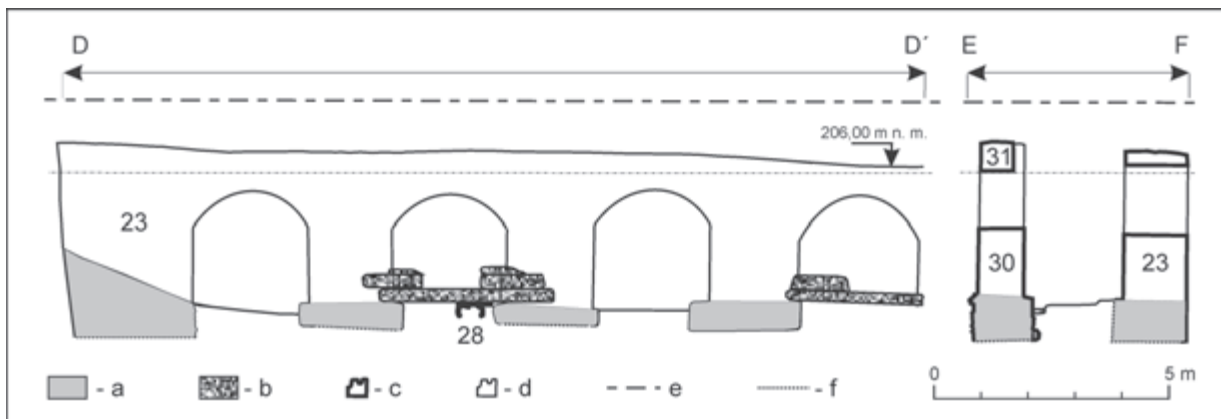
Obr. 1. Košice. Dolná brána. Pôdorysy objektov. Vyznačenie rezov, pohľadov a vybraných sond. 1 - veža brány; 2 - vnútorná hradba, fáza II; 3 - vnútorná hradba, fáza I; 4 - objekt 16; 5 - objekt 18; 6 - objekt 17; 7 - kanál 10; 8 - objekt 7 (studňa); 9 - predbránie; 10 - kanál 12; 11 - objekt 12; 12 - parkánová hradba; 13 - objekt 6; 14 - objekt 21; 15 - kanál 9; 16 - objekt 20; 17 - päťka 3 (P3); 18 - objekt 1, vyššia, zúžená časť východnej steny; 19 - päťka 2 (P2); 20 - objekt 1, nižšia, rozšírená časť východnej steny; 21 - kanál 8; 22 - objekt 1, murivo 1/0; 23 - objekt 1; 24 - päťka 5 (P5); 25 - päťka 4 (P4); 26 - kanál 11; 27 - objekt 3 (kanál); 28 - objekt 32; 29 - objekt 22; 30 - päťka 1 (P1); 31 - objekt 1, stena 1/2; 32 - kontraeskarpa; 33 - barbakán; 34 - rondel; 35 - objekt 30; 36 - objekt 33; 37 - objekt 15; 38 - objekt 29; 39 - objekt 9 (kanál); 40 - objekty 13 a 13'; 41 - vonkajšia hradba; 42 - drevozemný val; 43 - objekt 28; 44 - objekt 24. Legenda: a - pôdorys; b - predpokladaný priebeh; c - ostenie v hrúbke múra; d - rezy a pohľady; e - sondy; f - značenie sond; g - smer pohľadu.

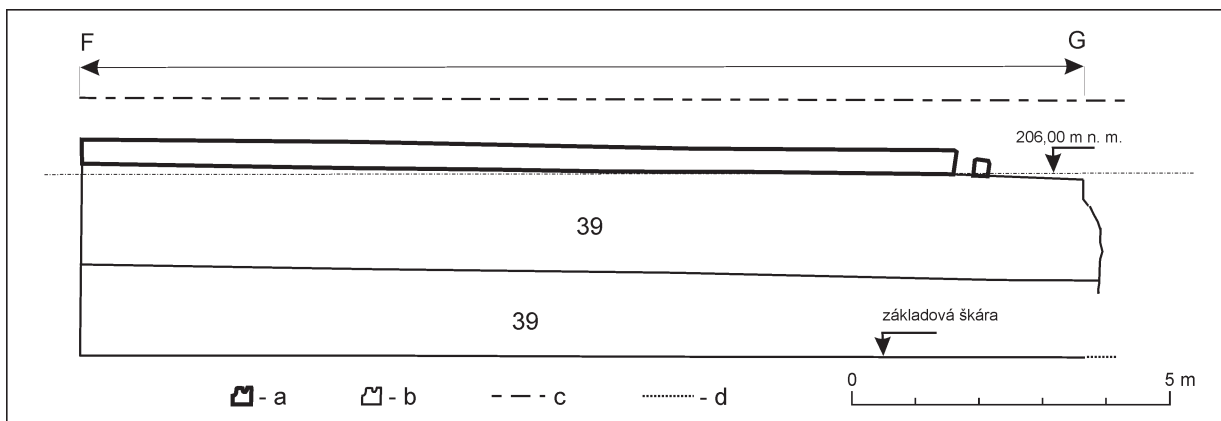
Obr. 2. Košice. Dolná brána. Pôdorysy objektov, pohľad zhora. 1 - veža brány; 2 - vnútorná hradba, fáza II; 3 - vnútorná hradba, fáza I; 4 - objekt 16; 5 - objekt 18; 6 - objekt 17; 7 - kanál 10; 8 - objekt 7 (studňa); 9 - predbránie; 10 - kanál 12; 11 - objekt 12; 12 - parkánová hradba; 13 - objekt 6; 15 - kanál 9; 16 - objekt 20; 17 - päťka 3 (P3); 18 - objekt 1, vyššia, zúžená časť východnej steny; 19 - päťka 2 (P2); 20 - objekt 1, nižšia, rozšírená časť východnej steny; 21 - kanál 8; 22 - objekt 1, murivo 1/0; 23 - objekt 1; 24 - päťka 5 (P5); 26 - kanál 11; 27 - objekt 3 (kanál); 29 - objekt 22; 30 - päťka 1 (P1); 31 - objekt 1, stena 1/2; 32 - kontraeskarpa; 33 - barbakán; 34 - rondel; 35 - objekt 30; 36 - objekt 33; 37 - objekt 15; 38 - objekt 29; 39 - objekt 9 (kanál); 40 - objekty 13 a 13'; 41 - vonkajšia hradba; 42 - drevozemný val; 43 - objekt 28; 44 - objekt 24. Legenda: a - pôdorys; b - predpokladaný priebeh; c - otvor v hrúbke múra.

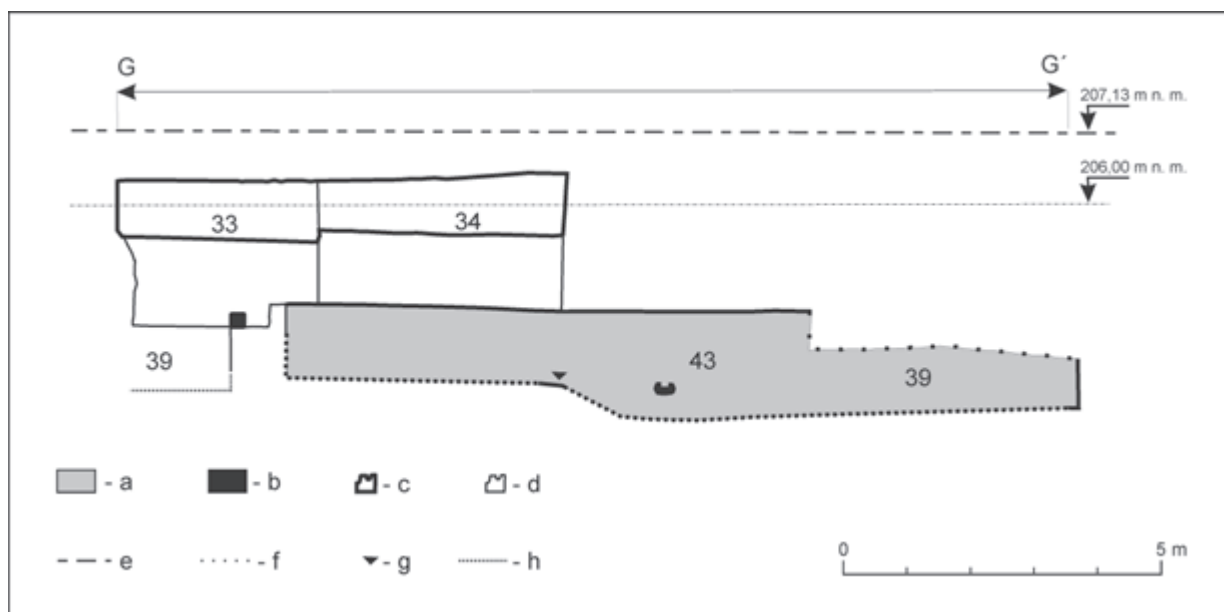
Obr. 3. Košice. Dolná brána. Rezy a pohľady: A-A', B-B', C-D. 1 - veža brány; 2 - vnútorná hradba, fáza II; 3 - vnútorná hradba, fáza I; 4 - objekt 16; 9 - predbránie; 10 - kanál; 12 - parkánová hradba. Legenda: a - základ; b - rez objektom; c - pohľad na objekt; d - povrch terénu v čase výskumu.

Obr. 4. Košice. Dolná brána. Rezy a pohľady: D-D', E-E'. 23 - objekt 1; 28 - objekt 32; 30 - pätká 1 (P1); 31 - objekt 1, stena 1/2. Legenda: a - základ; b - drevo; c - rez objektom; d - pohľad na objekt; e - povrch terénu v čase výskumu; f - predpokladaná línia.

Obr. 5. Košice. Dolná brána. Rez a pohľad F-G. 39 - objekt 9 (kanál). Legenda: a - rez objektom; b - pohľad na objekt; c - povrch terénu v čase výskumu; d - predpokladaný priebeh.

Obr. 6. Košice. Dolná brána. Rezy a pohľady: G-G'. 33 - barbakan; 34 - rondel; 39 - objekt 9 (kanál); 43 - objekt 28. Legenda: a - základ; b - drevo; c - rez objektom; d - pohľad na objekt; e - povrch terénu v čase výskumu; f - zdeštruovaný povrch; g - zachytený výškový bod; h - predpokladaný priebeh.

Obr. 7. Košice. Dolná brána. Celkový pohľad na plochu výskumu (od juhu).

(Gašaj/Duchoň 2001, 21-48; Lamiová-Schmiedlová 1982, 174; Mihalik 1942). Archeologické výskumy realizované po roku 2000 súviseli zväčša s obnovou národných kultúrnych pamiatok a s novostavbami na pamiatkovom území. Patria sem výskumy na Bočnej ulici 10, na uliciach Mojmirovej - Timonovej (Gašaj/Tajkov 2005), na Vrátnej ulici 36 (Gašaj 2005), Alžbetinej ulici 49 (Ďurišová/Kürthy/Pristáš 2007), na Dominikánskom námestí - exarchát (Rusnák 2005, 131-142), na Hradbovej ulici (Ďurišová/Pristáš 2006, 159, 160), na Hlavnej ulici 110 (Gašaj 2006a, 82, 83; 2006b), na Kasárenskom námestí 4 (Rusnák 2007), na Mlynskej ulici 25 (Olexa/Tajkov 2006, 154, 155). Od roku 2007 pribudli ďalšie výskumy objektov mestského opevnenia. V roku 2007 to boli výskumy na Moyzesovej ulici 36 (Gašaj 2007), v areáli Mlynskeho bastiónu (Gašaj/Tajkov 2007), v synagóge na Zvonárskej ulici (Olexa 2007). V roku 2008 sa robili výskumy na Vrátnej ulici 40 (Béreš/Luštíková 2008a), na Moyzesovej ulici 32 (Béreš/Luštíková 2008b), na Zvonárskej ulici 3 (Gačková/Pristáš 2008) a na ploche citadely (Hanuliak et al. 2008).

Architektonicko-historické výskumy mestského opevnenia boli realizované v menšej miere. Bol to výskum na Bočnej ulici 10 (Kürthy/Glocková 2003), na Vrátnej ulici 44 (Haberlandová 1994) a Vrátnej ulici 60 (Haberlandová 1995), na Alžbetinej ulici 49 (Kürthy/Glocková 2006), na Hradbovej ulici (Urbanová 1983), na Hrnčiarskej ulici (Haberlandová/Ševčíková 1994), výskum tzv. Tehlového bastiónu (Urbanová

1986), Katovej bašty (Fiala 1996, 24, 25) a Mlynského bastiónu.

V nasledujúcej časti práce je podaný opis a analýza nálezových okolností jednotlivých prvkov opevnenia v areáli Dolnej brány. Opísané sú nasledujúce časti, resp. objekty Dolnej brány: veža brány, predbránie, most, barbakán (rondel), brána barbakánu, vnútorný hradbový múr, parkánový hradbový múr, kontraeskarpa, vonkajší hradbový múr a val, vnútorná priekopa a vonkajšia priekopa.

OPIS OBJEKTOV

1. Veža brány

Pôdorys a rozmery

Pôdorys veže je štvorcový (obr. 8), s rozmermi 8,5 m (Z-V) x 8,25 m (S-J). Šírka čelnej steny je 1,9 m, šírka tylovej steny je 1,8 m a šírka bočných stien je 1,5 m. Základové murivo veže vytváralo v interiéri veže, s výnimkou južnej strany, sokel. Šírka prejazdu bola v tylovej stene 2,95 m, v čelnej 3,3 m.

Charakter muriva

Veža bola postavená v celej svojej hmote z kameňa. Použité boli nasledujúce druhy: fylit, kremenný porfýr, diabázový tuf, porfýr a diabáz. Najbližšie miesto, kde sa vyskytujú tieto horniny je údolie Črmeľského potoka¹.

Nadzemné murivo veže brány je z interiéru aj exteriéru objektu lícované. Tvorené je lomovými kameňmi s opracovanou prednou stenou. Opracované kamenné kvádre boli použité len v južnej obvodovej stene veže brány, kde tvorili ostenia drážky na vyťahovanie mreže. Omietka bola zachytená na vonkajšej strane veže, na múre, ktorý bol obnažený po zosunutí muriva zosilňujúceho hradbu, pristanom k veži brány. Východné ostenie prejazdu v severnej obvodovej stene sa zachovalo do výšky približne 1 m, západné do výšky 0,45 m. Ostenia prejazdu južnej steny boli pozorovateľné len zo strany interiéru veže brány, situáciu tu znečitateľňoval kanál 10. V murive južnej steny veže brány boli po rozobratí výmuroviek v rohoch odkryté kamenné ložiská na osadenie čapov vrat (obr. 9). Každé ložisko bolo vyrobené z jedného kusa kameňa. Tvorí ho opracovaný valec so žliabkom na osadenie čapu a neopracovaná časť osadená v murive. Ich parametre si boli veľmi blízke. Výška ložiska bola 0,25 m, hĺbka žliabku pre čap 0,08 m, vonkajší prie-

Obr. 8. Košice. Dolná brána. Celkový pohľad na odkrývanú vežu brány a časť predbránia (od juhu).

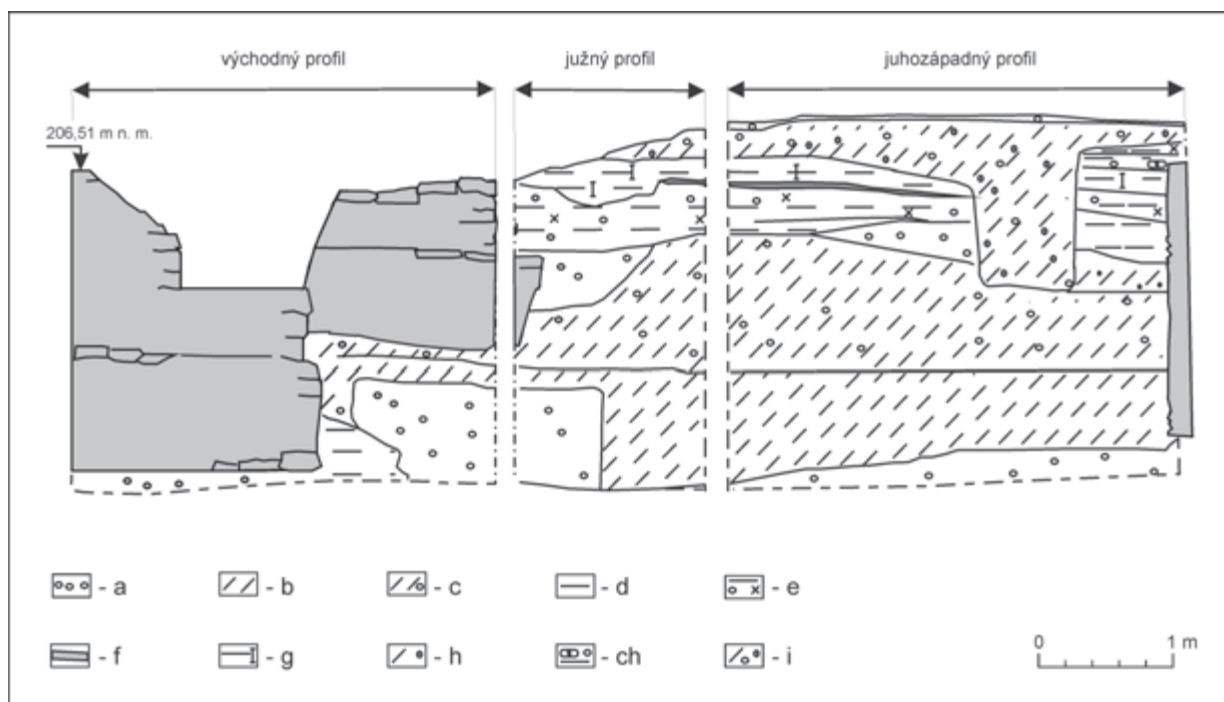
mer ložiska bol 0,32 (0,33) m, priemer žliabku pre čap bol 0,16 m. Ložiská boli jednak zamurované do steny a jednak stáli na kamenných podmurovkách, ktorých výška bola 0,73 m. Podmurovky stáli čiastočne na sokli základu veže brány. Ložiská boli do steny veže brány osadené primárne. V južnej stene veže brány boli vybudované drážky na vyťahovanie mreže, so šírkou 0,17 m. Osadené boli 0,6 m pred lícom muriva, 1,4 m pred juhovýchodným nárožím. V neporušenej podobe sa našli len na východnej strane. Na západnej bola drážka poškodená novou prekopávkou a na pôvodnom mieste tu ostal len jeden z kvádrov jej ostenia. Dno drážky sa nachádzalo 1,05 m nad základom. Terén sa v čase budovania veže brány nachádzal cca 2 m pod súčasným, v nadmorskej výške 205,16 až 204,88 m.

Základové murivo bolo postavené z plochého lomového kameňa. V exteriéri objektu bolo oproti nadzemnému širšie cca o 0,08-0,15 m. V interiéri bolo výrazne širšie - na východnej strane o 0,55-0,57 m, na južnej o 0,4 m, na západnej o 0,72 m. Na južnej strane základový sokel nebol. Nadmorská výška sokla bola 205,12 m. Základová škára sa nachádzala o 0,7 m nižšie (obr. 3). Stavebnú jamu, ktorá bola o 0,2-0,6 m širšia ako základ veže, sme zachytili pri juhozápadnom nároží veže (obr. 10). Nevyužitá časť jamy bola zasypaná štrkovito-ílovitou a ílovitou zeminou pochádzajúcou pravdepodobne z výkopu pre základ. Murovaný kanál prechádzal vežou už

¹ Za určenie druhov hornín použitých pri výstavbe objektov opevnenia, ako aj ich výskytu v blízkom okolí Košíc ďakujem prof. RNDr. F. Zábranskému, CSc. (v čase archeologického výskumu pracovníkovi Fakulty baníctva, ekológie, riadenia a geotechnológií Technickej univerzity v Košiciach).

Obr. 9. Košice. Dolná brána. Pohľad na ložiská v interiéri veže brány a kanál 10 (od severozápadu).

Obr. 10. Košice. Dolná brána. Profily S5. 1 - veža brány; 3 - vnútorná hradba, fáza II; 9 - predbránie. Legenda: a - štrková vrstva; b - hlinitá vrstva; c - hlinitá vrstva so štrkom; d - ílovitá vrstva; e - ílovitá vrstva so štrkom a uhlíkmi; f - prepálená červená vrstva, na povrchu s čiernou uhlíkatou vrstvičkou; g - ílovitá vrstva s maltou; h - sypká hnedá zemina; ch - ílovitá vrstva so štrkom a sporadicky s tehlou; i - hlinito-štrkovito-piesčitá vrstva.

v úrovni jej základu. Kamenné murivo kanála bolo všade v kontakte s murivom základu. Výnimkou bola situácia v predbrání na západnej strane, kde základové murivo veže v kontakte s kanálom zhora nadol šikmo ustupuje. Oproti tomu základ na severnej obvodovej stene má na západnej strane pozorovateľnú zvislú škáru.

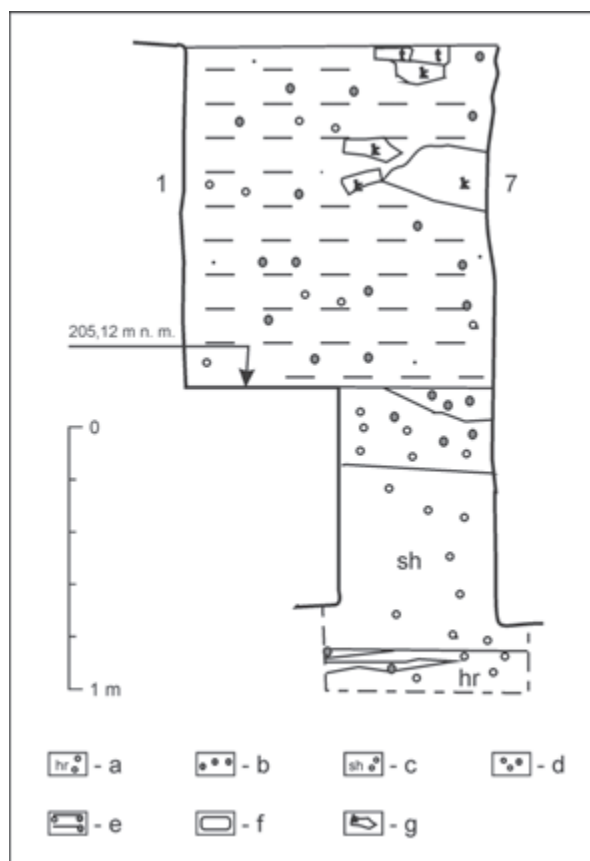
Výplň objektu, stratigrafia

V interiéri objektu sa v rovnej úrovni ako povrchy murív nachádzala okruhliaková dlažba uložená do vrstvy piesku. Vyspádovaná bola ku kanálu. V hĺbke 0,6 m od zachovaného povrchu muriva po základ (výška vrstvy 0,6 m) sa nachádzala hnedožltá ílovito-piesčitá zemina s kamienkami (obr. 11). Medzi nálezmi z vrstvy sa vyskytli už i črepy esovito profilovaných, tzv. gotických pohárov. Dná, pochádzajúce z tohto súboru, boli všetky z hrnčiarskeho kruhu strhávané, na jednom z črepov dna je fragment plastickej značky. Prevažná väčšina keramiky je datovateľná do 14. storočia, zväčša do jeho druhej polovice. Fragmenty esovito profilovaných pohárov z bielej hliny sú technologicky vyspelejšie a je možné ich zaradiť do širšieho časového rozpätia prvej polovice 15. storočia. Jednotný charakter tejto vrstvy hovorí o jednorazovom zvýšení pochôdznej úrovne prejazdu násypom, a to minimálne o 0,6 m. Pod hnedožltou ílovito-piesčitou vrstvou s kamienkami sa nachádzala tmavosivá ílovito-piesčitá vrstva a 0,3 m hrubá hrdzavá štrkovito-piesčitá vrstva s nálezmi z horizontu 14. až prvej polovice 15. storočia. Nižšie sa nachádzalo štrkovité podložie.

Vzhľadom na absenciu žltky² (najvyššia vrstva podložia), ktorá by sa mala nachádzať v úrovni základu, je pravdepodobné, že tu došlo k určitým plošným výkopovým prácam, ktoré znížili úroveň terénu cca o 0,3 m. Datovať samotné výkopové práce nie je možné. Nie je vylúčené, že k nim došlo paralelne s kopianím stavebnej jamy pre základy veže brány. Nedá sa však ani vylúčiť, že to bolo neskôr. Najneskôr však, podľa keramiky, ktorá pochádza zo zášypových vrstiev, niekedy v prvej polovici 15. storočia. K jednorazovému dvihnutiu terénu v interiéri veže minimálne o 0,6 m, odrážajúceho sa v jednotnom charaktere násypovej vrstvy, došlo podľa nálezov keramiky z tejto vrstvy v prvej polovici 15. storočia.

Vzťah k ostatným objektom

Murivo veže brány bolo previazané s hradbou, s jej staršou fázou (fáza I). Oproti tomu medzi vežou brány a zosilnením hradby (fáza II) bola škára. Škára

Obr. 11. Košice. Dolná brána. Južný profil S6. 1 - veža brány; 7 - kanál 10. Legenda: a - hrdzavý štrk; b - piesčitá vrstva; c - sivohnedý štrk; d - štrkovito-piesčitá vrstva; e - ílovito-piesčitá vrstva s kamienkami; f - tehla; g - kameň.

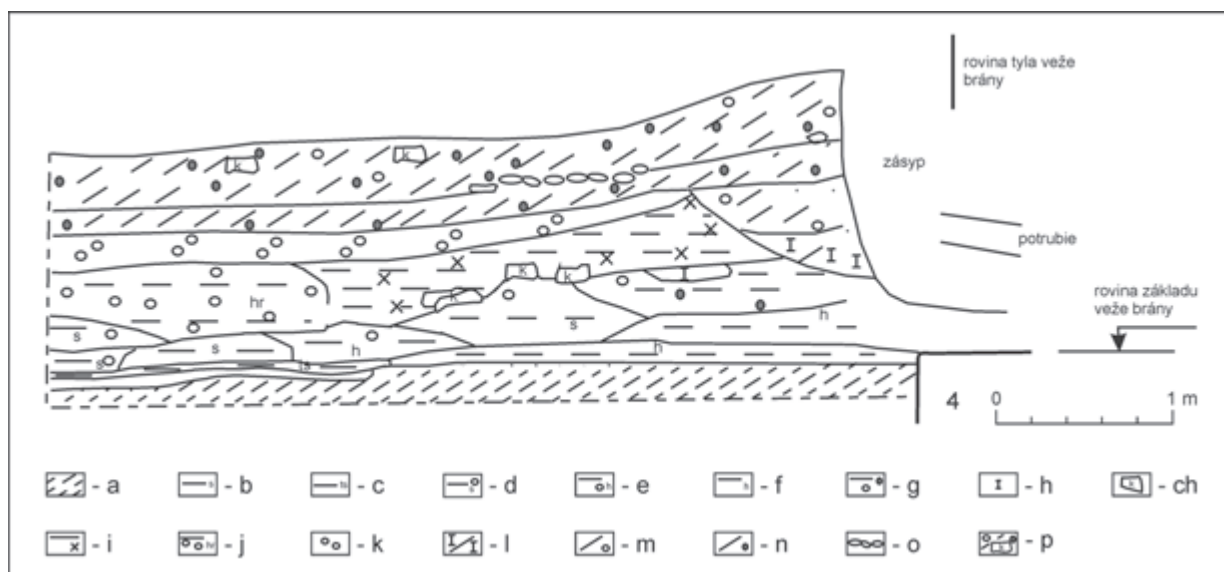
bola aj medzi vežou brány a predbráním, objektmi 16, 17 a kanálom 10. V jednej stavebnej fáze bola postavená bránová veža a hradba. Ostatné objekty vrátane múra zosilňujúceho hradbu (fáza II) boli postavené neskôr.

Vzťah k okolitému terénu

Postavenie veže a hradby bolo dôležitým predeľom v procese modelácie terénu. Kým do tohto obdobia vývoj a utváranie terénu prebiehali na danej ploche rovnako, postavenie veže a hradby znamenalo aj určenie inej funkcie terénu pred a za fortifikáciou, teda iný spôsob utvárania a modelovania terénu v interiéri a v exteriéri mesta.

Porovnávanie je možné na dvoch profiloch. Jedným je profil na kontrolnom bloku vytýčenom v kontakte so severozápadným nárožím veže brány smerom na sever v dĺžke 5 m (obr. 12). Situácia tu však bola značne porušená výkopom pre

² Za vyjadrenie ďakujem Ing. J. Janočkovi (Geologická služba Slovenskej republiky). Podľa neho ide o naplaveniny vodného toku - povodňové hliny.

Obr. 12. Košice. Dolná brána. Východný profil S7. 4 - objekt 16, v mieste dotyku s vežou brány. Legenda: a - hlinitá vrstva; b - sivá ílovitá vrstva; c - tmavosivá ílovitá vrstva; d - sivá ílovitá vrstva s kamienkami; e - hnedá ílovitá vrstva so štrkom; f - hnedá ílovitá vrstva; g - ílovitá-piesčitá vrstva s kamienkami; h - maltovinová vrstva; ch - kameň; i - ílovitá vrstva s uhlíkmi; j - hnedá až hrdzavá štrkovito-ílovitá vrstva; k - štrkový násyp; l - maltovinová zemina premiešaná s hlinitou; m - hlinitá zemina s kamienkami a sporadicky s kameňmi; n - hlinito-piesčitá vrstva; o - okruhliaková dlažba; p - hlinito-piesčitá zemina s kameňmi a kamienkami.

inžinierske siete, ktorý temer úplne zlikvidoval severozápadné nárožie veže. Druhým je východný profil na stene sondy orientovanej v pokračovaní západnej steny veže brány smerom na juh v dĺžke 2,3 m (obr. 10).

Pre terén je spoločná vrstva žltky, veľmi homogénnej zeminy ležiacej na vrstve štrku. Na oboch profiloch sa nachádza v podstate v tej istej nivelete. A to je aj niveleta rozhrania základového a nadzemného muriva veže brány. Od roviny tejto geologickej vrstvy je charakter vrstiev v oboch sledovaných priestoroch rozdielny. Rozdielny charakter vrstiev je dokladom toho, že sa utvárali rôznym spôsobom, vyplývajúcim z nerovných funkcií. A práve tieto fakty, tzn. niveleta rozhrania nadzemného muriva a základu a rozdielny charakter vrstiev od nivelety žltky, sú rozhodujúce pri relatívnom datovaní výstavby veže brány a hradby. Dokladajú, že k výstavbe fortifikácie v týchto miestach dochádza v začiatkoch mestotvorného procesu, v období, ktorému nepredchádzala tvorba kultúrnych vrstiev, prípadne odpadu, ktorý produkuje každé osídlenie, tým skôr sídlisková aglomerácia.

Zo situácie pred vežou brány (obr. 12) vyplýva i to, že terén pred vežou bol v počiatku rovný, tak ako to vyplývalo z prírodných podmienok. Tvorba ďalších vrstiev, zväčša ílovitého charakteru, súvisela s využívaním tohto priestoru a mala za následok dvíhanie terénu. Maltovinová vrstva súvisí pravdepodobne s deštrukciou objektu 16. Vo vrstve ílovitkej zeminy s uhlíkmi zo 14. storočia je možné pozorovať tenden-

cie k zámernému dvíhaniu terénu pred bránou. Táto vrstva je pokrytá cca 0,2 m hrubou vrstvou kameňov s priemerom do 0,1 m - násypom s funkciou dlažby. Táto tendencia, teda zvýšenie terénu pred vežou, je badateľná aj vo vrstve vyššej, tvorenej okruhliakovou dlažbou položenou do hlinito-piesčitej (niekde len piesčitej) zeminy. Utvorenie primitívnej dlažby nasýpaním vrstvy kameňov (i keď pred samotnou vežou narušené výkopom urobeným pred položením okruhliakovej dlažby) je možné na základe nivelety spojiť so zdvihnutím terénu v interiéri veže, tzn. datovať ho do prvej polovice 15. storočia. Na vrstvu kameňov bola pred bránou položená do piesku okruhliaková dlažba. Táto dlažba bola zachytená aj na ploche pred Dolnou bránou, kde bola vyspádovaná do dvoch povrchových plytkých kanálov. Položenie okruhliakovej dlažby je možné datovať do obdobia od prelomu 15. a 16. storočia.

Vývoj

Archeologickým výskumom bol zachytený základ a nadzemné murivo objektu. V čele veže sa nadzemné murivo zachovalo do výšky cca 1 m, v tyle, kde situáciu narušili inžinierske siete, bolo nižšie (obr. 3). Na Houfnagliovej rytine z obdobia rokov 1595-1600 (Kejlová 1980, 299, obr. 1) je v mieste Dolnej brány znázornená hranolová veža so sedlovou strechou a pozdĺžny objekt so sedlovou strechou. Správa z revízie mestského opevnenia z rokov 1603/1604 (Suchý 1974, 62) spomína vežu nad vnútornou

Dolnou bránou. Na zameraní *J. Bellagha* (1826) je v miestach bývalej veže brány a predbránia zobrazená trojpodlažná stavba so sedlovou strechou, ktorej tylo sa nachádza v úrovni vnútornej hradby. Datovanie likvidácie tyla brány je problematické. Rovnaká niveleta, v ktorej bola okruhliaková dlažba s povrchom murív, ukazuje, že pri likvidácii brány v roku 1830 boli murivá odstránené po túto hĺbkovú a súčasne chronologickú niveletu. To znamená, že archeologickými prameňmi sa likvidácia muriva nedá vymedziť presnejšie ako obdobím 16. až 18. storočia. Na zameraniach fortifikácie Košíc, z ktorých najstaršie pochádzajú zo sedemdesiatych rokov 16. storočia, už toto murivo nie je (*Krcho* 1992, obr. 1). Samozrejme, vypovedacia hodnota týchto prameňov je diskutabilná, ale napriek tomu by bolo možné datovať likvidáciu spomínanej časti veže do obdobia pred rokom 1577, resp. 1572. Toto obdobie je aj spodnou hranicou pre realizáciu prestavby veže.

Datovanie

K výstavbe bránovej veže došlo v začiatkoch mestotvorného procesu. Toto datovanie sa okrem iného opiera o nálezy keramiky z najnižšie položenej kultúrnej vrstvy, z obdobia druhej polovice 13. až začiatku 14. storočia. Likvidáciu objektu možno na základe údajov z mestskej kroniky datovať k roku 1830 (*Plath* 1867, 217).

Spomedzi historikov sa výstavbou najstaršieho mestského opevnenia veľmi podrobne zaoberal *O. R. Halaga* (1992, 200-202). Na základe analýzy písomných prameňov predpokladá, že privilegium na výstavbu hradieb udelil mestu Ladislav IV. a výstavbu opevnenia datuje do obdobia rokov 1260-1290. Staršie názory zhrnul *J. Krcho* (1992, 190, 191), ktorý predpokladá, že ak mestské hradby neboli postavené ešte v roku 1290, nepochybne existovali na začiatku 14. storočia. Nechýbajú však ani názory o neskoršom datovaní výstavby hradieb, napríklad *L. Kemény* (1892) uvádza, že to bolo po roku 1347 (súhrnne *Krcho* 1992, 190, 191).

Súhrn

Brána a hradbový múr boli postavené v období druhej polovice 13. storočia, prípadne začiatkom 14. storočia. Stavebný kameň bol lámaný v blízkosti Košíc. Na výstavbu veže brány boli vykopané základové ryhy takmer rešpektujúce naplánovaný pôdorys stavby. Brána bola postavená na štvorcovom pôdoryse. V ložiskách bola osadená dvojkrídlá brána, v čele padacia mreža. Nadzemné murivo bolo minimálne na vonkajšej strane veže brány omietnuté. Nezachytili sa žiadne stopy po

chôdznej úpravy z tohto obdobia. Absencia dlažieb v prejazde veže môže súvisieť s údržbou, čistením a prestavbami kanála prechádzajúceho cez vežu. Niekedy v prvej polovici 15. storočia bol v interiéri veže terén zdvihnutý minimálne o 0,6 m. Súčasnne s tým sa v podobe nasypanej rampy dvíhal aj terén pred vežou v interiéri mesta, pričom povrch terénu pred vežou je primitívne dláždený nasypanou vrstvou kameňa. Položenie okruhliakovej dlažby vo veži a pred ňou možno položiť do obdobia po prelome 15. a 16. storočia. Pravdepodobne pred sedemdesiatymi rokmi 16. storočia došlo k väčšej prestavbe brány a v súvislosti s tým aj k likvidácii jej pôvodného tylového muriva.

2. Vnútorný hradbový múr

Pôdorys a rozmery

Hradbový múr mal na skúmanej ploche šírku 3,7-3,8 m. Boli v ňom škárou aj stavebným materiálom rozlíšiteľné dve fázy. Južnejšie je situované murivo stavebnej fázy I, so šírkou 1,1-1,2 m, severnejšie je murivo stavebnej fázy II, so šírkou 2,6-2,7 m.

Stavebný materiál

Hradbový múr fázy I bol kamenný. Hradbový múr fázy II bol postavený z fylitov, výnimočne bola použitá aj tehla.

Charakteristika základového a nadzemného muriva

Zachytená nadzemná časť hradbového múra fázy I bola vysoká 1,3 m. Z južnej strany bol múr lícovaný. Murivo bolo riadkované. Zo severnej strany bolo pristavané murivo fázy II. V časti rozobraného úseku sa zistilo, že aj severná stena muriva fázy I bola lícovaná a tiež omietnutá, aj keď nie súvislo. Povrch omietky aj neomietnutého lícovaného muriva tu bol očadený.

V murive hradby fázy I, západne od veže brány, sa zistili oporné piliere. Vzdialenosť medzi vežou brány a prvým oporným pilierom bola 4,45 m, medzi prvým a druhým oporným pilierom 4,5 m. Ich šírka 1,2 m bola totožná. Sledovateľná dĺžka prvého oporného piliera bola 1,55 m. Jeho dĺžka sa sledovala v pozdĺžnej prekopávke v hradbe pre potrubie a oporný pilier pokračoval aj za stenou prekopávky. Druhý oporný pilier mal dĺžku 1,1 m, jeho severná stena (čelo) nebola lícovaná, ale zdeštruovaná a k zdeštruovanej stene piliera bola pristavaná fáza II hradbového múra.

Základ hradbového múra fázy I na južnej strane tvoril sokel, ktorý bol o 0,1-0,15 m širší než nadzemné murivo. Sokel nebol súvislý v celej dĺžke objektu, miestami sa strácal. Výška základu bola 0,5 m.

Nadzemné murivo hradby fázy II, vysoké 1,2 m, bolo na severnej strane lícované. Jeho šírka bola 2,6-2,7 m. Vnútro muriva bolo liate. Nezistili sa žiadne stopy po omietke. Základ bol západne od veže brány širší oproti nadzemnému murivu o 0,1 m, inde bola šírka základu i nadzemného muriva rovnaká.

Vzťah k ostatným objektom

Hradbový múr fázy I bol previazaný s murivom veže brány, a to na oboch jej stranách. Východnejší oporný pilier bol previazaný s hradbovým múrom fázy I, západnejší bol k nemu pristavaný. K tomuto hradbovému múru bol pribudovaný objekt 18.

Hradbový múr fázy II bol pristavaný zo severnej strany k hradbovému múru fázy I a k veži brány. Pohltil oporné piliere, z ktorých východnejší bol v čase tejto výstavby poškodený, rovnako aj časť objektu 18. Na malej prístupnej ploche pod základovou škárou hradby, v blízkosti bránovej veže, boli dve kolové jamky s priemerom 0,1 m.

Výplň objektu, stratigrafia

V malte muriva fázy II sa našli črepy datovateľné do polovice 15. storočia.

Vzťah k okolitému terénu

Niveleta povrchu základu hradby fázy I v neskoršom parkáne je niveletou najnižšej kultúrnej vrstvy (obr. 10). Základová jama pre hradbový múr bola vykopaná do podlažia tvoreného povodňovými hlinami a pod nimi štrkom.

Hradbový múr fázy II bol postavený do interiéru troch objektov (16 až 18). Kvôli jeho výstavbe tieto objekty zanikli a ich murivo bolo aspoň sčasti použité na jeho výstavbu. Interiér objektov bol zasypaný do nivelety okolitého terénu.

Datovanie

Datovanie výstavby hradbového múra fázy I je identické s datovaním brány. V mestskej kronike z roku 1732 sa uvádza, že výstavba najstarších hradieb trvala 23 rokov a spája sa s rokom 1290 (*Cassovia 1732*, 33)³. Datovanie hradbového múra, fázy II, je možné oprieť o datovanie črepov z muriva a o datovania nivelety terénu. Črepy, ktoré sa našli v murive hradby fázy II, sú datovateľné do polovice 15. storočia. Vo vrstve deštrukcie zachytenej na povrchu objektov 16 a 17, ktorú je možné spojiť s výstavbou hradby fázy II, bola nájdená keramika, z ktorej najmladšími sú poháre košického typu. Datovanie výstavby tejto fázy hradby je možné položiť

do širšieho obdobia druhej polovice 15. storočia, avšak pravdepodobne do obdobia pred vybudovaním vonkajšieho hradbového múra.

Vývoj

Súčasnne s výstavbou veže brány sa realizovala výstavba hradbového múra na vnútornej strane s opornými piliermi. Nie je vylúčené, že piliere boli súčasťou slepej arkády, na ktorej stála ochodza. Hypotéza vychádza z plánu, na ktorom je zobrazený úsek hradby na Zvonárskej ulici z roku 1823 (*Gašaj/ Ďurišová 2007*, 56). Tento typ hradby, ktorý má pri vnútornom líci sériu oblúkov nesúcich ochodzu, je pomerne bežný v nemeckých krajinách (*Razím 1995*, 13). Ochodza na arkáde vnútornej hradby sa nachádza i v Levoči, ako aj v určitom úseku opevnenia v Trnave, ale napríklad aj v rumunskej Sigishoare.

V druhej polovici 15. storočia dochádza k rozšíreniu vnútornej hradby. Zosilnenie hradby bolo natoľko dôležité, že jej výstavba zapríčinila aj zánik objektov pristavaných k staršej hradbe.

Súhrn

Postavenie najstaršieho fortifikačného okruhu Košíc bolo premyslenou akciou, ktorej súčasťou bolo paralelné stavenie hradbového múra i brán. K tejto výstavbe došlo v druhej polovici 13. storočia, prípadne začiatkom 14. storočia. Na výstavbu bola použitá drevená konštrukcia, z ktorej sa dve kolové jamky našli pod II. fázou hradbového múra. K hradbe a k bráne boli v 14. storočí pristavané dva objekty - jeden zo západnej (objekt 16) a jeden z východnej strany (objekt 17). Oba objekty boli oproti súvekému terénu zahĺbené a zo severnej strany ich vymedzovalo kamenné murivo. Vo vzdialenosti 4 m na západ od objektu 16 bol k hradbe pristavaný ďalší objekt - objekt 18. Tento bol k hradbe pristavaný medzi dva oporné piliere, resp. do klenby arkády. V druhej polovici 15. storočia dochádza k zosilneniu hradbového múra na celkovú šírku 3,8 m. Toto rozšírenie hradby sa udialo v celej dnešnej šírke Hlavnej ulice. Kvôli zosilneniu hradby, ktoré bolo realizované odlišným murivom než murivo staršej hradby, boli zlikvidované aj všetky tri objekty pristavané k hradbovému múru. Nadzemná časť objektov 16 a 17 bola rozobratá a materiál sa pravdepodobne použil na výstavbu muriva zosilňujúceho hradbu. V prípade objektu 18 bolo rozobrané murivo, ktoré prečnievalo pred novovybudované líce hradby. V tejto podobe prežíval hradbový múr až do jeho likvidácie v 19. storočí.

³ Za archívny výskum ďakujem Mgr. J. Gembickému.

3. Predbránie

Pôdorys a rozmery

Objekt má nevýrazne lichobežníkovitý pôdorys. Tylo tvorí stena veže brány, ku ktorej sú pristavané bočné steny predbránia. Tylo má šírku 8,55 m, čelo je široké 8,25 m. Dĺžka predbránia je 10,1-10,3 m. Šírka bočných stien je 1,6 m, šírka čela 2,2 m. Predbránie vystupovalo pred parkánovú hradbu o 2 m.

Stavebný materiál

Murivo predbránia je kamenné. Točnice padacieho mosta, umiestnené v čele predbránia, boli vyrobené z granodioritu.

Charakteristika základového a nadzemného muriva

Základ je vybudovaný z menších lomových kameňov. Na vnútornej strane je nadzemné murivo oproti základu širšie cca o 0,06 m, na strane vonkajšej je základ oproti nadzemnému murivu širší o 0,18 m. Výška základu pred čelom bránovej veže bola 0,7-0,8 m (obr. 10). Základová škára predbránia klesá v dvakrát zalomenej línii až pod dno priekopy (obr. 3). Základová škára v styku s vežou brány sa nachádzala 2 m pod súčasným terénom, v čele predbránia 4,6 m pod súčasným terénom, čo bolo 1,6 m pod povrchom brehu priekopy. Klesanie základového muriva predbránia súvisí s priekopou. V časti, kde sa základ znižoval, bol budovaný z väčších kamenných blokov. Základová škára čela predbránia východne od priepustu pre kanál 10 sa nachádzala 5 m pod súčasným terénom, čo predstavuje 202,26 m nadmorskej výšky. V základe západnej steny predbránia sa nachádzal priepust pre kanál 12. Ten mal smerom do parkánu zužujúci sa profil. V hrúbke múra predbránia, ako aj v jeho interiéri bol zaklenutý tehlovou klenbou. Obvodové múry kanála 12 v parkáne boli pristavané k predbrániu. Priepust pre kanál 12 sa budoval paralelne so západnou stenou predbránia, čomu nasvedčujú zalícované nadzemné styčné steny predbránia a kanála 12, ako aj styk murív oboch objektov v interiéri predbránia.

Nadzemné murivo bolo vybudované z lomového kameňa s čiastočne opracovanou prednou stranou. Juhozápadné nárožie bolo armované kamennými kvádrmi. V čele predbránia bol priepust pre kanál 10. Tento prešiel viacerými vývojovými fázami. Už pri výstavbe čela predbránia bol vybudovaný kanalizačný vývod široký 1,3-1,4 m. Jeho dno sa nachádzalo len 0,1 m nad základovou škárou predbránia. Jeho pôvodná výška sa nezachovala. Po

Obr. 13. Košice. Dolná brána. Pohľad na predbránie a profilovaný kamenný článok (od juhu).

určitej dobe, po nanesení ílovitých usadenín, boli ku kanalizačnému vývodu v čele predbránia pristavané dva kamenné múriky (objekt 21). V ďalšej fáze bol vývod v určitej výške zamurovaný - zaplentovaný a nahradil ho iný kanál, ktorého bočné steny prechádzali cez čelo predbránia. Dva kamenársky opracované profilované kamenné články boli osadené do čela predbránia, a to v jednej výškovej rovine (obr. 13). Ich vzájomná vzdialenosť bola 3,5 m. Nadmorská výška povrchu kamenných článkov bola 206,32 m, čo je takmer 1 m pod súčasným povrchom a asi 4 m nad dnom priekopy. Oba kamenné články boli osadené do muriva tak, že lícovali s vonkajšou stenou predbránia. Kamenné články sú rozmerovo aj tvarovo rovnako spracované. Líšia sa len kamenárskou značkou. Precízne opracovanú, profilovanú časť kamenného článku oddeľuje od nahrubo opracovanej časti žliabok 0,12 m hlboký a 0,23 m široký. Svojím tvarom podľa viacerých kunsthistorikov⁴ patria tieto články medzi konzoly. Avšak osadené naopak. Kamenárska značka na západnom kamennom článku má paralelu medzi

⁴ Tento názor vyslovil Dr. Ing. arch. J. Krcho, PhD., z Technickej univerzity v Košiciach. K názoru sa priklonila aj Mgr. V. Kladeková z Krajského pamiatkového úradu Košice a Mgr. M. Šimkovic.

kamenárskymi značkami na Dóme sv. Alžbety v Košiciach, datovanými do konca 14. storočia (Markušová 1996, 16, 19, 21, obr. 149 a 248). A práve na základe tejto skutočnosti vznikla hypotéza, že ide o konzoly zhotovené pôvodne pre Dóm sv. Alžbety, ktoré neboli použité na pôvodne plánovanom mieste ani v súlade s pôvodným určením, ale po vyhotovení žlabov sa použili na vtedy budovanom predbrání. Je pravdepodobné, že žlaby slúžili na osadenie osi, na ktorej sa otáčalo pole padacieho mosta. Pôvodné konzoly boli použité ako točnice. Vo východnej stene predbránia, oproti priepustu pre kanál 12, sa nachádzal značne deštruovaný otvor. Jeho pôdorys sa k vonkajšiemu lícu zužoval zo šírky 1,3 m na 1,15 m. Mohlo ísť o niku alebo o vstup na parkán. Výšku terénu v čase výstavby určuje jasne odlišný základ od nadzemného muriva a tiež úroveň omietky v interiéri (obr. 3). V exteriéri aj interiéri predbránia sa nadzemné murivo nachádza v nadmorskej výške cca 206 m, čo je asi 1,2-1,3 m pod úrovňou súčasného terénu. Výška terénu v čase výstavby predbránia zodpovedá výške nasypanej štrkovitej vrstvy parkánu.

Výplň objektu a vzťah k okolitému terénu, stratigrafia

Z nálezovej situácie (obr. 10) vyplynulo, že základ predbránia bol vybudovaný do cca 1 m vysokého štrkovitého, resp. štrkovito-hlinitého násypu obsahujúceho keramiky z druhej polovice 13. až zo 14. storočia. Z vrstiev tvoriacich sa v priebehu užívania predbránia pochádza stredoveká keramika datovaná do 14.-15. storočia.

Datovanie

Základ predbránia bol postavený do štrkovito-hlinitého násypu, v ktorom sa našla keramika z druhej polovice 13. až zo 14. storočia. Horná hranica tohto keramikou vymedzeného obdobia je zároveň spodnou hranicou datovania výstavby predbránia.

V písomných správach sú len zmienky o budovaní ďalšieho pásma hradieb. Nachádzajú sa v kronike z roku 1732, kde je informácia, že v roku 1392 kráľ Žigmund dal zbúrať kráľovský dom ležiaci pri Dolnej bráne a jeho kamene boli použité na opravu hradieb (Cassovia 1732, 43). Autor sa odvoláva na dve listiny viažuce sa k tejto udalosti. V jednej z nich v uvedenom roku Žigmund vyzýva Košičanov na zaplatenie domu, druhá je potvrdením o zaplatení. Uvádza sa tu aj, že v roku 1422 bol k vnútornému mestskému múru pridaný druhý, veľmi silný múr (Cassovia 1732, 38).

Pri datovaní výstavby predbránia sa môžeme, aj keď len s výhrami, oprieť o datovanie kamenárskej značky majúcej paralelu v Dóme sv. Alžbety. Ako už bolo spomenuté, paralelná kamenárska značka

na Dóme je datovaná do konca 14. storočia. Toto je pre výstavbu predbránia dátumom *post quem*.

Na základe uvedeného je možné vysloviť predpoklad, že k výstavbe ďalšieho okruhu opevnenia, tvoreného predbráním a parkánovou hradbou, dochádza v širšom časovom úseku konca 14. storočia a prvých desaťročí 15. storočia.

Súhrn

Predbránie lichobežníkovitého pôdorysu bolo pristavané k veži brány niekedy v širšom časovom úseku konca 14. storočia a prvých desaťročí 15. storočia. Postavené bolo do štrkovitého násypu, čím sa zvýšil terén pred hlavnou hradbou (v budovanom parkáne) cca o 1 m. Predbránie malo prejazd široký 3,5 m. Vstup do neho zaisťoval padací most, ktorého konštrukčným reliktom sú kamenársky opracované točnice.

Výstavba predbránia bola pri zosilňovaní fortifikácie vcelku bežná. Paralely poznáme na Dolnej bráne v Bardejove (Dvořáková et al. 1991), na Michalskej bráne v Bratislave (Ševčíková/Obuchová 1983) a za hranicami napríklad v Poľsku - Floriánska brána v Krakove (Niewalda/Radwanski/Zaitz 1999). Výstavbu predbránia pred Michalskou bránou v Bratislave kladú autori výskumu do obdobia okolo roku 1411, v Bardejove do prvých desaťročí 15. storočia a v Krakove do obdobia od počiatku 14. storočia.

Netypickou súčasťou predbránia je však kanalizácia. Riešenie trasy kanalizácie priamo cez predbránie bolo logické vzhľadom na potrebu zaplniť vodou novobudovanú priekopu. Odvodnenie parkánu sa riešilo ďalším kanálom 12, ktorý odvádzal vodu do ústredného kanála a ktorý bol budovaný súčasne s výstavbou predbránia. Pôvodné výstupy na parkán nie sú zachytené v originálnej podobe nikde na predbrání. Ich reliktom mohol byť deštruovaný otvor vo východnej stene a tiež stopy po otvore nad kanálom 12 (zalícované steny), ktoré sa nachádzali približne v strede bočných stien predbránia.

Výstavbou predbránia do štrkovitého násypu sa zvýšila pochôdzna úroveň v tejto predsunutej časti opevnenia brány cca o 1 m. Výšková disproporcía oproti staršej veži bola riešená nasypaním vrstvy zeminy do interiéru staršej brány a v interiéri mesta nasypaním kamenitej vrstvy.

4. Parkánový hradbový múr

Pôdorys a rozmery

Parkánová hradba bola postavená vo vzdialenosti 9,8 m (západne od predbránia) a 9,4 m (východne od predbránia) od vnútornej hradby. Šírka hrad-

by východne od predbránia bola 0,7 m, západne 0,6-0,8 m.

Stavebný materiál

Na výstavbu parkánovej hradby bol použitý kameň. Jedným z použitých druhov je kremenný porfýr. Tehlu bolo možné pozorovať len na južnej stene muriva, kde bola použitá na vysprávky.

Charakteristika základového a nadzemného muriva

Základ sa od nadzemného muriva nelíšil, a tak jediným ukazovateľom rozhrania nadzemného a základového muriva je úroveň terénu v dobe výstavby. Základ parkánovej hradby bol zahĺbený oproti terénu na južnej strane (v priekope) o 0,8-1,0 m (obr. 14). Základová škára parkánovej hradby sa nachádzala v hĺbke cca 3,6 m pod súčasným terénom, v nadmorskej výške 203,8 m (obr. 3). Základová škára nebola v jednotnej horizontálnej línii.

Vzťah k ostatným objektom

Medzi predbráním a parkánovou hradbou bola škára. Parkánová hradba bola pristavaná k predbrániu. Časť muriva parkánovej hradby bola funkčne využitá v rámci objektu 6, situovaného východne od predbránia.

Vzťah k okolitému terénu

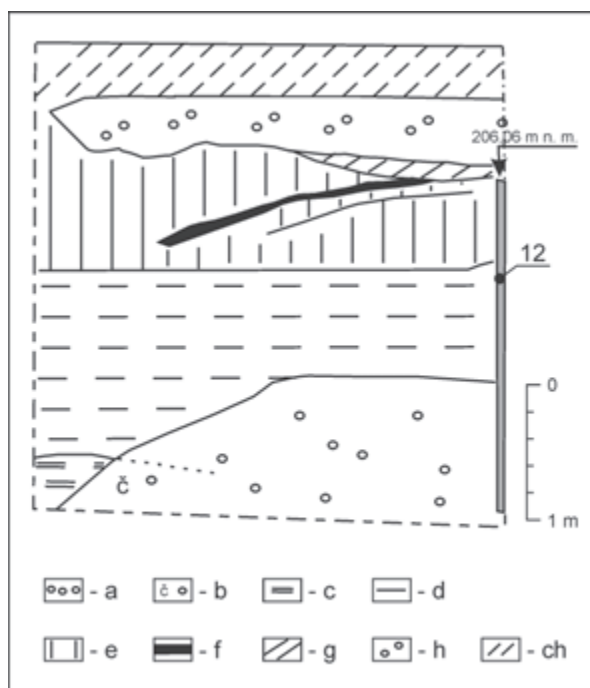
Výška terénu v čase existencie priekopy južne od parkánovej hradby bola dokumentovaná v troch situáciách západne od predbránia. Nadmorská výška terénu sa pohybovala okolo 203,5 m (obr. 14). Pôvodná výška terénu v parkáne bola 205,37 m n. m. Výškový rozdiel medzi úrovňou terénu na južnej a severnej strane parkánovej hradby (teda medzi povrchom parkánu a eskarpou) bol cca 1,7 m.

Datovanie

Datovanie výstavby parkánovej hradby je analogické s datovaním výstavby predbránia. Ide o dve stavebné, ale jednu širšiu chronologickú fázu. K rozobratiu parkánovej hradby došlo medzi rokmi 1807 až 1826. Kým na pláne z roku 1807 je ešte vyznačená (Duchoň 2004b, 116), na zameraní Dolnej brány od architekta J. Bellagha z roku 1826 absentuje.

Vývoj

Parkánová hradba bola stavaná súčasne s predbráním Dolnej brány. Po zasypaní priekopy (na pláne z r. 1807 je vnútorná priekopa po oboch stranách Dolnej brány už zasypaná) bol postavený objekt 6, pri ktorom sa využila časť parkánovej hradby ako jeho obvodová stena.

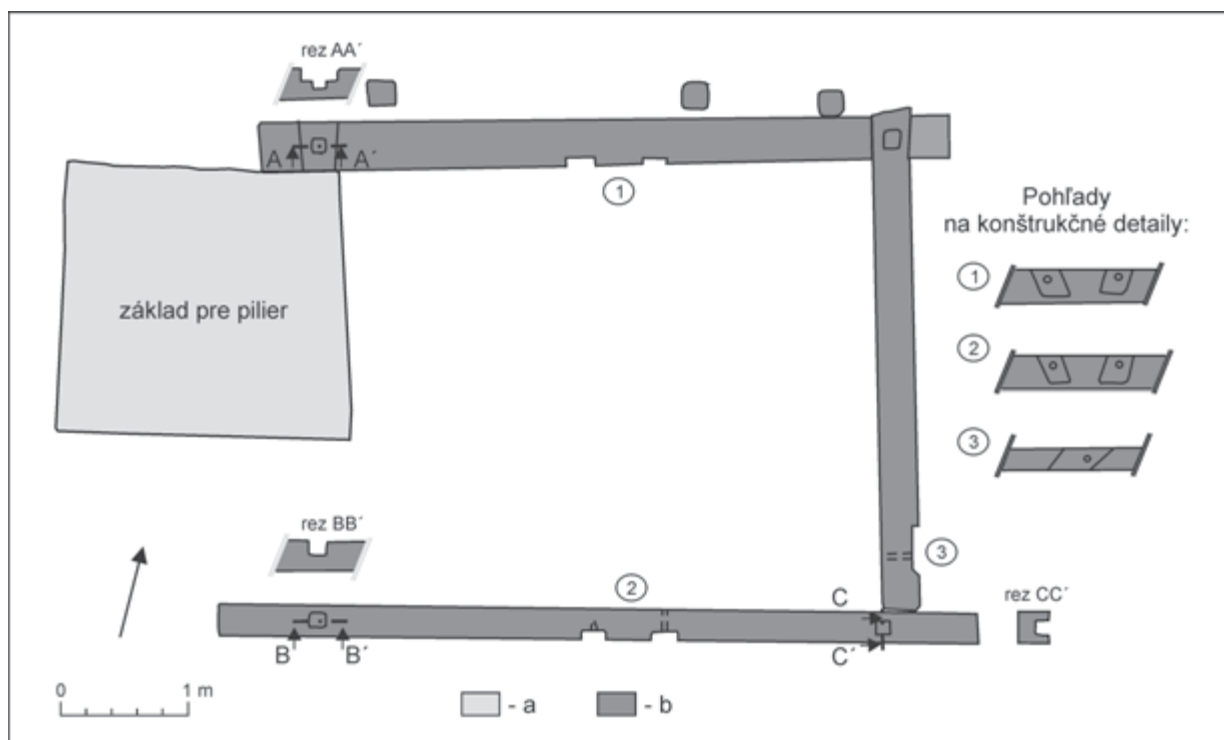

Obr. 14. Košice. Dolná brána. Západný profil S8. 12 - parkánová hradba. Legenda: a - štrk; b - čierny štrk; c - ilovitá čierna bahenná vrstva; d - tmavohmedá ílovitá vrstva; e - deštrukcia; f - čierna hlinitá vrstva; g - hnedá hlinitá vrstva; h - štrkový násyp; ch - hlinitý násyp.

Na pláne J. Bellagha (1826) je zobrazený prestrešený objekt „Binderey“, v rámci ktorého sa využila stena parkánovej a vnútornej hradby, veže aj predbránia. Pričný múr, ktorý tento objekt uzatvára na západnej strane, bol mimo plochy výskumu.

Súhrn

Výstavba parkánovej hradby bola súčasťou veľkej stavebnej fázy, ktorú predstavovalo hĺbenie priekopy, vytváranie násypu v parkáne, výstavba predbránia a parkánovej hradby. Bola to cieľavedomá a riadená stavebná činnosť. Zemina z priekopy (ale aj z terénu zníženého pred parkánovou hradbou na strane priekopy) bola využitá na zvýšenie úrovne terénu v parkáne. Na tento účel bola použitá aj zemina zo základovej jamy parkánovej hradby. Výstavba bola koordinovaná a muselo dôjsť k jasnemu vymedzeniu pôdorysu predbránia, resp. k vybudovaniu jeho základu v úrovni rastlého a novovytvoreného terénu v priekope a k dostavaniu parkánovej hradby až k nemu (resp. po určitú vymedzenú hranicu). Až po zvýšení terénu v parkáne bola postavená tá základová časť predbránia, ktorá bola založená už do násypu. Samotná parkánová hradba bola postavená najprv pravdepodobne v základe, potom sa postupne dvíhala. K výstavbe došlo v širšom časovom úseku konca

Obr. 15. Košice. Dolná brána. Objekt 20. Pôdorys, rezy a pohľady. Legenda: a - murivo; b - drevo.

14. storočia a prvých desaťročí 15. storočia. Objekty pristavané k parkánovej hradbe (objekt 6 a objekt „Binderey“ zo zamerania z r. 1826) boli postavené po strate priority fortifikačnej funkcie a nie dlho pred zánikom objektu (koncom 18. alebo začiatkom 19. stor.). Medzi rokmi 1807-1826 bola zbúraná parkánová hradba východne od Dolnej brány. Parkánová hradba západne od Dolnej brány bola ako súčasť objektu pristavaného k Dolnej bráne búraná až zároveň s ňou.

5. Most

V priestore priekopy pred predbráním boli identifikované viaceré objekty plniace funkciu mosta. Sú to: drevené konštrukcie prvého mosta - objekty 20 a 22, kamenné pätky druhého mosta - objekty P1-P4 a kamenné murivo tretieho mosta - objekt 1.

5.1. Prvý most

Objekt 20 - rámová konštrukcia

Poloha objektu

Severný obvodový trám tohto objektu je vzdialený od čela predbránia 4,7 m.

Pôdorys a rozmery

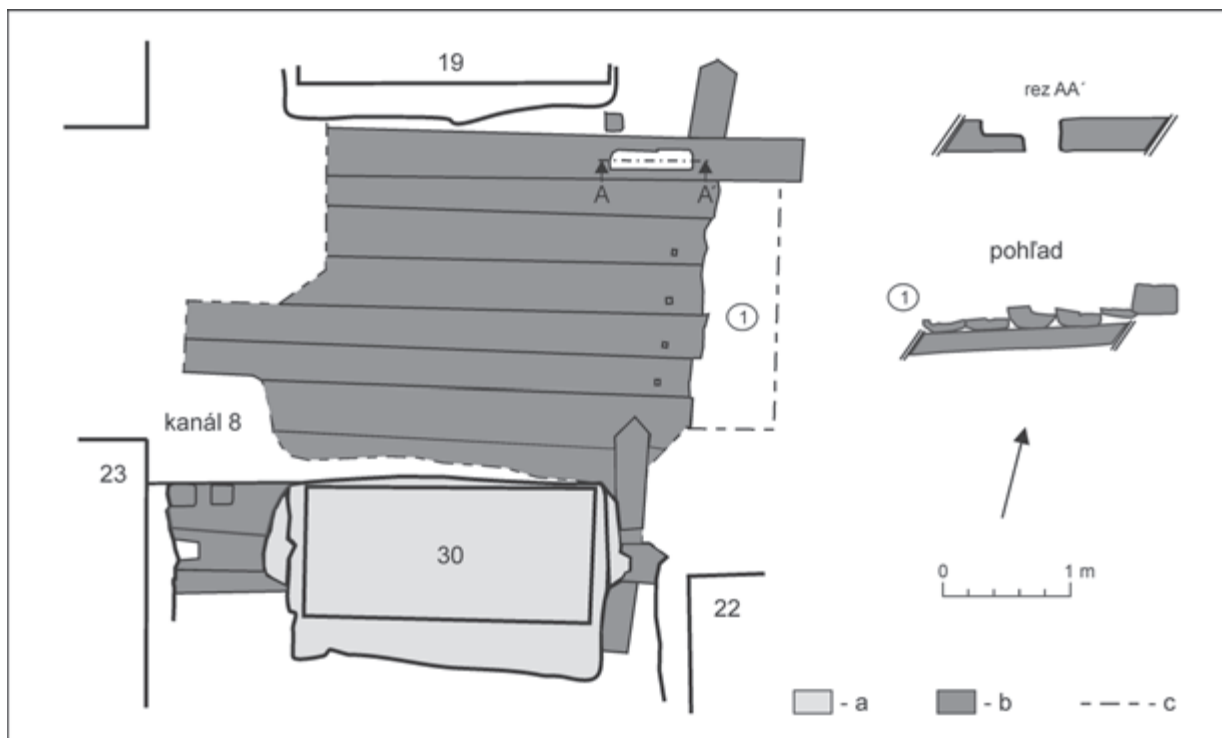
Objekt 20, pôdorysom obdĺžnik, je tvorený rámovou konštrukciou (obr. 15). Trámy vymedzujú plochu 3,5 x 4 m. Pozdĺž severného trámu sa nachádzajú tri drevené koly. Drevená konštrukcia bola spájaná tesárskymi spojmi. Pričné väzby medzi trámami boli plátované, vzpery (nezachované) boli spojené s trámami šikmým preplátovaním. Výnimkou v použitej priechnej väzbe bola iba situácia zistená na kontakte východného a južného trámu, kde bol východný trám k južnému len priložený. Výška trámov sa pohybovala v rozmedzí 0,2-0,3 m, šírka v rozmedzí 0,24-0,4 m.

Severne od objektu 20 sa našli ďalšie dva koly, ktoré mali možno súvis s konštrukciou dreveného mosta. Boli umiestnené vo vzdialenosti 1 m a 1,5 m od objektu 20. Jeden z kolov bol zamurovaný do telesa pätky P5. Na povrchu mali koly prierez štvorca so zaoblenými rohmi (0,18 x 0,18 m, resp. 0,2 x 0,2 m), v spodnej časti boli kruhového prierezu a zahrotené. Koly mali okutý hrot.

Stavebný materiál

Podľa analýzy E. Hajnalovej⁵ boli všetky tri trámy, ako aj tri koly situované pozdĺž severného trámu vyrobené z dubového dreva - *Quercus* sp. (Hajnalová 2000, 73).

⁵ Za určenie ďakujem Ing. E. Hajnalovej, DrSc., z Archeologického ústavu SAV v Nitre. Výskumná správa archeobotanická je súčasťou výskumnej dokumentácie archeologického výskumu, uložená v Krajskom pamiatkovom úrade Košice.

Obr. 16. Košice. Dolná brána. Objekt 22. Pôdorys a pohľad. 19 - pätká 2 (P2); 22 - objekt 1, murivo 1/0; 23 - objekt 1, západná obvodová stena; 30 - pätká 1 (P1). Legenda: a - kamenné murivo; b - drevo, c - výkop.

Vzťah k ostatným objektom

Západné zhlavie severného i južného trámu sa nachádzalo pod klenbami objektu 1. Kvôli jeho výstavbe došlo pravdepodobne i k vybratiu západného trámu.

Vzťah objektu k okolitému terénu

Trámy objektu 20 boli založené do dna priekopy, do rýh hlbokých maximálne 0,4 m. Prisypané boli štrkom. Nenachádzali sa na nich vodné sedimenty, čo svedčí o tom, že prisypané boli ešte v dobe, kedy priekopa nebola naplnená vodou.

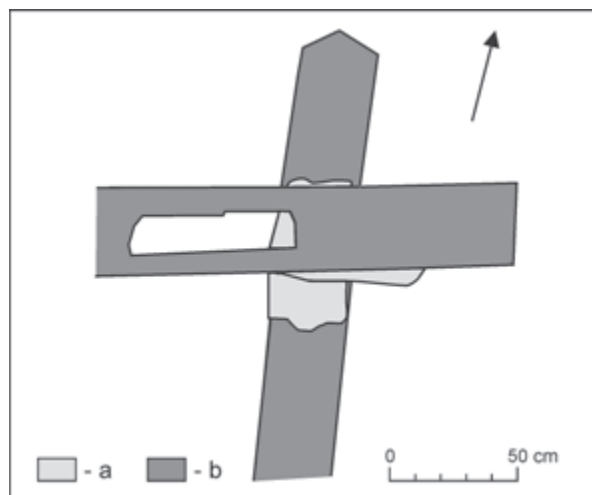
Objekt 22 -rámová konštrukcia s výdrevou

Poloha

Objekt 22 bol umiestnený vo vnútornej priekope v osi s objektom 20. Vzdialenosť medzi objektom 22 a južnou stenou objektu 1 (resp. vonkajším okrajom priekopy) je 2,2 m.

Pôdorys a rozmery

Objekt 22 je tvorený rámovou konštrukciou pokrytou výdrevou (obr. 16). Pri severnom tráme bol osadený kôl. Do výdrevy objektu boli v jednom rade zarazené ďalšie tri koly. Objekt bol odkrytý len čiastočne,

Obr. 17. Košice. Dolná brána. Objekt 22. Pohľad na detail spoja severného a východného trámu po odstránení výdrevy. Legenda: a - kameň; b - drevo.

točne, bol v subpozícii s inými objektmi. Rámová konštrukcia objektu 22 vymedzovala plochu 2,8 x 4,4 m. Z objektu bol prístupný len severný, východný a čiastočne južný obvodový trám. Neboli situované na seba kolmo, ale v ostrom uhle. Priečna väzba medzi nimi bola voľná. Medzi horným (severným) a dolným

Obr. 18. Košice. Dolná brána. Pohľad na objekt 22, pätky P1 a P2, kanál 8 a časť objektu 1 (od severozápadu).

(východným) trámom boli položené ploché kamene (obr. 17). Väzba na stojatú konštrukciu na severnom tráme, resp. v severovýchodnom rohu, bola čapovaná. Na východnom tráme bolo poukladané polohranené rezivo tak, že tvorilo súvislú výdrevu. Výskum zaznamenal 7 kusov reziva, pôvodne ich bolo viac, boli však narušené soklom pätky P1. K trámu boli pripevnené drevenými kolíkmi. Do výdrevy boli v juhozápadnom rohu vrazené tri koly. Všetky boli situované v jednej línii, v podstate rovnobežnej so Z-V osou objektu. Jeden z nich bol zamurovaný v telese P1 (analogická situácia ako pri kole v telese P5).

Stavebný materiál

Severný obvodový trám bol vyrobený z dreva smreka obyčajného - *Picea abies*, východný obvodový trám a výdrevu z dreva jedle bielej - *Abies alba*.

Vzťah k ostatným objektom

Do výdrevy objektu 22 bol postavený základ pätky P1 a západná obvodová stena objektu 1. Nad objekt 22 bol vybudovaný kanál 8. Z týchto údajov vyplýva časová následnosť objektov, teda najstarší je objekt 22, nasleduje P1 a západná stena objektu 1, najmladší z objektov je kanál 8 (obr. 18).

Výplň objektu, stratigrafia

Na výdrevu sa nachádzala čierna ílovitá naplavená vrstva. Našla sa tu keramika - pohár s eso-

vitou profiláciou, datovateľný po druhej polovici 14. storočia.

Vzťah k okolitému terénu

Objekt 22 bol uložený do dna priekopy. Najhlbšie bol položený východný obvodový trám, ktorého povrch (nadm. výška cca 202,50-202,6 m) sa nachádzal 0,7-0,6 m pod dnom priekopy. Na tento trám bola poukladaná výdrevu (pod rovinou dna priekopy). Najvyššie bol položený severný obvodový trám, ktorého povrch sa nachádzal v nadmorskej výške 202,9 m, teda len cca 0,3 m pod dnom priekopy. Na výdrevu sa nachádzala už čierna ílovitá (bahenná) výplň priekopy.

Funkcia objektov 20 a 22

Pri určení funkcie objektov 20 a 22 je potrebné vychádzať z ich polohy a charakteru. Ide o drevené rámové konštrukcie so stopami po stojatej konštrukcii a doplnené kolovou konštrukciou, stojace v osi brány na dne priekopy. Z toho vyplýva, že ide o piliere mosta. Koly nájdené pri oboch pilieroch pravdepodobne súviseli s potrebou zakotvenia mostovky buď na, alebo pri pilieroch.

Datovanie výstavby objektov 20 a 22

Objekty 20 a 22 boli piliere najstaršieho mosta Dolnej brány. Tento most bol pravdepodobne postavený v jednej širšej chronologickej fáze s výstavbou

parkánu, predbránia a priekopy, a to počas vlády Žigmunda Luxemburského.

Súhrn

Na výstavbu pilierov najstaršieho mosta pred Dolnou bránou bolo použité drevo duba, jedle a výnimočne smreka. Základom mosta boli dve drevené rámové konštrukcie, kde kolové konštrukcie mali vzhľadom na statiku pravdepodobne len doplňujúcu funkciu. Stojaté konštrukcie boli spájané plátovaním alebo čapovaním. Po určitej dobe došlo k posilneniu južného piliera osadením ďalších troch kolov.

Samotný most mal tri polia. Rozpony polí v smere od severu na juh boli nasledujúce: 4,7 m, 7 m a 2,2 m. Severné pole mosta (pred predbráním) bolo padacie. Mostovka bola smerom k predbrániu stúpajúca. Prekonávala výškový rozdiel cca 1,5 m v rámci dĺžky cca 21,5 m.

K výstavbe mosta došlo za vlády Žigmunda Luxemburského, v období od konca 14. storočia do prvých desaťročí 15. storočia. Most fungoval dovtedy, kým nebol nahradený novým, ktorého kamenné pätky boli osadené tak, že čiastočne zdeštruovali piliere najstaršieho mosta.

5.2. Druhý most

P1 až P5 - murované pätky mosta

Pôdorys a rozmery

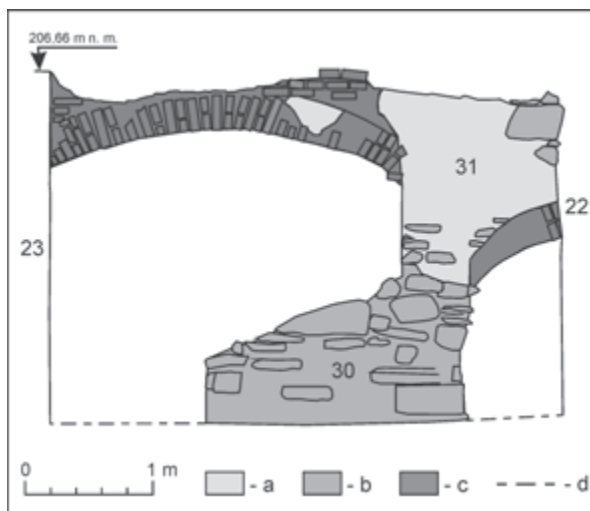
P1-P5 (číslovanie pätiiek od juhu na sever) sú kamenné murované pätky s obdĺžnikovým pôdorysom, postavené na základovom sokli. Rozmery pätiiek sa pohybovali v rozpätí 0,9-1,25 m (S-J) x 2,2-2,5 m (Z-V). Výška nadzemného muriva sa pohybovala od 0,3 m po 1,5 m.

Charakteristika základového a nadzemného muriva

Základ bol vybudovaný z lomového kameňa. Murivo bolo postavené do základových jám oválneho tvaru a tomu zodpovedal aj charakter základu. Základový sokel bol na všetkých stranách o 0,05-0,2 m širší než nadzemné murivo. Pod základovou škárou P3 sa nachádzala vrstva uhlíkov. Nadzemné murivo bolo lícované a vymurované z lomového kameňa. Nárožia boli zväčša armované.

Vzťah k ostatným objektom

Na pätkách boli založené priečne klenutia objektu 1 (obr. 19). P1 bola v superpozícii s objektom 22. P4 bola v subpozícii s kanálom 11 a P5 s kanálom 10.

Obr. 19. Košice. Dolná brána. Objekt 1. Pohľad na priečnu stenu objektu 1 (od juhu). 22 - objekt 1, murivo 1/0; 23 - objekt 1, západná obvodová stena; 30 - pätká 1 (P1); 31 - objekt 1, stena 1/2. Legenda: a - malta; b - kamenné murivo; c - tehlové murivo; d - dno sondy.

Obr. 20. Košice. Dolná brána. Celkový pohľad na objekt 1 po odstránení priečok. Pohľad na pätky P1-P5, fragmenty kanálov a objekt 20 (od severu).

Vzťah k okolitému terénu

V čase výstavby pätiok P1-P5 bolo dno priekopy pokryté cca 0,1-0,3 m vysokou vrstvou sedimentov. Pri porovnaní s nadmorskou výškou základov arkády západnej steny objektu 1 sa dá konštatovať, že medzi nimi a základmi pätiok P1-P5 nie je veľký rozdiel. V prípade P5 a sokla piliera medzi klenbami 3 a 4 to bolo 0,25 m. Základ P5 bol položený nižšie.

Funkcia

Pätky P1-P5 boli piliermi samostatného, v poradi druhého mosta. P1-P5 neboli funkčne nijakým spôsobom späté so starším, dreveným mostom. Odlišnosť medzi druhým mostom a tretím mostom (objektom 1) dokladá výrazná disproporcionalita medzi murivom P1 a na ňom ukotvenou priečnou klenutou stenou objektu 1 (obr. 19) a situovanie pätky P4 do roviny klenby západnej obvodovej steny objektu 1.

Datovanie

Pri datovaní výstavby P1-P5 je možné sa opierať len o relatívnu chronológiu. Postavené boli po výstavbe staršieho, dreveného mosta a pred výstavbou objektu 1 (obr. 20). Výstavba objektov 20 a 22 bola datovaná do obdobia vlády Žigmunda Luxemburského, najneskôr okolo roku 1422. Je pravdepodobné, že tento najstarší most slúžil nejakú dobu svojej funkcii a potom bol, kvôli výstavbe nového mosta, rozobraný.

Pri tejto problematike je zaujímavé porovnanie s písomnými prameňmi. Dokladom z 24. júna 1420 (*Mencl 1966, 8*) kráľovský taverník potvrdzuje, že Košičania vyplatili kráľovskému architektovi majstrovi Petrovi jeho ročný plat 200 florénov. Ďalšia správa viažuca sa k tomuto architektovi a ku Košiciam je z 8. apríla 1424, kde Žigmund nariadil Košičanom, aby z daní vyplatili 40 zlatých Petrovi, staviteľovi akvaduktov, z Budína (*Mencl 1966, 8*).

Vývoj

Most stojaci na pätkách P1-P5 mal 6 polí. Všetky pätky museli byť o čosi vyššie než bol zachytený stav. Po určitej dobe, ktorá pravdepodobne netrvala dlho (nestihli sa vytvoriť výrazné sedimenty v priekope), došlo k rozobratiu mostovky tohto mosta. Postavený bol ďalší most, teda objekt 1, a piliere staršieho boli využité na osadenie dvojoblúkových priečok ako pätky.

Súhrn

Niekedy v prvej polovici 15. storočia dochádza k rozobratiu mosta stojaceho na drevených pilieroch

(objektoch 20 a 22). Drevené konštrukčné prvky boli buď použité pri výstavbe nového mosta, alebo boli ponechané v priekope pod mostom. Nový most stál na piatich kamenných pätkách a pravdepodobne mal stúpajúcu mostovku. Rozpony polí mosta boli v smere J-S nasledovné: 2 m, 3,15 m, 3,05 m, 3,1 m, 2,36 m a 2,7 m. Posledné pole mosta pred predbráním bolo padacie. Pri výstavbe P1 a P5 boli na spevnenie muriva použité konštrukčné prvky - koly staršieho mosta. Kamenné piliere mali armované náročia, inak sa na ich vybudovanie použil predovšetkým lomový kameň s opracovanou prednou stenou. Vrstva čiernej ílovitej zeminy (bahennej) - sedimentov priekopy - nebola v čase ich vybudovania ešte veľmi vysoká (cca 0,1-0,3 m). Jedinú výnimku tvorila situácia v rámci P1 a sčasti aj P2. Tu bola niveleta priekopy znížená, nachádzala sa tu výdrevka objektu 22, teda aj vrstva sedimentov tu mala relatívne vyššiu hrúbku ako inde. Z nie veľkého rozdielu vo výške základu P1-P5 a soklov pilierov arkády západnej obvodovej steny objektu 1 vyplýva, že ani tento most neplnil dlho svoju funkciu a bol nahradený ďalším.

5.3. Tretí most**Objekt 1***Charakteristika, pôdorys a rozmery*

Objekt 1 je stavbou tvorenou na východnej strane plným múrom, na západnej strane arkádou a na strane južnej plnou stenou (označenie 1/1). V juhovýchodnom rohu most spevňovalo murivo štvorcového pôdorysu (označenie 1/0). Obvodové steny spájalo 5 priečok s dvomi rôzne vysokými klenutiami, ktorých stredové úzke piliere boli postavené na pätky staršieho mosta (P1-P5). Priečky delili most do šiestich polí, z ktorých severné bolo padacie. Rozmery: dĺžka mosta 23 m, šírka mosta 9,5 m. Rozpony polí mosta (J-S): 2,2 m, 3,25 m, 3,1 m, 2,5 m, 3 m (obr. 21).

Do klenutých otvorov západnej steny boli postavené drevené hrádze (obr. 4). Hrádza v klenbe 1 (prvá od juhu) bola položená na základové sokle. Tvorená bola dvomi na sebe položenými drevenými trámami. Hrádza v klenbe 3 (tretia od juhu) bola značne narušená stavebnými prácami súvisiacimi s výstavbou kanála 11 a objektu 3. Hrádza bola položená na základové sokle. Tvorená bola tromi na sebe položenými opracovanými drevami. Dve spodné boli polgulatiny, ktoré boli na jednom konci zrezané.

Objekt 1 bol s výnimkou priečných stien zachovaný vo veľmi dobrom stave. Priečne steny boli

Obr. 21. Košice. Dolná brána. Celkový pohľad na objekt 1 (od západu).

staticky narušené, *in situ* sa zachovala len priečna stena stojaca na pätke P1.

Stavebný materiál

Na výstavbu objektu 1 a všetkých jeho základných nosných prvkov bol použitý ako základný materiál kameň. Tehla bola použitá na vymurovanie oblúkov v západnej obvodovej stene a v priečných stenách. Vo väčšom počte sa využila aj pri výstavbe alebo opravách dvoch priečných stien.

Kameň použitý pri výstavbe bol lomový. Výnimku tvorilo armovanie nároží pilierov západnej obvodovej steny a tiež armovanie severozápadného nárožia muriva štvorcového pôdorysu (murivo 1/0) kamennými kvádrmi. Zriedkavo bol v murive pilierov sekundárne použitý profilovaný kameň.

Charakteristika jednotlivých stien objektu 1

Južná obvodová stena (1/1)

• Charakteristika muriva

Vo vnútornej priekope malo murivo opornej steny 1/1 základový sokel. Sokel bol kamenný. Jeho povrch bol 4 m pod povrchom súčasného terénu, t. j. 203,29 m n. m. Výška sokla bola 0,25-0,3 m. Základová škára steny 1/1 pod mostom bola v nadmorskej výške 203 m. V predpolí opevnenia bola základová škára v hĺbke 202,32 m, teda cca o 0,7 m hlbšie.

• Dĺžka a šírka steny

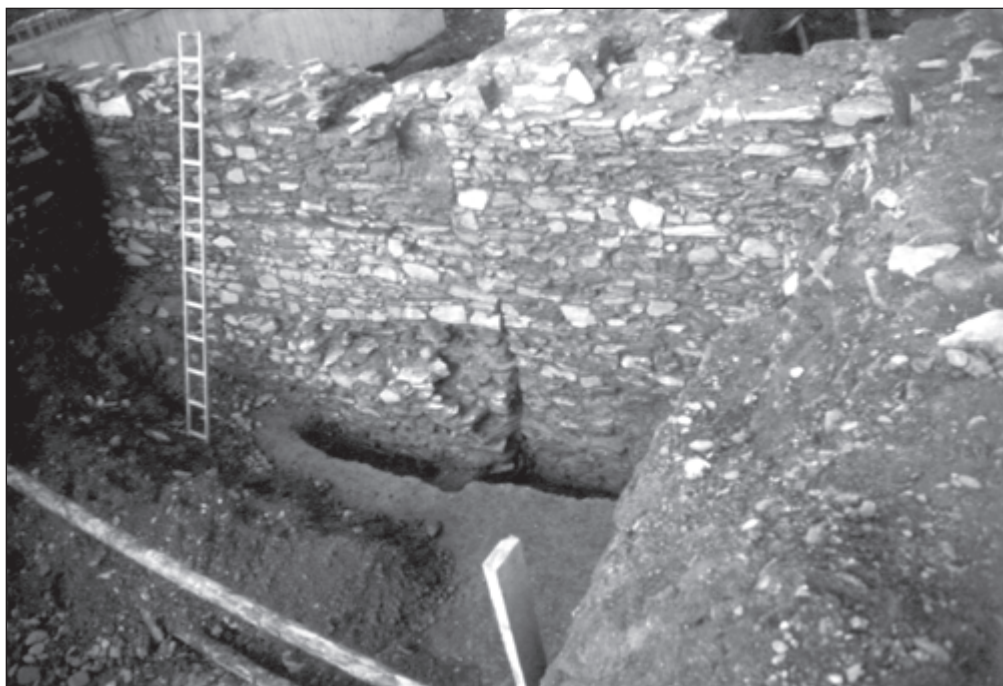
Stena 1/1 bola vymedzená vertikálnymi škárami, ktoré ju oddeľovali od kontraeskarpy. Rozmery steny: dĺžka 8,3 m, šírka 1,3-1,38 m; šírka základového sokla steny 0,3 m.

• Previazanosť s inými stenami objektu 1

Stena 1/1 bola previazaná len so západnou obvodovou stenou objektu 1.

• Vzťah k iným objektom

Na západnej strane bola zreteľná horizontálna i vertikálna škára medzi stenou 1/1 a kontraeskarpou (obr. 22). Vybudovanie steny 1/1 a kontraeskarpy sa udialo v jednom širšom chronologickom horizonte. Niekedy po vybudovaní vnútornej priekopy, pri výstavbe mosta stojaceho na rámovej konštrukcii pilierov (objektov 20 a 22) alebo mosta stojaceho na pätkách P1-P5 došlo k vybudovaniu kamennej opornej steny mosta. Je veľmi pravdepodobné, že súčasťou tejto opornej steny bol vývod pre najstaršiu fázu kanála - objektu 9. Táto oporná stena mala dĺžku neskoršej steny 1/1. Vzhľadom na objekty 20 a 22 je oporná stena umiestnená symetricky, nie je tomu tak vzhľadom na P1-P5, čo by snáď podporovalo teóriu o vybudovaní tejto opornej steny, resp. jej časti pre najstarší most (s objektmi 20 a 22). Neskôr, pri budovaní novšieho mosta - objektu 1, bola táto stena prebudovaná a nahradená stenou 1/1. Vzhľadom na to, že vyústenie objektu 9 v stene

Obr. 22. Košice. Dolná brána. Pohľad na styk kontraeskarpy a objektu 1 na západnej strane (od juhovýchodu).

1/1 má charakter sekundárny, je pravdepodobné, že buď bolo toto vyústenie prebudované, alebo určitú dobu tento kanál nefungoval, stena bola plná a až dodatočne vybúraná a bol vytvorený kanalizačný priepust.

Západná obvodová stena (strana návodná)

- *Charakteristika steny*

Táto stena je členená štyrmi klenutými oblúkmi na pilieroch (obr. 4). Pilieri majú štvorcový pôdorys s rozmermi 1,9 x 1,85 m, resp. 1,8 x 1,85 m. Plné časti západnej obvodovej steny a kamenné piliere stáli na základových sokloch vybudovaných z lomového kameňa. Sokle pilierov mali štvorcový pôdorys, ich šírka sa pohybovala od 0,1 do 0,38 m a výška cca 0,5 m. Povrch základového sokla medzi klenbou 3 a 4 bol v nadmorskej výške 203,5 m. Základová škára sa pohybovala v nadmorskej výške 202,60-202,70 m. Rozpon oblúkov arkády je 2,5 m, výška 0,8 m. Celková výška klenutých otvorov od sokla po vrchol klenby bola 2,3-2,4 m. V západnej obvodovej stene boli kapsy pre priečne steny.

- *Dĺžka a šírka steny*

Dĺžka západnej obvodovej steny, ktorú vymedzuje na severnej strane kontakt s predbráním a na južnej strane vonkajšie líce južnej steny mosta (1/1), je 23,2 m. Zaujímavou skutočnosťou je 0,09 m dlhá škára medzi západnou obvodovou stenou objek-

tu 1 a kontraeskarpu. Táto škára by mohla byť stopou po možnej prístavbe západnej steny jednak ku kontraeskarpe (jej zosilnenej časti), jednak mohla byť aj rezíduom existencie predchodkyne steny 1/1 - staršej opornej steny priekopy. Šírka západnej obvodovej steny bola 1,85-1,9 m.

- *Vzťah k iným objektom*

Západná obvodová stena objektu 1 sa dostávala do kontaktu s nasledujúcimi objektmi: predbránie, objekt 3, kanál 11, objekt 32, hrádza v klenbe 1 a v klenbe 3.

Medzi predbráním a západnou stenou je zreteľná škára horizontálna i vertikálna, vyjadrujúca jasnú stavebnú ale i chronologickú etapizáciu. Podobne je tomu v prípade objektu 3 a kanála 11. Oba objekty boli k západnej stene mosta pristavané. Objekt 32 (hrádza) bol postavený do klenby 3 po postavení tejto steny a takisto hrádza do klenby 1.

Východná obvodová stena (strana povodná)

- *Charakter muriva*

Východná stena bola plná a vybudovaná z lomového kameňa. Z interiérovej strany bola lícovaná, z exteriérovej bola prístupná len veľmi obmedzene. Nachádzali sa v nej tri otvory pre kanály - pre kanál 8, kanál 10 a pre objekt 3. Otvory pre kanál 10 a pre kanál 8 boli preklenuté tehlovou klenbou. Otvor pre objekt 3 bol riešený prierazom.

Obr. 23. Košice. Dolná brána. Pohľad na kanál 9 a na nižšiu, rozšírenú časť východnej obvodovej steny objektu 1 (od severo-východu).

Východná stena objektu 1 nebola na svojej východnej (vonkajšej) strane odkrytá súvislo do väčších hĺbok. Dôvodom boli položené inžinierske siete. Stena bola odkrytá vo väčšej hĺbke len pri jej severnom a južnom ukončení. Pri jej severnom ukončení bol odkrytý objekt 6 a kanál 9. Pri prehľbovaní plochy medzi objektom 6, predbráním a parkánovou hradbou bol v hĺbke 1,5 m pod povrchom východnej steny objektu 1 (t. j. vo výške 205,1 m n. m.) odkrytý rovný povrch kamenného, maltou previazaného muriva, ktoré vyplňalo celú skúmanú plochu. Zo severnej strany bolo ohraničené parkánovou hradbou, zo západnej predbráním, na východnej strane pokračovalo pod objekt 6. Murivo pokračovalo i pod kanálom 9 a pod časťou objektu 6 (obr. 23). Aj v týchto miestach bol povrch muriva rovný a v hĺbke 1,5 m pod povrchom východnej obvodovej steny. Pri stavebných prácach mimo objektu 6 sa ukázalo, že aj v týchto miestach sa pod kanálom 9 nachádza pevné kamenné murivo, ktoré plnilo funkciu dna kanála. Kamenné murivo nemalo základovú škáru ani v hĺbke 1,5 m od svojho povrchu v nadmorskej

výške 203,6 m. Murivo západnej steny nad týmto rozšírením bolo lícované.

Jediné miesto, kde bola odkrytá východná stena objektu 1 z východnej strany, bolo vo väčšom rozsahu pri jej južnom ukončení, pri styku s kontraeskarvou. Murivo bolo lomové. V situácii zachytenej v hĺbke 1,4 m od jeho povrchu v tomto mieste, v nadmorskej výške 204,1 m, nebola zistená základová škára.

Základová škára východnej obvodovej steny sa zistila len pod mostom, a to v hĺbke 3,9 m pod svojím povrchom, tzn. v nadmorskej výške 202,55 m. Hĺbka založenia zodpovedá západnej strane mosta.

Na západnej strane východnej obvodovej steny boli kapsy pre priečky.

- *Dĺžka a šírka steny*

Určenie dĺžky steny je potrebné rozčleniť. Vyššia časť steny bola kratšia ako jej nižšia (širšia) časť. Vyššia časť steny má severný okraj v rovine čela predbránia. Južný okraj tvorí, vzhľadom na previazanosť s kontraeskarvou, južná strana kontraeskarvy. Dĺžka vyššej časti východnej steny je 23,4 m. Nižšia časť steny, ktorú na severnej strane ohraničuje parkánová hradba, má dĺžku 25 m. Šírka vyššej časti východnej steny je 1,1-1,2 m. Celková šírka nižšej časti steny je cca 2,4 m.

- *Vzťah k iným objektom*

Východná stena sa dostávala do kontaktu s kontraeskarvou, kanálom 8, objektom 3, kanálmi 10 a 9, objektom 6 a s predbráním.

Mimoriadne zložitý a protirečivý je vzťah medzi východnou obvodovou stenou a kontraeskarvou. V čele objektu 1 bola zachytená len jedna vertikálna škára, a to v rovine vnútorného líca východnej obvodovej steny. V dostupnej (skúmanej) horizontálnej rovine v mieste styku kontraeskarvy a východnej obvodovej steny boli tieto murivá previazané. Z toho môže vyplývať určitá pravdepodobnosť paralelnej výstavby východnej steny objektu 1 a kontraeskarvy - aspoň v tejto výškovej nivelete. Tá sa však môže viazať na zachytenú výškovú niveletu mosta a nemusí zodpovedať situácii v nižších polohách. Z uvedeného vyplýva, že nie je možné jednoznačne stanoviť relatívnu chronológiu vzťahu medzi objektom 1 a kontraeskarvou. V každom prípade najneskôr počas výstavby objektu 1, a to konkrétne jeho východnej obvodovej steny, dochádza k výstavbe kontraeskarvy.

Kanál 8, vzhľadom na charakter svojej konštrukcie, bol postavený pod most až v dobe, kedy vnútorná priekopa nebola funkčná, čiže vzhľadom na objekt 1 sekundárne.

Objekt 3 (kanál) bol vybudovaný tak, že bola vybúraná časť východnej obvodovej steny

objektu 1. Vzhľadom na túto stenu je objekt 3 sekundárny.

Kanál 10, resp. otvor pre vyvedenie kanála 10 cez východnú stenu, bol zrealizovaný takisto sekundárne. Nasvedčuje tomu výška prahu kanála vo východnej stene a tiež rozsiahle deštrukcie vo východnej stene.

Pre datovanie vytvorenia prierezov pre kanály 10 a 8 vo východnej stene objektu 1 je dôležité zameranie z roku 1781 (*Krcho 1992*, obr. 5), kde sú už zakreslené obe vetvy kanalizačných vývodov.

Kanál 9 a tiež objekt 6 boli vzhľadom na východnú stenu objektu 1 v sekundárnom postavení, stáli na spodnej - rozšírenej časti tejto steny. Vybudované boli až po zasypaní priekopy.

Medzi predbráním a východnou stenou objektu 1 bol jasný konštrukčný (aj funkčný) rozdiel. Určitú funkčnú previazanosť medzi nimi podčiarkuje rozšírenie východnej obvodovej steny, ktoré siahalo popri stene predbránia až po parkánovú hradbu.

Murivo štvorcového pôdorysu (1/0)

- *Charakter a rozmery*

Murivo štvorcového pôdorysu s rozmermi 2,4 x 2,4 m je postavené do juhovýchodného rohu stavby.

- *Previazanosť s inými stenami objektu 1*

Murivo 1/0 bolo v kontakte so stenou 1/1, s východnou stenou objektu 1 a s priečkou 1/2 (prvá priečna stena od juhu).

Murivo 1/0 a priečka 1/2 sa javili byť v zachytenej rovine, ale aj po odstránení jednej vrstvy kameňov previazané. Iná situácia však bola v mieste ich vertikálneho napojenia, kde bola zreteľná škára. Z nálezovej situácie vyplýva paralelná výstavba oboch konštrukcií. Medzi murivom 1/0 a južnou aj východnou stenou objektu 1 boli jasné horizontálne i vertikálne škáry.

Priečna stena

(prvá od juhu; označenie 1/2)

- *Charakter muriva*

Priečka 1/2 bola tvorená stenou s dvomi klenuťami. Stena bola založená do káps východnej a západnej obvodovej steny a do muriva 1/0. Stredný pilier bol postavený na P1 (obr. 19). Vrcholy oblúkov neboli v jednej výškovej rovine, vrchol západného oblúka bol o 0,9 m vyššie než východného. Pilier steny 1/2 bol založený na južnú stranu P1. Ich šírka, na rozdiel od dĺžky, bola totožná, a to 0,9 m. Dĺžka stredného piliera bola 0,6-0,65 m, na rozdiel od dĺžky P1, ktorá bola 2,2 m. Stredný pilier steny 1/2 bol teda založený

na P1 nesymetricky. Priečne steny museli pôsobiť neproporčne, keďže založenie stredného piliera steny 1/2 na P1 bolo nad úrovňou aktuálneho dna priekopy. Vzhľadom na obvodové steny objektu 1 bol však stredný pilier steny 1/1 umiestnený osovo - vo vzdialenosti 3 m od oboch strán.

Oba oblúky steny 1/2 boli stlačené a vybudované z tehál. Šírka steny sa v mieste západného oblúka menila a menil sa tiež použitý materiál nadmurovky. Kým v prípade východného oblúka bola nadmurovka kamenná, miestami s rozotretou maltou, v prípade západného oblúka bola v tých málo zachovaných fragmentoch tehlová.

- *Dĺžka a šírka steny*

Dĺžka steny 1/2 je 6,5 m. Jej šírka sa menila nad západným oblúkom, kde dosahovala 0,7 m. Nad východným oblúkom to bol 1 m.

- *Vzťah k iným objektom*

K stene 1/2 bol primurovaný zo severnej strany kanál 8. Samotná stena 1/2 bola v superpozícii s P1.

Podrobnosti k ostatným priečnym stenám neuvádzam, keďže boli značne staticky narušené.

Vzťah objektu 1 k iným objektom

Objekt 1 bol postavený do vnútornej priekopy k už stojacemu predbrániu. Najneskôr v období výstavby objektu 1 dochádza aj k výstavbe kontraskarpy. Priamo s objektom 1 súvisí objekt 32 (drevená kanalizácia) a tiež drevené hrádze v západnej stene objektu 1. Kanalizačná sústava odkrytá vo vnútornej priekope v miestach objektu 1, tvorená objektom 3 a kanálmi 8, 10 a 11, bola mladšia ako objekt 1 a kvôli ich výstavbe dochádza k deštrukcii murív objektu 1. Po zasypaní priekopy bol k objektu 1 spolu s kanálom 9 postavený aj objekt 6.

Vzťah k okolitému terénu

Južná obvodová stena mosta (stena 1/1) súvisela funkčne so západnou stenou, kde boli jasne definované výšky klenutých otvorov. Z toho vyplýva aj definovanie výšky mostovky objektu 1, ktorá sa asi nemenila. Úroveň mostovky bola pravdepodobne v jednej rovine s pochôdnou úrovňou terénu v barbakáne a musela zodpovedať aj terénu v prejazde predbránia.

Funkcia

Funkcia objektu vyplýva z jeho polohy vo vnútornej priekope pred predbráním, resp. medzi predbráním a barbakánom. Objekt 1 je mostom opevnenia. Tento objekt mal svoje špecifiká, ktoré vyplývali z jeho ďalšej základnej funkcie - bol for-

tifikačným prvkom. Zabezpečoval nielen prechod cez vnútornú priekopu do mesta, ale jeho funkciou bola aj obrana tohto prechodu, ktorá bola zabezpečená viacerými špecifickými stavebnými úpravami. Plná východná stena mosta zadržovala vodu pod mostom, plnila funkciu akejsi hate. Samozrejme, nedá sa vylúčiť, že v miestach, kde došlo neskôr k prierazom pre kanalizáciu sa aj predtým nenachádzal akýsi menší otvor zabezpečujúci nejaký odtok. Ďalšou špecifickou úpravou bol priepust pre kanál (objekt 9) v južnej obvodovej stene mosta (obr. 20). Výška jeho prahu 1,5 m nad dnom priekopy zároveň jednoznačne určuje maximálne prípustnú výšku vodnej hladiny v priekope pod mostom (obr. 4). Aspoň minimálny prívod vody pod most mal pravdepodobne zabezpečiť drevený kanál (objekt 32), ktorý sa našiel na dne priekopy a ústil pod most. Murivo v juhovýchodnom rohu mosta mohlo plniť statickú funkciu - stužiť celú stavbu. V každom prípade, objekt 1 bol stavaný ako premyslené technické dielo nejakého, nám bližšie neznámeho staviteľa, ktorého úlohou bolo zabezpečenie prechodu do mesta a predovšetkým obrany tohto prechodu, ktorú zaisťovali opatrenia zamerané na udržanie vody pravdepodobne v širšom úseku priekopy pri Dolnej bráne, ale maximálne do výšky 1,5 m nad dnom priekopy. V prípade nedostatku vody boli zrealizované opatrenia na prívod a udržanie vody aspoň pod mostom.

Datovanie

Pri datovaní je potrebné vychádzať z relatívnej chronológie. Výstavba dreveného mosta stojaceho na objektoch 20 a 22 bola datovaná najneskôr k roku 1422. Výstavba nasledujúceho mosta (stojaceho na pilieroch P1-P5) sa musela realizovať neskôr. Po určitej dobe jeho užívania došlo k výstavbe ďalšieho, a to objektu 1. Vzhľadom na nízku úroveň sedimentov priekopy v čase výstavby druhého (na P1-P5) a tretieho (objektu 1) mosta je pravdepodobné, že ich výstavba sa zrealizovala v nie dlhom časovom rozpätí. Možno predpokladať paralelnú výstavbu objektu 1 a barbakánu, aj keď v širšom chronologickom horizonte.

Zatiaľ nie sú známe žiadne priame písomné správy o tomto moste, avšak o existencii iného kamenného mosta v blízkosti Košíc - pred Barcou sa písomné správy zmiňujú, a to už v roku 1469 (*Kemény 1892, 9*).

Vývoj

Objekt 1 predstavoval technicky premyslenú stavbu. Jeho výstavba bola zrejme plánovitá a odohrávala sa v jednej širšej chronologickej fáze. Postupnosť výstavby jednotlivých prvkov objektu 1 pravde-

podobne vyplývala z technických požiadaviek. Je pravdepodobné, že nie dlho po vybudovaní objektu 1 bol položený drevený kanál (objekt 32), ktorý privádzal vodu pod most, a do otvorov západnej (návodnej) steny boli položené drevené trámy - hate.

Na najstaršom vyobrazení Košíc, ktoré pochádza z rokov 1595-1600 (*Kejlová 1980, 299, obr. 1*), je most Dolnej brány prekrytý sedlovou strechou stojacou na drevenej konštrukcii pristavanej k veži. Zdá sa však, že išlo o jedno- nanajvyš dvojpodlažnú stavbu.

Pravdepodobne po čiastočnom zasypaní priekopy bol ešte s rešpektovaním klenutí západnej obvodovej steny vybudovaný kanalizačný systém pozostávajúci z kanálov 8, 10 a 11 a z objektu 3. V tom období dochádza i k postaveniu objektu 6, ktorého súčasťou bol kanál 9, zvedený do kanála 10. Posledný známy prameň, po ktorom môžeme siahnuť, je zameranie Dolnej brány od *J. Bellagha (1826)*. V tej dobe bola vnútorná priekopa zasypaná, takže sú zamerané len vtedajšie nadzemné podlažia. Most je nakreslený ako dvojpodlažná stavba so sedlovou strechou. Prvé i druhé podlažie má murované obvodové steny. Vstup do druhého podlažia mosta bol zabezpečený cez vežu, do ktorej sa vchádzalo schodiskom umiestneným v hradbovom múre. K definitívnemu zániku dochádza v roku 1830, kedy bol most spoločne s prebudovanou vežou zbúraný.

Súhrn

Po vybudovaní predbránia bolo potrebné premostiť vnútornú priekopu. Najstarší most bol drevený, stál na dvoch rámových konštrukciách (objekty 20 a 22), ktoré ho delili na tri polia. Mostovka mala šikmý spád. Je pravdepodobné, že na protihľej strane priekopy ležala na nejakej opornej stene (v miestach steny 1/1). Po určitej, nie veľmi dlhej dobe bol tento drevený most zlikvidovaný. Nový most stál na piatich kamenných pilieroch, členiacich ho na šesť polí. Ak by nedošlo v predchádzajúcej fáze k vybudovaniu kamennej opornej steny, v tomto období už musela stáť určite. Tento most nahradil ďalší, ktorý sa od predchádzajúcich značne líšil. Jeho prvoradým cieľom nebolo len zabezpečenie prechodu cez priekopu, ale na rovnakú úroveň dôležitosti bola postavená jeho ďalšia, obranná funkcia - fortifikačná. Most je premysleným technickým dielom, ktoré bolo pravdepodobne realizované pod vedením skúseného staviteľa. Mal šesť polí. Ako celok bol postavený tak, aby zadržoval vodu v priekope. Prítok vody bol zabezpečený kanálom, ktorý do priekopy privádzal vodu Črmeľského potoka pretekajúceho mestom. V prípade krajného nedostatku vody z tohto toku ju mal priviesť drevený kanál ležiaci v priekope, pravdepodobne napojený na bližšie neidentifiko-

vaný vodný zdroj. Hate v otvoroch západnej strany mosta mali pravdepodobne zabrániť zanášaniam priestoru podmostia tuhým odpadom, prípadne blatom. Minimálna výška hladiny vody pri moste musela byť 0,9 m, aby mohlo dôjsť k pretekaniu hate. V prípade prebytku vody, presnejšie povedané, ak výška vodnej hladiny presiahla 1,5 m, dochádzalo k odtoku vody z priekopy prostredníctvom kanála, ktorého priepust bol umiestnený v južnej stene mosta. Je pravdepodobné, že výstavba mosta sa realizovala v jednej širšej časovej fáze s výstavbou barbakánu niekedy v polovici alebo po polovici 15. storočia. K výstavbe kontraeskarpy dochádza najneskôr v období výstavby murovaného kameného mosta - objektu 1.

Nie je známe, ako vyzeral most vo vyšších častiach, ktoré nemohol archeologický výskum postihnúť. Hodnoverný zdroj informácií pochádza až z rokov 1595-1600. Houfnaglioova veduta zobrazuje most ako zastrešenú jedno- alebo dvojpodlažnú stavbu s drevenou konštrukciou a sedlovou strechou (Kejlová 1980, 299, obr. 1).

Ešte pred rokom 1781 (Krcho 1992, obr. 5) boli vybudované dva prierazy vo východnej obvodovej stene objektu 1, cez ktoré bola vyvedená voda spod mosta. Dve vetvy sa východne od mosta spájali do jednej kynety.

Po úplnom alebo čiastočnom zasypaní priekopy dochádza k vybudovaniu kanalizačnej sústavy, ktorá viac či menej narušila predovšetkým východnú obvodovú stenu objektu 1. Búranie mestského opevnenia, ktoré v Košiciach prebiehalo od konca 18. storočia, určitú dobu obchádzalo most. Ešte aj v roku 1807, kedy už nestál Bethlenov bastión ani barbakán, boli „omilostené“ veža aj most. Definitívnu bodku urobil až rok 1830, kedy boli aj tieto posledné stavby Dolnej brány zbúrané.

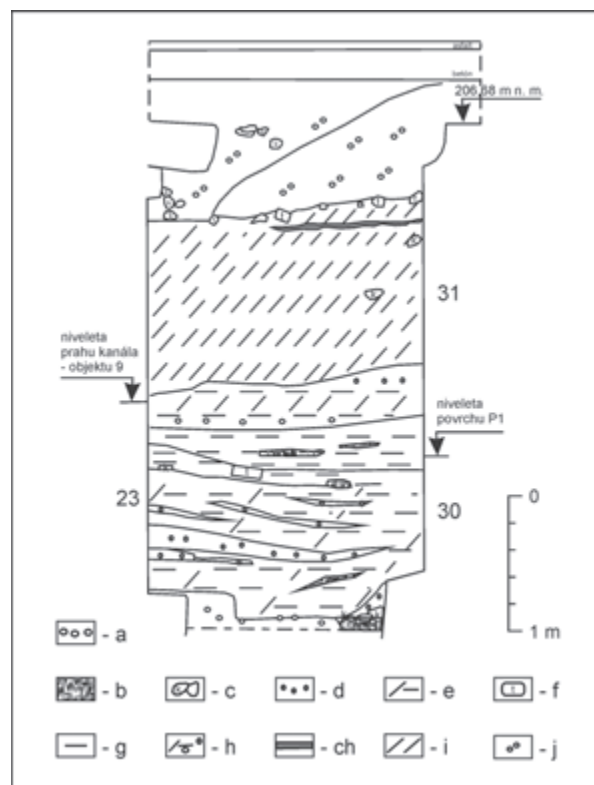
6. Vnútorňa priekopa

Rozmery

Vnútorňa priekopa bola vymedzená na vonkajšej strane murivom kontraeskarpy a na vnútornej strane murivom parkánovej hradby. Šírka priekopy bola 24 m.

Vzťah k iným objektom

V priekope sa nachádzali časti mostných konštrukcií, a síce drevené rámové konštrukcie (objekt 20 a 22), kamenné pätky (P1-P5) a objekt 1. Pod drevenou hrádzou klenby objektu 1 ležal drevený žlab (objekt 32) privádzajúci vodu pod most. Vo vnútornej priekope bol postavený i zložitý kanalizačný systém. Je to objekt 21 - najstarší kanál

Obr. 24. Košice. Dolná brána. Západný profil S2. 23 - objekt 1, južná obvodová stena; 30 - pätky 1 (P1); 31 - objekt 1, stena 1/2. Legendá: a - štrková vrstva; b - drevo; c - kameň; d - piesčité vrstva; e - tmavá, sivohnedá ílovito-piesčité (bahenná) vrstva; f - tehla, g - ílovitá bahenná vrstva; h - striedajúce sa vrstvičky ílovito-hlinité a štrkovito-piesčité; ch - červená ílovitá vrstva; i - hlinitá jemná zemina; j - štrkový násyp.

privádzajúci vodu Črmeľského potoka do priestoru vnútornej priekopy, kanály 10, 11, a 8. Stredom vnútornej priekopy, v podstate po celom obvode tejto priekopy okolo mesta prechádzal kanál označený ako objekt 3.

Výplň, stratigrafia

Priekopu vyplňali vrstvy, ktoré je možné rozdeliť podľa spôsobu ich vzniku do troch skupín: naplavené, zásypové a planírky.

• Vrstvy naplavené

Patrí sem vrstva charakterizovaná ako čierna ílovitá alebo ílovito-hlinitá - bahenná zemina. V priestore pod mostom sa v nej nachádzalo veľké množstvo drevených konštrukčných prvkov, zväčša veľkých kusov kolov, trámov a dosiek. Výška vrstvy bola 1,2-1,4 m. Väčšia výška sa zistila v južnom poli mosta, kde boli špecifické podmienky - priestor uzavretý z troch strán, tu je nadmorská výška tejto vrstvy 204,5 m (obr. 24).

Veľké množstvo dreva z tejto vrstvy súvisí pravdepodobne s prestavbami mosta. Vznik vrstvy je datovaný keramikou do obdobia 15.-16. storočia. Vrstva sa začala tvoriť hneď po napustení priekopy vodou. Priekopa, aspoň v priestore pod mostom, nebola vôbec čistená, takže tu ostávali drevené konštrukčné prvky, keramický i kovový materiál. V dôsledku toho bol terén nepriechodnejší, ako keby sa tu nachádzala len voda. Dôležitým parametrom týkajúcim sa charakteru režimu vo vnútornej priekope je samotná existencia kanála - objektu 9 (odvádzal vodu z vnútornej priekopy do predpolia opevnenia) a predovšetkým výška jeho prahu. Povrch opisovanej vrstvy sa nachádzal len 0,2 m pod ním. Z toho vyplýva, že niekedy koncom 16. storočia už nebola takmer žiadna možnosť napustiť priekopu pod mostom vodou do nejakej prijateľnej výšky. Vodou sa tu pravdepodobne udržiaval len bahnitý charakter terénu dobového dna priekopy.

- *Vrstvy zásypové*

Do tejto kategórie sú zaradené vrstvy hlinité a ílovito-hlinité. Ich výška sa pohybuje od 1 m po 1,2 m, výška pred kontraeskarpu bola väčšia. Ich povrch sa nachádzal vo výške 205,2-206 m n. m., pred kontraeskarpu vo výške 206,8 m n. m. Zväčša ležali na čiernej ílovitej bahennej vrstve. Vo vrstvách sa nachádzal materiál zo 17. až 19. storočia. Na pláne z roku 1781 (Krcho 1992, obr. 5) je kreslená vnútorná priekopa ako funkčná, avšak jej hĺbka nie je odčítateľná. Ako zasypaná v týchto miestach je zakreslená až na Chunertovom pláne z roku 1807 (Krcho 1992, obr. 9). V priekope mimo mosta bola zistená prepálená červená vrstva obsahujúca uhliky. Má klesajúci priebeh. Kopíruje tvar súvekeho dna vnútornej priekopy a jej povrch sa nachádza maximálne 0,1-0,2 m pod korunou kontraeskarpy. Táto vrstva obsahovala črepy zo 17.-18. storočia. K zásypovým vrstvám patrí aj vrstva deštrukcie, zistená západne od mosta. Nachádzala sa nad červenou prepálenou a tiež nad ílovitou vrstvou. Viazala sa na korunu kontraeskarpy a parkánovej hradby. Vznikla asi počas ich rozoberania okolo roku 1807.

- *Vrstvy planírky*

Sú to štrkovité vrstvy vyrovnávajúce terén po zasypaní vnútornej priekopy okolo roku 1807 a po zbúraní samotnej brány v roku 1830.

Charakteristika

- *Profil priekopy*

Dno vnútornej priekopy bolo rovné. Výnimkou bolo len jeho jednostupňové zdvihnutie na severnej a južnej strane (obr. 24). Toto jednostupňové

členenie s výškou cca 0,2 m a dĺžkou cca 0,3 m sa líši hĺbkou. Medzi povrchmi stupňov je výškový rozdiel 0,8 m. Stupňové členenie nebolo pozorované v priestore mimo mosta. Západne od predbránia bola medzi parkánovou hradbou a okrajom priekopy 1,4-2 m dlhá berma (obr. 14). V Bratislave bol v analogickej situácii (zahĺbenie priekopy do štrkového podložia) zistený variant priekopy bez bermy, kedy eskarpu priekopy tvorila parkánová hradba (Baxa 1979, 126, 127, obr. 9). Dno priekopy, zachytené v roku 2003 archeologickým výskumom na Dominikánskom námestí v Košiciach, bolo preliačené (Rusnák 2005, tab. II).

- *Hĺbka dna priekopy*

Rovné dno priekopy sa nachádzalo v hĺbke približne 4 m pod súčasným povrchom, v nadmorskej výške cca 203,10 m.

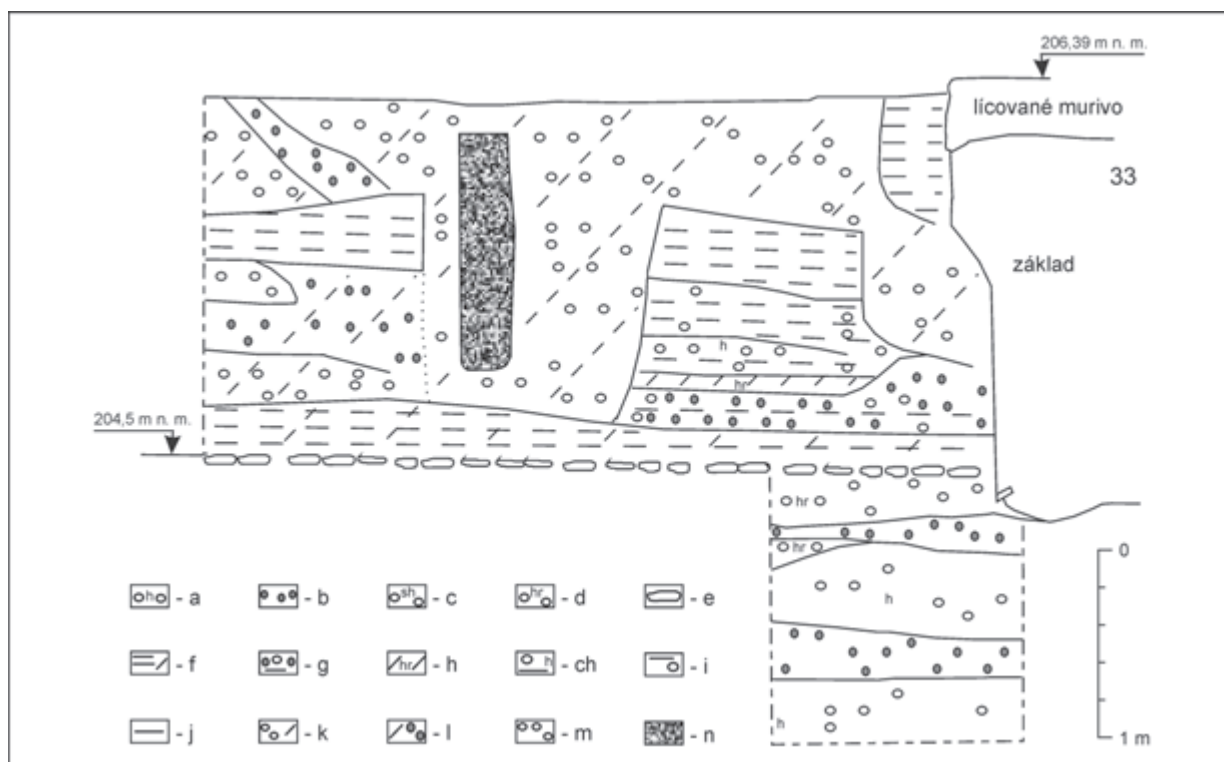
- *Dláždenie priekopy*

Situácia interpretovateľná ako dláždenie sa zistila len na jednom mieste, a síce v časti južného poľa mosta. Dláždenie pozostávalo z úlomkov fylitov a z menších okruhliakov. Vzhľadom na to, že sa na iných miestach nezachytilo, bolo buď nedokončené, alebo treba uvažovať o inej interpretácii tejto nálezovej situácie. Písomný prameň - revízia stavu pevnosti z rokov 1603/1604 však na viacerých miestach dláždenie priekopy spomína (Suchý 1974, 60).

Vzťah k okolitému terénu

Pre najstaršie obdobie existencie priekopy platí, že jej rovné dno sa nachádzalo v hĺbke cca 4 m pod súčasným povrchom, v nadmorskej výške cca 203,10 m. Povrch terénu v parkáne nebol horizontálny. Výškový rozdiel sa tu pohyboval okolo 0,5 m a nadmorská výška terénu v parkáne bola v rozmedzí 206,07 až 206,50 m. Za smerodajnú možno zobrať výšku terénu pri parkánovej hradbe, ktorá bola 206,07 m. Z toho vyplýva, že dno priekopy sa nachádzalo oproti terénu v parkáne o 3 m hlbšie. Úroveň terénu v predbrání sa nemohla výrazne zmeniť, keďže tam bola fixne definovaná točnicami (výška 206,32 m n. m.) pre most a inými funkčnými prvkami predbránia.

V období existencie priekopy mestského opevnenia sa v jej predpolí nachádzala dlažba z lomových kameňov a okruhliakov, datovaná do obdobia prvej polovice 15. storočia (obr. 25). Dlažba bola v nadmorskej výške 204,5-204,1 m. Oproti nej bolo dno priekopy približne o 1,4 m hlbšie. Výška terénu v predpolí sa výrazne zmenila neskôr, po vybudovaní barbakánu. Pochôdzna úroveň na nádvorí barbakánu sa pohybovala v nadmorskej výške 206,4 m.

Obr. 25. Košice. Dolná brána. Východný profil S3. 33 - barbakán. Legenda: a - hnedý štrk; b - piesok; c - sivohnedý štrk; d - hrdzavý štrk; e - dlažba; f - ílovito-hlinitá vrstva; g - piesčito-ílovito-štrková vrstva; h - hrdzavá hlinitá vrstva; ch - hnedá štrkovito-ílovitá vrstva; i - ílovito-štrková vrstva; j - ílovitá vrstva; k - štrkovito-hlinitá vrstva; l - piesčito-hlinitá vrstva; m - štrk; n - drevo.

Tvorba vrstvy bahnitých sedimentov v priekope bola ukončená v 16. storočí. Od 17. storočia došlo k tvorbe zásypaných vrstiev. Pre toto obdobie možno rátať s približne rovnakou niveletou terénu v predbrání a na nádvorí barbakánu. Hĺbka priekopy sa však zmenila. Povrch vrstvy sedimentov sa nachádzal v nadmorskej výške približne 204,2 m, čiže dno priekopy bolo oproti terénu na nádvorí barbakánu a tiež v predbrání o cca 2,4 m hlbšie. Na druhej strane to mohol byť optický klam, keďže je pravdepodobné, že táto niveleta nebola pevná, ale pri dostatočnom zamokrení bola „prepadávajúca sa“.

Datovanie

Najnižšia vrstva naplavenín obsahovala keramiku z 15.-16. storočia. V malom počte sa tu našli aj črepy zo 14. storočia. K vyhlbeniu priekopy došlo v jednej širšej chronologickej fáze s výstavbou parkánu a parkánovej hradby. Túto fázu je možné klásť do obdobia vlády Žigmunda Luxemburského.

Súhrn

Za Žigmunda Luxemburského dochádza k významnému počinu týkajúcemu sa mestského opevnenia. Bolo výrazne zosilnené ďalším pásmom -

parkánom a priekopou. Priekopa bola oproti terénu v parkáne 1,5 a oproti terénu v predpolí opevnenia 3 m hlboká. Dláždenie spomínané v písomných prameňoch bolo zachytené len na jednom mieste. Priekopa bola vodná, čo dokazuje existencia čiernej ílovej bahennej vrstvy. Výškové pomery oproti terénu v predpolí sa zmenili po vybudovaní barbakánu, kedy úroveň nádvorja dosiahla pravdepodobne tú istú niveletu ako úroveň terénu v predbrání. Dno priekopy vtedy dosahovalo oproti terénu v predbrání a nádvorí barbakánu hĺbku cca 3-3,5 m. Dno priekopy bolo pravdepodobne čoskoro po jej napustení (nevieme, či sporadickom alebo nepretržitom) pokryté sedimentmi, takže malo bahnitý charakter. Správa o stave vodnej priekopy pri Dolnej bráne v roku 1604 (Suchý 1974, 60) hovorí: „... priekopa vnútorného padacieho mostu stredy Dolnej brány je plná smetí a zasypaná“. Niekedy v 17. storočí sa začína tvorba hlinitých, hlinito-ílovitých a ílovitých vrstiev, ktoré postupne zaplňajú priekopu. Na rovnorodosti ich charakteru mala značný podiel pravdepodobne i voda. V 17. a 18. storočí, kedy pokračovalo zaplňanie priekopy, mala jej hĺbka oproti predpokladanému terénu v nádvorí barbakánu a predbrání (o ktorých predpokladáme, že boli stále rovnaké alebo veľmi podobné) hĺbku cca 2,4 m. Na Chunertovom pláne z roku 1807 je nakreslená

vnútorná priekopa pri Dolnej bráne ako zasypaná. Niekedy v tom roku alebo pred ním došlo i k zbúraníu parkánovej hradby aj časti kontraeskarpy, ako aj ku konečnému zasypaniu vnútornej priekopy a k znivelizovaniu terénu.

7. Kontraeskarpa

Pôdorys a rozmery

Kontraeskarpa bola tvorená kamenným múrom so šírkou 0,8-0,9 m. Výnimkou bol cca 2,45 m dlhý úsek pri juhozápadnom nároží objektu 1, ktorý sa líšil profilom aj šírkou.

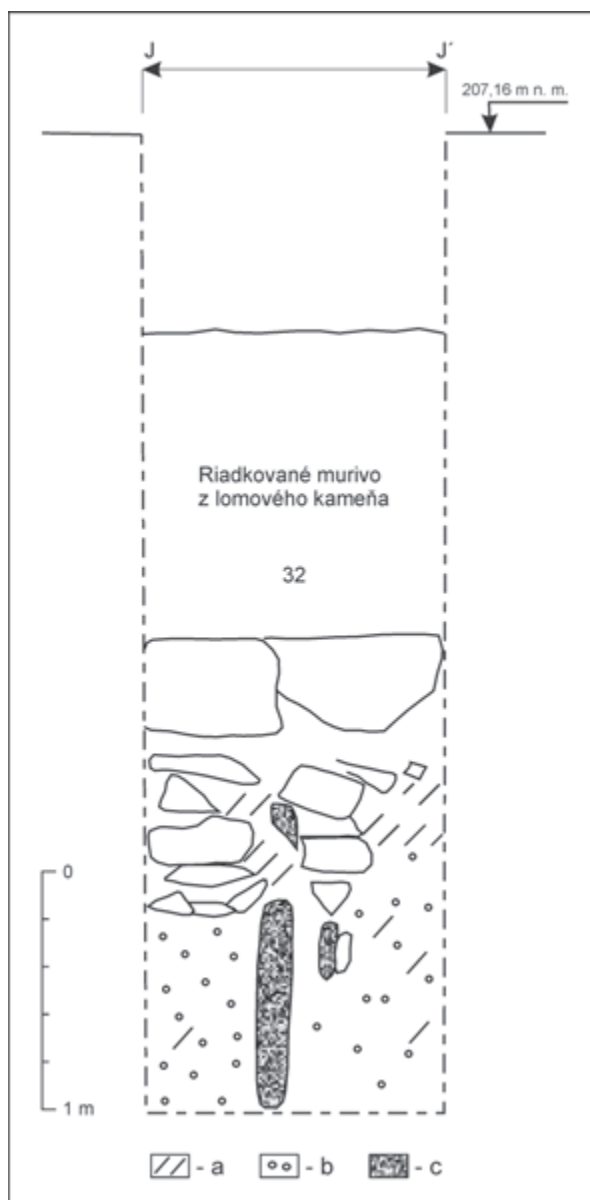
Stavebný materiál

Na výstavbu bol použitý predovšetkým lomový kameň s opracovanou prednou stenou, výnimočne kamenné kvádre a drevená konštrukcia. Z druhov hornín to bol diabázový tuf a fylit, ryolit až ryolitový tuf.⁶

Charakteristika základového a nadzemného muriva

Severná strana kontraeskarpy bola lícovaná. Charakter spodnej časti muriva kontraeskarpy sa však líšil. Vo vzdialenosti 11 a 12 m na západ od objektu 1 bolo zistené, že murivo až po hĺbku 2,1 m od terénu (tzn. 205,1 m n. m.) bolo postavené z lomových kameňov s opracovanou prednou stenou, ktoré boli spájané maltou (obr. 26). Nižšie sa nachádzal jeden riadok veľkých kamenných kvádrov. Pod nimi, od hĺbky 2,6 m po 3,25 m od úrovne terénu (tzn. 204,6-203,8 m n. m.) bolo nesúvislé kamenné murivo (z lomového kameňa) spájané len štrkovitou hlinou. Toto murivo bolo osadené na vertikálne umiestnený kôl s výškou cca 0,86 m (jeho spodok sa nachádzal vo výške 203,1 m n. m.). Okrem tohto kola tu boli aj zvyšky dreva smerujúceho temer horizontálne. Drevené koly sa nachádzali už v štrkovitej zemine. Úplne iná bola situácia odkrytá 8 m západne od objektu 1. Tu sa zistilo, že objekt kontraeskarpy tvorili striedajúce sa vrstvy riadkov nahrubo lícovaného a nelícovaného muriva. Základová škára kontraeskarpy nebola zachytená ani v nadmorskej výške 203,2 m, tzn. 4 m od úrovne terénu.

Kontraeskarpa bola do vzdialenosti cca 2,45 m západne od objektu 1 rozšírená a profilovaná (obr. 27). V hornej časti, až do hĺbky 1,6 m od svojho povrchu (204,3 m n. m.), dosahovala šírku 1,3-1,38 m. Murivo bolo spájané maltou. Nižšie klesala postupne, až v spodnej časti dosiahla šírku cca 4,5 m. Táto spodná,

Obr. 26. Košice. Dolná brána. Pohľad J'-J. 32 - kontraeskarpa. Legenda: a - hlinitá zemina; b - štrk; c - drevo.

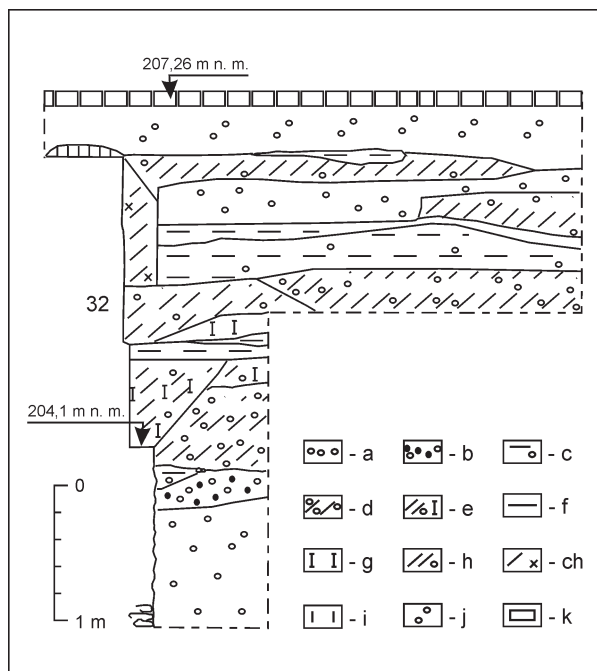
rozšírená časť bola postavená z lomových kameňov spájaných hlinou, výnimkou bolo len zalícované západné čelo spájané maltou. Čelo malo v spodnej časti, v nadmorskej výške 203,6 m, stupeň široký cca 0,2 m.

Južná strana kontraeskarpy bola odkrytá takmer v celej svojej výške v interiéri barbakánu. Pre túto stranu kontraeskarpy, západne od objektu 1, je charakteristické výškové členenie dvomi stupňami, lícovaný povrch a riadkovanie (obr. 22 a 28). Vyšší stupeň sa nachádzal cca 2,2 m pod terénom,

⁶ Za analýzu ďakujem Dr. R. Ďuďovi z Východoslovenského múzea v Košiciach.

Obr. 27. Košice. Dolná brána. Pohľad na rozšírenú časť kontraeskarpy, pri objekte 1 (od západu).

Obr. 28. Košice. Dolná brána. Východný profil S4. 32 - kontraeskarpa. Legenda: a - štrk; b - piesčito-štrkovitá vrstva; c - čierna ílovito-štrkovitá vrstva; d - štrkovito-hlinitá vrstva; e - hlinitá vrstva so štrkom a vápnom; f - ílovitá vrstva; g - maltovinová vrstva; h - hlinito-štrkovitá vrstva; ch - hlinitá vrstva, sporadicky s uhlíkmi; i - deštrukcia, j - štrkový násyp; k - kocky dlažby.

v nadmorskej výške 205 m, jeho šírka dosahovala cca 0,07 m. Spodný stupeň sa nachádzal cca 3,2 m pod terénom, v nadmorskej výške 204,1 m, jeho šírka dosahovala cca 0,25 m. Základová škára sa nachádzala v nadmorskej výške 202,32 m. Podobný charakter malo murivo aj východne od objektu 1. V mieste kontaktu s objektom 1 bolo murivo členené dvomi výškovými stupňami, ktoré sa však postupne strácali. Vyšší stupeň, so šírkou 0,2 m, bol v nadmorskej výške 204,5 m. Nižší stupeň, široký 0,14 m, bol v nadmorskej výške 203,9 m. Murivo kontraeskarpy s výnimkou spodného sokla nemalo charakter základu.

Vzťah k iným objektom

Objekt 1 (čelo mosta) bol od kontraeskarpy jasne odlišený vertikálnymi škárami, a to tak na strane západnej, ako aj na strane východnej. Zložitejšia bola situácia v styku s východnou obvodovou stenou mosta, kde sa tieto murivá v určitej skúmanej horizontálnej rovine zdali byť previazané.

Ku kontaktu kontraeskarpy a barbakánu dochádzalo len na západnej strane. Z pozorovaní jednoznačne vyplýva, že barbakán bol pristavaný ku kontraeskarpe (obr. 29).

Objekty 14 a 30 (brána barbakánu) boli ku kontraeskarpe pristavané s jej využitím ako obvodového muriva.

Obr. 29. Košice. Dolná brána. Pohľad na styk kontraeskarpy a barbakánu (od východu).

Vzťah k okolitému terénu

Vzťah objektu k pôvodnému terénu bol zachytený na nádvorí barbakánu západne od mosta Dolnej brány (obr. 28). Vrstvy až do hĺbky 2 m charakterizuje horizontálny priebeh, s výnimkou jamy pri kontraeskarpe. Striedajú sa vrstvy štrkovitého a hlinitého či ílovitého charakteru. Horizontálne vrstvy od hĺbky 2 m majú väčšinou štrkovitý charakter, sporadicky sa medzi nimi vyskytujú aj hlinité vrstvy často s hrudkami vápna, súvisiace pravdepodobne s tu realizovanou väčšou alebo menšou stavebnou činnosťou. V profile zachytené „šikmé“ vrstvy je možné interpretovať ako základové jamy. Nálezy, ktoré odtiaľ pochádzajú, sú datované do horizontu 14.-15. storočia. Z najnižšej základovej jamy pochádzajú dva črepy tiel nádob, z ktorých je jeden zdobený rytou závitnicou. Datovateľné sú do obdobia druhej polovice 14. storočia až do 15. storočia.

Je možné predpokladať, že kontraeskarpa bola v blízkosti mosta stavaná v troch stavebných fázach (obr. 28). Prvá fáza bola vybudovaná do štrkovitého podlažia a do nasypných vrstiev. Výška terénu

v čase vybudovania 1. fázy kontraeskarpy bola cca 204 m n. m. Pri porovnaní so situáciou zistenou v interiéri barbakánu konštatujeme, že tejto nivelete zodpovedá (pri predpokladanom prirodzenom poklese terénu na juhovýchod) štrkovitá vrstva ležiaca na piesčitom podsype (obr. 25). Z vrstvy pochádza nález keramiky, datovaný do 14.-15. storočia. Nadmorská výška spodného sokla, zisteného východne od objektu 1, bola cca 203,9 m, čo potvrdzuje možné spojenie s uvedenou vrstvou. Dá sa predpokladať, že následne dochádza ku vzniku ďalších vrstiev a k zvýšeniu kontraeskarpy približne 0,9 m, do výšky cca 205 m n. m. Pre porovnanie, dlažba z lomových kameňov a z okruhliakov sa nachádzala v interiéri barbakánu v nadmorskej výške cca 204,4 m, prípadne 204,5 m. Na základe uvedených výšok možno predpokladať súvislosť medzi zdvihnutím kontraeskarpy a položením tejto dlažby. Výstavba dlažby je datovaná do priebehu prvej polovice 15. storočia. Obdobne je možné datovať aj túto fázu výstavby kontraeskarpy. Posledná, tretia fáza výstavby kontraeskarpy je vybudovaná do násypov barbakánu a súvisí teda priamo s veľkými stavebnými prácami pre barbakán v polovici 15. storočia.

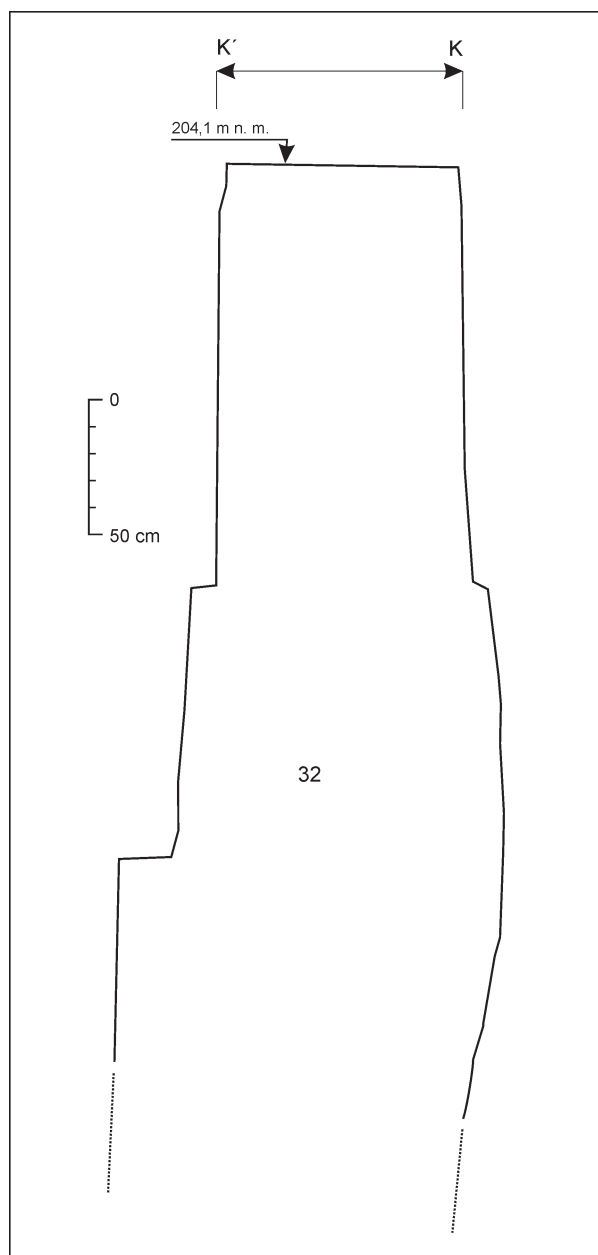
Je otáznne, do akej miery sa takáto periodizácia vývoja priekopy prejavuje na opačnej - severnej strane kontraeskarpy. Pri porovnaní zachytenej nadmorskej výšky štrkovitého podlažia v situácii, kde bola zachytená kontraeskarpa v spodnej časti so zvyškami kolov (obr. 26), možno zistiť (v hĺbke cca 203,7 m n. m.) v podstate totožnosť. Zodpovedajúce výšky zisťujeme v prípade vyššieho sokla kontraeskarpy, ktorý sa prejavil aj na jej priekopovej strane (obr. 30) a odlišným charakterom muriva - lomový kameň nad kvádrmi. Do istej miery by načrtnutým fázam zodpovedala aj rozšírená časť kontraeskarpy. Zlom, v ktorom prechádza murivo z vertikálneho do šikmého priebehu, je v nadmorskej výške 204,3 m, čo zodpovedá úrovni nižšieho sokla.

Uvedená etapizácia výstavby kontraeskarpy však nemá všeobecnú platnosť, pretože kontraeskarpa nemala v celej svojej dĺžke jednotný charakter. A práve to môže byť odrazom rozdielnych fáz v jej výstavbe.

Veľmi zložitá je aj situácia v styku s mostom - objektom 1 na východnej strane. Kým určité indicie naznačujú paralelnú výstavbu východnej obvodovej steny mosta s kontraeskarpou, iné (a to predovšetkým sokle kontraeskarpy) sú skôr interpretovateľné ako jednotlivé stavebné (a možno aj chronologické) fázy výstavby.

Funkcia

Funkcia objektu je jednoznačná - je to vonkajší priekopový múr. Predsa však aj určenie funkcie

Obr. 30. Košice. Dolná brána. Rez K'-K. 32 - kontraeskarpa.

tohto objektu má svoje špecifiká. Počas archeologického výskumu sa zistilo, že kontraeskarpa je vedená v jednej línii. Nebola zistená žiadna stopa po tom, že by vymedzovala aj priekopu barbakánu. Práve naopak, murivo kontraeskarpy vymedzovalo tylo barbakánu. Táto situácia môže byť dokladom toho, že k vybudovaniu kontraeskarpy došlo predtým, než bol barbakán naplánovaný a zrealizovaný. Murivo kontraeskarpy sa svojou hrúbkou značne líšilo od muriva barbakánu. S výnimkou krátkeho úseku bola šírka muriva kontraeskarpy cca 0,9 m, oproti 2,7-1,4 m šírky muriva barbakánu. Asi to nepredstavovalo problém, pretože sa nezistili žiadne stopy

po nejakej snahe o zosilnenie muriva kontraeskarpy. Je nepochybné, že v miestach, kde plnila funkciu tyla barbakánu, musela byť zdvihnutá a dosahovať výšku ostatných murív tohto objektu. Zaujímavá sa javí byť situácia, v ktorej bolo murivo kontraeskarpy „osadené“ na drevený kôl. Drevená konštrukcia však na niektorých miestach v Košiciach tvorila kontraeskarpu - vonkajší oporný múr priekopy. Dokladá to historický plán z rokov 1754-1755, kde je zachytený rez fortifikáciou v miestach približne dnešnej Bočnej ulice (*Hatschek 1754-1755*).

Datovanie

Datovanie výstavby kontraeskarpy by bolo odpoveďou na dôležitú otázku - došlo k výstavbe kontraeskarpy paralelne s vyhlbením priekopy, alebo o niečo neskôr? Definitívnu odpoveď zrejme nie je možné dať. Situáciu okrem iného sťažuje aj rôznorodý „stavebný“ charakter samotnej kontraeskarpy, ktorý môže odrážať rôzne fázy výstavby.

Na základe charakteru muriva kontraeskarpy a terénnej stratigrafie by sa v blízkosti západnej strany mosta Dolnej brány dali predpokladať tri stavebné fázy kontraeskarpy. Na základe datovania nálezového materiálu pochádzajúceho z vrstiev viazucich sa k výstavbe 2. fázy kontraeskarpy, teda do prvej polovice 15. storočia, je zrejme, že k vybudovaniu najstaršej - najnižšej časti kontraeskarpy došlo skôr. To môže znamenať, že to mohlo byť buď súčasne, alebo aj určitú dobu po vyhlbení priekopy. Je možné konštatovať, že obdobie medzi vyhlbením priekopy a postavením kontraeskarpy nemohlo byť dlhé.

Zo zložitej nálezovej situácie v styku s murivom východnej obvodovej steny mosta (objektu 1) možno vyvodíť, že kontraeskarpa bola postavená najneskôr v čase výstavby objektu 1. V Bratislave sa výskumom pri Michalskej veži zistilo, že už pred výstavbou barbakánu v polovici 15. storočia tu existovala priekopa široká 20 m, ktorá bola na vonkajšej strane vymurovaná (*Baxa 1979, 125*). Opevnenie pražského Starého Města malo obojstranne vymurovanú priekopu už pred rokom 1258 (*Petráň a kol. 1985, 513*).

K zániku objektu dochádza paralelne so zasypaním vnútornej priekopy a asi aj s demoláciou barbakánu, k čomu došlo niekedy koncom 18. alebo začiatkom 19. storočia. V každom prípade, v roku 1807 už barbakán nestál a vnútorná priekopa pri moste Dolnej brány už bola zasypaná.

Súhrn

Paralelne s výstavbou priekopy, alebo nie dlho po nej začína pri moste Dolnej brány výstavba prevažne kamenného muriva kontraeskarpy. 1. stavebná fáza kontraeskarpy však nesplnila očakávania z hľadiska predpokladaného prínosu ku kvalite fortifikácie.

Umožňovala len jednometrovú hĺbku priekopy. Vzhľadom na malú účinnosť priekopy ako fortifikačného prvku (hĺbka 1 m), dochádza k navýšeniu terénu v predpolí mosta, k vybudovaniu dlažby a tiež k zdvihnutiu kontraeskarpy. Po tejto stavebnej fáze dosiahla hĺbka priekopy pri moste Dolnej brány 2 m. Mostovka mosta bola ešte stále šikmá vzhľadom na výšku priechodu v predbrání. Onedlho začína 3. stavebná fáza, ktorá je aj veľkou fázou prestavby Dolnej brány. Dochádza k zdvihnutiu terénu v predpolí priekopy - na nádvorí stavaného barbakánu o cca 2 m, k zdvihnutiu kontraeskarpy, k vybudovaniu barbakánu a k radikálnej prestavbe mosta (stavia sa objekt 1). Murivo kontraeskarpy dostáva ďalšiu dôležitú funkciu - stáva sa tylom barbakánu a v dôsledku toho musela byť riešená aj jeho nadzemná podoba tak, aby to bolo z fortifikačného hľadiska únosné. Archeologickým výskumom sa však žiadne stopy tejto prestavby nezistili, aj vzhľadom na to, že demoláciou niekedy koncom 18. alebo začiatkom 19. storočia bolo zlikvidované nadzemné murivo barbakánu (aj jeho tylo) v celej svojej výške.

8. Barbakán (rondel)

Charakteristika, pôdorys a rozmery

Objekt má dve stavebné fázy. Fáza I má podkovoovitý pôdorys, fáza II predstavuje plášťové murivo pristavané k fáze I. V tyle (na severnej strane) vymedzuje barbakán murivo kontraeskarpy (obr. 7).

Západná, resp. severozápadná strana muriva fázy I je členená dvomi nikami a pravouhlým priestorom. Osou barbakánu prechádza klenutý kanál (objekt 9). Murivo fázy I je sekundárne narušené dvomi prierezmi pre komory strielní, nachádzajúcimi sa na juhozápadnej a juhovýchodnej strane barbakánu. Maximálna dĺžka nádvorcia barbakánu (S-J) je 16,5 m. Maximálna šírka muriva v tejto osi je 2,75 m. Maximálna šírka nádvorcia barbakánu je 15,5 m.

Pravouhlý priestor prevažne v hrúbke muriva barbakánu sa nachádza na západnej strane barbakánu, vedľa niky. Z východnej strany a z malej časti aj zo severnej a južnej strany bol vymedzený primurovanými stenami. Vnútorne rozmery boli 2,25 x 2,25 m. Dno priestoru bolo tvorené murivom fázy I s výnimkou 0,4 m širokého pásu pozdĺž primurovanej východnej steny.

Fázu II tvorilo cca 4 m hrubé murivo pristavané k čelu fázy I. Malo charakter plášťového múra. Osou objektu prechádzal kanál (objekt 9). V hrúbke muriva fázy II sa nachádzali komory strielní. V osteniach strielní boli negatívny po drevenom tráme na zakliesnenie hákovnice. Komora dvojitej strielne na západ-

nej strane mala rozmery cca 2 x 2,5 m, šírka muriva parapetu strielne bola 2 m. Komora trojitej strielne na východnej strane mala rozmery cca 2,5 x 3,5 m, šírka muriva parapetu strielne bola 1,3 m.

Osou objektu tak fázy I, ako aj fázy II prechádzal klenutý kanál (objekt 9), na ktorého murovanom, mimoriadne hrubom základe stál barbakán fázy II a ktorý prechádzal v dĺžke necelých 9 m do vonkajšej priekopy.

Stavebný materiál

Fáza I bola vystavaná z lomového kameňa, v čele boli použité lomové kamene s opracovanou prednou stenou. Použité boli zlepenca a iné druhy hornín.

Fáza II bola vystavaná z lomového kameňa. Výnimku tvoria len záklenky strielní a ich ostenia, ktoré boli tehlové. V čele fázy II boli použité lomové kamene s opracovanou prednou stenou. Prevládajú zlepenca, vyskytuje sa kamenný porfýr a biotit.

Charakteristika základového a nadzemného muriva

Fáza I bola zo strany nádvorcia odkrytá až po základovú škáru temer v celom rozsahu (obr. 31). Na tejto strane malo murivo v celej výške základový charakter. Výnimkou bola situácia zachyteného zvyšku jedného riadku nadzemného muriva v nadmorskej výške 206 m (obr. 25). Čelo objektu fázy I bolo lícované. V oboch komorách pre strielne boli na lícach fázy I zvyšky omietky, prípadne rozotretej malty. Povrch muriva fázy I sa nachádzal v hĺbke cca 0,7 m pod povrchom terénu, v nadmorskej výške cca 206,5 m. Základová škára zo strany nádvorcia sa zistila v hĺbke 204,7 m a 204,1 m n. m. Zo strany exteriéru barbakánu fázy I sa základovú škáru podarilo zachytiť v nadmorskej výške cca 204,3 m. Murivo fázy I bolo založené rovnako hlboko zo strany nádvorcia, ako aj priekopy.

Steny pravouhlého priestoru v murive fázy I boli lícované, na rozdiel od pristavaných murovaných stien, ktoré mali z vonkajšej strany základový charakter. Nadmorská výška dna priestoru bola 205,5 m. Nachádzalo sa cca 0,9 m pod odkrytým povrchom fázy I.

Murivo fázy II bolo lícované v celej odkrytej výške, v čele bolo riadkované (obr. 32). V čele, pri objekte 9 a pod dvojitou strielňou, bol v nadmorskej výške 204,3 m zachytený kamenný cca 0,1-0,3 m široký lícovaný sokel. Nachádzal sa v jednej rovine s dnom objektu 9. Pravdepodobne nešlo o základ.

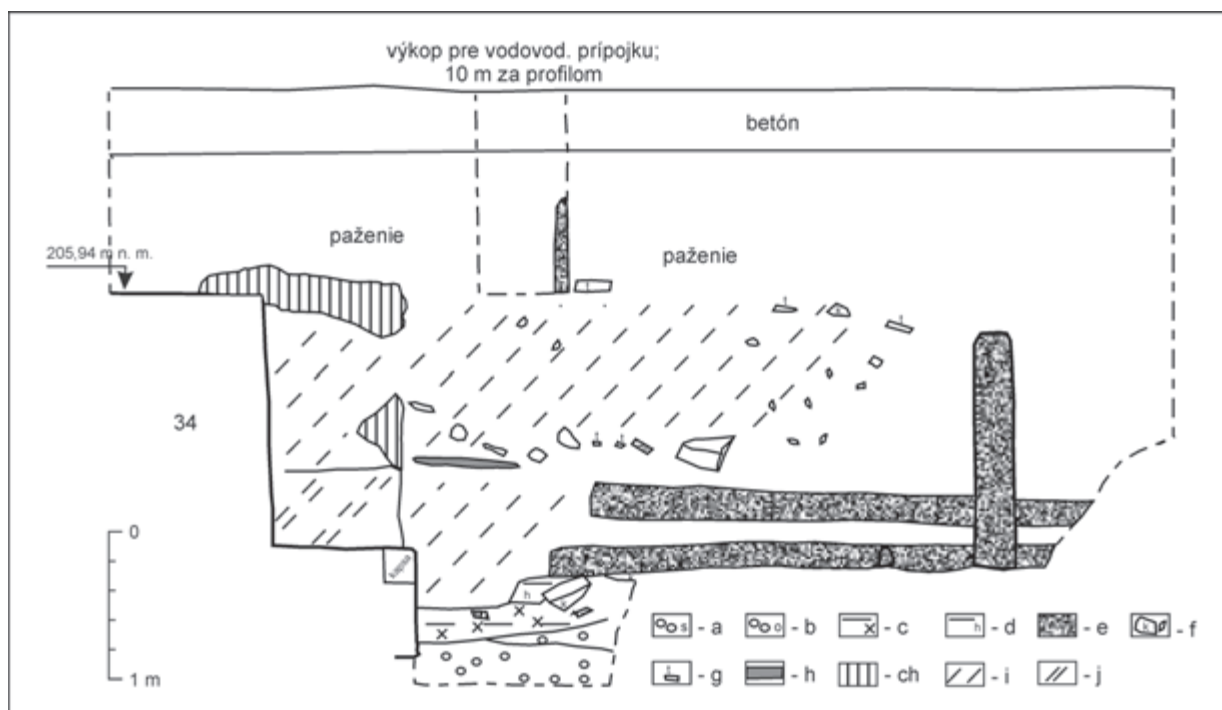
Základ bol zachytený zo strany čela aj tyla fázy II. V tyle fázy II (obr. 33) bol tvorený 0,7 m vysokým kamenným soklom so šírkou takmer 1 m, ktorý sa nachádzal v nadmorskej výške 204,24 m (základová škára vo výške 203,5 m n. m.). V murive základu sa nachádzala kapsa, do ktorej bol ukotvený trám.

Obr. 31. Košice. Dolná brána. Pohľad na základ barbakánu, v pozadí strielne rondelu (od severovýchodu).

Obr. 32. Košice. Dolná brána. Pohľad na rondel (od juhu).

Obr. 33. Košice. Dolná brána. Západný profil S 1. Legenda: a - sivý štrk; b - oranžový štrk; c - sivá ílovitá zemina s uhlíkmi; d - tmavohnedá ílovitá zemina; e - drevo; f - kameň; g - tehla; h - vrstva vápna; ch - deštrukcia; i - hlinitá zemina premiešaná s kameňmi a sporadicky s tehliami; j - hlinitá zemina s menším množstvom kameňov.

Rozmery kapsy boli 0,24 x 0,24 x 0,24 m. V čele barbakánu fázy II však bol základ tvorený soklom pozostávajúcím z jedného riadku lomového kameňa. Základ sa tu nachádzal v nadmorskej výške 203 m, základová škára v hĺbke cca 202,8 m n. m. Zachytené základy, ale aj základové škáry fázy II sa nachádzajú v rôznych hĺbkach. Základ sa v tyle fázy II nachádza cca o 1,2 m vyššie než v čele. Výškový rozdiel sledujeme aj v úrovni základových škár. Tento rozdiel je vysvetliteľný funkciou stavby, jej charakterom, kedy čelo objektu bolo situované do priekopy, avšak tylo do vyššieho terénu.

Strielne aj komory strielní, ktoré sa nachádzali po oboch stranách vyústenia objektu 9, mali obdobný charakter, líšili sa len počtom strielní umiestnených vedľa seba v hrúbke múra. Strielne mali jednotný - obdĺžnikový tvar. Komory strielní mali lícované steny, v hornej časti sa nachádzali nábehy kamennej valenej klenby. Samotný vstup sa realizoval cca 0,7 m vysokým schodíkom (rozdiel medzi výškou dna prierazu a výškou dna komory strielne). Dno komôr bolo tvorené kamenným murivom fázy II a nachádzalo sa v nadmorskej výške cca 204,4 m. Maximálna výška záklenku strielní od dna komory bola 2,2 m, čo je aj minimálna výška komory.

Sokel fázy II bol previazaný s murivom základu kanála (objektu 9), ktorý dosahoval výšku 1,2-1,3 m.

Vzťah k iným objektom

Tylo barbakánu tvorila kontraeskarpa. Na východnej strane sa nachádzajú objekty 15, 33 (brána barbakánu) a 30. Nádvorím barbakánu a jeho murivom prechádzal kanál - objekt 9. Na nádvorí barbakánu sa zistila kolová konštrukcia a tiež dve jamy vymazané vápnom - objekty 13 a 13'. Z vonkajšej strany bol barbakán obklopený vonkajšou priekopou. Fáza II sa dostávala do kontaktu s hradbovým múrom a na západnej strane s drevozemným valom.

Kontraeskarpu oddeľovala od fázy I výrazná škára (obr. 29). Veľké rozdiely medzi týmito objektmi boli v charaktere muriva. Kontraeskarpa mala murivo lícované, barbakán základové. Kontraeskarpa bola založená cca o 1,5 m hlbšie. Tieto dva objekty mali úplne rozdielnu genézu. Rozdiel sa týka charakteru a výšky terénu, do ktorého boli postavené. Z toho vyplýva rozdielne chronologické zaradenie. Kontraeskarpa sa javí ako objekt starší.

Objekty 15 a 33 boli bránou barbakánu. Kým stavebne sú veľmi výrazne odlišené od fázy I, vzťah k fáze II je jasný menej.

Objekt 30 bol pristavaný ku kontraeskarpe. Uzavrel nádvorie barbakánu na severovýchodnej strane.

Objekt 9 (kanál) je viacfázovou stavbou. Najstaršia fáza tohto objektu predchádzala výstavbe

barbakánu fázy I a bola pravdepodobne realizovaná v čase, kedy výstavba barbakánu nebola ani plánovaná. Oproti tomu nasledujúce fázy kanála súvisia priamo s výstavbou barbakánu I. a II. fázy.

Objekty 13 a 13' boli vyhlbené do nádvorja barbakánu v čase po realizácii násypu pre nádvorie barbakánu. Boli to jamy vymazané vápnom.

Kolové jamy boli nájdené v násype nádvorja barbakánu. Vzhľadom na polohu je pravdepodobné, že priamo súviseli so stavbou barbakánu.

Vzťah vonkajšej priekopy a barbakánu je zásadný. Archeologickým výskumom sa však nepodarilo odlišiť priekopu súvisiacu s fázou I od priekopy súvisiacej s fázou II.

Hradbový múr (vonkajší) nebol s fázou I ani s fázou II previazaný.

Drevozemný val bol pendantom vonkajšieho hradbového múra na západnej strane. Nálezová situácia - kapsa v základe fázy I, dokladá zámer a paralelnú výstavbu oboch objektov.

Výplň objektu, stratigrafia

Archeologickým výskumom na území nádvorja barbakánu bol zachytený vývoj terénu ešte v období pred jeho výstavbou. V troch sondách, ktoré mali potrebnú hĺbku, sa nepodarilo zistiť existenciu vrstvy naplavených hĺn - pôvodného podlažia. Ako podlažie bol zistený vo všetkých troch sondách štrk. Dosiahnutá hĺbka územia sa pohybovala od 203,1 do 204,0 m n. m. Táto niveleta je cca o 1 až 2 m nižšie, ako zistená niveleta podlažia (naplavených hĺn) v interiéri mesta (cca 205 m n. m.). Niveleta podlažia bola najnižšia vo východnej časti nádvorja, kde sa zistil (obr. 25) pieskový podsyp, na ktorom bola sivohnedá štrkovitá vrstva s nálezom stredovekého črepu. Odtiaľ pokračoval vývoj totožne s ostatným územím (obr. 28), a síce došlo k (ďalšiemu) pieskovému podsypu, k položeniu štrkovitej vrstvy a dlažby. Niveleta dlažby bola vo výške 204,5 a 204,14 m n. m. Zistená bola v pozdĺžnej osi neskoršieho nádvorja barbakánu so šírkou 4,5 m. Je možné predpokladať, že išlo o vydláždenie prístupovej cesty k Dolnej bráne. Datovateľný nález zo štrkovitej vrstvy nám umožňuje klásť položeniu dlažby niekedy do obdobia prvej polovice 15. storočia. Je to obdobie, kedy už stála veža a predbránia a vnútorná priekopa bola preklenutá buď mostovkou na drevených rámových konštrukciách (objekty 22 a 20), alebo na pätkách (P1-P5). Dlažba bola urobená veľmi dôkladne. Na cca 0,4 m hrubý pieskový podsyp bola položená cca 0,4 m hrubá štrkovitá vrstva a až na ňu bola položená dlažba prevažne z lomových kameňov a z okruhliakov. V 15. storočí dochádza k zvýšeniu terénu násypom. Datovanie umožňuje pomerne jednotný charakter keramiky pochádzajúcej z týchto

vrstiev. Novoveké nálezy, skôr ojedinelé, je možné spojiť s mladšími stavebnými zásahmi do tohto priestoru. Zvýšenie terénu súvisí s vybudovaním barbakánu (fázy I).

Výplň pravouhlého priestoru v murive fázy I tvorila novoveká keramika datovateľná do 17.-19. storočia. Vo výplni komory dvojitej strielne sa pod cca 1,1 m hrubou vrstvou deštrukcie nachádzali hlinité vrstvy. Z komory pochádza veľké množstvo nálezov - keramika, kovy, ale aj sklo. Prevažovala novoveká keramika z horizontu 17.-19. storočia, menej často sa objavovali stredoveké nálezy datovateľné do 15. storočia, pochádzajúce zväčša z hlinitých vrstiev pod deštrukciou. V priereze do komory boli nálezy z 15.-19. storočia a na jej dne ležala delová guľa. Výplň komory trojitej strielne a prierezu do komory bola tvorená tiež prevažne novovekým nálezmi. Zo zásypu komory trojitej strielne pochádza okrem keramiky taviaci téglík pokrytý meďou a 5 kamenných gúľ. Výplne komôr strielni, ako aj prierezov súvisia so zánikom funkcie objektu a vrstva deštrukcie súvisí priamo s búraním a následnou planírkou terénu.

Vzťah objektu k okolitému terénu

Pre vývoj územia, resp. terénu, do ktorého bol barbakán postavený, boli dôležité nasledujúce medzníky: položenie dlažby, vytvorenie násypu a vybudovanie barbakánu.

Pre vyriešenie problematiky vzťahu barbakánu (fázy I) a terénu je dôležité zistenie, že murivo barbakánu malo v celej zachytenej výške základový charakter (obr. 31) a malo „šikmý“ alebo nepravidelný priebeh. Z charakteru muriva vyplynulo, že barbakán bol budovaný do terénu - do násypu. Pred jeho výstavbou sa tu nachádzalo dláždenie, ktoré bolo asi o 1,8 m nižšie, než bola úroveň vstupu do predbránia (vzhľadom na výšku točnic predbránia). To znamená, že priekopa bola preklenutá mostom so šikmou mostovkou, ktorá v dĺžke cca 25 m prekonávala uvedený výškový rozdiel. Tento výškový rozdiel zlikvidoval práve násyp pre nádvorie barbakánu.

Veľmi dôležitý sa zdá byť problém pochôdznej výšky nádvorja barbakánu. V odkrytej nálezovej situácii v nádvorí barbakánu nie sú pre riešenie tohto problému takmer žiadne oporné body. Barbakán bol pri svojej likvidácii zbúraný po nadmorskú výšku cca 206,4 m. Je to výška, o ktorej sa dá predpokladať, že bola pochôdzna vzhľadom na už spomínané umiestnenie ložísk (sekundárne využitých konzol) pre padací most v predbrání. Len na jednom mieste bola zachytená situácia, kedy by sa jeden či dva riadky muriva dali označiť ako lícované (výška 206 m n. m.) a pravdepodobne nadzemné (obr. 25).

Sumarizáciou by sa mohlo povedať, že nadmorská výška 206,4 m, teda pochôdzna výška v predbrání aj v parkáne, bola približne pochôdznou výškou aj na nádvorí barbakánu.

Plášť barbakánu, označený ako fáza II, bol stavaný do iných výškových pomerov než fáza I. Rozdielne bol zakladaný v tyle a v čele. Úroveň terénu (povrch základového sokla) v tyle sa nachádzala vo výške 204,2 m n. m., v čele vo výške cca 203 m n. m. Je to značný výškový rozdiel, ktorý vychádza z rozdielnej funkcie priestoru pred čelom a v tyle barbakánu. Pred čelom sa nachádzala priekopa, v tyle - na západnej strane bol drevozemný val a na východnej strane hradbový múr. Dá sa predpokladať, že pochôdzna úroveň nádvorcia barbakánu sa ani v tejto fáze jeho využívania nezmenila, ostala na výške cca 206,4 m n. m., takže rozdiel medzi dnom priekopy a terénom na nádvorí barbakánu bol okolo 3,4 m.

V tejto súvislosti je zaujímavé povšimnúť si výškový rozdiel medzi komorami, resp. parapetmi strielnicí a dnom priekopy. Parapety strielnic sa nachádzali vo výške cca 205,5 m n. m., čo je aj výšková úroveň použitých strelných zbraní. To znamená, že rovina strelby sa nachádzala cca 2,5 m nad dnom priekopy.

Funkcia

Funkciu objektu určuje jeho charakter a poloha. Poloha v jednej osi s bránou, vstup (objekt 15 a 33) v bočnej línii, pôdorys, charakter muriva - to všetko umožňuje interpretovať I. fázu tejto stavby ako barbakán. Fáza II už mala po stránke funkčnej iné postavenie. Jeho funkciu ovplyvňovali iné činitele, a to predovšetkým výstavba ďalšieho hradbového múra (cca 12 m pred vnútornou priekopou) na strane východnej a drevozemného valu na strane západnej. Vstup do objektu ostal na pôvodnom mieste, avšak teraz sa už dostal do tyla opevnenia. Fáza II už mala charakter a funkciu rondelu.

Datovanie

Pre datovanie výstavby barbakánu na základe archeologického výskumu je podstatná nálezová situácia na jeho nádvorí. V násypoch prevládala keramika z 15. storočia, nachádzal sa tu však aj novoveký materiál. Hodnotu vypovedacej schopnosti archeologických nálezových situácií znižuje predovšetkým fakt, že nádvorie barbakánu nebolo uzavretým nálezovým celkom. Toto nádvorie predstavovalo veľký priestor, na ktorom dochádzalo postupne a priebežne k rôznym stavebným, eventuálne aj k výkopovým aktivitám. Pozostatkom po nich sú mladšie fázy kanála - objekt 9, objekty 13 a 13', rampy pre vstup do komôr strielnicí a ďalšie bližšie neurčiteľné zásahy. Z toho dôvodu je potrebné pre

spresnenie datovania výstavby barbakánu podrobiť dôkladnejšej analýze historické pramene.

Základné informácie poskytujú mestské kroniky. Kronika z roku 1732 (*Cassovia 1732*, 38) a tiež na ňu sa odvolávajúci autor kroniky z roku 1861 (*Tutkó 1861*, 34) uvádzajú nemalé zosilnenie opevnenia mesta Jánom Jiskrom v roku 1441. J. Tutkó (1861, 78) spomína aj list so žiadosťou o úľavy, so zmienkou o výstavbe novej obrannej hradby z roku 1484, ktorý adresovalo mesto kráľovi Matejovi Korvínovi. Zachovala sa aj odpoveď Mateja Korvína, v ktorej sa spomína i nová výstavba mestských hradieb (AMK 553). Samozrejme, zmienok o prácach menšieho charakteru, uskutočňovaných na hradbách, je viac (*Mencl 1966*, 21).

Kým zmienka datovaná k roku 1484 je dôležitá pre datovanie fázy II, zmienku o Jiskrovej aktivite pri „renovácií“ opevnenia je možné spojiť s výstavbou fázy I - barbakánu. Od písomnej správy z roku 1422, kedy sa spomína nová línia hradieb a tiež nová priekopa (*Halaga 1992*, 113), je to prvá, ktorá spomína rozsiahlejšie práce na opevnení. Ján Jiskra prišiel z Čiech, kde husiti spôsobili zlom vo vývoji mestských fortifikácií (*Kupka et al. 2001*, 71). V Táboře do tridsiatych rokov 15. storočia vznikol fortifikačný systém prenášajúci hlavnú ťarchu obrany z hlavnej hradby na parkánovú, ktorá bola zaistená rôznymi typmi bašt a hlavne veľkými polygonálnymi delostreleckými baštami. Súčasťou tohto systému bol i najstarší európsky polygonálny barbakán tvoriaci čelo komplexu Novej (Pražskej) brány. Ján Jiskra prišiel priamo z tohto prostredia. Ako hlavný kapitán mesta Košíc venoval veľkú pozornosť mestskému opevneniu. Je nanajvýš pravdepodobné, že dal mestské opevnenie zosilniť progresívnym prvkom - barbakánom.

Do obdobia predchádzajúceho výstavbe barbakánu Dolnej brány v Košiciach je datovaná výstavba barbakánu Laurinskej brány v Bratislave. V literatúre sa uvádza rok 1434 (*Ševčíková/Baxa 1975-1976*, 7), aj keď najnovšie publikovaný výskum (*Resutík 2007*, 42) už uvádza opatrnejšie datovanie - 15. storočie. Najneskôr k roku 1444 je datovaná výstavba ďalšieho barbakánu v Bratislave - pred Michalskou bránou (*Ševčíková/Obuchová 1983*). V Krakove - v meste v stredoeurópskom kontexte porovnateľnom tak s Bratislavou, ako aj s Košicami, bol postavený barbakán pred Floriánskou bránou koncom 15. storočia, v rokoch 1498-1499 (*Niewalda/Radwanski/Zaitz 1999*, 16, 17). V Prešove sa budoval barbakán buď už na prelome 15. a 16. storočia (*Uličný 2000a*), alebo najneskôr v prvých dvoch desaťročiach 16. storočia (*Floreková 1986*, 217), v Bardejove to bolo v rokoch 1546-1547 (*Bóna/Lukáč 2007*, 115). Zo stručného prehľadu vyplýva, že datovanie výstavby barbakánu Dolnej brány v Košiciach do obdobia

polovice 15. storočia, teda do doby ovládnutia mesta Jánom Jiskrom, alebo možno aj presnejšie, teda do roku 1441, nie je vonkoncom vylúčené. Analogické datovanie v Bratislave naznačuje, že ekonomicky silné a prosperujúce mestá sledovali progresívne trendy v opevňovaní a začleňovali ich do svojho ochranného systému.

Dôležité sa javí aj datovanie výstavby fázy II - rondelu Dolnej brány. K jeho výstavbe mohlo dôjsť až vtedy, keď bola naplánovaná a realizovaná výstavba ďalšej línie opevnenia. Východne od Dolnej brány to bol kamenný hradbový múr, západne drevozemný val. Podľa plánov datovaných od konca 16. storočia je evidentné, že k tejto línii opevnenia sa pripájali rondely a tiež bastióny. Je samozrejmé, že k výstavbe bastiónov dochádza neskôr. Predchádza im výstavba rondelov, medziiným aj tzv. „Hencker“ rondelu, zachovaného do súčasnosti a zvaného Katova bašta. Výstavbu Katovej bašty dáva do jednoznačnej chronologickej súvislosti s výstavbou tejto línie opevnenia A. Fiala (1996, 24-27). Nedávny archeologický výskum D. Gašaja však ukázal predchodcu rondelu - barbakán datovaný do obdobia roku 1441, prípadne neskôr (Gašaj 2000b, 46, 47). V písomných správach je jedinou oporou pre datovanie tohto pásma opevnenia už spomínaná zmienka z roku 1484. Na základe nej takto datujú uvedenú líniu opevnenia L. Gerő (1978, 122) aj J. Krcho (1992, 205). Ešte o niečo skôr, do rokov 1461-1471, datujú výstavbu pásma hradieb s rondelmi J. Lichner (1964, 3) a A. Fiala (1996, 24). Z uvedeného prehľadu je jasné, že bádatelia kladú výstavbu pásma opevnenia s rondelmi do obdobia po polovici 15. storočia, a to buď do rokov 1461-1471, alebo k roku 1484. Uvedené obdobie je aj obdobím, do ktorého je možné datovať výstavbu rondelu.

Demolácia Dolnej brány je datovaná rokom 1830 (Krcho 1992, 207), avšak na Chunertovom zameraní Košíc z roku 1807 (Krcho 1992, 201) už barbakán Dolnej brány nestojí. K jeho demolácii muselo dôjsť medzi rokom 1781 a rokom 1807.

Vývoj

Územie, na ktorom bol postavený barbakán, bolo najneskôr od konca 13. storočia predpolím mestského opevnenia, presnejšie predpolím Dolnej brány. Od prvej polovice 15. storočia dochádza k veľkej gradácii stavebného vývoja na tomto území. Z neznámeho dôvodu bola znížená niveleta terénu a v prvej polovici 15. storočia bola položená dlažba prístupovej komunikácie k Dolnej bráne. V polovici 15. storočia, možno v roku 1441 a možno o niečo neskôr, bol zvýšený terén násypom nad už nepotrebnú dlažbu približne o 2 m. Do tohto násypu je postavený barbakán. Vstup do objektu je na východnej

strane. Na západnej strane je jeho hmota členená nikami a pravouhlým priestorom.

V priebehu druhej polovice 15. storočia dochádza k výstavbe ďalšej línie opevnenia a tiež k obmuravaniu čela barbakánu cca 4 m hrubým plášťom s komorami strielní a s kanalizačným vývodom v čele. Vstup do komôr strielní je riešený prierezmi cez murivo barbakánu. Vstup do mesta sa posunul ďalej na východ, kde v hradbovom múre bola vybudovaná nová brána. Komunikácia viedla následne v koridore medzi novovybudovaným hradbovým múrom a vnútornou priekopou až k vstupu do barbakánu (objekty 15 a 33). Funkciu rondelu významne ovplyvnila výstavba bastiónu. Najneskôr od sedemdesiatych rokov 16. storočia boli strielne na východnej strane rondelu znefunkčnené.

Archeologickým výskumom sa zachytilo len jedno podlažie stavby. Jej vyššie podlažia možno nájsť len na Houfnagliovej rytine a na pláne neznámeho autora, s predpokladom vzniku okolo roku 1781 (VSM S-4078). Veľmi otáznu faktografickú hodnotu má freska z Kostola sv. Ducha (zobrazuje len bránu barbakánu). Veľmi kuso sa o rondeli Dolnej brány zmieňuje revízia z rokov 1603/1604.

Na Houfnagliovej rytine (Kejlová 1980, 299, obr. 1) zobrazujúcej mesto zo západnej strany, vidno časť stavby, ktorú by sme mohli interpretovať ako vežu brány barbakánu.

Zameranie anonymného autora, pravdepodobne z roku 1781 (VSM S-4078), zachytáva túto líniu opevnenia z vnútornej strany. Na zachovanom zameraní je len východná polovica mestského opevnenia, takže sa tam nachádza iba časť rondelu Dolnej brány. Rondel je zobrazený ako dvojpodlažná stavba. V dolnom podlaží sú dve výrazné klenutia, horné je otvorené, s predpršnou. Výška dolného podlažia je 3,8 m a výška predpršne 0,63 m. Situáciu môžeme porovnať s Katovou baštou („Hencker“ rondel). Tento objekt je dvojpodlažný. Dolné podlažie je tvorené siedmimi klenutiami a horné obvodovým murivom so zdeštruovanou korunou so zvyškami štrbinových strielní. Výška dolného podlažia je 3 m, výška obvodového múra horného podlažia je 2,7 m.

Analógia barbakánu Dolnej brány v zmysle paralelného radenia klenutí je v Krakove - barbakán Floriánskej brány. Voľné analógie nachádzame i v Siklósi v Maďarsku (Gerő 1968, 80-83) a nepochybne by sa ich dalo nájsť i viac.

Kým v druhej polovici 15. storočia bol barbakán v čele obrannej línie mesta, neskôr, výstavbou ďalšieho pásma opevnenia - bastiónov a hlavne ravelínov, sa dostáva do vnútornej obrannej línie. Koncom 18. storočia, najneskôr pred rokom 1807 dochádza k demolácii barbakánu Dolnej brány. Materiál z deštrukcie sa dostal do zásypu vonkajšej priekopy aj do komôr strielní.

Súhrn

V súlade s novými, progresívnymi prvkami v obrannom staviteľstve, ktoré sa začali uplatňovať v husitskom prostredí Čiech, sa aj v Košiciach robí „renovácia“ mestského opevnenia. Pred stredovekú Dolnú bránu bol postavený vysunutý obranný prvok - barbakán. Na základe údajov z mestských kroník, ale aj pôvodu Jána Jiskru sa dá usudzovať, že práve za doby, počas ktorej ovládal mesto, v roku 1441 alebo neskôr, došlo k výstavbe barbakánu pred Dolnou bránou. Pôdorys barbakánu bol podkovovitý a jeho tylo tvorila v modifikovanej podobe kontraeskarpa vnútornej priekopy. Vstup do barbakánu bol umiestnený na východnej strane. Výstavbou barbakánu, kedy bol terén zdvihnutý o cca 2 m, vznikla možnosť horizontálne vyrovnáť mostovku, ktorá musela byť dovtedy vzhľadom na rozdielne výšky pochôdznej úrovne v predbrání a v predpolí opevnenia, šikmá. Je nanajvýš pravdepodobné, že v súvislosti s výstavbou barbakánu dochádza aj k prestavbe mosta (k výstavbe objektu 1).

Po niekoľkých desaťročiach fungovania barbakánu sa realizovala výstavba ďalšej opevňovacej línie - hradbového múra na východ a drevozemného valu na západ od barbakánu. V dôsledku tejto výstavby bol barbakán vo svojej podobe takmer znefunkčnený. Riešenie tohto nedostatku bolo plánovité a, ako sa zdá, realizované paralelne s výstavbou uvedenej opevňovacej línie. Čelo barbakánu (v rozsahu, v ktorom sa dostalo do predpolia novej línie opevnenia) bolo obstavané plášťom - murívom s hrúbkou 4 m. V jeho hrúbke boli vybudované na západnej i na východnej strane komory so strieľňami a v čele ústil kanalizačný vývod. Vstup do mesta sa presunul. Východne od barbakánu bola v hradbovom múre vybudovaná nová brána. Komunikácia viedla koridorom medzi vnútornou priekopou a hradbovým múrom až k vežovému vstupu do barbakánu. Druhá fáza tejto stavby mala funkciu rondelu. Nie je jasné, do akej miery sa dotkla prístavba pôvodnej podoby barbakánu. Archeologickým výskumom boli zachytené len prierazy vedúce do komôr strieľní, ktoré boli realizované v staršom objekte.

K obmedzeniu funkčnosti barbakánu došlo po vybudovaní bastiónu, ktorý bol pristavaný k východnej časti rondelu. Je isté, že jeho výstavbou boli znefunkčnené strieľne na východnej strane. Niekedy koncom 17. storočia alebo v prvej polovici 18. storočia bol do vonkajšej priekopy postavený ravelín. Jeho výstavbou sa bývalý barbakán dostal ešte hlbšie do obrannej línie mesta. Podľa plánu anonymného autora, pravdepodobne z roku 1781 (VSM S-4078), mal barbakán zo strany mesta (resp. svojho nádvorja) dve nadzemné podlažia. Spodné

bolo členené klenutiami, horné bolo otvorené a malo predprseň.

K jeho demolácii dochádza v súvislosti so snahou o umožnenie priamych komunikačných ťahov, o lepšie sprístupnenie mesta. Výrazom toho je vybudovanie prierazov v osi brán (ako tomu bolo v prípade Jozefskej brány pred r. 1798), prípadne aj plošná demolácia fortifikačných objektov. Je pravdepodobné, že k tomuto aktu, k vytvoreniu plošného prierazu cez barbakán, a snáď aj k plošnej demolácii dochádza niekedy koncom 18. storočia, najneskôr však v roku 1807.

9. Brána barbakánu - objekty 15 a 33

Pôdorys a rozmery

Objekt nepravidelného obdĺžnikového pôdorysu (obr. 34), v základoch dvojpriestorový, mal rozmery: šírku (V-Z) 5 m, dĺžku (S-J) cca 7 m. Severný priestor (objekt 33) bol obdĺžnikový, s rozmermi 0,7 x 3,7 m. Južný priestor (objekt 15) mal pôdorys takmer štvorcový, avšak ústupkovite členenú severnú stenu, jeho maximálne rozmery boli 3,4 x 3, 7 m.

Stavebný materiál

V prevažnej miere bol použitý kameň. Zriedkavo tehla, resp. úlomky tehly. Vnútorná strana južnej steny bola obložená oranžovo sfarbeným kameňom s opracovanou prednou stenou. V korune východného múra (obr. 34) sa nachádzal opracovaný kameň, pravdepodobne andezit, so žliabkami v tvare kríža. Pravdepodobne bol súčasťou konštrukcie umožňujúcej pohyb padacieho mosta.

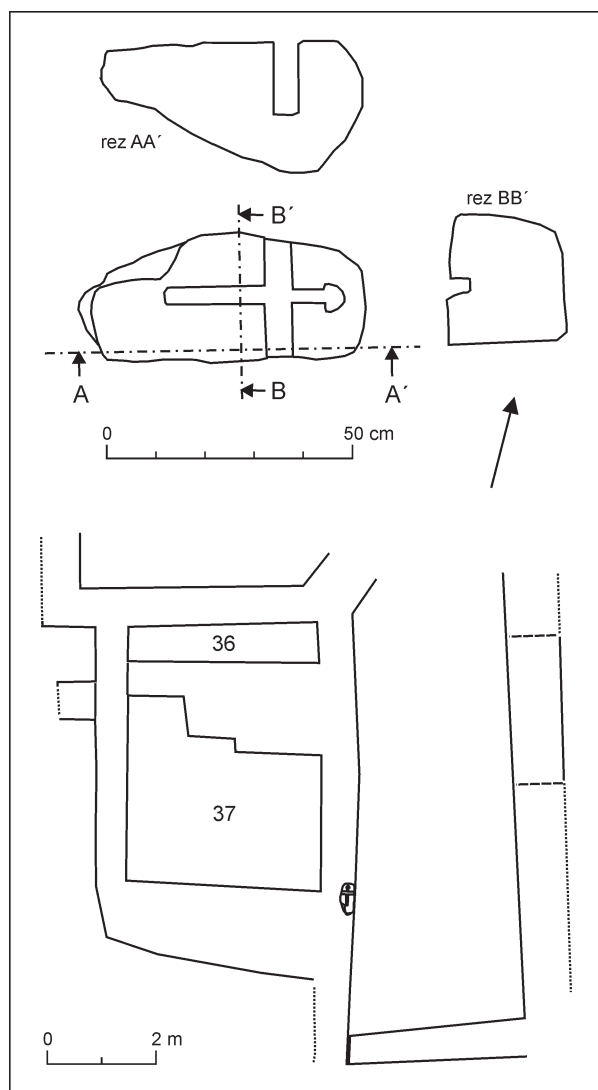
Charakteristika základového a nadzemného muriva

V interiéri bol objekt lícovaný. Lícovaná bola aj vonkajšia strana východnej steny. Inak tomu bolo v prípade západnej a južnej obvodovej steny, ktoré mali šikmý, resp. klopený priebeh a evidentne boli zakladané do terénu. Na vnútornej strane východnej steny boli v jednej nivelete dve kapsy v hĺbke cca 0,25 m pod korunou muriva. Základová škára murív objektu sa nachádzala 2,65 m pod korunou muriva, v nadmorskej výške 203,83 m.

Vzťah k iným objektom

Obvodová stena objektu 30 bola previazaná s obvodovou stenou objektu 15. Je zrejmé, že ide o jednu stavebnú a aj chronologickú fázu.

Problematická je interpretácia nálezu situácie na styku objektu 15, vonkajšej hradby, barbakánu a rondelu. Zreteľné škáry boli zachytené medzi ob-

Obr. 34. Košice. Dolná brána. Situovanie, pohľad a rezy kamenným článkom. 36 - objekt 33; 37 - objekt 15.

jektom 15 a vonkajšou hradbou a medzi objektom 15 a barbakánom. Problematický je vzťah medzi objektom 15 a rondelom, keďže ich kontakt mohol byť sledovaný len na malej šírke 0,6 m, kde nebol jednoznačný.

Výplň objektu, stratigrafia

Výplň objektu 15 bola homogénna od povrchu až po základovú škáru. Tvorená bola piesčito-hlinitou zeminou. Základové škáry sa nachádzali už na štrkovitej zemině. V interiéri objektu, v rovine jeho základovej škáry sa nachádzala pri jeho severnej strane kamenná deštrukcia tvorená lomovými kameňmi. Vo výplni objektu sa nachádzala keramika datovateľná do obdobia 15.-16. storočia, prevažne však do 17.-19. storočia. Z výplne objektu 33 pochádza keramika datovateľná do 16. storočia a do 18.-19. storočia.

Vzťah k okolitému terénu

Z charakteristiky obvodových murív objektov 15 a 33 vyplýva, že tento dvojpriestorový objekt bol postavený západnou stranu do násypu barbakánu, východnou do otvoreného priestoru (priekopy).

Funkcia

Objekty 15 a 33 boli súčasťou jedného objektu. Boli vlčimi jamami v priestore vstupnej brány barbakánu. Objekt 15 bol vlčou jamou prejazdu a objekt 33 bol vlčou jamou prechodu. Analogická situácia bola zistená výskumami vo vstupnej veži barbakánu v Banskej Bystrici (Fillová/Mácelová/Šimkovic 2002, 364, 365) a tiež vo vstupnej bráne do dolnej časti hradu Branč (Šimkovic/Hrašková 2002, 35-44).

Datovanie

Pri datovaní výstavby je potrebné zohľadňovať situovanie brány barbakánu a jej vzťah k barbakánu a rondelu. Brána barbakánu s padacím mostom musela byť postavená pred výstavbou vonkajšej hradby a rondelu. Škára medzi barbakánom a objektom 15 hovorí o rôznych stavebných, nie však chronologických fázach. Dá sa predpokladať, že k vybudovaniu brány barbakánu dochádza v jednej širšej chronologickej fáze s výstavbou barbakánu (I. fázy).

Vo výplni objektu 15 sa našla homogénna hlinito-piesčitá zemina. Okrem zoskupenia kameňov v spodnej časti objektu tu neboli žiadne stopy po deštrukcii, čo by mohlo nasvedčovať, že objekt bol plánovito zasypaný. Nachádzal sa v ňom novoveký keramický materiál. Najmladší bol datovaný do 19. storočia. Vzhľadom na to, že sa vo vlčích jamách nenachádzala deštrukcia z vyšších častí objektu, je pravdepodobné, že k zásypu vlčích jam došlo skôr ako k deštrukcii celej brány.

Pri datovaní zániku objektu je potrebné sa oprieť o historické plány. Na pláne z polovice 17. storočia (Krcho 1992, obr. 2) je ešte východná strana barbakánu prístupná z medzihradbového priestoru priechodom. Je pravdepodobné, že vtedy buď ešte stála brána, alebo stáli murivá vymedzujúce priechod do barbakánu. Na pláne z rokov 1754-1755 (Hatschek 1754-1755) je zaznačený uzavretý priechod. Brána pravdepodobne ešte stála. Na pláne z rokov 1765-1766 (VSM S-3938) je situácia dosť nejasná, avšak, ako sa zdá, je tu ešte znázornený priechod z medzihradbového priestoru do barbakánu. Iná je situácia na pláne z roku 1781 (Krcho 1992, obr. 5), kde je takmer celá pôvodná východná strana barbakánu, resp. vstupu do barbakánu, otvorená. Je pravdepodobné, že v tejto dobe brána už nestála. K jej demolácii dochádza teda asi niekedy medzi rokmi 1755, prípadne 1766 až 1781.

Súhrn

Vstupná brána barbakánu mala v spodnej časti osobitný prechod a osobitný prejazd. Tomu zodpovedali aj dve vlčie jamy. Vstupná brána bola budovaná plánovito a pravdepodobne v jednej chronologickej fáze s výstavbou barbakánu (I. fázy). Aj neskôr, po výstavbe vonkajšej hradby a rondelu plnil objekt naďalej funkciu brány. K jej zburaniu došlo niekedy medzi rokmi 1755, prípadne 1766 až 1781.

10. Vonkajší hradbový múr

Poloha

Vonkajší hradbový múr sa nachádzal 12 m pred kontraeskarvou vnútornej priekopy.

Rozmery

Hradbový múr mal šírku 0,85 m.

Stavebný materiál

Lomový kameň s opracovanou prednou stenou - piesčité vápence, zriedkavejšie fylity.

Charakteristika základového a nadzemného muriva

Hradbový múr bol zo severnej strany odkrytý do hĺbky cca 1,7 m pod niveletou súčasného terénu, t. j. 205,43 m n. m. Z tejto strany bolo murivo lícované až po dosiahnutú niveletu, avšak nebolo omietané. Omietka v niekoľkých vrstvách, v celkovej hrúbke cca 0,02 m, bola zachytená len v plytkom výkope na južnej strane hradby. Základ hradby nebol dosiahnutý.

Vzťah k iným objektom

Vonkajší hradbový múr sa dostával do kontaktu s objektom 29, s barbakánom a rondelom. Hradba bola od uvedených objektov oddelená škárami.

Vzťah k okolitému terénu

Tento vzťah charakterizuje nerovnaká niveleta terénu zo strán hradbového múra. Na strane južnej sa nachádzala vonkajšia priekopa, kým na strane severnej to bol pochôdzny terén medzihradbového priestoru. Rozdiel výšok medzi týmito dvomi niveletami bol podľa plánu z roku 1754-1755 cca 3,7 m (Hatschek 1754-1755).

Datovanie

Pre datovanie výstavby hradby neboli zachytené žiadne výpovedné nálezové situácie. K oporám pre jeho datovanie patria historické správy. Výstavbu

tohto pásma opevnenia datuje J. Lichner (1964, 3) do rokov 1461-1471 a uvádza, že na jeho výstavbe sa „... zúčastnili asi stavitelia kráľa Mateja Antonio Pietro Solari, Aristoteles Fioravante z Bologne a Pascha Michelievichia z Dubrovníka“. V Archíve mesta Košíc sa zachovala písomná správa z roku 1484 (AMK 553), podľa ktorej kráľ Matej odpúšťa Košičanom ročný census vo výške 1500 florénov a jedným z dôvodov je výstavba mestských hradieb. K datovaniu výstavby rondelového pásma do uvedeného roku sa prikláňa L. Gerő (1978, 122) aj J. Krcho (1992, 205).

Súhrn

Výstavba vonkajšieho hradbového múra bola súčasťou ďalšej, väčšej fázy v opevňovaní Košíc. Reagovala na vývoj strelných zbraní a bola odrazom vývoja defenzívneho fortifikačného stavitelstva v tom období. Je pravdepodobné, že v jednej väčšej časovej fáze, datovateľnej či už do rokov 1461-1471, alebo k roku 1484 dochádza k výstavbe vonkajšieho hradbového múra, k výstavbe rondelov a vonkajšej priekopy. Posunutím obranného pásma cca o 12 m oproti predchádzajúcemu stavu došlo k „pohlteniu“ predchádzajúcich obranných stavieb, konkrétne barbakánu Dolnej brány, a odrazom potreby riešiť tento stav bolo vybudovanie cca 4 m hrubého plášťa pristavaného k čelu barbakánu.

11. Drevozemný val

Poloha

Val bol zachytený len na západnej strane barbakánu, v ryhe pre inžinierske siete (pre vodu a kanál), necelých 8 m pred kontraeskarvou vnútornej priekopy.

Charakteristika, pôdorys a rozmery

Objekt mal drevenú konštrukciu vyplnenú zemou. Drevená konštrukcia bola tvorená zvislými kolmi a horizontálnymi trámami. Stojaté koly boli zrejme v rohoch, avšak horizontálne drevené trámy ich presahovali, a to minimálne o 0,4 m. Zachytené boli dva koly, z ktorých jeden bol umiestnený v rovine základu barbakánu - vo vodovodnej prípojke vo vzdialenosti cca 10 m na západ od barbakánu (obr. 33), druhý vo vzdialenosti 4 m od základu barbakánu, resp. od prvého kola. Priemer kolov bol cca 0,25 m. Zachytené boli dva horizontálne drevené trámy, z ktorých spodný bol ukotvený do kapsy v základe muriva rondelu a bol fixovaný v polohe malým kolíkom. Rozmer kapsy v murive základu barbakánu bol 0,24 x 0,24 x 0,24 m a tomu zodpovedali aj rozmery trámov. Vnútro drevenej

konštrukcie vyplňal zemný násyp. Spodný trám horizontálnej konštrukcie bol umiestnený v základe rondelu v hĺbke 3,1 m pod súčasným terénom a v nadmorskej výške 204 m. Ide pravdepodobne o typ komorovej konštrukcie.

Výplň objektu, stratigrafia

Výplň objektu tvorila tmavohnedá hlinitá zemina premiešaná s kameňmi, zriedkavo s úlomkami tehly alebo mazanicou (obr. 33). Pochádza odtiaľ stredoveká, ale aj novoveká keramika z horizontu 16.-18. storočia. V spodných vrstvách výplne prevažuje stredoveká keramika, v horných, ktoré sú už v rovine deštrukcie valu, novoveká keramika. V rovine základu alebo dolnej časti nadzemného muriva sa našli tri kamenné delové gule (ráž 0,2 a 0,25 m).

Spodný trám drevenej konštrukcie ležal na asi 0,3 m hrubej vrstve ílovitej zeminy premiešanej s uhlíkmi. Pochádza odtiaľ keramika datovaná do druhej polovice 15. storočia, najneskôr do 16. storočia.

Vzťah k okolitému terénu

Hĺbka uloženia spodného trámu drevenej konštrukcie (cca 202 m n. m.) v kontraste so známou niveletou dna vonkajšej priekopy (priemerne 203 m n. m.) potvrdzuje situáciu známu z historického plánu T. B. Hatscheka (1754-1755), kde je vnútorný breh vonkajšej priekopy upravený stupňovito.

Veľmi zaujímavá je situácia a interpretácia najhlbšie položených kultúrnych vrstiev, a síce ílovitej vrstvy s uhlíkmi, z ktorej pochádza keramika datovaná do druhej polovice 15. storočia, najneskôr do 16. storočia. Vrstva leží pod drevenou konštrukciou, je teda zrejme, že už pred vybudovaním drevenej konštrukcie tu muselo dôjsť k nejakej činnosti zapríčiňujúcej túto niveletu terénu a vznik uvedenej vrstvy.

Datovanie

O výstavbe kamenného hradbového múra a drevenej konštrukcie v jednom širšom chronologickom horizonte svedčí to, že na mieste drevenej komorovej konštrukcie sa nenašla žiadna stopa po kamenom múre a že v základe rondelu bola kapsa na ukotvenie trámu. Tiež to, že na východ od rondelu, v miestach, kde bol nájdený kamenný hradbový múr, sa nevyskytovala nijaká stopa po drevenej konštrukcii. Z toho by mohol vyplývať zámer použitia rozdielnych stavebných konštrukcií. Výstavbu, resp. existenciu valu v druhej polovici 15. storočia potvrdzujú aj kamenné delové gule, reprezentujúce druh vrhacích zbraní, ktoré sa v 15. storočí začali postupne vytrácať a začali sa nahradzovať palnými zbraňami (Durdík 1995, 46-48). Výstavba zemných valov a tiež umiestnenie delostreleckej výzbroje

na rondely a kurtiny patrí medzi charakteristiky „rondelového“ opevňovacieho systému (Kupka et al. 2001, 90, 91).

K zániku drevenej komorovej konštrukcie dochádza zrejme paralelne s likvidáciou tohto pásma opevnenia medzi rokmi 1781-1807.

Súhrn

Vybudovanie valu bolo súčasťou väčšej opevňovacej fázy v druhej polovici 15. storočia. Pozornosť v prípade tohto objektu vzbudzuje drevená stavebná konštrukcia. Nejde o nič neobvyklé. V reze opevnením na pláne z rokov 1754-1755 je znázornené, že kontraeskarpa vnútornej priekopy bola tvorená drevenou konštrukciou zo zvislých a vodorovných drevených prvkov. Použitie drevených konštrukcií nebolo teda v Košiciach neznáme. Navyše, táto fáza fortifikácie bola vybudovaná v dobe, kedy už boli známe nevýhody tradičných kamenných defenzívnych stavieb. Dôvodov na použitie takejto stavebnej konštrukcie mohlo byť samozrejme aj viac. Od potreby rýchleho vybudovania obranného pásma po finančné dôvody. Vzhľadom na charakter použitého materiálu a exponovanú polohu tohto objektu je zrejme, že v priebehu jeho existencie dochádzalo k jeho poškodzovaniu (kamenné gule) a objekt musel byť asanovaný. K zániku a následnej planírke terénu dochádza medzi rokmi 1781-1807.

12. Vonkajšia priekopa

Rozmery

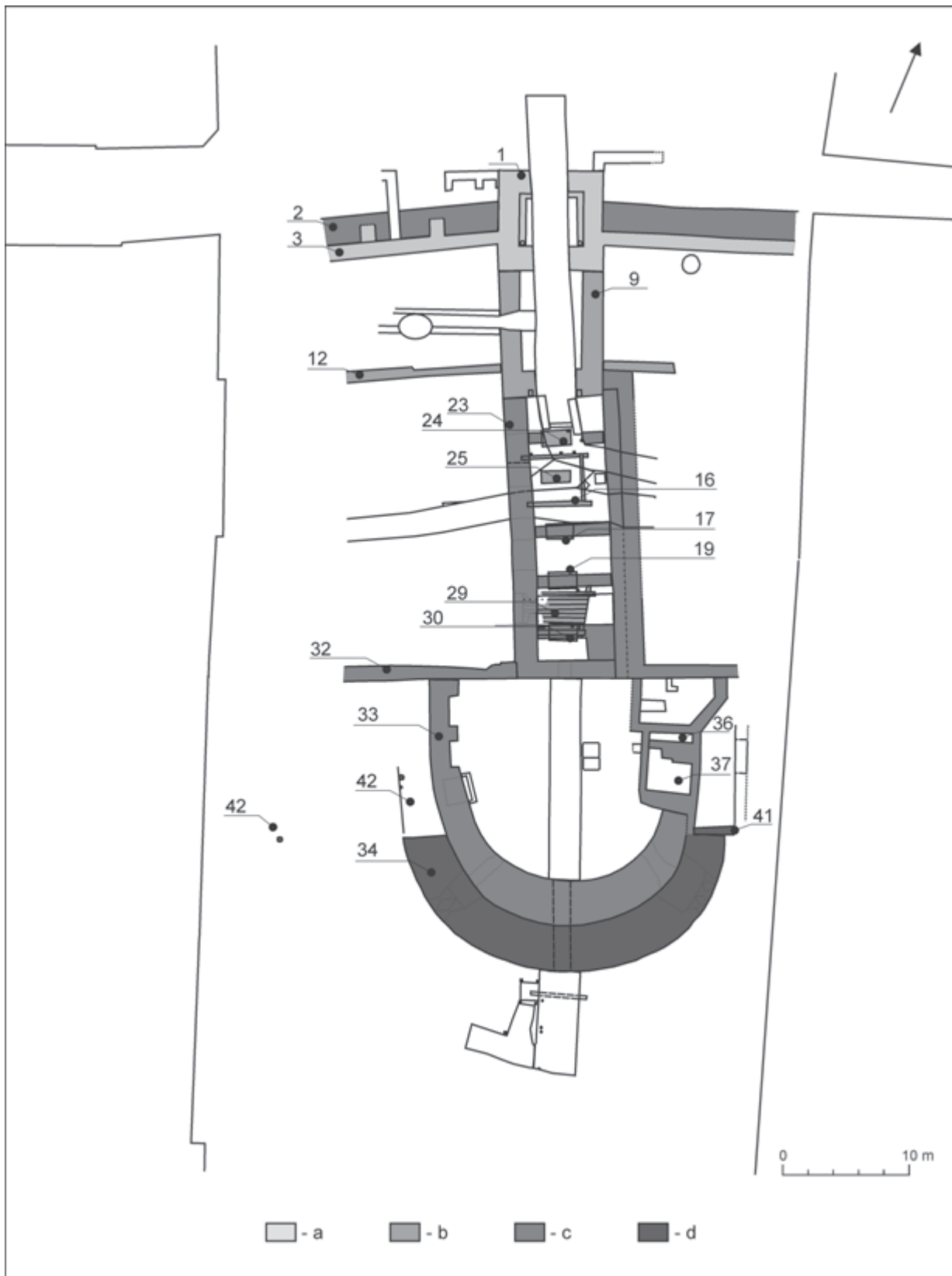
Šírka priekopy dosahovala minimálne 25 m.

Vzťah k iným objektom

Vo vonkajšej priekope sa nachádzali objekty 24, 28 a barbakán.

Výplň objektu, stratigrafia

Na východnom profile bola pod vrstvou štrkového podsypu pod koľajnice, v hĺbke 0,3-1,9 m od povrchu terénu, zachytená vrstva deštrukcie. Pod ňou bola 2,4 m hrubá hnedá až čierna ílovito-hlinitá výplň priekopy, pod ktorou sa nachádzala 0,3 m hrubá vrstva sivého a následne hnedého štrku. Dno priekopy, tvorené sivou štrkovitou vrstvou, sa nachádzalo v hĺbke 4,3 m (vo výške 202,8 m n. m.). Na západnom profile bola pod 0,2 m hrubou vrstvou betónu (povrch terénu bol vo výške 207,13 m n. m.) 1,4 m hrubá vrstva štrkovitého zásypu, pod ňou nasledovala 0,7 m hrubá vrstva hnedej ílovito-hlinitej zeminy, 0,1 m hrubá vrstva deštrukcie tvorenej kameňmi a maltou a potom 1,5 m hrubá

Obr. 35. Košice. Dolná brána. Stavebno-historický vývoj. 1 - veža brány; 2 - vnútorná hradba, fáza II; 3 - vnútorná hradba, fáza I; 9 - predbránie; 12 - parkánová hradba; 16 - objekt 20; 17 - päťka 3 (P3); 19 - päťka 2 (P2); 23 - objekt 1; 24 - päťka 5 (P5); 25 - päťka 4 (P4); 29 - objekt 22; 30 - päťka 1 (P1); 32 - kontraeskarpa; 33 - barbakán; 34 - rondel; 36 - objekt 33; 37 - objekt 15; 41 - vonkajšia hradba; 42 - drevozemný val. Legenda: a - I. fáza; b - II. fáza; c - III. fáza; d - IV. fáza.

vrstva čiernej ílovitej bahennej zeminy. Dno priekopy sa nachádzalo 3,9 m pod terénom (vo výške 203,14 m n. m.).

Z výplne priekopy pochádzala keramika, kosti, kovy, sklo a opracovaný profilovaný kamenný článok. Nálezy sú datovateľné do stredoveku a novoveku, pričom jednoznačne prevažujú nálezy datovateľné do 17.-18. storočia. Aj v najspodnejšej vrstve (čiernej ílovitej) sa nachádzala stredoveká aj novoveká keramika.

Profilácia dna vonkajšej priekopy je zachytená na historickom pláne *T. B. Hatscheka (1754-1755)*. Dno priekopy je rovné, okraje sú stupňovito a svahovito upravené, zhruba v prvej tretine jej šírky sa nachádza zahĺbená kyneta. Povrch stupňa (bermy) sa podľa tohto plánu nachádzal v hĺbke 3,72 m od nivelety terénu v priestore medzi vonkajšou hradbou a vnútornou priekopou. Stupňovitú úpravu brehu priekopy potvrdzuje aj nerovnaká niveleta základovej škáry rondelu, ktorá smerom k čelu klesla o 0,7 m.

Vzťah k okolitému terénu

Vonkajšia priekopa bola do terénu zahĺbená. Jej dno dosahovalo oproti súčasnému terénu hĺbku cca 4 m. Podľa plánu z roku 1754-1755 bola hĺbka priekopy 3,72 m oproti terénu v medzihradbovom priestore, niveleta krytej cesty však bola výrazne nižšia.

Datovanie

Pri uvažovaní o datovaní priekopy je potrebné rozčleniť problém na dve časti. Je nanajvýš pravdepodobné, že priekopu mal už barbakán, a neskôr, po vybudovaní rondelu a vonkajšieho hradbového múra došlo k vybudovaniu priekopy ako pásma opevnenia pozdĺž celého obvodu mestskej fortifikácie. Archeologickým výskumom sa však nepodarilo jednoznačne doložiť túto staršiu priekopu. Jej hĺbka bola buď menšia ako hĺbka neskoršej priekopy, alebo ich dno bolo v tej istej nivelete. Veľmi slabou indíciou existencie tejto staršej priekopy je nálezo-
vá situácia zachytená na západnej strane rondelu, kde pod jeho základovú škáru zasahuje cca 0,06 m hrubá vrstvička čiernej ílovitej zeminy (najstaršie sedimenty priekopy). Dno tejto vrstvičky sa nachádza v hĺbke 202,9 m, čiže v hĺbke porovnateľnej so zachyteným dnom priekopy na iných miestach.

K vyhlbeniu priekopy došlo najneskôr v jednej širšej chronologickej fáze s vybudovaním vonkajšieho hradbového múra a rondelu.

Priekopa pred Dolnou bránou bola zasypaná ešte pred rokom 1807. Na Chunertom pláne z roku 1807 (*Duchoň 2004b*, 116) bola už vonkajšia priekopa pred Dolnou bránou zasypaná.

Vývoj

Pravdepodobne najstaršiu vývojovú fázu predstavuje priekopa okolo barbakánu, ktorá však nebola archeologickým výskumom jednoznačne preukázaná. Zachytená priekopa bola vodná. Voda bola do nej privádzaná kanálom - objektom 9, prechádzajúcim osou barbakánu. Zdrojom vody bola vnútorná priekopa, resp. voda Črmeľského potoka, privádzaná do vnútornej priekopy cez bránovú vežu a predbránie. Po vybudovaní ďalšieho fortifikačného pásma došlo i k vybudovaniu vonkajšej priekopy.

Súhrn

Priekopa vybudovaná pred vonkajším hradbovým múrom dosahovala šírku minimálne 25 m. Jej dno bolo rovné, s kynetou a so stupňovito upravenými okrajmi. Vyhlbenie priekopy sa viaže najneskôr s vybudovaním vonkajšieho hradbového múra a zánik, resp. zasypanie, sa dá datovať pred rok 1807. Existencia staršej priekopy okolo barbakánu nebola síce archeologickým výskumom preukázaná, jej existencia je však veľmi pravdepodobná. Prítok vody do vonkajšej priekopy zabezpečoval kanál (objekt 9) prechádzajúci osou barbakánu a spájajúci vonkajšiu priekopu s vnútornou. Je pravdepodobné, že ako zdroj vody boli využívané aj okolité vodné toky a tiež vedľajšie ramená Hornádu.

STAVEBNO-HISTORICKÉ FÁZY VÝVOJA OPEVNENIA DOLNEJ BRÁNY V KOŠICIACH

Archeologický výskum Dolnej brány umožnil pomerne presne definovať a určiť stavebno-historické fázy vývoja mestského opevnenia v Košiciach, aj keď niektoré z nich nemusia mať platnosť pre celý obvod mestského opevnenia (obr. 35).

I. fáza - Ide o najstaršie opevnenie zachytené archeologickým výskumom, ktoré bolo tvorené hradbovým múrom na vnútornej strane s piliermi (pravdepodobne arkády). Brána bola štvorhranná, s prejazdom a so zachovanými ložiskami pre osadenie brány a drážkami pre padáciu mrežu. Objekt brány musel byť minimálne dvojpodlažný. Datovanie výstavby tohto pásma opevnenia archeologickými metódami je dosť problematické a spočíva v datovaní nálezov z vrstvy súvisiacej s výstavbou tejto hradby. Vypovedateľnosť, resp. hodnovernosť tejto metódy datovania však znižuje fakt, že práve v mieste, kde bol umiestnený kontrolný profil, teda v mieste napojenia na vežu brány, bol roh veže zdeštruovaný už skôr položenými inžinierskymi sieťami. Rámcové datovanie

výstavby tohto pásma opevnenia je tak, na základe keramiky, položené do obdobia druhej polovice 13. až začiatku 14. storočia, čo korešponduje s výsledkami historického bádania, v rámci ktorého sa v súčasnosti v prevažnej miere uvažuje o výstavbe opevnenia v druhej tretine 13. storočia, resp. medzi rokmi 1260-1290.

II. fáza - Predstavuje ju výstavba parkánovej hradby, nasypenie parkánu, výstavba predbránia a vyhlbenie priekopy. Most bol drevený, spočíval na drevených rámových konštrukciách. Jeho šikmá mostovka vyrovnávala výškový rozdiel v predbrání a predpolí opevnenia. Je pravdepodobné, že tento most mal opornú stenu vybudovanú na protiláhlej strane. Nie je vylúčené, že už v tejto fáze bola vydláždená prístupová cesta k bráne. Existencia murovanej kontraeskarpy je otázna. Najneskôr v tejto fáze bol vybudovaný priepust vežou brány a predbráním pre Črmeľský potok. Rozsah prác spadajúcich do tejto fázy je veľký, takže je pravdepodobné, že na tejto fáze výstavby opevnenia boli realizované počas dlhšieho časového obdobia. Archeologickým výskumom sa v situácii dotyku veže brány a predbránia podarilo jednoznačne doložiť, že predbránie bolo vybudované v inej fáze než veža brány. Predbránie bolo vybudované do násypu obsahujúceho keramiky z 13. a 14. storočia. Datovanie fázy metódami archeologického výskumu spočíva v datovaní keramiky z násypu parkánu. V podstate zodpovedá poznaniu, resp. vyhodnoteniu historických zmienok, a to z rokov 1392 a 1422, viažucim sa k obdobiu vlády Žigmunda Luxemburského. Samostatnú podfázu v rámci tejto fázy vývoja predstavuje vybudovanie nového mosta - stojaceho na kamenných pilieroch. Tento most mal na rozdiel od predchádzajúceho 6 polí. Mostovka bola ešte stále šikmá a nanajvýš pravdepodobne stála na nejakej opornej stene na vonkajšej strane priekopy. Najneskôr v tejto fáze bola už vydláždená prístupová komunikácia k bráne. Je možné, že v tejto dobe už bola aspoň v časti západného úseku pri založení mosta vybudovaná kontraeskarpa.

III. fáza - Prezentuje ju vybudovanie barbakánu a nového mosta a budovanie kontraeskarpy. V tomto období dochádza k zdvihnutiu terénu v predpolí opevnenia a k postaveniu barbakánu, ale tiež k výstavbe nového mosta plniaceho aj funkciu hrádze. Najneskôr v tomto období bola postavená alebo dostavaná kontraeskarpa. Výstavba tejto fázy je archeologickými metódami datovaná na základe materiálu z násypu pre barbakán. Násyp obsahoval keramiky prevažne z 15. storočia. Písomné pramene spomínajú Jána Jiskru z Brandýsa a spájajú ho so

„značným“ posilnením opevnenia Košíc. Barbakány ako nový a progresívny fortifikačný prvok je spájaný s husitským prostredím, ktoré bolo Jánovi Jiskrovi, samozrejme, veľmi blízke. Dá sa predpokladať, že práve on sem tento nový, progresívny prvok opevňovacieho staviteľstva priniesol. V tom prípade by bolo možné datovať túto fázu vývoja opevnenia do obdobia roku 1441. Po vybudovaní barbakánu dochádza k zosilneniu vnútornej hradby na takmer 4 m.

IV. fáza - Predstavuje ju vybudovanie rondelu, hradby, drevozemného valu a vonkajšej priekopy. Datovanie archeologickými metódami do druhej polovice 15. storočia, je založené na interpretácií nálezových situácií a na materiáli z výplne valu. Historickými zmienkami je táto fáza datovaná do obdobia rokov 1461-1471, prípadne do roku 1484.

ZÁVER

Náčrt vývoja mestského opevnenia Košíc v širšom kontexte

Citát V. Razíma (1995, 9), že *„Městská opevnění a jejich osudy jsou jedním z nejvýznamnějších a nejcitlivějších indikátorů významu a postavení našich měst ve středověku“*, je stále aktuálny a platný. Pri zhodnotení charakteru a zložitosti opevnenia Košíc je potrebné konštatovať, že svojou náročnosťou patrilo v záverečnej fáze stredoveku k popredným v rámci dnešného Slovenska, ale aj súvekeho Uhorska.

Najstarší fortifikačný okruh Košíc pozostáva z hradby s flankovacími - otvorenými štvorhrannými vežami. Výstavba hlavnej hradby so štvorhrannými vežami, a to hlavne otvorenými, je charakteristickou črtou výstavby mestských opevnení od doby Václava II. a v 14. storočí (1271-1305) na území Českej republiky (Kupka et al. 2001, 70; Razím 1995, 10). V Dolnom Sliezsku sa v období konca 13. až konca 14. storočia vyskytujú spoločne kruhové a pravouhlé veže ako prejavy vplyvu z nemeckých, ale aj naddunajských zemí. V období konca 13. až konca 14. storočia sa vyskytujú prevažne pravouhlé veže, v období od druhej polovice 14. storočia sa zvyčajne stavali veže kruhové alebo polkruhové (Przytycki 1987, 13, 14, 204). V hlavnej hradbe Budína, postavenej za Bélu IV., sa vyskytujú aj veže štvorhranné, aj veže polkruhové (Magyar 1991, 160, 161). Výstavbu flankovacích veží spájajú bádatelia tak s prienikom poznatkov z východu, sprostredkovaných treťou križiackou výpravou, ako aj s prežívaním tradícií z doby rímskej (Gerő 1969,

27). Do roku 1350 je na území Slovenska evidovaných asi 64 sídel, ktoré obdržali mestské výsady, avšak len asi 13 z nich v tom období vystavalo alebo začalo s výstavbou mestského opevnenia. Medzi ne patria predovšetkým Bratislava, Trnava, Košice, Levoča a Podolíne (Rábik 2005, 207, 208). V Trnave je výstavba obrannej línie tvorenej valom so štvorhrannými uzavretými vežami datovaná do obdobia pred rokom 1270, možno už do obdobia kedy jej boli udelené mestské výsady (Staník 1985, 9-13). V Bratislave sa uvažuje o datovaní výstavby opevnenia mesta, ktoré spájalo hrad s podhradským mestom už v období okolo polovice, resp. druhej polovice 13. storočia. Súčasťou tohto opevnenia bola uzavretá štvorhranná veža (Baxa/Ferus 1985, 243-255). Výstavba hradbového múra uzatvárajúceho mesto je datovaná na základe archívnych prameňov, ale tiež konkrétnej nálezovej situácie z archeologického výskumu do obdobia konca 13. storočia (Baxa/Ferus 1985, 243-255).

V Košiciach sa archeologickým výskumom nepodarilo získať presvedčujúce poznatky o existencii priekopy okolo tejto hradby. Určitou, dosť nepresvedčivou indíciou bola len väčšia hĺbka priekopy pred predbráním, ktorá však mohla súvisieť s kanalizačným systémom. Avšak už z roku 1377 existujú správy o stavbách pod hradbami a v hradných priekopách, konkrétne sa týkajúce troch mlynov (Rábik 2005, 216). Je však otázne, do akej miery tu mohlo ísť o priekopu a do akej miery o bočné rameno Hornádu, známe z historických máp a plánov už od polovice 17. storočia.

Ďalšou charakteristickou črtou opevnenia Košíc je druhá obranná línia tvorená parkánom a druhým hradbovým múrom - parkánovou hradbou. Parkánová hradba je charakteristická pre stredoeurópsky región. Podľa T. Durdíka (pozri Kupka et al. 2001, 69) aplikácia parkánu je typickou stredoeurópskou inováciou. Autor uvažuje o tom, že nadviazala na bermy ranostredovekých hradísk. Pre oblasť Česka je charakteristické, že najstaršie opevnenia kráľovských miest z doby Přemysla Otakara II. už mali od počiatku dve línie hradieb - hlavnú aj parkánovú (Kupka et al. 2001, 68, 69). V 14. storočí sa táto ich paralelná výstavba vytráca (Razím 1995, 13). V Dolnom Sliezsku sa druhý prstenec hradieb - vo funkcii aj výrazu parkánovej hradby stavia v období druhej polovice 15. až prvej štvrtiny 16. storočia (Przyłtecki 1987, 17, 18). Výstavba druhého prstenca hradieb, resp. parkánového múra, je charakteristická pre väčšinu stredovekých uhorských opevnených miest. Parkánová hradba komplexu Budína je datovaná do obdobia 14. storočia (Végh 1997, 311). L. Geró (1969, 29) sa domnieva, že hradby uhorských stredovekých miest boli zosilnené druhou hradbou v 15. storočí. Parkánová hradba ako

opevňovací prvok sa používala, samozrejme, aj na území dnešného Slovenska. Do obdobia 14. storočia je datovaná existencia hradby, parkánu, priekopy a navrhovaných valov v Bratislave (Ševčíková 1974, 16). Z okruhu východoslovenských opevnených miest bola parkánová hradba aplikovaná v Prešove, Bardejove a Levoči. Výstavba parkánovej hradby je datovaná v Bardejove do obdobia tridsiatych rokov 15. storočia (Bóna/Lukáč 2007, 115). V Prešove bol základný koncept mestského opevnenia, pozostávajúci z hlavnej hradby, parkánovej hradby a priekopy, postavený do konca 15. storočia (Floreková 1986, 216; Uličný 2000a).

Ďalším prvkom obrannej línie miest bola priekopa, často na vonkajšej strane spevnená kamenným múrom. Výstavba kontraeskarpy zvyčajne vyplývala z potreby zabrániť zosunom pôdy. Oporný múr priekopy mohol niekedy pokračovať nad priekopou ako ďalší okruh hradbového múra (Cónová/Lacková a kol. 1999). Oporná stena priekopy mohla byť postavená tak z kameňov, ako aj z netrvanlivého materiálu - dreva, prútia a ich kombinácie. Netrvanlivé materiály boli využité napríklad v mestách Dolného Sliezska (Przyłtecki 1987, 16), ale aj v Bratislave (Hanák/Kopuncová 2007, 124) a v Košiciach. Opevnenie pražského Starého Města už pred rokom 1258 pozostávalo z hlavnej a parkánovej hradby a priekopy spevnenej múrom (Petráň a kol. 1985, 513). Výstavba priekopy a jej murovanej opornej steny pred Michalskou bránou predchádzala výstavbe barbakánu v polovici 15. storočia. Do 14. storočia je datovaný kamenný murovaný vonkajší oporný múr priekopy v areáli Laurinskej brány (Resutík 2007, 43). V Bratislave boli identifikované dva typy profilácieestskej priekopy. Priekopa so šikmými stenami a priekopa s rovným dnom (Baxa 1979, 125-127). Ako sa zdá, určitý podiel na type profilácie má charakter podložia. Výstavba parkánu a priekopy s eskarpou na vnútornej a kontraeskarpou na vonkajšej strane v Bardejove je datovaná do obdobia tridsiatych rokov 15. storočia (Bóna/Lukáč 2007, 115).

Ďalšia obranná línia opevnenia v Košiciach bola tvorená v poradí tretím - vonkajším hradbovým múrom s priekopou. Tento hradbový múr bol vybudovaný vo vzdialenosti cca 12 m od kontraeskarpy vnútornej priekopy. Plocha stredovekého mesta sa ním nerozširovala, prímestské osady - huštáky ostávali neopevnené. Práve v tom je rozdiel napríklad oproti Bratislave, kde vonkajšie opevnenie pojalo do svojho obvodu aj predmestia. Charakterom aj datovaním sa toto opevnenie líši od košického. Tvoril ho palisádový val a jeho datovanie sa pohybuje v horizonte druhej polovice 14. storočia až po obdobie ohrozenia husitmi. Osídlenie predmestí bolo dôsledkom rastu počtu obyvateľstva Bratisla-

vy v 14. storočí, ktorým už priestor vo vnútornom meste nevystačoval, preto sa usídlili za hradbami (Hanák/Kopuncová 2007, 134-136). Aj keď obyvatelia predmestí Košíc mali výsadné postavenie košických občanov a hostí (Halaga 1967, 21-24), ich ekonomická sila, resp. význam, neboli dostatočné na to, aby odôvodnili zväčšený obvod opevnenia. A to aj napriek tomu, že v roku 1480 počet domov na predmestí prevyšoval počet domov v meste (Halaga 1967, 46). Určitá anomália sa javí v tom, že v Košiciach tento vonkajší pevnostný okruh bol sčasti vymurovaný z kameňa a sčasti bol tvorený drevozemným valom. Kapsa v základe rondelu kladie výstavbu tohto vonkajšieho pevnostného okruhu do jednej časovej fázy s výstavbou rondelu, teda do obdobia druhej polovice 15. storočia. I keď sa zemné valy a rôzne drevené konštrukcie používali pri opevňovaní sídel oddávna, určitú renesanciu zažívajú v období po zavedení palných zbraní, keďže lepšie odolávali ich účinkom než murované hradby. A preto v období prelomu 15. a 16. storočia dochádza k výstavbe silných zemných valov, ktoré takmer absolútne odolávali delostreleckej paľbe železnými guľami (Kupka et al. 2001, 90). Kamenné delové gule, ktoré sa našli v spodnej časti výplne drevenej konštrukcie, môžu pochádzať z čias obliehania Košíc poľsko-litovskými vojskami Jána Alberta v rokoch 1490-1491, kedy na bombardovanie viac mesiacov obliehaného mesta zadovážoval poľský kráľ výbušniny a mechanizmy z rôznych strán (Halaga 1967, 43).

Dolná brána - bránový komplex

Stavebný komplex Dolnej brány bol pomerne komplikovaný, bol však odrazom štruktúry samotného mestského opevnenia. Stavebné riešenia, ktoré tu boli zvolené, zodpovedali bežným stredoeurópskym normám. Najstaršia brána - hranolová veža

s prejazdom, čiastočne vysadená pred hlavnú hradbu, zodpovedala dobovému úzu. Paralely pre tento stavebný typ nájdeme vo väčšine miest s hradbovým múrom, a to nielen na území Slovenska (napr. Razím 1995, 15). Výstavba predbránia zodpovedala potrebe vybudovať bránový vstup - prejazd aj po vybudovaní ďalšieho pásma opevnenia. Barbakány ako predsunuté opevnenia sa objavujú v 15. storočí. Najstarší európsky polygonálny barbakán bol postavený v období do tridsiatych rokov 15. storočia pred Novou (Pražskou) bránou v Táboře (Kupka et al. 2001, 71). Do začiatku 15. storočia je datovaná výstavba barbakánu Pražskej brány v Plzni (Fišera 2007, 173). V Česku doteraz stoja barakany v Jemnici, Kadani, Lounech a Slavoniciach (Fišera 2007, 20). Stojaci a pamiatkovo prezentovaný je aj barbakán Floriánskej brány v Krakove (Niewalda/Radwanski/Zaitz 1999), v Maďarsku je to napríklad barbakán v Pécsi (Gosztonyi 1942, 57-59), na Slovensku v Bardejove (Floreková 1971, 14-16), v Kremnici a v Banskej Bystrici (Fillová/Mácelová/Šimkovic 2002, 364, 365). Poznatky pribúdajú z archeologických a stavebno-historických výskumov barbakánov v Prešove (Uličný 2000a), v Sabinove (Uličný 1998, 56, obr. 1), v Levoči a v Bratislave (Resutík 2007; Ševčíková/Baxa 1975-1976, 7; Ševčíková/Obuchová 1983). Datovanie výstavby barbakánu Dolnej brány v Košiciach patrí do staršieho horizontu ich výstavby v kontexte mestských opevnení na Slovensku. Jeho výstavba dokladá dôležitosť pripisovanú opevneniu Košíc, sídlu kapitána košickej provincie. V období po vybudovaní vonkajšieho pásma opevnenia a rondelu sa prenáša vonkajšia brána do tohto pásma opevnenia, kde má podobu veže s prejazdom (VSM S-4078).

K likvidácii Dolnej brány dochádza postupne a je pomerne dobre zachytené historickými plánmi. Kým v roku 1781 stoja ešte všetky časti brány, v roku 1807 už nestojí barbakán. Zvyšné časti Dolnej brány boli strhnuté v roku 1830.

Poznámka: Odborná terminológia v texte príspevku vychádza z Terminologického slovníka... (Cónová/Lacková a kol. 1999).

LITERATÚRA

- AMK 1848 - Archív mesta Košice. Tajný archív (Schwarzenbachiniana), Nr. 1848. Sign. Inventarium Arma-mentarii Civ. Cassoviensis 1557 (Inventarium bombardarum, pulverum, globorum, salnitri sulphuris, plumbi et alarum municionum Cassoviae existentium prima die septembria in anno 1557 factum).
- AMK 553 - Archív mesta Košice. Tajný archív (Schwarzenbachiniana), Nr. 553.
- Baxa 1979 - P. Baxa: K stredovekej mestskej priekope v Bratislave. Zbor. SNM 73. Hist. 19, 1979, 117-134.
- Baxa/Ferus 1985 - P. Baxa/V. Ferus: Novoobjavená veža hradbového múru a Bratislava v 2. polovici 13. storočia. Pam. a Prír. Bratislavy 9, 1985, 243-255.
- Bellagh 1826 - Jozef Bellagh: Grundrisse, länge und zuer durschnischnitte des unteren thores der einst befestigten königl. Freystadt Kaschau, alwelches jetze zum kaj. königl. militar gerathschaften depouts dienet. 1826. VSM Košice, fond historickej tlače, sign. S-690.
- Béreš/Lušťiková 2008a - J. Béreš/L. Lušťiková: Úprava stavby, Vrátna 40, Košice. Výskumná dokumentácia. Košice 2008. Archív KPÚ Košice, ev. č. 2586.
- Béreš/Lušťiková 2008b - J. Béreš/L. Lušťiková: Zástavba dvorovej časti objektu Moyzesova 32 v Košiciach. Výskumná dokumentácia. Košice 2008. Archív KPÚ Košice, ev. č. 5497.
- Bóna/Lukáč 2007 - M. Bóna/G. Lukáč: Výsledky výskumu severovýchodnej bašty mestského opevnenia v Bardejove. Arch. Hist. 32, 2007, 113-122.
- Cassovia 1732 - Cassovia Vetus, ac Nova. Cassoviae 1732. Cónová/Lacková a kol. 1999 - I. Cónová/D. Lacková a kolektív: Terminologický slovník unifikovaných názvov urbanizmu, architektúry a nehnuteľných výtvarných diel. Pamiatkový ústav SR Bratislava, 06/1999. Interný materiál. Archív KPÚ Košice.
- Duchoň 1989 - J. Duchoň: Prehľad vývojom opevnenia mesta Košice. Košice 1989. Nepochikované.
- Duchoň 2003 - J. Duchoň: Relation 1603/1604. Významný prameň k dejinám Košíc. Hist. Carpatica 34, 2003, 105-125.
- Duchoň 2004a - J. Duchoň: Fortifikácia Košíc arpádovského a anjuovského obdobia. Hist. Carpatica 35, 2004, 7-30.
- Duchoň 2004b - J. Duchoň: Chunertov plán Košíc z roku 1807. Hist. Carpatica 35, 2004, 103-116.
- Durdík 1995 - T. Durdík: Encyklopedie českých hradů. Praha 1995.
- Đurišová 1999 - M. Đurišová: Výskumná správa z archeologického výskumu fortifikácie pri Hornej bráne na Hlavnej ulici v Košiciach v roku 1996. Košice 1999. Archív KPÚ Košice, V-616/2000.
- Đurišová 2001 - M. Đurišová: A kassai Alsó-kapu. Műemlékvédelem 45, 2001, 172-178.
- Đurišová 2004 - M. Đurišová: Opevnenie Košíc. Arch. Hist. 29, 2004, 249-260.
- Đurišová/Gašaj 2000 - M. Đurišová/D. Gašaj: Fragmenty mestského opevnenia na Zvonárskej ulici v Košiciach. AVANS 1998, 2000, 50, 51.
- Đurišová/Kürthy/Pristáš 2007 - M. Đurišová/L. Kürthy/M. Pristáš: Pamiatkový výskum na Alžbetinej č. 49 v Košiciach. Arch. Hist. 32, 2007, 151-168.
- Đurišová/Pristáš 2006 - M. Đurišová/M. Pristáš: Vybrané archeologické výskumy v Košiciach, ich ciele, výsledky a využitie. Monumentorum Tutela 17, 2006, 157-164.
- Đurišová/Uličný 1999 - M. Đurišová/M. Uličný: Predbežná správa z archeologického výskumu Hnilnej a Jozefskej brány na Alžbetinej ulici v Košiciach. Košice 1999. Archív KPÚ Košice, V-791/2001.
- Đurišová/Uličný 2000 - M. Đurišová/M. Uličný: Predstihový záchranný výskum na Dominikánskom námestí v Košiciach. AVANS 1998, 2000, 51-53.
- Dvořáková et al. 1991 - V. Dvořáková et al: Bardejov. Mestská pamiatková rezervácia. Bratislava 1991.
- Fiala 1996 - A. Fiala: Pokrokové prvky fortifikačnej architektúry 16. storočia. Pam. a Múz. 3, 1996, 24, 25.
- Fillová/Mácelová/Šimkovic 2002 - L. Fillová/M. Mácelová/M. Šimkovic: Opevnenie mestského hradu v Banskej Bystrici v 15. a na začiatku 16. storočia. Arch. Hist. 27, 2002, 355-370.
- Fišera 2007 - Z. Fišera: Encyklopedie městských bran v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha 2007.
- Floreková 1971 - V. Floreková: Historické opevnenie Bardejova. Pam. a Prír. 2, 1971, 14-16.
- Floreková 1986 - V. Floreková: K stavebnému vývoju opevnenia v Prešove. Pam. a Prír. 15, 1986, 216, 217.
- Gačková/Pristáš 2008 - L. Gačková/M. Pristáš: Zvonárska 3, dvor, Košice. Košice 2008. Výskumná dokumentácia. Archív KPÚ Košice, ev. č. 3166.
- Gašaj 1999 - D. Gašaj: Predstihový záchranný výskum na Mlynskej ulici v Košiciach. AVANS 1997, 1999, 47, 48.
- Gašaj 2000a - D. Gašaj: Záchranný výskum na Podtatranského a Hrmčiarkej ulici v Košiciach. AVANS 1998, 2000, 68, 69.
- Gašaj 2000b - D. Gašaj: Zisťovací výskum Katovej bašty v Košiciach v roku 1997. AVANS 1997, 2000, 46, 47.
- Gašaj 2005 - D. Gašaj: Výskumná dokumentácia z archeologického výskumu Košice-Vrátna ulica, parcela č. 455. Košice 2005. Archív KPÚ Košice, T-926.
- Gašaj 2006a - D. Gašaj: Výskum základov hradby mestského opevnenia v Košiciach. AVANS 2004, 2006, 82, 83.
- Gašaj 2006b - D. Gašaj: Výskumná dokumentácia z archeologického výskumu v Košiciach - nádvorie Ústavného súdu SR, Hlavná 110. Košice 2006. Archív KPÚ Košice, ev. č. 37.
- Gašaj 2007 - D. Gašaj: Výskumná dokumentácia z archeologického výskumu Košice, Moyzesova 36. Košice 2007. Archív KPÚ Košice, ev. č. 4179.
- Gašaj/Duchoň 2001 - D. Gašaj/J. Duchoň: Katova bašta v Košiciach. Výsledky archeologického a historického výskumu. Hist. Carpatica 31-32, 2001, 21-48.
- Gašaj/Đurišová 2007 - D. Gašaj/M. Đurišová: Výsledky archeologického výskumu mestského opevnenia v Košiciach. Hist. Carpatica 38, 2007, 41-58.

- Gašaj/Tajkov 2005* - D. Gašaj/P. Tajkov: Výskumná dokumentácia z archeologického výskumu v Košiciach, Timonova - Mojmirova ul., parc. č. 135. Košice 2005. Archív KPÚ Košice, T-929.
- Gašaj/Tajkov 2007* - D. Gašaj/P. Tajkov: Výskumná dokumentácia z archeologického výskumu areálu a objektu Mlynský bastión a Laboratórium v Košiciach v roku 2007. Košice 2007. Archív KPÚ Košice, ev. č. 369.
- Gerő 1968* - L. Gerő.: Magyar várak. Budapest 1968.
- Gerő 1969* - L. Gerő: Castles in Hungary. B. m. v. 1969.
- Gerő 1978* - L. Gerő: Történelmi városmagok. Építészeti hagyományok. Budapest 1978.
- Gosztonyi 1942* - G. Gosztonyi: A pécsi belső vár nyugati kaputornya. Múemlékvédelmi Szemle 6. Technika 23, 1942, 57-59.
- Haberlandová 1994* - H. Haberlandová. Pamiatkový výskum. Košice, Vrátna č. 44. Bratislava 1994. Archív KPÚ Košice, V-581.
- Haberlandová 1995* - H. Haberlandová. Návrh na obnovu. Košice, Vrátna 60, meštiansky dom. Bratislava 1995. Archív KPÚ Košice, ZO-544.
- Haberlandová/Ševčíková 1994* - H. Haberlandová/Z. Ševčíková: Podrobný povrchový stavebno-historický a architektonický prieskum lokality (blok 24, 25). Bratislava 1994. Archív KPÚ Košice, V-118.
- Hajnalová 2000* - E. Hajnalová: Archeobotanické nálezy v roku 1998. AVANS 1998, 2000, 72-78.
- Halaga 1967* - O. R. Halaga: Právny, územný a populačný vývoj mesta Košíc. Košice 1967.
- Halaga 1992* - O. R. Halaga: Počiatky Košíc a zrod metropoly. Košice 1992.
- Halaga 1994* - O. R. Halaga: Acta iudiciaria civitates Casoviensis. München 1994.
- Hanák/Kopuncová 2007* - J. Hanák/B. Kopuncová: Prešporcké opevnenia. Bratislava 2007.
- Hanuliak et al. 2008* - V. Hanuliak/A. Balážová/L. Záhorac/R. Kos: Stavba obchodného domu AUPARK, Košice. Výskumná dokumentácia z archeologického výskumu r. 2008. Archív KPÚ Košice, ev. č. 2868.
- Hatschek 1754-1755* - T. B. Hatschek: Raports Plan von der Festung Caschau über die im Jahr 1754/55 gemachte Fortifications arbeit. Kópia plánu z roku 1910. VSM Košice, fond historickej tlač, sign. S-3939.
- Kejlová 1980* - V. Kejlová: Veduty Košíc v minulosti. Hist. Carpatica 11, 1980, 296-339.
- Kemény 1892* - L. Kemény: Kassa város régi számadáskönyvei. Kassa 1892.
- Krcho 1992* - J. Krcho: „Standing watch in Kassa“ City walls and watchtowers and their phases of construction. Per. Polytech. Ser. Architect. 36, 1992, 189-213.
- Kupka et al. 2001* - V. Kupka/V. Čtverák/T. Durdík/M. Lutovský/E. Stehlík: Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha 2001.
- Kürthy/Glocková 2003* - E. Kürthy/B. Glocková: Architektonicko-historický pamiatkový výskum meštianskeho domu na Bočnej ul. č. 10 v Košiciach, 2003. Archív KPÚ Košice, T-894.
- Kürthy/Glocková 2006* - E. Kürthy/B. Glocková: Architektonicko-historický pamiatkový výskum Meštianskeho domu č. 49 na Alžbetinej ulici v Košiciach. Kremnica 2006. Archív KPÚ Košice, T-956.
- Lamiová-Schmiedlová 1982* - M. Lamiová-Schmiedlová: Začiatky archeologického bádania v Košiciach. Hist. Carpatica 13, 1982, 163-179.
- Lichner 1964* - J. Lichner: Stavebný charakter mestských hradieb a opevnení za čias tureckého nebezpečenstva na Slovensku. Vlast. Čas. 13/1, 1964, 1-12.
- Magyar 1991* - K. Magyar: Buda im 13. Jahrhundert. In: Budapest im Mittelalter. Schriften des Braunschweigischen Landesmuseums 62. Braunschweig 1991.
- Markušová 1987* - K. Markušová: Vznik a vývoj opevnenia mesta Košíc. Stavebno-historický prieskum. Diplomová práca. Košice 1987. Nepublikované.
- Markušová 1996* - K. Markušová: Kamenárske značky košického Dómu sv. Alžbety. In: Košické historické zošity 6. Košice 1996, 2-38.
- Mencl 1966* - V. Mencl: Gotická architektúra Košíc. Vlast. Čas. 15/1, 1966, 3-25.
- Mihalik 1942* - S. Mihalik: A Miklós börtön. Kassa 1942.
- Niewalda/Radwanski/Zaitz 1999* - W. Niewalda/K. Radwanski/E. Zaitz: Mury florianskie i barbakan. Kraków 1999.
- Olexa 2007* - L. Olexa: Košice - Zvonárska 7, Ortodoxná synagóga. I. etapa - interiér. Nálezová správa. Košice 2007. Archív KPÚ Košice, T-1020.
- Olexa/Tajkov 2006* - L. Olexa/P. Tajkov: Výskum na Mlynskej ulici v Košiciach. AVANS 2004, 2006, 154, 155.
- Petráň a kol. 1985* - J. Petráň a kolektiv: Dějiny hmotné kultury. I/2. Kultura každodenního života od 13. do 15. století. Praha 1985.
- Plath 1867* - J. Plath: Chronica liberae regiae civitatis Casoviensis. Košice 1867.
- Przylecki 1987* - M. Przylecki: Miejskie fortyfikacje średniowieczne na Dolnym Śląsku. Ochrona, konserwacja i ekspozycja 1850-1980. Warszawa 1987.
- Rábik 2007* - V. Rábik: Mestské hradby vo svetle stredovekých písomných prameňov. Monumentorum Tutela 16, 2005, 207-218.
- Razim 1995* - V. Razim: Fortifikace českých měst jako indikace jejich významu. Arch. Hist. 20, 1995, 9-22.
- Resutík 2007* - B. Resutík: Historická podoba Laurinskej brány v Bratislave. Pam. a Múz. 2, 2007, 40-43.
- Rusnák 2005* - Príspevok k poznaniu stredovekého opevnenia Košíc. Vsl. Pravek 7, 2005, 131-142.
- Rusnák 2007* - R. Rusnák: Záchranný výskum v Košiciach na Kasárenskom nám. 4. AVANS 2005, 2007, 167.
- Staník 1985* - I. Staník: K počiatkom výstavby mestského opevnenia v Trnave. Pam. a Prír. 15, 1985, 9-13.
- Suchý 1974* - M. Suchý: Významné pramene k problematike stavebného vývinu východoslovenských miest zo začiatku 17. storočia. Nové Obzory 16, 1974, 39-84.
- Súpis 1968* - Súpis pamiatok na Slovensku. 2. Bratislava 1968.
- Ševčíková 1974* - Z. Ševčíková: Mestské opevnenie Bratislavy. Bratislava 1974.
- Ševčíková/Baxa 1975-1976* - Z. Ševčíková/P. Baxa: Nové nálezy v okolí Vavrinskej brány. Pam. a Prír. Bratislavy za roky 1975-1976, 5-14.
- Ševčíková/Obuchová 1983* - Z. Ševčíková/V. Obuchová: Michalská veža. Nitra 1983.
- Šimkovic/Hrašková 2002* - M. Šimkovic/E. Hrašková: Nové poznatky k opevneniu hradu Branč. In: Pamiatky Trnava a Trnavského kraja 5. Trnava 2002, 35-44.

- Tutkó 1861* - J. Tutkó: Szabad király Kassa városának történelmi évkönyve. Košice 1861.
- Uličný 1998* - M. Uličný: Archeologický výskum mestskej brány v Sabinove. In: Archeológia v múzeách. Poprad 1998, 55-61.
- Uličný 2000a* - M. Uličný: Stredoveké mestské opevnenie v Sabinove a Prešove. In: Zborník prednášok. Bardkontakt 2000. Bardejov 2000.
- Uličný 2000b* - M. Uličný: Výskum mestského opevnenia v Košiciach. AVANS 1998, 2000, 178.
- Urbanová 1983* - N. Urbanová: Košice, hradobný múr. Pamiatkový výskum. Prešov 1983. Archív KPÚ Košice, V-364.
- Urbanová 1986* - N. Urbanová: Tehlový bastión - hradby. Pamiatkový výskum. Prešov 1986. Archív KPÚ Košice, V-352.
- Végh 1997* - A. Végh: A középkori várostól a török erődig. Budapest Régiségei 31, 1997, 295-312.
- VSM S-3938* - Autor neznámy: Rapports und respective antrags Plan von der Festung Caschau worinnen mittelst der gelb illuminierten Farbe zu ersehen, was indem militär Jahr 1765-1766 vor Reparations arbeiten zu machen wäre. Kópia plánu z roku 1910. VSM Košice, fond historickej tlač, sign. S-3938.
- VSM S-4078* - Autor neznámy: Nr. 3. Profil nach der Länge des Remparts von obern bis zum untern Tor der Kaiserl. Königl. Festung Kaschau... VSM Košice, fond historickej tlač, sign. S-4078.
- Použité skratky:* AMK - Archív mesta Košice. Košice; Archív KPÚ Košice - Archív Krajského pamiatkového úradu Košice. Košice; VSM Košice - Východoslovenské múzeum. Košice.

PhDr. Marcela Ďurišová
Krajský pamiatkový úrad Košice
Hlavná 25
SK-040 01 Košice
durisova.marcela@gmail.com

THE EXCAVATION OF THE LOWER GATE IN KOŠICE - - THE FORTIFICATION OBJECTS

Marcela Ďurišová

Summary

The excavation of the Lower Gate in Košice was realized in connection to a reconstruction of the utility services and a walkway surface of the Main Street. There was approached to a presentation of this building complex in a base of the results of the excavation and the interests of a town government.

A lot of experts have been interested in Košice town fortification - the historicists, the archeologists and the architects. There is a big problem about dating back of this one - the lack of the written mentions and the limited telling possibilities of the archeological resources.

The excavation of the Lower Gate was allowed to determine relatively exactly the building periods of the town fortification, however some of them don't have to have a validity for the overall town fortification.

The 1st phase: The oldest part of the town fortification which was found by excavation was consisted of the stone wall with the pillars on its inner side (probably the pillars was carrying an arcade for a wall-walk). The tower of the gate was prismatic with a passage-way, preserved

fixed bearing for setting a pair of the gates and with the sidewall slots for a folding gate. This one had to have at least two storeys.

Dating back of this phase is problematic and is based on dating of the archeological find from a layer connected to a building of this wall. The rough dating of this phase is so laid to the beginning of the 14th century. It is corresponding to the results of the historical research, which is now meaning about building of this one in the 2nd third of the 13th century, eventually between years 1260-1290.

The 2nd phase: This phase is relevant to a building of a zwinger wall, an outer gate, the bank of the zwinger and digging of the moat. The bridge was wooden and was based on the wooden frame construction. Its oblique deck coped with the difference in elevation of the outer gate and the fortification foreground. It seems this bridge had a retaining wall on the opposite side. It might be seen that an entry road to the gate was paved in this phase. Existing of the wall moat is in question. A drain for water of the Črmeľ brook was built in the least during this phase.

The extense of the whole work was big and so is probable that this work lasted a long time. As it was evident by the situation of the contact of the tower gate and the outer gate the fact was that the outer gate was built up later. The outer gate was built into the bank of the zwinger with pottery from the 13th and the 14th century. Dating back of this phase is based on dating this pottery. It is relevant to the historical mentions - from 1392 and 1422 - the period of the reign of King Sigismund.

A new bridge built on the stone bases represents a solo stage in this phase. It seems to be possible that the stone moat wall has been built yet at last in the part of the west side of the Lower Gate.

The 3rd phase: Constructing of a barbican, a new bridge and the moat wall. In that time there was risen terrain in the forefront of the fortification and the barbican was erected. The new bridge was constructed and the moat wall was erected in the least at that time. The building is dated back in regards of pottery from a bank for the barbican. Pottery from this one is dated back to the 15th century. The written sources remind Ján Jiskra and they connected him with a great strenghtening of the town fortification. The barbican as a new and progressive fortification feature is linked to a Hussite environment, which was, of course, very closed to Ján Jiskra. It might be supposed that just he had brought this new fortification feature here. And so we can date back to the year 1441 this phase of the fortification. The inner wall is strenghten almost to 4 m after building of the barbican.

The 4th phase: Building up of a rondel, another - the 3rd stone wall, an earthwork with wooden construction and digging of the outer moat represent this phase. Dating to the period of the 2nd half of the 15th century is based on the interpretation of the archeological situations, and on pottery and the stone balls from the fill of the wooden construction. This phase is dated back to the period 1461-1471, eventually to the year 1484 by the written sources.

A building complex of the Lower Gate was relatively complicated, however it is only a reflex of the town fortification structure. Types of the fortification buildings corresponded to common norms of the Central Europe. The oldest gate - a prismatic tower with a gateway party jutted out from the enclosing wall responded to that day manner. We can find the parallels for this building phase in the most of town fortifications and not only in Slovakia. Building up of the outer gate responded to a request for a new entrance after building a new fortification circle (the zwinger). The barbicans as outsetting forts were built in the 15th century. The oldest barbican was constructed in the period of the 30th years of the 15th century in front of the New Gate in Plzeň. Until now the barbicans in Jemnica, Kadaň, Louny and Slavonice have been standing in the Czech republic. A barbican of the Florian Gate in Krakow has been standing and is preserved as well as a barbican in Pecs in Hungary and another ones in Bardejov, Kremnica and Banská Bystrica in Slovakia. New knowledge was obtained from an archeological and a monumental research of the barbicans in Prešov, Sabinov, Levoča and Bratislava. Dating of the barbican building of the Lower Gate in Košice belongs to older horizon of their construction in contemporary to another town fortifications in

Slovakia. Its building documents the importance of Košice as a seat of the captain-general of the Upper Hungary. In the period after building the outer fortification circle and outer gate was built up in this fortification circle, where had a shape of a tower with a gateway.

The individual parts of the Lower Gate were dismantled bit by bit and this process is relatively good presented by the historical planes. All parts of the Lower Gate were standing until the year 1781, however the barbican isn't drawn in the plane from the year 1807. Another parts of this one were dismantled in 1830.

Fig. 1. Košice. Lower Gate. The groundplanes of the archeological objects. Marking of the cuts, the views and the chosen profiles. 1 - the gate tower; 2 - the inner wall, the phase II; 3 - the inner wall, the phase I; 4 - the object 16; 5 - the object 18; 6 - the object 17; 7 - the sewer 10; 8 - the object 7 (a well); 9 - the outer gate; 10 - the sewer 12; 11 - the object 12; 12 - the zwinger wall; 13 - the object 6; 14 - the object 21; 15 - the sewer 9; 16 - the object 20; 17 - the base 3 (P3); 18 - the object 1, the upper thin part of the east retaining wall; 19 - the base 2 (P2); 20 - the object 1, the lower, thick part of the east retaining wall; 21 - the sewer 8; 22 - the object 1, the stonework 1/0; 23 - the object 1; 24 - the base 5 (P5); 25 - the base 4 (P4); 26 - the sewer 11; 27 - the object 3 (a sewer); 28 - the object 32; 29 - the object 22; 30 - the base 1 (P1); 31 - the object 1, the cross wall 1/2; 32 - the moat wall; 33 - the barbican; 34 - the rondel; 35 - the object 30; 36 - the object 33; 37 - the object 15; 38 - the object 29; 39 - the object 9 (a sewer); 40 - the objects 13 and 13'; 41 - the outer wall; 42 - the rampart with a wooden construction; 43 - the object 28; 44 - the object 24. The caption: a - the groundplane; b - the supposed course; c - the jambs in the masonry; d - the cuts and views; e - the holes; f - marking of the holes; g - the point of the view.

Fig. 2. Košice. Lower Gate. The groundplane of the objects, the top view. 1 - the gate tower; 2 - the inner wall, the phase II; 3 - the inner wall, the phase I; 4 - the object 16; 5 - the object 18; 6 - the object 17; 7 - the sewer 10; 8 - the object 7 (a well); 9 - the outer gate; 10 - the sewer 12; 11 - the object 12; 12 - the zwinger wall; 13 - the object 6; 15 - the sewer 9; 16 - the object 20; 17 - the base 3 (P3); 18 - the object 1, the upper thin part of the east retaining wall; 19 - the base 2 (P2); 20 - the object 1, the lower, thick part of the east retaining wall; 21 - the sewer 8; 22 - the object 1, the stonework 1/0; 23 - the object 1; 24 - the base 5 (P5); 26 - the sewer 11; 27 - the object 3 (a sewer); 29 - the object 22; 30 - the base 1 (P1); 31 - the object 1, the cross wall 1/2; 32 - the moat wall; 33 - the barbican; 34 - the rondel; 35 - the object 30; 36 - the object 33; 37 - the object 15; 38 - the object 29; 39 - the object 9 (a sewer); 40 - the objects 13 and 13'; 41 - the outer wall; 42 - the rampart with a wooden construction; 43 - the object 28; 44 - the object 24. The caption: a - the groundplane; b - the supposed course; c - the oppening in the masonry.

Fig. 3. Košice. Lower Gate. The cuts and the views A-A', B-B', C-D. 1 - the gate tower; 2 - the inner wall, the phase II; 3 - the inner wall, the phase I; 4 - the object 16;

- 9 - the outer gate; 10 - the sewer 12; 12 - the zwinger wall. The caption: a - a foundation; b - a cut; c - a view; d - the ground in the time of the excavation.
- Fig. 4. Košice. Lower Gate. The cuts and the views D-D', E-E'. 23 - the object 1; 28 - the object 32; 30 - the base 1 (P1); 31 - the object 1, the cross wall 1/2. The caption: a - a foundation; b - wood; c - a cut; d - a view; e - the ground in the time of the excavation; f - the supposed course.
- Fig. 5. Košice. Lower Gate. The cut and the view F-G. 39 - the object 9 (a sewer). The caption: a - a cut; b - a view; c - the ground in the time of the excavation; d - the supposed course.
- Fig. 6. Košice. Lower Gate. The cuts and the views G-G'. 33 - the barbican; 34 - the rondel; 39 - the object 9 (a sewer); 43 - the object 28. The caption: a - a foundation; b - wood; c - a cut; d - a view; e - the ground in time of the excavation; f - the destructed surface; g - a bench mark; h - the supposed course.
- Fig. 7. Košice. Lower Gate. The overall view of the excavation area (from south).
- Fig. 8. Košice. Lower Gate. The overall view of the excavated gate tower and the part of the outer gate (from south).
- Fig. 9. Košice. Lower Gate. The view of the fixed bearings in the gatetower and the sewer 10 (from northwest).
- Fig. 10. Košice. Lower Gate. The profiles of the hole 5. 1 - the gate tower; 3 - the inner wall, the phase I; 9 - the outer gate. The caption: a - the pebbly layer; b - the loam layer; c - the loam layer with gravel; d - the clayey layer; e - the clayey layer with gravel and some carbons; f - the burnt, red layer that had black thin layer on its surface; g - the clayey layer with mortar; h - the noncoherent brown earth; ch - the clayey layer with gravel and sporadically with a brick; i - the loam-pebbly-sandy layer.
- Fig. 11. Košice. Lower Gate. The south profile of the hole 6. 1 - the gate tower; 7 - the sewer 10. The caption: a - rusty gravel; b - the sandy layer; c - grey-brown gravel; d - sandy gravel; e - the sandy clay with gravel; f - a brick; g - a stone.
- Fig. 12. Košice. Lower Gate. The east profile of the hole 7. 4 - the object 16 in the place of touch with the towergate. The caption: a - loam; b - the grey clayey layer; c - the dark grey clayey layer; d - the grey clayey layer with gravel; e - the brown clayey layer with gravel; f - the brown clayey layer; g - the sandy clay with gravel; h - the mortar layer; ch - a stone; i - the clayey layer with the carbons; j - the brown till rusty clayey gravel; k - the gritty fill; l - the mortar earth mixed with loam; m - the loam earth with little stones and sporadically with the bigger ones; n - sandy loam; o - the cobble pavement; p - sandy loam with some stones and gravel.
- Fig. 13. Košice. Lower Gate. The view of the outer gate and the shaped stone member (from south).
- Fig. 14. Košice. Lower Gate. The west profile of the hole 8. 12 - the zwinger wall. The caption: a - gravel; b - black gravel; c - the black clayey mire layer; d - the dark brown clayey layer; e - the destruction; f - black loam; g - brown loam; h - the gravel fill; ch - the loam bank.
- Fig. 15. Košice. Lower Gate. The object 20. The ground-plane, the cuts and the views. The caption: a - the stone stonework; b - wood.
- Fig. 16. Košice. Lower Gate. The object 22. The ground-plane and the view. 19 - the base 2 (P2); 22 - the object 1, the stonework 1/0; 23 - the object 1, the west outer wall; 30 - the base 1 (P1). The caption: a - the stonework; b - wood; c - the excavation.
- Fig. 17. Košice. Lower Gate. The object 22. The view of the wood-to-wood connection of the north and the east beams after taking away its wooden support. The caption: a - a stone; b - wood.
- Fig. 18. Košice. Lower Gate. The view of the object 22, the bases P1 and P2, the sewer 8 and the part of the object 1 (from northwest).
- Fig. 19. Košice. Lower Gate. The object 1. The view of the cross wall of the object 1 (from south). 22 - the object 1, the stonework 1/0; 23 - the object 1, the west outer wall; 30 - the base 1 (P1); 31 - the object 1, the cross wall 1/2. The caption: a - mortar; b - the stonework; c - the brickwork; d - a bottom of the hole.
- Fig. 20. Košice. Lower Gate. The overall view of the object 1 after taking away the cross walls. The view of the bases P1-P5, the partes of the sewers and the object 20 (from north).
- Fig. 21. Košice. Lower Gate. The overall view of the object 1 (from west).
- Fig. 22. Košice. Lower Gate. The view of the contact of the wall moat and the object 1 in the west (from southeast).
- Fig. 23. Košice. Lower Gate. The view of the sewer 9 and the lower, extended part of the east retaining wall (from northeast).
- Fig. 24. Košice. Lower Gate. The west profile of the hole 2. 23 - the object 1, the south outer wall; 30 - the base 1 (P1); 31 - the object 1, the cross wall 1/2. The caption: a - gravel; b - wood; c - a stone; d - the sandy layer; e - the dark grey-brown sandy clay (mire layer); f - a brick; g - the clayey mire layer; h - alternating layers of the loam clay and sandy gravel; ch - the red burnt layer; i - soft loam; j - the gritty fill.
- Fig. 25. Košice. Lower Gate. The east profile of the hole 3. 33 - the barbican. The caption: a - brown gravel; b - sand; c - grey-brown sandy clay (mire layer); d - rusty gravel; e - a pavement; f - loam clay; g - clayey-gritty layer; h - rusty loam; ch - brown clayey gravel; i - pebbly clay; j - the clayey layer; k - loam gravel; l - loam sand; m - gravel; n - wood.
- Fig. 26. Košice. Lower Gate. The view of J-J'. 32 - the moat wall. The caption: a - loam; b - gravel; c - wood.
- Fig. 27. Košice. Lower Gate. The view of the widespread part of the moat wall near the object 1 (from west).
- Fig. 28. Košice. Lower Gate. The east profile of the hole 4. 32 - the moat wall. The caption: a - gravel; b - pebbly sand; c - black clayey gravel; d - loam gravel; e - loam with gravel and mortar; f - clay; g - the mortar layer; h - pebbly loam; ch - loam sporadically with the carbons; i - the destructions; j - the gritty fill; k - a pavement.
- Fig. 29. Košice. Lower Gate. The view of the connection of the moat wall and the barbican (from east).
- Fig. 30. Košice. Lower Gate. The cut K'-K. 32 - the moat wall.
- Fig. 31. Košice. Lower Gate. The view of the foundation of the barbican, the loopholes of the rondel are in the background (from northeast).

Fig. 32. Košice. Lower Gate. The view of the rondel (from south).

Fig. 33. Košice. Lower Gate. The west profile of the hole S 1. The caption: a - grey gravel; b - orange gravel; c - the grey clayey earth with the carbons; d - dark brown clay; e - wood; f - a stone; g - a brick; h - the layer of mortar; ch - the destruction; i - loam mixed with some stones and sporadically with some bricks; j - loam with a few stones.

Fig. 34. Košice. Lower Gate. The situation of the stone link, the view and the cuts. 36 - the object 33; 37 - the object 15.

Fig. 35. Košice. Lower Gate. The building periods. 1 - the gate tower; 2 - the inner wall, the phase II; 3 - the inner wall, the phase I; 9 - the outer gate; 12 - the zwinger wall; 16 - the object 20; 17 - the base 3 (P3); 19 - the base 2 (P2); 23 - the object 1; 24 - the base 5 (P5); 25 - the base 4 (P4); 29 - the object 22; 30 - the base 1 (P1); 32 - the moat wall; 33 - the barbican; 34 - the rondel; 36 - the object 33; 37 - the object 15; 41 - the outer wall; 42 - the rampart with a wooden construction. The caption: a - the 1st phase; b - the 2nd phase; c - the 3rd phase; d - the 4th phase.

Translated by author

ARCHEOLOGICKÉ VÝSKUMY V CENTRE KOŠÍC

LUCIA LUŠTÍKOVÁ

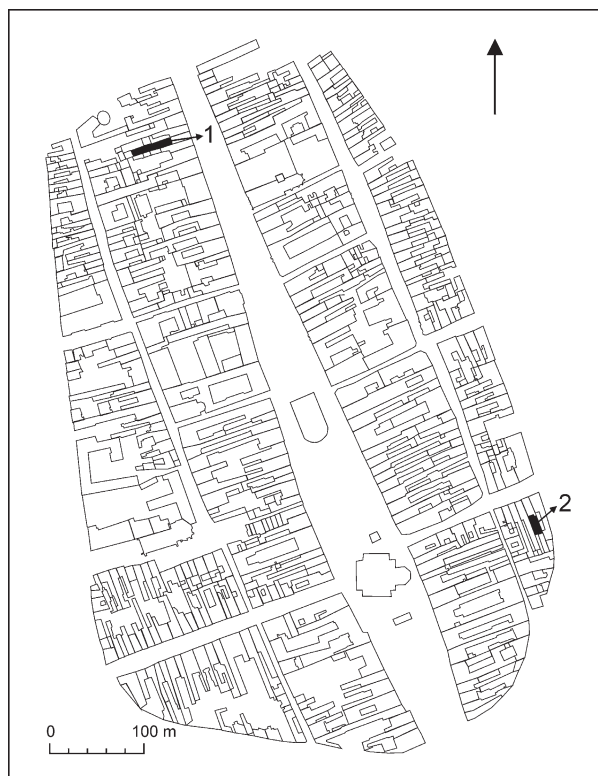
Košice, stredoveké parcely, vrcholný stredovek, neskorý stredovek, drevená konštrukcia, kamenná architektúra, keramika.

Košice, medieval parcels of land, High Middle Ages, Late Middle Ages, wooden construction, stone architecture, ceramics.

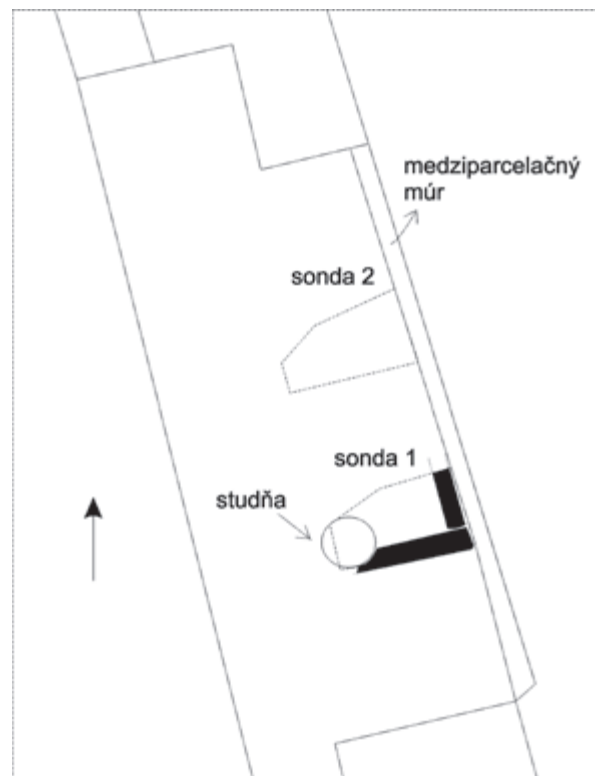
V roku 2008 sa v mestskej pamiatkovej rezervácii Košice na Mlynskej ulici 19 a na Hlavnej ulici 96 uskutočnili menšie záchranné archeologické výskumy (obr. 1). Tieto výskumy priniesli poznatky o mestských parcelách v stredoveku. Cieľom príspevku je stručne informovať o zistených výsledkoch.

Mlynská ulica

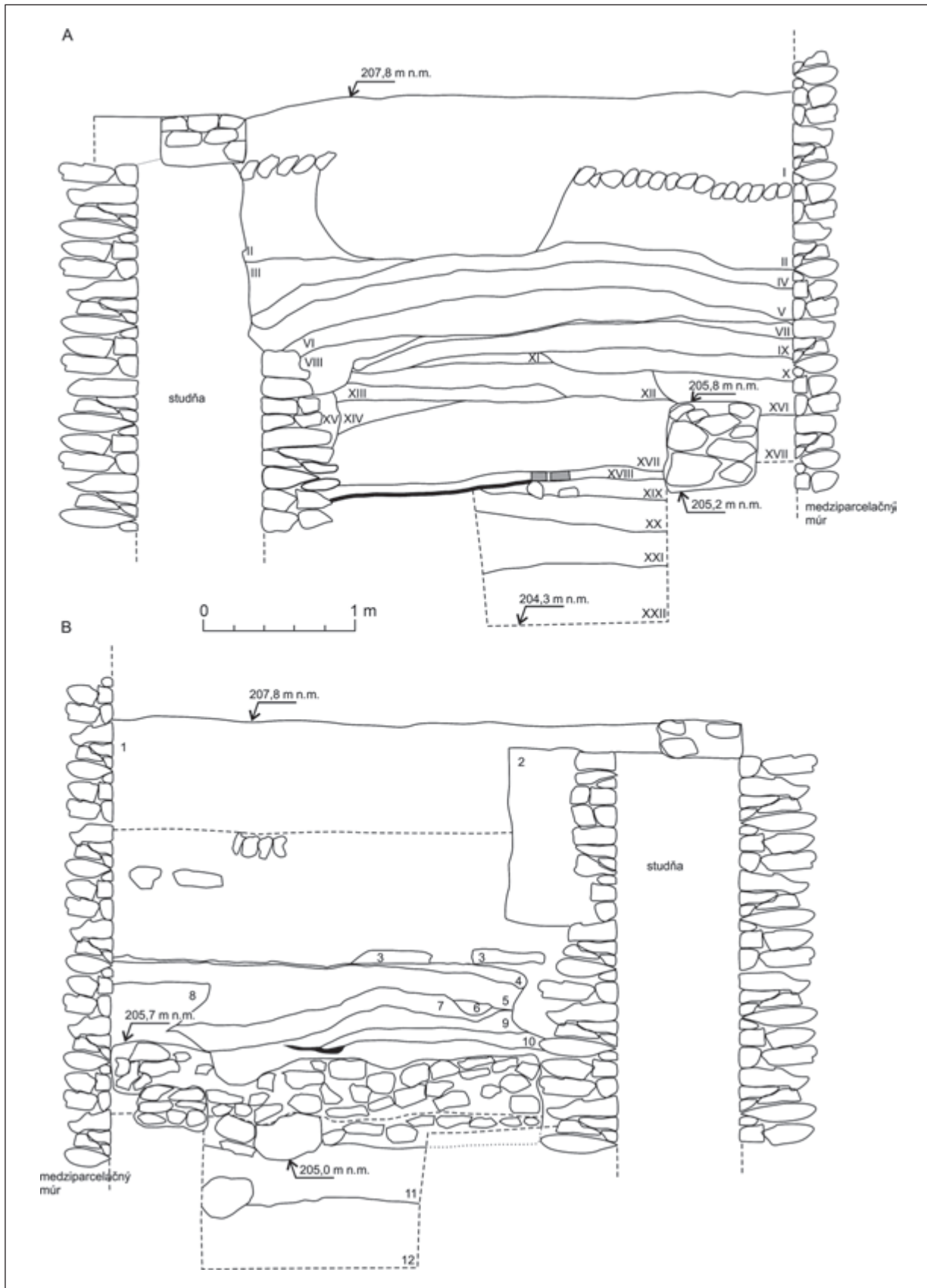
Mlynská ulica sa nachádza v juhovýchodnej časti stredovekého jadra mesta. Jej západná polovica tvorila pôvodnú dĺžku ulice začínajúcej pri Dóme sv. Alžbety a končiacej pri Mlynskej bráne, v mieste napojenia súčasných ulíc Zvonárskej a Hrnčiarskej.

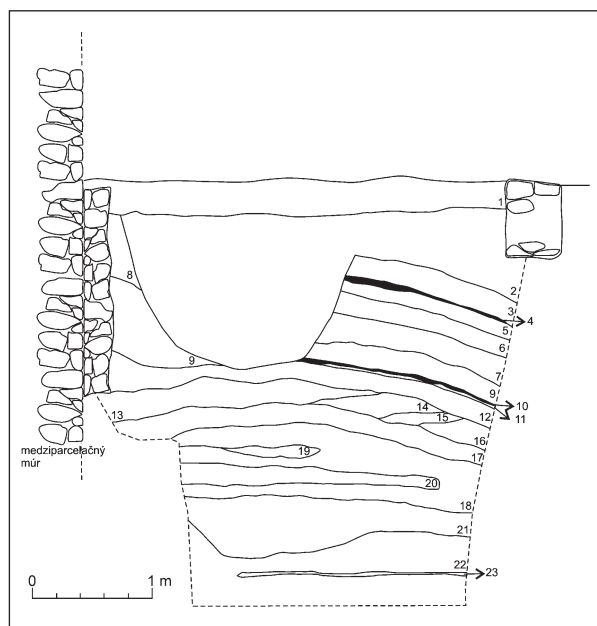
Obr. 1. Rozloha Košíc v stredoveku so súčasnou zástavbou a vyznačením parcel. 1 - Hlavná ulica 96; 2 - Mlynská ulica 19.

Obr. 2. Košice. Mlynská ulica 19. Dvorová časť parcely so sondami a objavenou architektúrou.

Obr. 3. Košice. Mlynská ulica 19. Sonda 1. A - severný profil; B - južný profil.

Obr. 4. Košice. Mlynská ulica 19. Sondy 2. Južný profil, nárast terénu.

Parcela na Mlynskej ulici 19 sa nachádza na pôvodnej stredovekej ulici, na jej východnom konci. V dvorovej časti boli vykopané 2 sondy (obr. 2), v ktorých sa zdokumentoval nárast terénu od stredoveku po súčasnosť a prípadná stredoveká zástavba parcely.

- **Sondy 1** s rozmermi 200 x 400 x 150 cm bola vytýčená v južnej časti dvora. Ohraničoval ju na východnej strane medziparcelačný múr a na západnej strane studňa. Vykopaná bola po podložné sterilné íly do hĺbky 350 cm od súčasnej úrovne terénu a podarilo sa v nej zdokumentovať severný a južný profil a časť stredovekej kamennej architektúry. V severnom profile (obr. 3: A) boli rozpoznané a označené kultúrne vrstvy I až XXII. Z vrstiev II, V, XVII a XXI sa získal keramický materiál umožňujúci vyčlenenie jednotlivých časových období. V hĺbke 50-60 cm pod súčasnou úrovňou terénu bola novoveká okruhliaková dlažba. Nasledovala vrstva II - svetlohnedý íl (hĺbka 70-110 cm od súčasnej úrovne terénu). Výrazná bola vrstva V (hĺbka 110/150 až 130/170 cm) s neskorostredovekou keramikou. Pod ňou nasledovalo niekoľko nevýrazných vrstiev, ktoré obsahovali len málo keramiky. V hrubej do červena prepálenej vrstve XVII (hĺbka 200-250 cm) bol zdokumentovaný fragment kamenného muriva spájaného svetlohnedou ílovitou hlinou (obr. 5; 6). Múr vystavaný v smere sever-juh bol súbežný s medziparcelačným múrom vzdialeným 20 cm. Vrstva, v ktorej sa nachádzal, obsahovala len minimálny keramický materiál a niekoľko úlom-

kov tehál. Pod vrstvou XVII bolo ešte niekoľko kultúrnych vrstiev bez nálezov, po ktorých nasledovala vrstva XXI - hnedý íl (hĺbka 280-310 cm) s vrcholnostredovekou keramikou. Nasledovala podložná vrstva sterilného tmavohnedého ílu. V južnom profile (obr. 3: B) sa zloženie vrstiev odlišovalo od severného profilu. Do hĺbky 160 cm od súčasnej úrovne terénu bol profil porušený novovekým zásahom. Vrstvy boli očíslované 1 až 12. V hĺbke 220 cm sa v celej šírke profilu objavilo murivo siahajúce od medziparcelačného múra po studňu. Zhoda so severným profilom nastáva vo vrstve 9 (zhodná s vrstvou XVII) a vo vrstve 11 (zhodná s vrstvou XXI). Pri výkope sondy 1 bol porušený kamenný plášť studne, ktorej výplň tvoril do hĺbky 160 cm od súčasného povrchu novoveký stavebný odpad a sklenené fľaše.

- **Sondy 2** s rozmermi 200 x 150 x 100 cm, vykopaná vo vzdialenosti 200 cm severne od sondy 1, dosiahla sterilné podložné íly v hĺbke 360 cm a bol v nej zdokumentovaný južný profil (obr. 4). Vrstvy označené číslami 1 až 23 poskytli len nevýrazný materiál, usporiadaním a sfarbením sa však výrazne odlišujú od vrstiev v sonde 1.

Hlavná ulica

Parcela na Hlavnej ulici 96 sa nachádza v pôvodnej stredovekej zástavbe Košíc v severnej časti ulice a stredovekého mesta. Výskum sa uskutočnil dvomi sondami v dvorovej časti parcely a zdokumentoval stredovekú a novovekú zástavbu a nárast terénu, ako aj povrchové úpravy vo dvore.

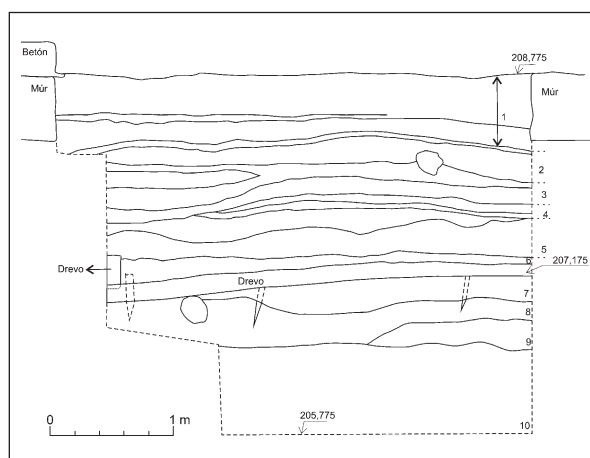
- **Sondy 1** s rozmermi 150 x 300 cm bola vytýčená vo východnej časti pozemku v priestore bývalej prístavby dvorového krídla. Dno bolo v hĺbke 300 cm od súčasného povrchu. Vo východnom profile bolo rozpoznávaných 16 vrstiev označených ako súvrstvia a vrstvy číslami 1 až 8 (obr. 7). Súvrstvie 1 (hĺbka 0-80 cm) tvorili vrstvy súvisiace s výstavbou dvorového krídla. Súvrstvie 2 (hĺbka 80-100 cm) tvorila vrstva piesku a ílu. Súvrstvie 3 (hĺbka 100-150 cm) tvorili dve ílované vrstvy s nevýrazným keramickým materiálom. Súvrstvie 4 (hĺbka 150-160 cm) tvorila vrstva svetlohnedého ílu a prepálená čierna vrstva. Súvrstvie 5 (hĺbka 160-190 cm) tvorili dve ílované vrstvy s nevýrazným keramickým materiálom. Vrstvu 6 (hĺbka 190-210 cm) tvorila tmavohnedá tvrdá hlina s neskorostredovekou keramikou. Pod vrstvou 6 bol drevený trám. Pod ním nasledovala vrstva 7 (hĺbka 200-220 cm), ktorú tvoril štrk. Poslednou bola kultúrna vrstva 8 (hĺbka 220-250 cm). Pod ňou boli už len podložné íly bez nálezov. Keramický

Obr. 5. Košice. Mlynská ulica 19. Sonda 1. Kamenná stavba - pohľad z juhu.

Obr. 6. Košice. Mlynská ulica 19. Sonda 1.

Obr. 7. Košice. Hlavná ulica 96. Sonda 1. Východný profil.

materiál sa získal zo všetkých vrstiev východného profilu. Pre datovanie je však vyhovujúci len materiál zo súvrstvia 2, 6 a 7. V celej dĺžke východného profilu sa v hĺbke 200 cm od súčasnej úrovne terénu zachoval drevený trám.

- **Sonda 2** v západnej časti dvora bola vykopaná po štrkové podložie, ktoré bolo v tomto prípade v hĺbke 390 cm od súčasnej úrovne terénu. V západnom profile sa zdokumentoval medziparcelný múr siahajúci do hĺbky 230 cm od súčasnej úrovne terénu. Rozhranie medzi nadzemným a základovým murivom bolo v hĺbke 90 cm.

Obr. 8. Košice. Hlavná ulica 96. Sonda 1. Drevená konštrukcia - detail.

VYHODNOTENIE

Keramika

Keramiku získanú z výskumov možno zaradiť do obdobia vrcholného stredoveku, neskorého stredoveku a včasného novoveku. Okrem materiálu pochádzajúceho z jednotlivých vrstiev sa získali kachlice z odkopania základov kamennej prístavby na Hlavnej ulici 96 a mince z výkopu sondy 1 na Mlynskej ulici 19.

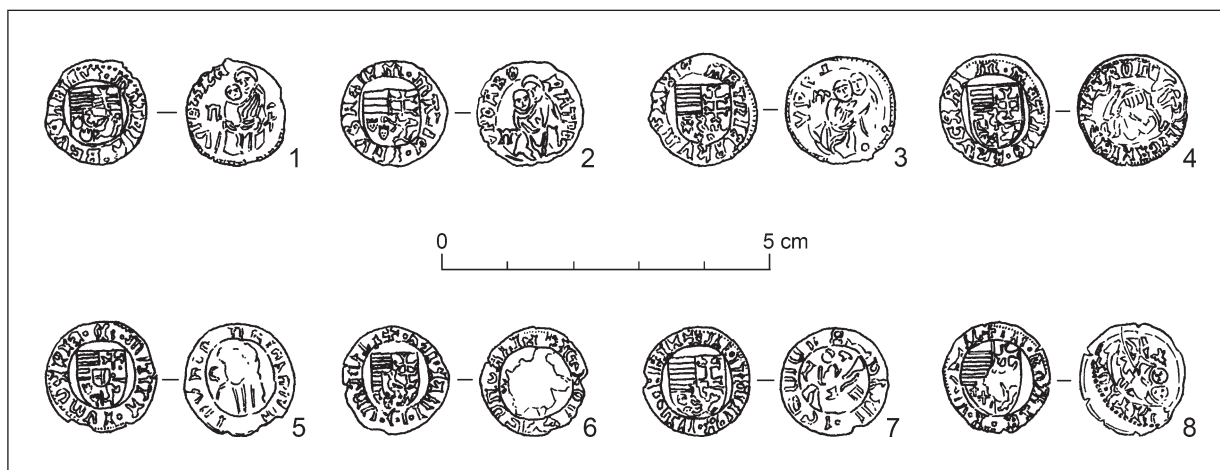
Do fázy vrcholného stredoveku (tab. I; II: 1-10), datovanej od druhej tretiny 13. až do polovice 14. storočia (Uličný 2003, 612-616), zaraďujeme nálezy z vrstvy XXI a XVII z Mlynskej ulice 19 a vrstvy 7 z Hlavnej ulice 96. Hrubostennú, tzv. kuchynskú keramiku zastupujú hrnce a pokrievky. Hrnce sú vyrobené z jemne zrnitej hliny, maximálne vydutie majú v hornej tretine tela, zdobené sú vodorovnými obežnými líniami. Charakteristické pre hrnce z tohto obdobia sú trojlístkové zhustené okraje. Keramika bola z hrnčiarskeho kruhu strhávaná, hrnce môžu mať na dne značky, ako to dokladá fragment z Mlynskej ulice 19. Zhodné fragmenty okrajov hrncov pochádzajú z oboch výskumov. Pokrievka z tohto obdobia je doložená len jedným kusom z Mlynskej ulice 19. Stolovú keramiku zastupujú džbány a fľaše. Z džbánov sa zachovali ušká a fragmenty okrajov. Črepy majú svetlohnedý povrch zdobený červeným maľovaním. Vnútorňú stranu majú svetlosivú až sivomodrú a jadro črepy je čierne. Fľaše tohto typu,

s nepravidelnou výzdobou, poznáme napríklad z hospodárskeho zázemia benediktínskeho kláštora z objektu 25 z Košíc-Krásnej (Luščíková 2008, 337), alebo z areálu dominikánskeho kláštora v Košiciach (Béres/Uličný 1998, 341, 342).

Stavebný materiál (tab. II: 11-13) pochádza z parcely na Mlynskej ulici 19. Ide o stredoveké tehly z vrstiev XVII a XVIII a pravdepodobne o fragment keramickej korýtkovej strešnej krytiny z vrstvy XXI. Tehly sa zachovali vo fragmentoch, ich hrúbka je 6 cm a šírka 12,5 cm, ich dĺžku nepoznáme. Na povrchu sú pozdĺžne členené a nie sú na nich stopy po malte. Jadro tehál je vypálené do fialova.

Z tohto horizontu pochádzajú okrem keramickej stavebných materiálov aj dva železné kince s plochými malými hlavičkami, a to z vrstvy 7 z Hlavnej ulice 96.

Fázu neskorého stredoveku (tab. III: 1-16), datovanú do druhej polovice 15. storočia až začiatku 16. storočia (Uličný 2004, 52), charakterizuje súbor fragmentov hrubostennej, tzv. kuchynskej keramiky a stolovej keramiky z vrstvy V z Mlynskej ulice 19 a z vrstvy 6 z Hlavnej ulice 96. Kuchynskú keramiku zastupujú hrnce, pokrievky a kahanec. Hrnce majú rozvinuté trojlístkové okraje a sú kvalitne vypálené do červenohneda. Hlina je bez prímiesí. Zdobené sú plytkými vodorovnými obežnými líniami. Zachovali sa len fragmenty okrajov. Z pokrievok sa zachovali dva fragmenty okrajov z Mlynskej ulice 19 a jeden z Hlavnej ulice 96. Kahanec pochádza

Obr. 9. Košice. Mlynská ulica 19. Sonda 1. Nález mincí Mateja Korvína.

z vrstvy 6 z Hlavnej ulice 96. Z hrnčiarskeho kruhu bol strhnutý, jeho výška je 3,7 cm, priemer ústia 13 cm a priemer dna 9 cm. Stolovú keramikou z výskumu predstavujú tzv. košické gotické poháre so širokým dnom, s hladkou dolnou polovicou tela a s vrúbkovaným širokým telom v hornej polovici nádoby a poháre s úzkym dnom a širokým ústím. Okrem toho sa našli malé nádoby s vrúbkovaným telom. Fragment štíhleho gotického pohára pochádza z vrstvy 6 z Hlavnej ulice 96. Fragменты pohárov so širokým dnom a vrúbkovanou hornou časťou pochádzajú z vrstvy V z Mlynskej ulice 19.

Zo súvrstvia 5 z Hlavnej ulice 96 pochádza stredoveká minca Mateja Korvína z konca 15. storočia. Táto medená minca je falzifikát. Ojedinelým nálezom z výskumu na Mlynskej ulici 19 je nález ôsmich kusov mincí Mateja Korvína z 15. storočia (obr. 9: 1-8). Nález je časovo súbežný s keramickým horizontom neskorého stredoveku (určil J. Hunka, AÚ SAV v Nitre).

Ranonovovekú fázu (tab. IV), datovanú do 16. storočia (Uličný 2004, 70), charakterizuje keramika z vrstvy II z Mlynskej ulice 19. Keramický materiál z vrstvy nie je početný. Zastúpené sú hrncovité nádoby s rozvinutými trojlístkovými okrajmi a vodorovným žliabkovaním a tiež misy s mohutnou vodorovnou lištou zdobenou rytou vlnovkou. Keramika je kvalitne vypálená do červena. Zo súvrstvia 2 z Hlavnej ulice 96 pochádza niekoľko fragmentov cibulovitých kachlíc, miskovitých kachlíc a kachlice s rastlinným ornamentom. Okrem toho pochádza z odkopania základov kamenného dvorového krídla na Hlavnej ulici 96 aj niekoľko fragmentov kachlíc, ale aj dve celé kachlice. Jedna kachlica je štvorcová, bez glazúry, s geometricko-rastlinným opakujúcim

sa vzorom. Druhá kachlica je obdĺžniková, zeleno glazovaná, predelená stredovou lištou na dve časti. Jedna polovica je zdobená rastlinným motívom a druhá anjelom. Zo súvrstvia 1 pochádza pravdepodobne fragment kostenej písťalky, zdobený štyrmi krúžkami.

Drevená konštrukcia

Fragment drevenej konštrukcie z Hlavnej ulice 96 pozostáva z dreveného brvna so žliabkom na vrchnej hrane, z dreveného kola osadeného do žlabu na severnom okraji sondy (obr. 8) a z krátkych drevených zahrotených kolíkov upevňujúcich brvno v hĺbke cca 200 cm od súčasnej úrovne terénu (výška 207,175 m n. m.). Brvno bolo na severe, v mieste rozhrania parciel ukončené a na jeho konci bolo do žlabu osadené brvno na výšku. Východne, v tesnej blízkosti brvna sa našli fragmenty dosák. Brvno bolo prekryté vrstvou tmavohnedej tvrdej hliny s úlomkami dreva. Časť brvna a jeden kolík z konštrukcie boli odobraté ako vzorky na dendrochronologickú analýzu. Zachovaný fragment tejto drevenej konštrukcie sa svojím vzhľadom podobá na konštrukcie drevených výdrev pivníc z Brna na Morave. Na základe brnianskych nálezov autori P. Holub, V. Kolařík, D. Merta, M. Peška, D. Zapletalová a A. Zúbek zrekonštruovali niekoľko variantov možných konštrukcií pivníc (Holub et al. 2005). Výdrev, podobná konštrukcii z Košíc, je brvno so žlabom, ktoré je položené na zemi, v ňom sú po okrajoch a v strede osadené oporné hrubé dreva, priestor medzi brvnami je vyplnený doskami vsadenými do žlabu v brvne na zemi a celá konštrukcia je uzavretá opäť hrubým brvnom so žlabom na povrchu. Takto boli konštruované pivničné steny,

na ktoré bol osadený strop (*Holub et al. 2005*, 53, obr. 11). Drevená konštrukcia tohto typu doposiaľ z výskumov dvorových parciel v Košiciach nebola známa. Známe sú len drevené konštrukcie objavené pri výskume priestoru severne od Dómu sv. Alžbety v mieste prikostolného cintorína, ktoré slúžili pravdepodobne ako žľaby regulujúce Črmeľský potok (*Henning/Rusnák 2008*, 151, 155). Iný druh drevenej konštrukcie bol vykopaný pri Dolnej mestskej bráne. Boli to dve rámové konštrukcie mosta ponad priekopu (*Ďurišová 2004*, 254).

Kamenná architektúra

Na Mlynskej ulici 19 boli zdokumentované pozostatky dvoch murív v hĺbke 200 cm od súčasnej úrovne terénu (výška 205,8 m n. m.). Budované sú z lomového kameňa a svetlohnedého ílu bez použitia malty (obr. 5; 6). Múr široký 60 cm, prebiehajúci v smere sever-juh, má základovú škáru cca o 20 cm vyššie ako múr prebiehajúci v smere východ-západ. Múr v južnom profile len čiastočne zasahuje do sondy, preto nebolo možné zistiť jeho šírku. Siahla po medziparcelačný múr na východnom a po studňu na západnom okraji sondy. Múry sa na seba napájajú v pravom uhle, nie sú spojené, ale je medzi nimi medzera 20 cm. Pravdepodobne neboli budované súbežne, na čo môže poukazovať

ich rozdielna výška založenia a to, že nie sú vzájomne previazané. Múr v južnom profile bol kladený priamo na tmavohnedý íl s vrcholnostredovekou keramikou, kým múr severo-južný je založený na vrstvu svetlohnedej ílovitej hliny premiešanej s červenou prepálenou hlinou, ako vo vrstve XVII.

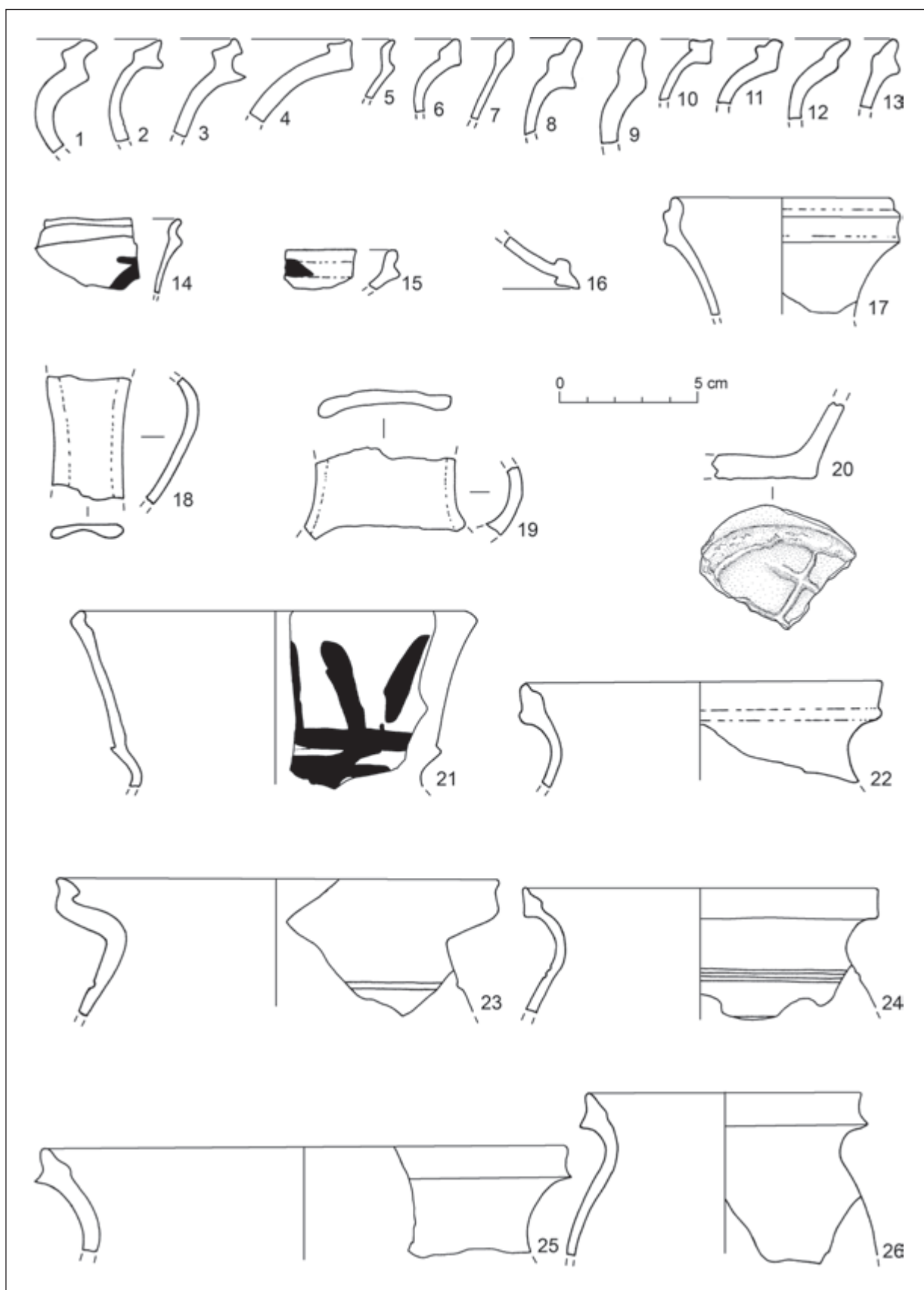
ZÁVER

Na skúmaných parcelách aj keď v obmedzenom rozsahu sa podarilo zdokumentovať časť stredovekého horizontu mesta Košíc. Zistené poznatky o drevenej konštrukcii a kamennej architektúre sú len čiastočnými poznatkami a neriešia problematiku stredovekej mestskej zástavby. Datovanie drevenej konštrukcie z Hlavnej ulice 96 umožňuje zatiaľ len keramika z jednotlivých vrstiev. Drevo je prekryté vrstvou s neskorostredovekou keramikou. Jeho presné datovanie však umožnia až výsledky dendrochronologickej analýzy. Kamenná architektúra je založená do vrstvy s vrcholnostredovekou keramikou a prekrytá vrstvou s neskorostredovekou keramikou. Archeologické výskumy na stredovekých parcelách v súčasnej zástavbe sú často obmedzené novovekými zásahmi a inžinierskymi sieťami, ako aj stiesneným priestorom, ktorý neumožňuje preskúmať archeologické situácie v ucelených nálezových celkoch, ale len čiastočne.

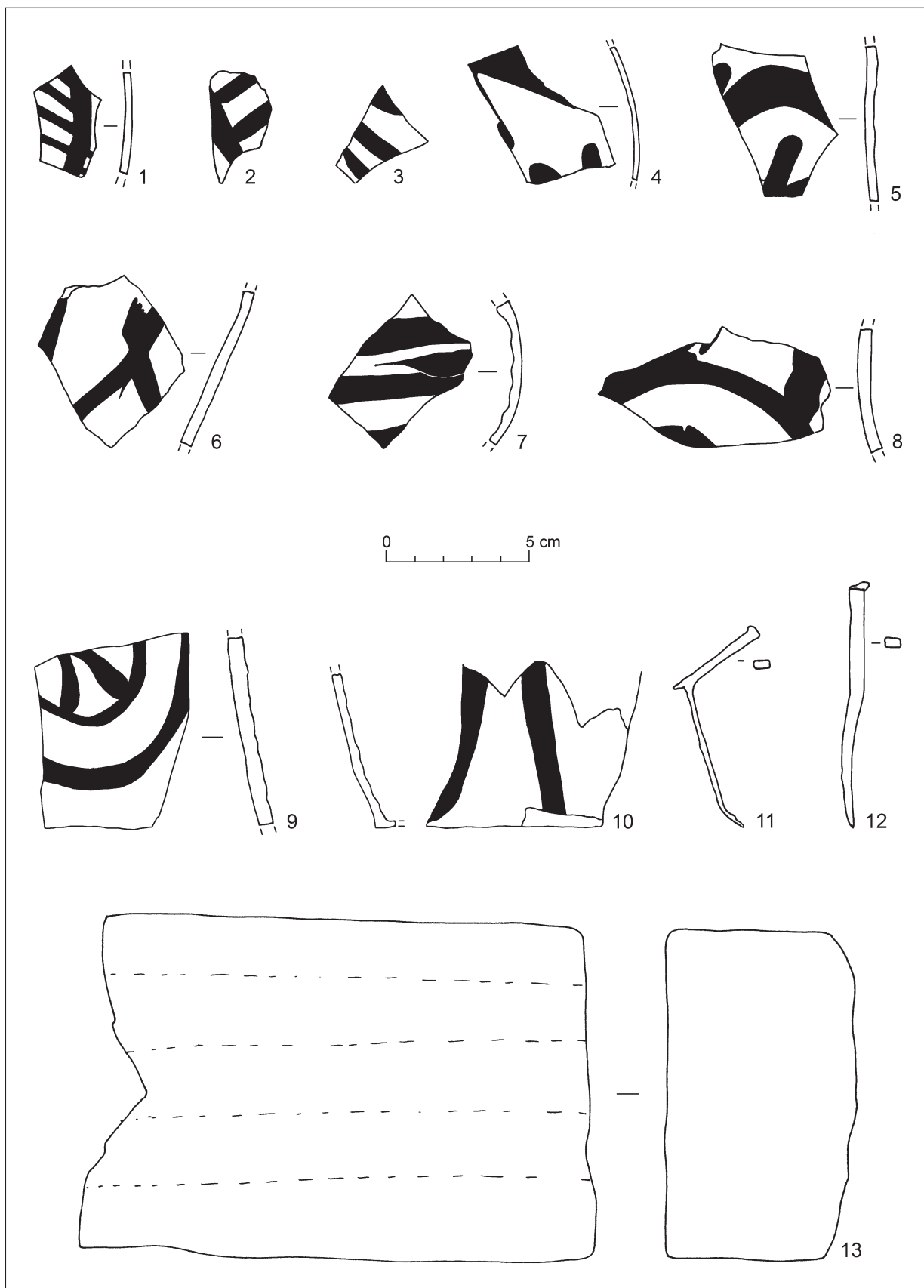
LITERATÚRA

- Béreš/Uličný 1998* - J. Béreš/M. Uličný: Výsledky archeologického výskumu v centre Košíc. *Slov. Arch.* 46, 1998, 333-351.
- Ďurišová 2004* - M. Ďurišová: Opevnenie Košíc. *Arch. Hist.* 29, 2004, 249-260.
- Henning/Rusnák 2008* - J. Henning/R. Rusnák: Nové dendrodáta z Košíc. *Ve Službách Arch.* 1, 2008, 151-156.
- Holub et al. 2005* - P. Holub/V. Kolařík/D. Merta/M. Peška/D. Zapletalová/A. Zůbek: Ke stavu poznání nezděné měšťanské architektury vrcholně středověkého Brna. In: *Forum Urbes Medii Aevi* 2. Brno 2005, 44-101.
- Luštková 2008* - L. Luštková: Hospodárske objekty benedikťínskeho kláštora v Košiciach-Krásnej. *Arch. Hist.* 33, 2008, 331-341.
- Uličný 2003* - M. Uličný: Veľká stredoveká kolonizácia a keramická produkcia na východnom Slovensku. *Arch. Hist.* 28, 2003, 611-620.
- Uličný 2004* - Premeny východoslovenskej keramiky v 13. až 17. storočí (na podklade analýzy keramického fondu z hradu Šariš). Dizertačná práca (AÚ SAV v Nitre). Prešov 2004. Nepublikované.

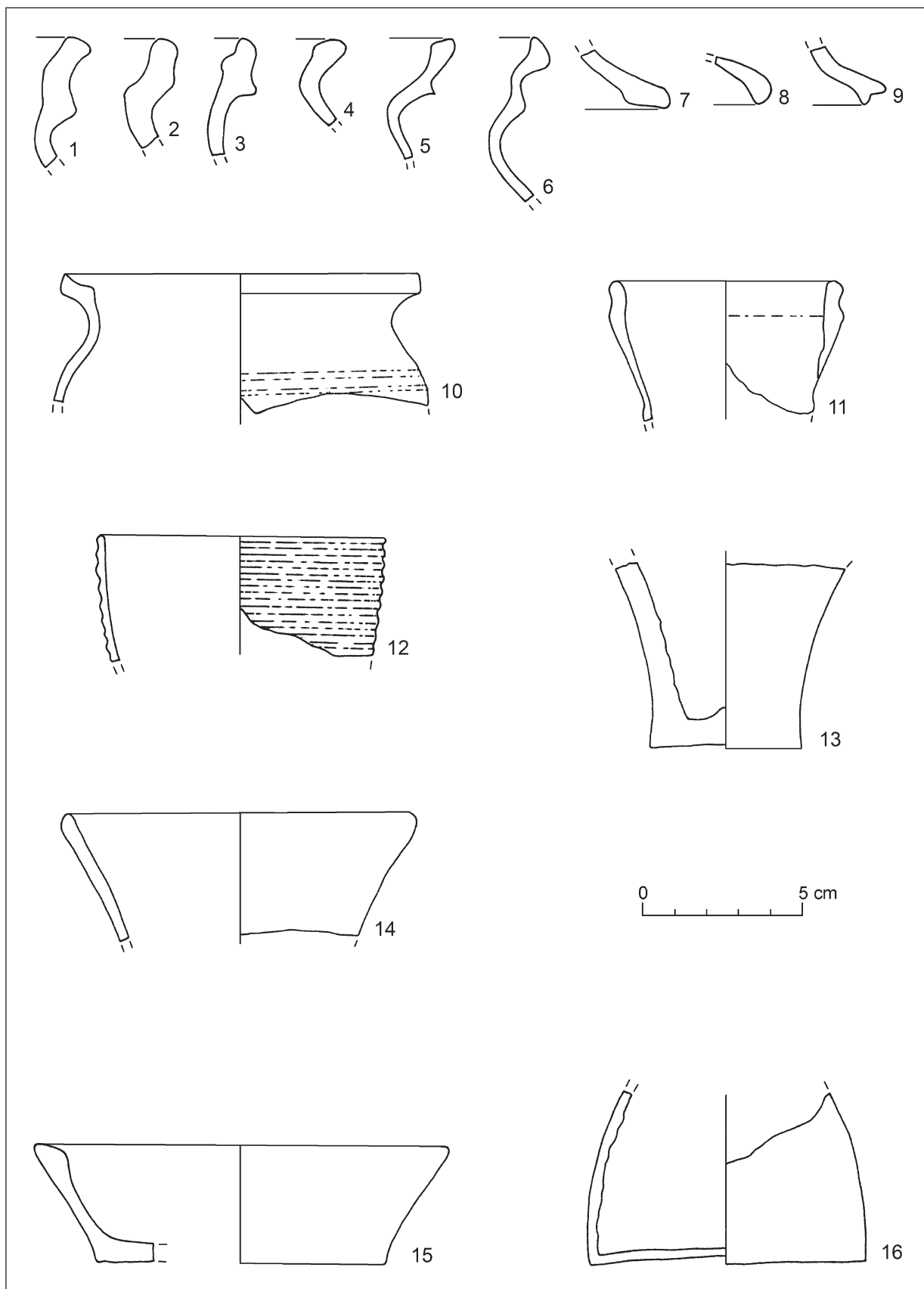
Mgr. Lucia Luštková
Archeologický ústav SAV
Hrnčiarska 13
SK-040 01 Košice
lustikova@saske.sk

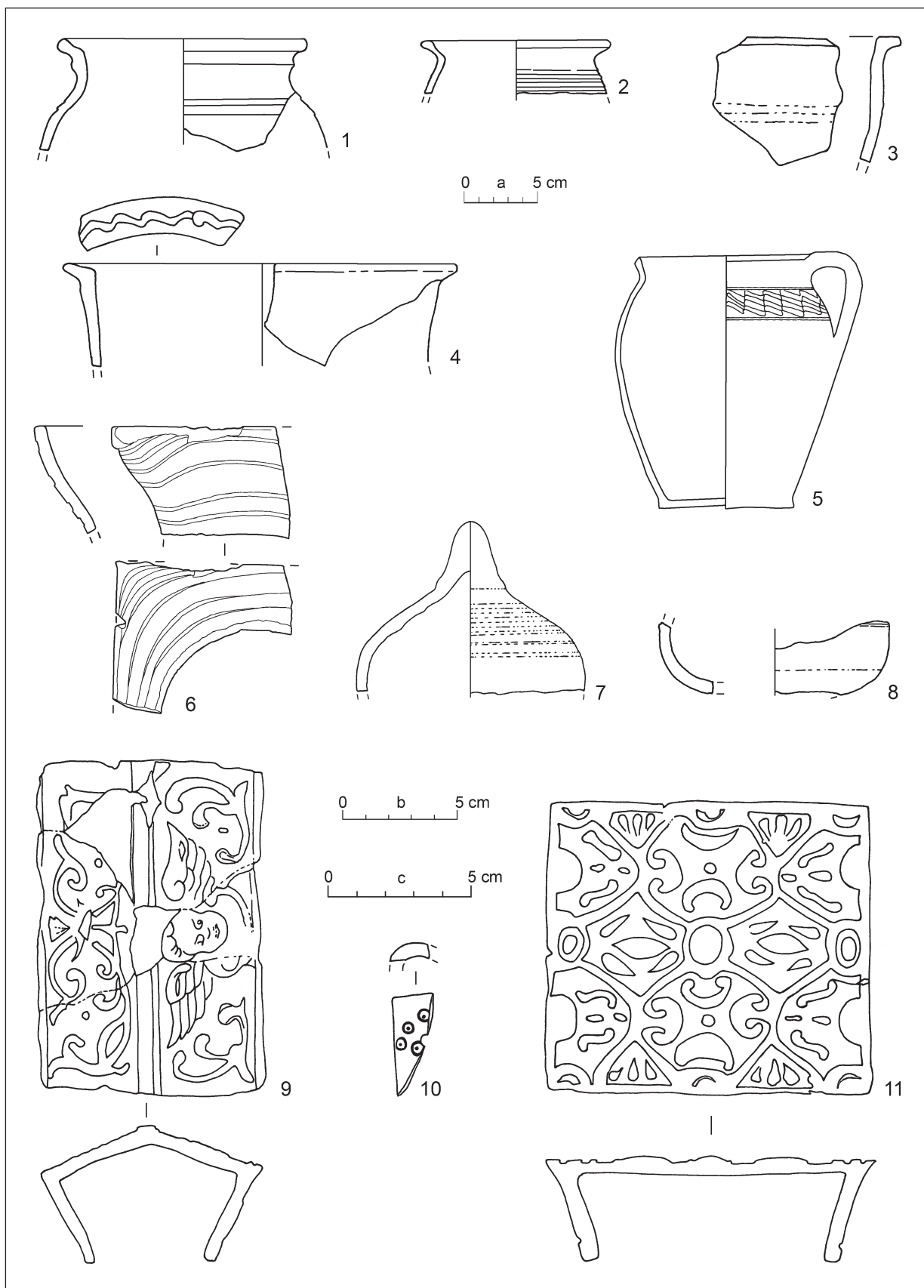
Tab. I. Košice. Nálezy z fázy vrcholného stredoveku. 1-7, 15, 19, 25 - Hlavná ulica 96; 8-14, 16-18, 20-24, 26 - Mlynská ulica 19.

Tab. II. Košice. Nálezy z fázy vrcholného stredoveku. 1, 5, 8, 9, 11, 13 - Mlynská ulica 19; 2-4, 6, 7, 10-12 - Hlavná ulica 96.

Tab. III. Košice. Nálezy z fázy neskorého stredoveku. 1-5, 7, 8, 12, 16 - Mlynská ulica 19; 6, 9-11, 13-15 - Hlavná ulica 96.

Tab. IV. Košice. Nálezy z fázy včasného novoveku. 1-4 - Mlynská ulica 19; 5-11 - Hlavná ulica 96. Mierky: a - 1-6, 8, 9, 11; b - 7, 10.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN THE CENTRE OF KOŠICE

Luštková Lucia

Summary

In 2008, smaller rescue excavations were done in the town monument reserve of Košice in Mlynská Street 19 and Hlavná Street 96; these researches revealed some new facts about town parcels in the Middle Ages. Two archaeological test pits were dug in the yard of Mlynská Street 19. These pits were supposed to document terrain changes from the Middle Ages up to the present and possible medieval buildings on the site. Test pit 1 documented the northern profile with layers I-XXII and the southern profile with layers 1-12. Two test pits were also made in the yard of Hlavná Street 96. Test pit 1 documented the northern profile with recognized layer formations 1-7. Found ceramics can be dated back to the era of High Middle Ages, Late Middle Ages and Early Modern Era. The High Middle Ages are characterized by ceramic finds of kitchenware (pots, lids) and tableware (jugs, bottles). Construction material of that time is illustrated by fragments of bricks and iron nails. The Late Middle Ages includes ceramic kitchenware (pots, lids and lamps) and ceramic tableware (gothic cups). A counterfeit copper coin of Matthias Corvinus from the end of 15th century was found in Hlavná Street 96 and 8 coins of Matthias Corvinus were found in Mlynská Street 19. The Early Modern Era is characterized by pot-shaped vessels and bowls with horizontal strips and onion-shaped, bowl-shaped tiles and tiles with floral ornaments. A wooden construction found in Hlavná Street 96 consists of a wood beam with a channel on top, a wooden wheel fixed in the channel on the northern edge of the test pit and short sharpened wooden pegs fixing the beam. Remains of two brickworks made of quarry stone and light brown clay without mortar were documented in Mlynská Street 19. The Middle Ages horizon of Košice was partially documented on both studied parcels. Gained knowledge of wooden and stone architecture is just partial and does not deal with medieval housing of the parcels. Archaeological research of medieval parcels within modern housing development is often limited by impacts of the Modern Era; this does not allow studying all archaeological situations in complex aggregates of finds.

Fig. 1. Košice area in the Middle Ages with present-day built-up area and marked parcels. 1 - Hlavná Street 96; 2 - Mlynská Street 19.

Fig. 2. Košice. Mlynská Street 19 - yard on parcel of land with test pits and discovered architecture.

Fig. 3. Košice. Mlynská Street 19. Test pit 1. A - northern profile; B - southern profile.

Fig. 4. Košice. Mlynská Street 19. Test pit 2. Southern profile, terrain elevation.

Fig. 5. Košice. Mlynská Street 19. Test pit 1. Stone construction - southern view.

Fig. 6. Košice. Mlynská Street 19. Test pit 1.

Fig. 7. Košice. Hlavná Street 96. Test pit 1. Western profile.

Fig. 8. Košice. Hlavná Street 96. Test pit 1. Wooden construction - detail.

Fig. 9. Košice. Mlynská Street 19. Test pit 1. Find of Matthias Corvinus coins.

Pl. I. Košice. Finds and phases of the High Middle Ages. 1-7, 15, 19, 25 - Hlavná Street 96; 8-14, 16-18, 20-24, 26 - Mlynská Street 19.

Pl. II. Košice. Finds and phases of the High Middle Ages. 1, 5, 8, 9, 11, 13 - Mlynská Street 19; 2-4, 6, 7, 10-12 - Hlavná Street 96.

Pl. III. Košice. Finds and phases of the Late Middle Ages. 1-5, 7, 8, 12, 16 - Mlynská Street 19; 6, 9-11, 13-15 - Hlavná Street 96.

Pl. IV. Košice. Finds and phases of the Early New Ages. 1-4 - Mlynská Street 19; 5-11 - Hlavná Street 96. Scales: a - 1-6, 8, 9, 11; b - 7, 10.

Translated by Viera Tejbusová

ARCHEOLOGICKÉ DOKLADY VÝROBY TEHIEL NA SPIŠI

MARIÁN ČURNÝ

Slovensko, Spiš, stredovek, novovek, stavebná keramika, tehliarske pece, historiografia tehliarstva, rozmery a značkovanie tehiel, datovanie.

Slovakia, Spiš, Middle Ages, Modern Era, construction ceramics, brick kilns, historiography of brickmaking, measures and signing of bricks, dating.

ÚVOD

V poslednom období sa v súvislosti s rozvojom archeologických výskumov najmä v mestách stretávame aj na Slovensku s pojmom postmedieválna archeológia. Podobne, ako to bolo kedysi pri koncipovaní archeológie stredoveku, tento proces neobíde ani obdobie novoveku. Zvlášť vtedy, keď sú archeológovia prakticky denno-denne konfrontovaní s nálezmi z tohto obdobia. Samostatnú skupinu s osobitnou vypovedacou schopnosťou medzi nimi zaujímajú tehly a ostatná stavebná keramika. Vývoj bádania, a to nielen v tomto smere, v susediacich krajinách (Česká republika - Studies in Post-Medieval Archaeology, Rakúsko - Nearchos, Poľsko - Archeologia Okresu Nowożytnego w Karpatach Polskich atď.) poukazuje na šírku a komplexnosť možných sledovaných problematík.

V tomto príspevku sa venujem otázke archeologických dokladov tehliarskej výroby na Spiši, t. j. v rámci regiónu, ktorý je ohraničený tak územne (dnešné okresy Gelnica, Kežmarok, Levoča, Poprad, Spišská Nová Ves a Stará Ľubovňa), ako aj z hľadiska historického vývoja. Za archeologické doklady výroby tehiel považujem v prvom rade samotné tehly, t. j. finálne produkty, a pre poznanie vlastného procesu ich výroby nenahraditeľné zdroje informácií - tehliarske pece. Na základe doterajšej nesystematickej heuristiky produktov tehliarskej výroby, ktorú v rámci svojich aktivít uskutočnil Archeologický ústav SAV (AÚ SAV) - pracovisko Spišská Nová Ves a Krajský pamiatkový úrad (KPÚ) Prešov - pracovisko Levoča, a na základe súpisu, ktorý vypracoval P. Nagy (2003), možno položiť ťažisko príspevku do časového obdobia od gotiky po 20. storočie.

Predmetný prvok tohto príspevku, tehla, nepatrí iba do skupiny archeologických nálezov, ale v prvom

rade ide o osnovný stavebný materiál v stavebníctve. A ako taký tvorí celú skupinu výrobkov, ktoré možno zaradiť pod pomenovanie stavebná keramika - tehly, tvarovky, dlaždice, strešná krytina, potrubia, obkladacie dosky, architektonické články a iné. Niektoré z nich bolo možné zaregistrovať aj z viacerých archeologických výskumov či zberov na Spiši. Na základe komparácie poznatkov získavaných z archeologických nálezov s historickými zmienkami najmä pre obdobie mladšieho novoveku až 20. storočia predbežne a v hrubých rysoch ponúkam podklady vhodné na načrtnutie procesu adaptácie tehiel a ostatných tehliarskych výrobkov v stavebníctve na Spiši. No už na úvod je nutné konštatovať neuspokojivú skutočnosť, že územie Spiša, podobne ako aj iné oblasti Slovenska, je doposiaľ z hľadiska poznania výroby a výrobní tehiel zanedbanou oblasťou.

Dôležitým momentom pri charakterizovaní predmetov stavebnej keramiky je ich časové zaradenie, datovanie. Okrem prevažne nedostupných metód datovania keramiky (termoluminiscencia) sme v tomto smere odkázaní na poznatky z jej makroskopického štúdia. V rámci neho je potrebné si všímať samotnú hmotu výrobkov (materiál, prímеси), ich tvar a povrchovú úpravu, rozmery a v neposlednom rade je to pri tehlách ich značkovanie, s ktorým sa začíname ojedinele stretávať od počiatkov novoveku, t. j. od polovice 16. storočia. Súčasťou príspevku je stručný exkurz aj do týchto oblastí, čo môže byť užitočné pre ďalšie bádanie o stavebnej keramike.

Pre pochopenie existencie historickej tehliarskej výroby je potrebné oboznámiť sa s jej prvotnou a nevyhnutnou podmienkou, a tou je dostatok základných surovín - hliny, piesku, vody a dreva. Pri niektorých z nich je možný transport na miesto výroby, ale hlina, ktorej spotreba je najväčšia, musí

byť ľahko a vo veľkom množstve dostupná priamo v mieste produkcie (povrchová ťažba). Pre tieto účely sú zvlášť vhodné paleogénne, neogénne a kvartérne hliny, sprašové hliny a spraše. Používanou tehliarskou surovinou boli aj pleistocénne svahové hliny a zvetrané paleogénne bridlice. Ťažené bridlice bývajú ílovité, sivej až tmavosivej farby, s vápnitou, niekedy aj s jemne piesčitou prímiesou (*Soják 2004a*, 22). Výskyt surovín vhodných na spracovanie v tehliarstve je daný geologickou stavbou Slovenska. Musia to byť horniny, ktoré obsahujú potrebné množstvo väzných zložiek (ílových minerálov) v pomere k ostatnej hmote. Na území Slovenska sú rozmiestnené nepravidelne, čo sa odzrkadlilo aj na absencii tehelní v celých veľkých oblastiach, ako sú napríklad Kysuce, Orava, Liptov a východné Slovensko (*Antaš 1971*, 439, 440, obr. 1). Na Spiši sa vhodné tehliarske suroviny, eocénne sivomodré slienité bridlice výrazne ilitického typu, vyskytovali na ložiskách v Hornádskej a Popradskej kotline, čomu zodpovedá rozmiestnenie najvýznamnejších tehliarskych prevádzok na lokalitách Spišská Belá, Spišská Nová Ves, Spišské Podhradie, Spišský Štiavnik a Stará Ľubovňa (*Antaš 1971*, 440, 442, obr. 1: 128-132).

ARCHEOLOGICKÉ DOKLADY VÝROBY TEHIEL NA SPIŠI

Tehliarske výrobky

Tehly a ostatné tehliarske výrobky zo Spiša, získané za posledné dve desaťročia počas archeologických výskumov alebo zberom, poznám iba zo šiestnástich lokalít (Hnilčík, Kluknava, Lechnica-Červený Kláštor, Letanovce-Kláštorskó, Levoča, Markušovce, Podolíne, Smižany, Spišská Belá, Spišská Kapitula, Spišská Nová Ves, Spišské Podhradie, Spišské Vlasy, Spišský Štiavnik, Stará Ľubovňa a Žehra). Tieto výrobky však pochádzajú zo širokého časového rozpätia, cca od 14.-15. po 20. storočie, preto poskytujú iba obmedzenú možnosť základnej charakteristiky, ktorú by bolo možné využiť pri opisovaní ďalších nálezov.

Hnilčík, okr. Spišská Nová Ves

Zo zberu, ktorý na polohe Gretľa (Banské Pole) pri bani Antonka v roku 2006 uskutočnil M. Soják (AÚ SAV - pracovisko Spišská Nová Ves), pochádza tehla s rozmermi 29 x 14,2 x 6,5 cm a s negatívne zhotovenou značkou **TJ** (tab. I: 8). Tehly s týmto značením patria k najpočetnejšie sa vyskytujúcim v okresoch Spišská Nová Ves a Levoča, nakoľko sa vyrábali v spišskonovoveskej tehelni Tischler a Fabian na začiatku 20. storočia.

Kluknava, okr. Gelnica

Z archeologického výskumu miestneho kaštieľa, ktorý v roku 2008 realizoval AÚ SAV - pracovisko Spišská Nová Ves pod vedením M. Sojáka, pochádzajú tri značkované tehly. Získané boli zberom v hospodárskej časti a na nádvorí kaštieľa.

Značka **CNC (CNC)** - tehla bola vyrobená z obyčajnej železitej hliny, čím získala po výpale charakteristickú tehlovočervenú farbu. Rozmery tehly sú 29 x 14 x 5,7 cm. Tehla bola vyrobená ručne v tehliarskej forme. Na tehle sa nachádza značka zložená z troch písmen C, N a C (tab. I: 9). Písmeno N je obrátené pravdepodobne z dôvodu nepochopenia alebo nedôsledného zrkadlového zhotovenia písmen na dne tehliarskej formy, aby bola značka správne čítaná. Pri vysvetľovaní významu značky sa domnievam, že ide o skratku titulu a mena niektorého mužského príslušníka rodu Csákyovcov, ktorým kaštieľ v Kluknave patrili: C - comes (gróf), N - ?, C - Csáky. Pri písme N by mohlo snáď ísť o Jána Nepomuka Csákyho z bijacovskej vetvy Csákyovcov, ktorý nechal v rokoch 1770-1785 vystavať kaštieľ v Bijacovciach. Datovanie: 18.-19. storočie.

Značka **ET** - tehla rovnako vyrobená zo železitej hliny, avšak pomocou tehliarskeho lisu. Jej rozmery, 29 x 14 x 7 cm, sa približujú rozmerom ustáleným v roku 1883, a síce 29 x 14 x 6,5 cm (*Čurný 2006*, 54). Značka pozostáva z dvoch písmen, E a T, zhotovených pozitívne v negatívnej obdĺžnikovej kartuši. Pri značke ET ide už v poradí o druhý identický nález z územia Spiša. Táto značka je typická pre mesto Košice, kde sa takto označované tehly vyrábali. Písmená značky sú skratkou firemného názvu „Egyesült téglagyár - Zjednotené tehelne“, teda tehelní Petra Jakaba v Košiciach na Moldavskej ceste (*Čurný 2008a*, 73, 74). Datovanie: posledná tretina 19. storočia až po rok 1918.

Značka **JP** - tehla vyrobená strojovo v tehliarskom lise z obyčajnej železitej hliny. Aj jej rozmery, 29 x 14,5 x 6 cm, nasvedčujú, že bola vyrobená najskôr až po roku 1883. Značka pozostávajúca z dvoch písmen, J a P v negatívnej obdĺžnikovej kartuši, predstavuje vlastne iniciály Petra Jakaba v maďarskom podaní, a síce *Jakab Péter*. Pochádza teda rovnako z jeho košického tehliarskeho podniku, v ktorom Peter Jakab pôsobil v rokoch 1878-1898 (*Čurný 2008b*).

Lechnica-Červený kláštor, okr. Kežmarok

Zo zberu pri výkopoch pre inžinierske siete na II. nádvorí kartuziánskeho kláštora v Červenom kláštore, ktorý uskutočnili pracovníci KPÚ Prešov - pracoviska v Levoči, pochádzajú dve tehly - tvarovky. Ide o rímsové tehly, ktorých tvar je upravený

do tzv. klobúkovitého ukončenia (tab. I: 5), resp. o tehly s poloblúkovitým vykrojením (tab. I: 4). Ich rozmery (34 x 19 x 9 cm a 27 x 14 x 8,5 cm) a celkové vypracovanie svedčí o podobnosti s tehľami, ktoré sa v tom období používali v susednom Poľsku. Je pre ne charakteristické použitie ťažkej (hmotnosť viac ako 5 kg) silno železitej hliny s pieskom, tvrdý výpal, ktorý tehľám dodáva až červenofialové sfarbenie, pri rozmeroch najmä veľká hrúbka (8-10 cm) a jednoduché troj-, resp. štvornásobné kanelovanie umiestnené často iba v strede dĺžky líčnej strany tehly. Príkladom môže byť tehla z Kostola Najsvätejšej Trojice v Krosne zo 14. storočia, ktorej rozmery sú 26-26,5 x 13 x 8,5-9 cm (Čurný 2008a, 196, obr. 59). Niektoré z kláštorných budov v Červenom kláštore boli pôvodne pokryté korýtkovou strešnou krytinou pozostávajúcou z tzv. mníchov a mníšok (Nagy 2003, kat. č. 125).

Letanovce-Kláštorská, okr. Spišská Nová Ves

Z viacsezónneho archeologického výskumu kartuziánskeho kláštora na Skale útočiska v Letanovciach, ktorý sa uskutočnil pod vedením M. Slivku, pochádza väčší počet gotických prstovaných tehliel - prstoviek, ale aj dlaždíc, medzi ktorými sa vyskytli ojedinelé zdobené exempláre. Prstovky z Kláštorka boli vyrobené z ťažkej železitej hliny a dotvrda vypálené, o čom svedčí ich slinutý črep. Ich rozmery boli 24 x 11,5 x 7,2 cm (tab. I: 1-3), 25,2-26,5 x 13,2-13,7 x 5,6 cm a 27,5 x 13,4 x 6,3 cm. Nezdobené dlaždice mali rozmery 19-19,5 x (?) x 3,5-4,5 cm (Nagy 2003, 123, kat. č. 97a, 97b). Na dvoch kusoch, ktoré boli nájdené v kláštornej kaplnke sv. Margity a v jednej z mníškových ciel, sa nachádza výzdoba. V prvom prípade ide o motív pozostávajúci z piatich okrúhlych diagonálne rozmiestnených kartuší s rastlinnými vzormi (tab. I: 6). Rastlinný motív predstavuje pravdepodobne štylizovaný kvet ľalie. Rozmery: 19,5 x 19 x 3 cm. Na zlomku druhej dlaždice sa nachádza nekompletný výzdobný motív. Ide o zadné nohy štvornohého zvierata s krátkym chvostom (tab. I: 7), pričom na základe analógií z Rakúska a Nemecka ide s najväčšou pravdepodobnosťou o jeleňa (Adler 2000, 267, kat. č. 23.23; 23.24; Landgraf 1993, C1-C70). Obe zdobené dlaždice možno datovať do druhej polovice 15. storočia (Nagy/Čurný 2009, 354). Výnimočným tehliarskym výrobkom z Kláštorka je nález keramických slnečných hodín zo záveru 15. storočia. Predstavuje ich pozdĺžna doska s rozmermi 22,7 x 18,7 x 3,8 cm, na líčnej strane ktorej sa nachádza pred vypálením vyrytý ciferník a dva kruhové otvory slúžiace jednak na zavesenie a jednak na stylus - na nastoknutie tieňového kolíka (Slivka 1987, 181-188).

Levoča, okr. Levoča

Zo záchranného archeologického výskumu v meštianskom dome na Kláštorskej ulici 35, ktorý sa uskutočnil pod vedením G. Lukáča (KPÚ Prešov - pracovisko Levoča), pochádza dlaždica s rozmermi 24,5-25 x 23,5-24 x 5-5,5 cm, vyrobená z obyčajnej železitej hliny (Nagy 2003, 123). Na líčnej strane sa nachádza negatívne zhotovená kartuša v tvare srdca, v ktorej sú umiestnené písmená CL (tab. II: 1). Tie možno vysvetliť ako iniciály mesta Levoče - *Civitas Leutschoviensis*. Dlaždica pochádza z 19. storočia (Čurný 2008a, 232). Zo zberu v Kostole sv. Jakuba pochádza prstovaná gotická tehla s rozmermi 29 x 3 x 8 cm (Nagy 2003, 113, kat. č. 67). Archeologickým výskumom, ktorý sa uskutočnil pri mestskom opevnení na južnej strane mesta opäť pod vedením G. Lukáča, sa podarilo získať niekoľko torzovito zachovaných exemplárov korýtkovej strešnej krytiny - mníšok, s rozmermi 39 x 16-20 x 1,4-2,2 cm (Nagy 2003, kat. č. 132, 133). V roku 1983 sa pracovníkom AÚ SAV - pracoviska v Spišskej Novej Vsi pod vedením F. Javorského podarilo na polohe Červená chyžka preskúmať tehliarsku pec zo 16.-17. storočia, čomu v rámci príspevku venujem osobitný priestor.

Markušovce, okr. Spišská Nová Ves

V roku 2006 realizoval AÚ SAV v Nitre pod vedením M. Bielicha archeologický výskum na hrade v Markušovciach, ktorý bol zameraný na preskúmanie severovýchodného objektu hradného areálu (Bielich 2008; Bóna et al. 2008). Z výskumu pochádza malý súbor tehliel, pre ktoré je typické použitie silno železitej hliny s prídavkom ostriava, piesku. V miestnosti 3 severovýchodného objektu hradu bola sondou 3 odkrytá dlažka z dlaždíc s rozmermi 27 x 27,5 x 5 cm (tab. II: 2). Nachádzala sa pod úrovňou kachľovej pece pravdepodobne z 19. storočia a nad kontextom 11, čo pre jej datovanie napovedá, že vznikla v rozmedzí polovice 16. až 19. storočia. Sondou 3 boli odkryté tri dlažky. Na najmladšej, pravdepodobne z 19.-20. storočia, bola postavená dokumentovaná chlebová pec, pod ktorou sa nachádzala deštrukcia barokovej kachľovej pece. Táto deštrukcia ležala na dlažke zloženej z tehliel s rozmermi 21,2-22 x 15,6-16,5 x 5-5,8 cm (tab. II: 5, 6). Neznačkové tehly dlaždicovitého formátu, s dosiaľ na viacerých lokalitách dokumentovanými rozmermi 22-25 x 15-16 x 4,7-5,7 cm, predstavujú tzv. ploché renesančné tehly. S tehľami tohto charakteru a rozmerov sa relatívne často stretávame napríklad v Bratislave (Cheben/Bielich/Čurný 2007, 164, tab. 7: 6), Pezinku, Holiciach (Hanus et al. 2008, obr. 14: 3, 4), na Oponickom hrade (Čurný 2008a, tab. 182: 2163, 2164), ale aj v Košiciach (Nagy 2003, 116, kat. č. 78) a na ďalších lokalitách (Nagy/Čurný 2009, obr. 5d). Pri ich datovaní sa prikláňam k zaradeniu do 17. storočia,

pričom používanie tohto rozmeru nie je vylúčené ani v 16. storočí. Pod dlážkou 2 bola zistená ďalšia tehlová dlážka, ktorá bola zložená z tehliel s rozmermi 22,3-24,5 x 9,8-11,5 x 5,5-6,3 cm (tab. II: 8, 9). Tieto tehly boli vypálené až do sklovitá, v dôsledku čoho nadobudli hnedofialovú farbu. Zaraďujem ich do obdobia gotiky. Zo zberu v areáli hradu pochádza ručne robená tehla s rozmermi 26 x 15,2-15,4 x 5,1-5,4 cm (tab. II: 7) a zlomky ďalších dvoch tehliel, na ktorých sú negatívne značky **TJ** a **M**. Práve stvárnenie značiek napovedá, že tieto tehly mohli byť vyrobené najskôr až v závere 19. storočia, prípadne v priebehu prvých dekád 20. storočia v niektorej z mechanizovaných tehelní v okolí Markušoviec (Čurný 2006, 55). Pri značke **M** (tab. III: 5) možno pravdepodobne predpokladať spojitost s menom *Mariássy*. V roku 1998 bol pod vedením F. Javorského z pracoviska AÚ SAV v Spišskej Novej Vsi skúmaný interiér Kostola sv. Michala v Markušovciach (Javorský 2000, 101). Archeologickým výskumom sa okrem iného objavila dlažba z keramických dlaždíc s rovným profilom, s rozmermi 19-20 x 18,5-19 x 2,7-4 cm (tab. III: 1-4), ktorá pochádza zo 14. storočia (Nagy/Čurný 2009, obr. 3b).

Podolíneec, okr. Stará Ľubovňa

V roku 2008 uskutočnil AÚ SAV - pracovisko Spišská Nová Ves pod vedením M. Sojája archeologický výskum v Podolíneci na Mariánskom nám. 29 - na parcele č. 601 s meštianskym domom v severovýchodnej časti jeho historického jadra. Z výskumu pochádza jedna značkovaná tehla, ktorá bola vyrobená z obyčajnej železitej hliny s pieskom, vyformovaná v tehliarskom lise a dotvrda vypálená, čím získala červenobordovú farbu. Na základe veľmi tvrdého výpalu je možné predpokladať vypálenie v kruhovkovej tehliarskej peci. Značku predstavujú písmená **UJ** vsunuté do seba a negatívne stvárnené (tab. III: 6). Rozmery tehly 30,5 x 14,7 x 6,3 cm nenasvedčujú, že jej výrobcovia by sa pridržovali ustálenej normy 29 x 14 x 6,5 cm, ktorá bola ustanovená v roku 1883. To by nebolo ničím výnimočné, nakoľko sa tento predpis dostával do praxe pomaly, navyše existovalo od neho niekoľko výnimiek, aké poznáme z konca 19. storočia napríklad z maďarského Györu (Lövei 2002, 229, pozn. 80). Výklad značky je zatiaľ neznámy, no pravdepodobne ide o iniciály mena majiteľa tehelne. Datovanie: prvá polovica 20. storočia (Čurný 2008c).

Smižany, okr. Spišská Nová Ves

Zo Smižian sú doposiaľ evidované tehly z dvoch polôh. Získané boli počas terénnych aktivít AÚ SAV - pracoviska v Spišskej Novej Vsi v rokoch 2007 a 2008 na polohe nad ľavým brehom potoka

Hlinica pod juhovýchodným úpäťm Smižianskeho lesa a na polohe Kvašné Lúky. Ide o tri nekompletné značkované tehly typu povalovka, resp. pôjdovka, so zachovanými rozmermi 27 x >21,5 x 5,5-6 cm. Tehly boli vyrobené ručne, v drevenej alebo plechovej forme, z obyčajnej železitej hliny, ktorá výpalom získala charakteristickú červenú farbu. Ako plnivo hlinenej masy bol použitý nepreosievavý piesok. Rovnomernosť slinutia črepu tehliel indikuje výpal vo vyspelejšej tehliarskej peci (napr. Hoffmannova kruhovka). Na tehách sa zachovali dve nekompletné pozitívne, teda vystupujúco zhotovené značky rozložené v dvoch riadkoch. Pri prvej z nich je v spodnom riadku uvedený letopočet **1904**, v ktorom sú medzi číslami 9 a 0 vložené prekrížené banické(?) kladivká. V hornom riadku sa zachovali iba torzá písmen, pri ktorých sa možno domnievať, že ide o **P** alebo **T** a **O** (tab. III: 7, 8; Čurný 2008d). Druhá značka pozostáva z písmen ...**TAR**...**GLO** (tab. III: 9; Čurný 2008e). S najväčšou pravdepodobnosťou ide buď o časť firemného názvu tehelne, alebo o iniciály mena majiteľa, resp. nájomcu tehelne. Kladivká používané v značkách na tehách sú doposiaľ známe iba zo stredoslovenskej banskej oblasti (Banská Hodruša-Jalšová, Banská Štiavnica, Kozelník, Nová Dedina, Pukanec, Štiavnické Bane, Vyhne, Žarnovica), kde ich možno datovať od 18. po 20. storočie (Šteffek 2007, 128; 2008, obr. na str. 159; www.laterarius.eu). Povalové tehly sa používali na dláždenie podkrovných priestorov a vyskytujú sa v nálezoch tak z mestského (Bratislava, Nitra, Nové Mesto nad Váhom), ako aj z vidieckeho prostredia (Lukáčovce pri Nitre, Markušovce). Každopádne však súvisia s aplikáciou protipožiarnych opatrení, ktoré sa začali vo výraznejšej miere uplatňovať od druhej polovice 18. storočia, v praxi však aj omnoho neskôr.

Spišská Belá, okr. Kežmarok

Z archeologického výskumu na námestí v Spišskej Belej, ktorý v roku 2008 pod vedením M. Sojája realizoval AÚ SAV - pracovisko Spišská Nová Ves, pochádza súbor šiestich značkovaných tehliel, niektoré z nich sa dochovali iba v zlomkoch. Z muriva dokumentovanej kanalizácie pochádzajú dve tehly so značkou v tvare zrkadlovo obráteného a pozitívne stvárneného čísla **1** a negatívne stvárneného útvaru v tvare písmena **O**. Rozmery týchto tehliel, t. j. 29,5 x 15 x 6,7 cm a 30 x 14,5-14,8 x 6,5 cm, nepodliehajú norme z roku 1883. Podľa stôp po tehliarskej stieračke na rubovej strane oboch tehliel je evidentné, že boli vyrobené ručne v tehliarskej forme. Pri zhotovení značky **1** došlo k chybe, a síce k nepochopeniu potreby zrkadlového premietnutia jej negatívu na dne tehliarskej formy, čím sa dospelo k opačnému efektu (tab. IV: 1). Aj negatívne

vyhotovený útvar v tvare písmena O možno považovať za tehliarsku značku, avšak v hrubej mase hliny nedokonale odtlačenú a tým aj nečitateľnú (tab. IV: 2). Pri číslovkách vo funkcii tehliarskych značiek predpokladám, že mohli slúžiť na označovanie jednotlivých vsádzok tehiel pripravených na výpal. Ten sa mohol diať najmä v neperiodických tehliarskych peciach typu kruhovka. Obidve tehly datujem na koniec 19. storočia až do prvej polovice 20. storočia. Na štyroch odobratých zlomkoch tehiel zo zášypových vrstiev na skúmanom námestí sa dochovali dve značky: **VIII** (tab. IV: 4, 6) a **XII**? (tab. IV: 3, 5). Obidve sú stvárnené negatívne a sú umiestnené v rovnako negatívnych kartušiach obdĺžnikového tvaru. Tehly boli vyrobené z obyčajnej železitej hliny s pieskom, pričom vo výrobe niekoľkých z nich sa uplatnila aj tehlová drvina. Na ich výrobu bol použitý mechanizovaný tehliarsky lis. Čo sa týka ich rozmerov (29,5 x 14 x 6-6,5 cm), je tu badať príklon k normalizovaným rozmerom z roku 1883. Menšie odchýlky v rozmeroch súvisia so zmršťovaním hmoty tehiel pri sušení a výpale. Výklad značiek je rovnako neznámy. Zatiaľ možno iba polemizovať o tom, či rímskymi číslami neboli označené jednotlivé vypalované vsádzky tehiel, teda podobne, ako to bolo v predchádzajúcom prípade. Protiargumentom je však ich umiestnenie v kartušiach. Datovanie: koniec 19. až prvá polovica 20. storočia (Čurný 2008c).

Spišská Kapitula, okr. Levoča

Jedným z významných prejavov vysokej úrovne a vyspelosti gotického staviteľstva na Slovensku je použitie glazovanej strešnej krytiny. Pochádza z pôvodného gotického krovu nad pohrebňou kaplnkou Zápoľských v Katedrále sv. Martina v Spišskej Kapitule, ktorá bola vystavaná v rokoch 1488-1493 a odkiaľ niekoľko reprezentatívnych exemplárov zachránili pracovníci KPÚ Prešov. Ide o keramické škridly so zaobleným ukončením so segmentom, resp. úkosom, tzv. bobrovky, ktorých spravidla spodná tretina je pokrytá transparentnou glazúrou žltej alebo zelenej farby (tab. V: 1-4). Ich rozmery sú 33,5-34,3 x 18,2-19 x 1,6-2 cm. Táto krytina bola vyformovaná v tehliarskej forme bez dna, o čom svedčí zdrsnený povrch lícnej strany od podsypu a stopy po stieračke na rubovej strane, na ktorú bol dodatočne pripevnený ručne formovaný nos. Nos má tvar poloblúkovitého háku, resp. v jednom prípade má kvadratický tvar (Nagy 2003, kat. č. 126). Zdrsnená strana škridiel je prekrytá glazúrou. Medzi škridlami sa vyskytli aj exempláre s rozmermi 34,3 x 18,7 x 1,7-2 cm a 33,5 x 18,2 x 1,6-2 cm (Čurný 2008a, tab. 204: 2383; 205: 2389), ktoré majú glazované až dve tretiny plochy lícnej strany a ich háky,

odtlačené vo forme, majú hranatý obdĺžnikový tvar. O týchto kusoch predpokladám, že sa na konštrukciu strechy dostali dodatočne, pri niektorej z neskorších, pravdepodobne novovekých opráv. Uvedená glazovaná plochá strešná krytina musela byť mimoriadne nákladná a predstavovala zákazku špičkovej kvality svojej doby (Čurný 2008a, 207). V Uhorsku je z obdobia stredoveku glazovaná strešná krytina známa iba z kráľovského paláca v Bude, kde ju ešte v roku 1663 zaznamenal turecký cestovateľ Cselebi Evlija (Végh 1994).

Spišská Nová Ves, okr. Spišská Nová Ves

V roku 2003 uskutočnilo pracovisko AÚ SAV v Spišskej Novej Vsi záchranný archeologický výskum na nádvorí farského Kostola Nanebovzatia Panny Márie. Tesne pred západným okrajom kostola, bezprostredne pred hlavným vstupom a vežou bola preskúmaná krypta z obdobia novoveku (Soják 2004b, 341, 342). Jej vnútorné priečky boli vybudované z tehiel s pozitívne stvárnenými značkami zloženými z písmen **IS** (21 x 15,5 x 5,5-6 cm - tab. VI: 3), **CE** (v ligatúre; 27 x 14,5-15 x 6 cm - tab. VI: 1) a v tvare **srdca** (21,5 x 15,6-16 x 5,7-5,9 cm - tab. VI: 4). Tehly mali nerovnaké rozmery, ktoré oscilovali v rozmedzí od 1 do 2 cm. Krypta bola vybudovaná zrejme už v 17. storočí, tehlové priečky v jej vnútri (mladšia stavebná etapa) pochádzajú z druhej polovice 18. storočia (Soják 2004b, 342). V roku 2008 počas archeologického výskumu v Spišskej Novej Vsi na Radlinského ceste sa vo výkope pre optický kábel našla kompletná tehla s rozmermi 29,5 x 15 x 6,5 cm a s pozitívne vyhotovenou značkou **ET** v negatívnej obdĺžnikovej kartuši (tab. IV: 7; Čurný 2008f). Podobne ako v prípade nálezu rovnako značenej tehly z kaštiela v Kluknave, ide o výrobok Zjednotených tehelní (*Egyesült téglagyár*) majiteľa Petra Jakaba v Košiciach na Moldavskej ceste (Duchon 2007, 10), odkiaľ sa na Spiš dostala s najväčšou pravdepodobnosťou železničným transportom. V roku 2009 počas archeologického výskumu na parcele s objektom spišskonovoveskej konzervárne zozbieral M. Soják pri jeho asanácii značkové tehly z konca 19. a začiatku 20. storočia. Tehlu s rozmermi 28,5-29 x 14,2 x 6,5 cm a s negatívnu značkou **TJ** (tab. IV: 10) a tehlu s rozmermi 28 x 13,5 x 5,8-6 cm a s pozitívnu značkou **Sch** v obdĺžnikovej kartuši (tab. IV: 9). Ďalšia tehla, s rozmermi 28,5 x 14 x 6-6,3 cm, bola opatrená číslicami **378**, ktoré boli vyryté do ešte vlhkého výrobku pred vypálením (tab. IV: 8).

Spišské Podhradie, okr. Levoča

Z prieskumu M. Furmana (KPÚ Žilina), uskutočneného v širšom okolí historického jadra Spišského

Podhradia v rokoch 2008-2009, pochádzajú nálezy značkovaných a nepálených tehliel. Miestom nálezu je starší jednopodlažný dom s kamennými obvodovými stenami a vnútornými priečkami z pálených a nepálených tehliel. Pálené tehly, s rozmermi 27,5-28 x 13,5-14,5 x 6,7-7 cm, boli opatrené negatívne vyhotovenou značkou **SKS** (tab. VI: 2). Tehly boli vyrobené strojovo z obyčajnej železitej hliny s pieskom a boli dotvrda vypálené. Datovanie: záver 19. až prvá polovica 20. storočia. Výklad značky je predbežne neznámy. Nepálená tehla má rozmery 31-31,5 x 17,5 x 14,5-15 cm (tab. VI: 7, 8). Je vyrobená z menej železitej svetlohnedej hliny s kamienkami, do ktorej bol na odľahčenie dôkladne vmiešaný organický materiál - stonky a listy rastlín. Vďaka záznamom z etnografie pomerne podrobne poznáme výrobu nepálených tehliel, a to hlavne z oblasti Záhoria. Tam vyrábané nepálené tehly sa triedili na tzv. osminy, deviny, dvanástky a pätnástky (Mruškovič 1975, 73-75) - vždy podľa výšky (hrúbky). Prezentovaná tehla zo Spišského Podhradia, ktorú možno datovať do 19. až do prvej polovice 20. storočia, predstavuje zrejme jednu z tehliel „pätnástok“.

Spišské Vlchy, okr. Spišská Nová Ves

V pôvodnom meštianskom dome na Námestí SNP 18 v Spišských Vlachoch našiel G. Lukáč (KPÚ Prešov - pracovisko Levoča) kompletný exemplár plochej strešnej krytiny s polooblúkovitým zakončením bez úkosu, tzv. bobrovku. Na jej lícnej strane sa nachádzajú stopy po hladení. Nos má tvar poloblúka a jeho výška je 3 cm. Rozmery: 32,5 x 15 x 1 cm (Nagy 2003, kat. č. 131). Datovanie nie je konečné, no na základe toho, že nos je odtlačený do formy, sa prikláňam k zaradeniu predmetného exemplára do novoveku.

Spišský Štiavnik, okr. Poprad

Z povrchového prieskumu, ktorý na mieste zaniknutého cisterciátskeho kláštora v Spišskom Štiavniku uskutočnil G. Lukáč (KPÚ Prešov - pracovisko Levoča), pochádza dokonale hranolovitá tehla s rozmermi 27,5 x 15 x 6 cm. Na jej lícnej strane sa nachádza nevýrazná a slabo čitateľná pozitívne vyhotovená tehliarska značka v tvare zdvojenej kružnice, so špicmi uprostred vnútornej kružnice (Nagy 2003, 110, kat. č. 58). Tehla pochádza pravdepodobne z obdobia novoveku.

Stará Lubovňa, okr. Stará Lubovňa

Zo zberov uskutočnených P. Glosom (KPÚ Prešov) na Lubovnianskom hrade pochádza niekoľko stredovekých a novovekých tehliel. Pravdepodobne

s gotickou stavebnou fázou na konci 13. až začiatku 14. storočia možno spojiť ojedinelý nález prstovanej tehly s rozmermi ? x 14 x 8,5 cm (Nagy 2003, 111, kat. č. 65). Z renesančnej prestavby hradu, ktorá sa realizovala v rokoch 1553-1556, pochádzajú dve dokonale hranolovité tehly s rozmermi 28,5 x 14,5 x 8,5 cm (Nagy 2003, 114, kat. č. 72).

Žehra, okr. Spišská Nová Ves

Zo Spišského hradu, s jedným z najrozsiahlejších opevnených areálov v strednej Európe, ktorého počiatky je potrebné hľadať na prelome 11. a 12. storočia, pochádza viacero nálezov stavebnej keramiky. Na románskom predhradí hradu bola nájdená stredoveká tehla s rozmermi 28 x 15,5 x 8 cm (Nagy 2003, kat. č. 59). Zo sekundárnej polohy v románskom paláci pochádzajú tri gotické prstované tehly s rozmermi 30 x 12,3-13,5 x 7,5 cm (Nagy 2003, kat. č. 64, 68). Z tej istej nálezovej situácie pochádzajú aj rovnako datované zlomky štyroch dlaždíc s rozmermi 23 x 18-18,5 x 3,5-4,5 cm. Po ich podrobnejšom štúdiu mohol P. Nagy konštatovať, že štruktúra použitej hliny je jemná a bez viditeľných prímiesí a že ich lícna strana bola povrchovo upravená tzv. metličkovaním (Nagy 2003, 126, kat. č. 98, 106, 107). Archeologickým výskumom, uskutočneným pod vedením M. Sojáka (AÚ SAV - pracovisko Spišská Nová Ves) a A. Karabinoša (KPÚ Košice - pracovisko Spišská Nová Ves so sídlom v Levoči) v Kostole sv. Ducha v roku 2006, sa v sondách I, II, VI/06 prišlo na podlahu z neskorogotických pálených dlaždíc (Chalupecký/Soják/Karabinoš 2007, 10, 11; Soják 2008, 155) s rozmermi 20 x 19 x 3,2 cm. Dlaždice mali rovný profil a rubovú stranu zdrsnenú od podsypu pieskom (tab. VI: 5, 6).

Tehliarske pece

Najpočetnejšími archeologickými prameňmi k tehliarskej výrobe sú v prvom rade samotné tehliarske výrobky a, samozrejme, aj tehliarske pece - výnimočne sa zachovávajúce zariadenia na finalizáciu pracovného postupu výroby tehliel. Za posledné roky bolo možné vyhodnotiť archeologické nálezy tehliarskych pecí z Chotína (15. stor.; Čurný/Romsauer 2009) a z Iže (19.-20. stor.; Čurný/Hanuliak/Kuzma 2008), okrem ktorých je zo Slovenska známa aj tehliarska pec z Bratislavy (14. stor.; Baxa 1978, 33). Pri tehliarskych peciach možno rozlíšiť, či ide o pece s dočasnou konštrukciou (miliere), alebo o pece so stabilnou konštrukciou (žiarovkové). Kým miliere sú archeologicky iba minimálne postrehnuteľné, pri žiarovkových peciach ide v zásade o analogicky sa vyskytujúcu konštrukciu pozostávajúcu z murovanej alebo v teréne vyhlúbenej vypaľovacej

komory, v spodnej časti členenej dvomi až piatimi zaklenutými vypaľovacími kanálmi. Na území Spiša boli v minulosti vďaka terénnym aktivitám F. Javorského archeologicky zdokumentované dve tehliarske pece - v Levoči a Kamienke. V nasledujúcom texte uvádzam stručný pohľad na ich konštrukciu, kapacitu, spôsob prevádzky, datovanie a historické súvislosti spojené s ich existenciou.

Levoča, okr. Levoča

Vznik tehelne v Levoči súvisí s opatreniami mestskej rady po zničujúcom požiari v roku 1550. V tom roku dovedol Peter Faygel do Levoče kráľovského kamenára a murára Jakuba, ktorý požiadal mestskú radu, aby mu poskytla drevo a prideliť miesto na postavenie tehelne, v ktorej bude vyrábať podlhovasté a štvorcové tehly, 1000 kusov pod 1 zl. 50 d. Jeho žiadosti sa vyhovel, preto je možné predpokladať, že tehelnú založil (*Slivka 1980, 27, pozn. 13*). Záchranným archeologickým výskumom pod vedením F. Javorského v roku 1983 sa túto tehelnú podarilo identifikovať na polohe Červená chyžka, na JJV okraji intravilánu Levoče (*Javorský 1984, 100*). Produkcia tehelne bola určená pre potreby mesta, čomu by mohla zodpovedať aj jej kapacita. Na základe zdokumentovaných rozmerov vypaľovacej komory pece (vonkajší obvod: 9,9-10,4 x 8,3-8,5 m, vnútorný obvod: 7-7,1 x 6-6,1 m; tab. VII: A) a odhadnutej výške jej vypaľovacej komory (3 m) by sa pri priemerných rozmeroch tehiel 26,2 x 13,4 x 6 cm (tab. II: 3, 4) mohlo vypáliť v peci naraz okolo 60 500 až 60 700 tehiel. Obvodové steny vypaľovacej komory boli kamenné a z vnútornej strany obmurované tehľami (tab. VII: B). Samotná komora pece bola pri základni rozdelená pomocou troch tehlových múrikov na štyri, pôvodne prerušované zaklenuté vykurovacie kanály ústiace v čelnej stene pece (tab. VII: C). Vykurovacia komora pece bola zrejme tiež zaklenutá a splodiny z horenia boli odvádzané pomocou komína, čomu nasvedčuje zosilnenie základu severnej obvodovej steny pece. Bočné steny vypaľovacej komory pece boli s vysokou pravdepodobnosťou prelomené dvomi, v rôznych výškach sa nachádzajúcimi obslužnými otvormi slúžiacimi na závoz a vývoz vsádzok tehiel. Pri peci je potrebné ešte predpokladať predpeknú jamu, obsluhovací priestor, avšak vzhľadom na charakter výskumu sa bádanie muselo obmedziť iba na preskúmanie samotného telesa pece (tab. VII: D, E). Podobný typ pece je z európskeho prostredia známy od 16.-17. storočia. Zánik pece možno určiť na základe archeologickej situácie a nálezov z deštrukcie vo vnútri telesa pece a rovnako napovedajúce sú v tomto zmysle aj písomné pramene. Nález denára Leopolda I. z roku 1694 z ohniska v deštrukcii pece

korešponduje s poslednou písomnou zmienkou o tehliarovi v daňových súpisoch mesta Levoča z roku 1696. Niekedy po tomto roku bola výroba v peci natrvalo prerušená a jej torzo sa časom začalo používať na iné účely (*Čurný/Javorský, v tlači*).

Kamienka, okr. Stará Ľubovňa

V roku 1984 sa F. Javorskému podarilo v chotári dnešnej Kamienky lokalizovať zaniknutú stredovekú dedinu Petri villa (Petersdorf) na polohe Petroviany, ktorá sa nachádza asi 1 km severne od obce, po oboch stranách cesty do Stráňan a Veľkého Lipníka v doline miestneho potoka Kamienka. Lokalita je vymedzená trojuholníkom z kót 627,6 na severe, 646,2 na juhozápade a 655,3 na východe a prechádza ňou stará poľná cesta vedúca na sever ku korytu potoka Riečka. Archeologický výskum sa tu uskutočnil formou terénnych obhliadok počas rozsiahlych meliorizácií polí. V profiloch melioračných rýh sa podarilo identifikovať niekoľko zahľbených sídliskových objektov s vrstvami uhlíkov a popola. Na základe nepočetného črepového materiálu ich bolo možné datovať do 14.-16. storočia. Zistené objekty súvisia so zaniknutou dedinou Petri villa. Priamo na lokalite sa koncom 19. storočia nachádzala tehelná. Svedčí o tom rozsiahla exploatacia hliny, ktorá zničila stredoveký horizont lokality, a stopy po vypaľovaní tehiel, zistené na dvoch miestach. Stopy po pálení tehiel dovoľujú predpokladať, že tehly sa pálili v peciach bez stabilnej konštrukcie - v milieroch. Miliere stáli na dvoch miestach, na ktorých sa zistila až 30 cm hrubá vrstva drobných úlomkov tehiel, a kde bolo aj podložie silne prepálené. V blízkosti týchto pecí boli nejaké stavby kolovej konštrukcie, z ktorých sa našli časti kolov v jamách. Môžeme sa domnievať, že išlo o sušiarne tehiel, ktoré sa obyčajne nachádzali v tesnej blízkosti miliera, kam sa prevážali na fúrikoch. Bližšie údaje o rozmeroch zistených estrichov milierov a napríklad o defektných výrobkoch z vypaľovania autor výskumu *F. Javorský (1985)* neuvádza. Na datovanie zistených milierov v Kamienke nemáme k dispozícii žiadne informácie okrem zistenia F. Javorského, že tehelná pochádza z konca 19. storočia. Prihovárali by sa za to aj časti nevyhnutých drevených kolov, ktorých zvyšky v kolových jamách F. Javorský opísal. Životnosť takýchto drevených konštrukcií mohla byť maximálne niekoľko generácií. K problematike identifikácie milierových tehliarskych pecí je ešte potrebné podotknúť, že ich archeologické doklady bývajú niekedy sporné, nakoľko sa po nich dochovávali iba vypálené dná. Doposiaľ boli archeologicky preskúmané iba v moravskej Mohelnici, kde sú datované do neskorého stredoveku (*Goš 1978, 207*).

HISTORICKÉ DOKLADY VÝROBY TEHIEL NA SPIŠI

Prvými historickými prameňmi zmieňujúcimi sa aj o tehliarstve na Spiši začíname disponovať až pre obdobie mladšieho novoveku. Avšak, či už ide o písomné, kartografické pramene, či o pramene inej povahy, informácie, ktoré je z nich možné čerpať, sú pomerne lakonické. Tento stav je však viac-menej podobný aj v ostatných častiach našej krajiny, čo súvisí s celkovým postavením tehliarstva. Tehliarstvo patrilo k tzv. čiernym remeslám, ako bolo napríklad dechtárstvo, vápenníctvo, uhliarstvo a výroba potaše. Pri týchto remeslách sa nevyžadovala väčšia miera jeho organizovania. Všetky ostatné remeslá sa hlavne z ekonomických a obranných dôvodov združovali v cechoch, ktoré boli zárukou nedotknuteľnosti ich záujmov. Cech tehliarov v Uhorsku nikdy nevznikol (*Houdek 1943*, 35). Zovšeobecne možno povedať, že spoločenský status tehliarov nebol vysoký. Vykonávali ťažkú prácu, ktorá nebola najlepšie odmenená. Zvykom bolo, že spolu s tehliarom pracovala celá jeho rodina a takéto tehliarske rodiny často putovali za svojou prácou. Okrem usadených tehliarov, pracujúcich napríklad v službách mesta alebo ako poddaní u šľachtica, existovala aj početná skupina tehliarov odkázaných na dopyt po ich službách. Takíto tehliari a ich rodiny zrejme nevzbudzovali u domáceho obyvateľstva ani rešpekt, ani úctu, skôr naopak. Nazdávam sa, že tehliarski remeselníci sa pohybovali až na okraji spoločnosti (*Čurný 2008a*, 117-119). Ďalším momentom, ktorý spôsobil absenciu zmienok o tehliarstve a tehliaroch v širšom spoločenskom rámci, a to tak v mestách, ako aj na vidieku, je dlhodobé prežívanie nepálených a iných lacnejších nehorľavých materiálov v dobovom staviteľstve. Tento stav sa v Uhorsku začal meniť až postupne, s nástupom osvietenstva. V prípade oblasti Spiša ho môžeme dokumentovať na príklade nariadenia Spišskej stolice o stavaní domov z roku 1789. Z dôvodu častých a ničivých požiarov sa ním prikazuje pri výstavbe obytných a hospodárskych objektov používať kameň a pálené alebo nepálené, ale dobre vysušené tehly (*Horváth 1955*, 116-118). Od konca 18. storočia zaznamenávame najmarkantnejší nárast zakladania tehelní v súvislosti s tereziánskymi stavebnými nariadeniami, ktoré pri stavbách príbytkov odporúčali používať hlinu a šetriť lesy (*Kovačevičová 1987*, 94). Preto v oblastiach s potrebnými surovinovými zdrojmi a odbytom bola podľa písomných prameňov už krátko nato zachytená existencia produkujúcich tehelní. Ako už bolo naznačené, na Spiši tento trend v stavebníctve začal najprv v mestách, na vidiek sa dostával až postupne a oneskorene.

Z celoslovenského hľadiska jedinečné a významné informácie o podmienkach tehliarskej výroby na prelome 18. a 19. storočia na príklade hospodárskych účtov tehelne v Smolníku a Smolníckej Hute publikoval J. Surovec zo Štátneho ústredného banského archívu v Banskej Štiavnici (*Surovec 2008*). Ich stručné zhrnutie umožňuje preniknúť do historiografie spišského tehliarstva a takto vykresliť jeho pomerne plastický obraz. Tehelňa v Smolníku bola založená v roku 1787 ako erárna tehelňa s murovanou pecou a šopou, s rozpočtom na stavbu 403 zl. 13¼ gr. Jej produkty boli určené na výstavbu banského domu, pivovaru a sýpky. Plat tehliara bol 90 gr. za 1000 vyrobených tehiel. Na jednu vsádzku sa v peci vypálilo 25 tisíc tehiel. Od počiatku tehliarskej výroby v Smolníku tehelňa zápasila s nedostatkom kvalitnej hliny. V zachovaných záznamoch za účtovný rok 1790/1791 sa uvádzajú výdavky za nakopanie hliny pre budúci rok, palivové drevo a nákup 12 grací a 12 čakanov, ktoré činili 40 zl. Podľa výkazu za obdobie rokov 1793-1797 sa v smolníckej tehelni vyrobilo 391 180 tehiel, pričom výrobná cena 1000 tehiel bola 4 zl. 28 gr., podľa čoho bola uznaná opodstatnenosť predajnej ceny 4 zl. 30 gr. na určitú dobu. V roku 1800 bola tehelňa premiestnená do Smolníckej Huty, kde sa na polohe Landstrasse nachádzala kvalitnejšia hlina. Od roku 1801 bola stanovená výrobná cena za 1000 tehiel na 5 zl. 10 gr. Výpal v peci v tom období trval 12 dní a 7 nocí, pričom sa na vypálenie tisíc kusov tehiel počítalo so spotrebou jednej siah naštiepaného dreva. V tom istom roku bola stanovená cena za predaj 1000 kusov tehiel na 5 zl. 45 gr. pre erárne závody a na 6 zl. pre súkromníkov. Tehelňa aj naďalej produkovala málo kvalitné tehly, o čom svedčia viaceré odporúčania, aby sa do tehliarskej hmoty nepridával piesok obsahujúci vitriol (kyselinu sírovú). V roku 1814 sa zvýšila predajná cena 1000 kusov tehiel z 8 zl. na 10 zl. kvôli zvýšeným výrobným nákladom. Medzi ne sa rátal plat tehliara a výdavky na nakopanie hliny a dovoz piesku. V roku 1815 sa predajná cena zvýšila na 12 zl., nakoľko výrobné náklady boli 11 zl. 30½ gr. O rok na to bola dokončená stavba novej tehliarskej pece. Erárna tehelňa až v roku 1822 začala vykazovať zisk 21 zl. 33¼ gr. Po prerátaní rozdielov v nákladoch na prevádzku tehelne a zistení ložiska kvalitnejšej hliny sa v roku 1825 rozhodlo, že tehelňu presťahujú na hlinisko k hute na výrobu kyseliny sírovej v Smolníckej Hute. Z neskoršieho obdobia (1827, 1834) sa k existencii erárnej tehelne viažu zmienky o dodaní nevyhnutne potrebných foriem na tehly v sume 6 zl., o prijatí Jána Prestla z Nižného Medzeva na miesto tehliara za mzdu 3 zl. za 1000 kusov tehiel (neskôr 3 zl. 15 gr.), o nutnosti opraviť strechu na tehliarskej šope a zaobstaráť potrebné náradie na prácu, o početných krádežiach tehiel v tehelni, aj o živelných pohromách, ktoré zničili väčšie množstvá vyhotove-

Tabela 1. Tehelne na Spiši podľa súpisu z roku 1892 (*Jekelfalussy 1892*).

Obec	Maďarský názov	Okres	Župa	Názov tehelne / majiteľ
Bušovce	Busócz	KK	Spiš	Schindler Károly a Józef
Domaňovce	Domán	LE	Šariš	Wieland Arthur
Jablonov	Almás	LE	Spiš	Szepesi püspöki uradalom (Spišský biskupský úrad)
Krompachy	Krompach	SN	Spiš	Krompach város (Mesto Krompachy)
Markušovce	Márkus-Csépfalu	SN	Spiš	Propper Sándor
Nálepkovo	Merény	GL	Spiš	Merény város (Mesto Nálepkovo)
Poprad	Poprád	PP	Spiš	Strampf G. A.
Poprad - Matejovce	Mateócz	PP	Spiš	Mateócz város (Mesto Matejovce)
Poprad - Veľká	Felka	PP	Spiš	Vdova Fábry Amália, Krampacher E. M. synovia
Smižany	Szepes-Sümeg	SN	Spiš	Kula György, Puhala János
Smolník	Szmolnok	GL	Spiš	Szmolnok város téglagyára (Mestská tehelnia Smolník)
Spišská Nová Ves	Igló	SN	Spiš	Fischer Józef, Kodech János
Spišský Štiavnik	Savnik	PP	Spiš	Szepesi püspökség téglagyára (Spišská biskupská tehelnia)
Švedlár	Svedler	GL	Spiš	Svedlér város téglagyára (Mestská tehelnia Švedlár)
Údol	Uják	SL	Šariš	Alapi S. Attila
Veľká Lomnica	Nagy-Lomnicz	KK	Spiš	Késmárki bank (Kežmarská banka)

ných nevypálených tehliel. Krádeže tehliel neprestali ani neskôr, preto sa v roku 1843 odporúčalo, aby vypálené tehly dočasne uskladňovali v „klenbovej miestnosti“, t. j. pravdepodobne priamo v tehliarskej peci. Podľa vyhotoveného výkazu vyrobených tehliel za roky 1832-1842 bola stanovená predajná cena 1000 kusov tehliel za 5 zl. 56 gr. pre kráľovské závody a 6 zl. 32 gr. pre súkromníkov, v roku 1850 činila pre erárne závody už 7 zl. 40 gr. a pre súkromníkov 8 zl. 26 gr. V zázname z roku 1852 sa uvádza, že hrnčiarsky majster Zimmermann vyrobil 18 000 kusov tehliel po 4 zl. 30 gr. za 1000 kusov. Vzhľadom na privysoké náklady spojené s opravou tehelne sa v roku 1857 navrhlo jej presťahovanie opäť na Landstrasse, čo sa v roku 1861 aj zrealizovalo a v roku 1862 už tehelnia nanovo produkovala. Predajná cena za 1000 kusov tehliel v roku 1863 bola 8 zl. 60 gr. pre erár a 9 zl. 46 gr. pre súkromníkov. Posledné údaje o tehelni z roku 1871 hovoria o schválení mzdy pre tehliara vo výške 7 zl. 50 gr. za 1000 vyrobených tehliel a tiež o odsúhlasení predajných cien za 1000 tehliel, a to 13 zl. 44 gr. pre erárne potreby a 14 zl. 79 gr. pre súkromníkov (Surovec 2008, 84-86).

Jednu z najstarších zmienok o tehliaroch na Spiši v 18. storočí poskytuje výkaz o počte majstrov, tovarišov a učňov v Kežmarku v roku 1780, podľa ktorého tu v tom čase pôsobil jeden tehliar so štyrmi tovarišmi (Lengová 2006, tabuľka 3, pozn. 128).

Mieru poznania tehliarstva na Spiši približne od polovice 19. po polovicu 20. storočia dokumentuje prehľad, zostavený na základe excerpcie prameňov vzťahujúcich sa buď k lokálnym tehliarskym prevádzkam, alebo k dobovým celokrajinným súpisom.

Mesto Levoča v polovici 19. storočia vlastnilo tehelnú. Dozvedáme sa to z inventára pri príležitosti jej prenájmu v apríli 1849. Inventár obsahoval dvadsať drevených okovaných foriem na tehly, jednu železnú formu na oblúkovitú krytinu, tri železné formy na krytinu, sedem pracovných stolov, tzv. štokov, päť pracovných stoličiek, šestnásť tragačov, krompáče, motyky, naberačky na vodu (Herman 1980, 163, pozn. 1). Podľa počtu pracovných pomôcok zrejme išlo o väčšiu ručnú výrobu.

Dost' podrobným prehľadom, informujúcim nás o názvoch a majiteľoch tehelní v Uhorsku na konci 19. storočia, je zoznam majiteľov a nájomcov tehelní z roku 1892 (*Jekelfalussy 1892*, 1745-1754, 2038, 2039, 2074, 2322-2324). Pri podrobnejšom štúdiu tohto dokumentu sa okrem iného dozvedáme, že tehelne sa nachádzali minimálne na 121 lokalitách v rámci dnešného Slovenska (Čurný 2008a, príloha 1; Čurný/Jelínek 2009, 85). Na území dnešného Spiša, ktoré sa v predmetnom dokumente delilo medzi Spišskú a Šarišskú župu, boli dovedna zaznamenané tehelne na šestnástich lokalitách (tabela 1).

Obr. 1. Tehelňa v Spišskej Novej Vsi. Fotografia z roku 1910 (Archív tehelne STOVA, Spišská Nová Ves).

V súčte rómskeho obyvateľstva v Uhorsku z roku 1893 sa uvádza aj počet rómskych tehliarskych pracovníkov a nádenníkov pracujúcich pri stavbách, ktorých bolo v tom období 15 000 (Kollárová 2003, 808). Tento zdanlivo vysoký počet v porovnaní s počtom tehelní na Slovensku a počtom osôb zamestnaných v tehliarstve po roku 1900 (Čurný 2008a, 79, 80) súvisí so svojpomocnou výrobou tehliel, ktorá v danom období dominovala na slovenskom vidieku. Tú väčšinou vykonávali rómski obyvatelia. Zvyčajne pred zimou si nakopali potrebnú hlinu a v lete ju spracovávali na tehly, z ktorých časť sa mohla vypáliť napríklad v milieroch, ale väčšia časť sa používala iba usušená. Tento prístup sa zachoval až do päťdesiatych až šesťdesiatych rokov 20. storočia. Ilustruje to najspolahlivejšie identifikovaný súpis rómskej populácie na Slovensku z roku 1924. Podľa neho na východnom Slovensku žilo viac ako 24 200 Rómov a v bývalých správnych okresoch Kežmarok, Levoča, Poprad, Rožňava, Spišská Nová Ves, Spišská Stará Ves a Stará Ľubovňa, v ktorých sa nachádzalo cca 6000 Rómov, boli najpočetnejšie (cca 2,4% z celkového počtu) zastúpení výrobcovia tehliel z nepálenej hliny, tzv. blatorobotníci alebo valkoví Cigáni, váľkari - výrobcovia váľkov (Jurová 2001).

Zaujímavou zmienkou, informujúcou nás o lokálnej a dočasnej výrobe tehliel na Spiši, je údaj vzťahujúci sa na výstavbu pútnického Kostola Navštívenia Panny Márie na Mariánskej hore v Levoči v roku 1906. Zásobovanie stavby stavebným materiálom bolo komplikované, čo ilustruje spôsob zaobstarávania potrebných tehliel. Snaha o ušetrenie financií viedla k rozhodnutiu, že tehly sa budú vyrábať

priamo na Mariánskej hore v priestore Kúty. Tehly však bolo nutné dovážať do Spišskej Novej Vsi na vypaľovanie, čo si vyžadovalo značné náklady. Navyše, na základe zistení vyrobené tehly svojou akosťou vôbec neboli vhodné pre takú náročnú stavbu, pretože sa drvili už i pri slabom náraze. Preto sa od ďalšej výroby tehliel upustilo. Nakoniec sa vedenie stavby rozhodlo tehly dobrej kvality dovážať až z Košíc (Jurik 1948, 35).

Tehly z kaštieľa v Bystranoch, v okrese Spišská Nová Ves, ktorý bol vybudovaný okolo roku 1860 a stavebne upravený na konci 19. a začiatku 20. storočia, boli označené firemnou značkou WALLENDORFER ZIEGELFABRIK - ZENO CSÁKY, v preklade: Spišskovlašská továreň na tehly - Zeno Csáky (Lesniaková 2003, 152).

V roku 1903 vznikla v Poprade parná tehelňa S. H. Strompfa. Neskôr ju prevzala úč. spol. Stavebný a drevársky priemysel Košice. V období po prvej svetovej vojne vyrobila ročne 1,8 milióna kusov pálených tehliel a zamestnávala pritom okolo 50-60 robotníkov. V rokoch 1923-1926 došlo k ďalšej strojovej modernizácii (veľké lisy, valce, mlyny, elektromotory) a výroba nadobúdala továrenský charakter (rozšírený sortiment, 80 robotníkov, výroba zvýšená na 2,65 milióna výrobkov). Hlavná sezóna trvala spravidla od 15. apríla do 15. septembra. Menšie tehelne boli v tom období v sezónnej prevádzke v Poprade-Matejovciach, v Poprade-Veľkej a v Spišskej Sobotě. Boli vlastníctvom obcí, ktoré ich dávali do prenájmu (Sulaček 1998, 256).

V roku 1910 pracovala v Spišskej Novej Vsi tehelňa založená v roku 1887, patriaca firme Tischler a Fabian, parná tehelňa a škrídlicová továreň (obr. 1;

Čurný 2008a, tabela 4). V dvadsiatych rokoch 20. storočia sa už ako majiteľka parnej tehelne v Spišskej Novej Vsi uvádza vdova Tischlerová. Od roku 1923 v Batizovciach tehly a drenážne rúrky vyrábali Ján a Samuel Šolísovci s dvomi robotníkmi. Okolo roku 1935 výroba tehíel v obci skončila a výrobu tehíel prevzala tehelňa firmy Baťa vo Svite (Soják 2004a, 98, 159).

Veľmi cenné informácie o existencii aspoň niektorých väčších, pravdepodobne nesezónnych tehliarskych podnikov na Spiši poskytuje tzv. III. vojenské mapovanie Uhorska z rokov 1857-1883. Mapové listy na svojej webovej stránke zverejnila Laboratoř geoinformatiky Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem (www.oldmaps.geolab.cz). Ide o mapovanie v mierke 1 : 75 000, ktoré pre potreby svojej doby zadal cisár František Jozef I. Po rozpade habsburskej monarchie bolo odovzdané z Viedne Vojenskému zemepisnému ústavu v Prahe. Jeho reambuláciou, t. j. aktualizáciou, ktorá okrem iného pozostávala z výmeny česko-slovenského znenia toponým, sa získal kartografický podklad používaný v Česko-slovensku až do roku 1956. Sú na ňom zobrazené tehelne v Batizovciach, Hniezdom, Kluknave, Podolínci, Poprade-Veľkej, Spišských Vlachoch (dve tehelne), Starej Lubovni, Strážkach, v Štrbe a tehelne - kruhovky v Gelnici, Jablonove, Kežmarku, Krížovej Vsi, Krompachoch, Levoči, Markušovciach, Spišskej Belej, Spišskej Novej Vsi (dve kruhovky), Spišskom Podhradí, Spišskom Hrhove a vo Veľkej Lomnici. V období rokov 1939-1945 patrili k väčším prevádzkam tehelne v Markušovciach a Poprade (Herman 2004, 14).

V súvislosti s antisemitskou politikou tzv. slovenského štátu sa v roku 1940 začalo s likvidáciou podnikov Židov, ktorá spočívala v „zaistení“ hnutelného majetku pôvodného vlastníka, v jeho súpise, ocenení a speňažení v tzv. likvidačnej lehote. Nedávno zverejnil Ústav pamäti národa na svojej webovej stránke zoznam arizovaných podnikov, medzi ktorými na Spiši nachádzame dve tehelne Adolfa Bergsmanna - v Lechnici a Spišskej Starej Vsi (www.upn.gov.sk/likvidacie).

Z dokumentu vypracovaného neznámym pracovníkom Západoslovenských tehelní, n. p. Pezinok, závod Trenčín (Informácie 1961), sa dozvedáme o znárodňovaní tehelní. V oboch fázach znárodňovacieho procesu tehliarskeho priemyslu na Slovensku v druhej polovici štyridsiatych a v päťdesiatych rokoch minulého storočia boli v okrese Gelnica znárodnené tri tehelne, v okrese Kežmarok sedem tehelní, v okrese Levoča päť tehelní, v okrese Poprad štyri tehelne, v okrese Stará Ľubovňa desať tehelní a v okrese Spišská Nová Ves to boli štyri tehelne (tabela 2). V roku 1946 boli znárodnené a do národného podniku Východoslovenské tehelne začlenené

tehelne v Spišskej Novej Vsi (Tischler a Fabian) a Spišskom Podhradí (Dračka a spol.). Ďalšie tehelne nespĺňali kritériá pre znárodnenie, preto ostali nezačlenené. Patrila k nim napríklad Strajňanská parná tehelňa v nájme R. Nemeša v Stráňanoch (Čurný 2008a, tabela 4; 5).

Tabela 2. Tehelne na Spiši po proej etape znárodnenia. Rok 1960.

Obec	Okres	Názov tehelne / majiteľ
Beharovce	LE	Urbárska tehelňa, nájomca P. Jaroš
Forbasy	SL	Ján Koneval
Gelnica	GL	MNV
Hniezdne	SL	Štefan Vasilik
Kežmarok	KK	MNV
Kluknava	GL	Ondrej Glova
Krompachy	SN	Parná tehelňa Buzek a Zachar
Lechnica	KK	Jozef Trebuňa
Levoča	LE	MNV
Levoča	LE	Anna Pohlodová
Ľubica	KK	Anton Andráš
Majere	KK	Ján Gecášek
Majere	KK	Július Krondiak
Markušovce	SN	Východoslovenské tehelne, n. p.
Matejovce	PP	Podtatranský tehiersky priemysel, prenáj. Bratia Víkartovskí
Mníšek nad Hnilcom	GL	Národná správa fy J. Závadský (národný správca Kukura)
Nová Ľubovňa	SL	Viktor Polančík
Nová Ľubovňa	SL	Štefan Bakoš
Nová Ľubovňa	SL	V. Jančí
Plaveč	SL	ČSSZ - Dugas
Plavnica	SL	Ján Stanek
Podolíne	SL	MNV
Poprad	PP	Východoslovenské tehelne, n. p.
Spišská Belá	KK	Štefan Ištóczy
Spišská Nová Ves	SN	Východoslovenské tehelne, n. p.
Spišské Podhradie	LE	Východoslovenské tehelne, n. p.
Spišské Podhradie	LE	MNV
Spišské Vlachy	SN	Štefan Berko
Spišský Štiavnik	PP	Potravné družstvo
Stará Ľubovňa	SL	ČSSZ - Ing. Šnábl a Ing. Ševela
Stráňany	SL	Obecná tehelňa
Svit	PP	Závody 29. augusta, n. p.
Veľká Lomnica	KK	Vysoké Tatry, stavebné a bytové družstvo, s. r. o., Tatranská Lomnica

Obr. 2. Príklady tehliarskych značiek. 1, 2 - pozitívne; 3, 4 - negatívne; 5, 6 - kombinované.

KRITÉRIÁ DATOVANIA TEHIEL

V súčasnosti je, a to nielen v slovenskej archeológii, jedným z najviac diskutovaných tém, ktorým sa zaoberá na vypovedaciu hodnotu jednotlivých druhov archeologických nálezov, otázka ich datovania. Svojou mierou do tejto problematiky môžu prispieť aj tehliarske výrobky. Proces ukotvenia chronologickej informácie v tomto inak málo citlivom druhu nálezov môžeme sledovať v dvoch základných rovinách. Ide o ich rozmery a značkovanie.

Rozmery tehíel

Počiatky snaženia o normalizovanie rozmerov tehíel možno hľadať v západnej a severnej Európe už v 15. storočí. V našom prostredí, ktoré sa od počiatkov novoveku stalo trvalou súčasťou habsburskej ríše, tieto tzv. tehliarske patenty poznáme až zo 17. storočia. Boli vydané v rokoch 1686, 1715, 1755, 1788 a 1831, 1871 a 1883. V roku 1686 stanovil Leopold I. rozmery tehíel na 11,5 x 5,25 x 2,5 palca, t. j. asi 30 x 14 x 6,5 cm. Od roku 1715 to bolo 11 x 5,25 x 2,7 palca, t. j. asi 29 x 14 x 7 cm (Schirnböck 1973, 242, tab. V). V roku 1755 boli opätovne zavedené väčšie rozmery tehíel. V roku 1788 sa stanovené rozmery tehíel znovu menili, a síce na 12 x 6 x 3 palce, t. j. 31,5 x 15,5 x 8 cm (Lövei 2002, 228, 229). V roku 1831 boli pre rakúske krajiny habsburskej ríše zavedené rozmery 11 x 5½ x 2¾ palca, t. j. 27 x 13,5 x 7 cm (Ebel 2001, 30). Až do tohto obdobia rozmery tehíel podliehali metrike stôp a palcov a v závislosti od ich hodnôt v jednotlivých krajinách habsburskej monarchie (napr. 2,46 cm pre pa-

lec v Čechách a 2,63 cm pre palec v Uhorsku a Rakúsku) sa pohybovali v rozmedzí 29-31 x 14-15,5 x 6,5-7 cm. V roku 1871 boli pokusne zavedené zjednotené rozmery tehíel 29 x 14 x 7 cm. Tie boli o dvanásť rokov neskôr Spolkom inžinierov vo Viedni zmenené na rozmery 29 x 14 x 6,5 cm, čím sa malo definitívne upustiť od rozdielnych dĺžkových mier v jednotlivých krajinách rakúsko-uhorskej monarchie. Avšak na praktických príkladoch tehíel z viacerých lokalít som sa mal možnosť presvedčiť, že pre potreby konkrétnej stavby boli používané individuálne rozmery tehíel. Na základe toho možno vysloviť záver, že rozmery tehíel poskytujú zatiaľ iba rámcové datovacie kritérium. Dokumentované výnimky poukazujú na to, že vrchnosťou ustanovené rozmery tehíel nebývali striktné dodržiavané. Počiatok zmien v tomto smere znamenal až tzv. normálny rozmer tehíel z roku 1883.

Značkovanie tehíel

So značkováním tehíel sa ojedinele začíname stretávať od polovice 16. storočia a potom následne až do polovice 20. storočia, kedy takmer všetky tehliarske prevádzky na Slovensku boli nútené prejsť znárodnením. Za približne 500 rokov intenzívnej tehliarskej výroby v Uhorsku bolo vyprodukovaných niekoľko sto miliónov tehíel, pričom, čo sa týka územia dnešného Slovenska, odhadujem, že sa použilo tri - možno až štyritisíc tehliarskych značiek. Značky na tehľách boli sprvoti zavedené ako prostriedok na vylúčenie prevádzok bez práva výpalu a zároveň aj ako ochrana v prípade potreby zistenia výrobcu defektných výrobkov.

Značky sa skladali z písmen a číslíc. Kým pri písme-
nách išlo spravidla o iniciály mena a titulu vlastníka
tehelne, cirkevných a svetských hodnostárov, ako aj
o mestá, čísla obyčajne predstavovali rok viažuci sa
k dátumu stavby, na ktorú boli tehly určené. Okrem
toho sa ako tehliarske značky používali aj rôzne
znaky, symboly, zobrazenia a erby. V jazyku tehliar-
skych značiek prevládala latinčina, skoro sa však
doň premietla nemčina a od polovice 19. storočia aj
maďarčina. Značky v slovenčine sa začínajú obja-
vovať až so vznikom Československa v roku 1918.
Možno tvrdiť, že takmer každá tehelná v tom období
používala vlastnú signatúru. V porovnaní s okolitými
krajínami je tento stav analogický iba v susednom
Maďarsku a čiastočne aj v Rakúsku.

Pri značkách rozlišujeme podľa spôsobu vyho-
tovenia dva základné druhy - pozitívne a negatívne
značky. Oba vyžadovali osobitný, od seba sa zásadne
odlišujúci výrobný postup, založený buď na zrkadlo-
vo otočených negatívoch značiek (obr. 2: 1, 2), alebo na
pozitívnych štočkoch a razniciach vkladných na dno
tehliarskych foriem, resp. zakomponovaných do ra-
ziacich lisov (obr. 2: 3, 4). Kým prvý postup sa používal
pri ručnej výrobe až do polovice 20. storočia, v dru-
hom prípade ide o výsledok technologického vývoja
v tehliarstve od druhej polovice 19. storočia. Súčasne
s negatívnymi značkami sa vyvinuli aj kombinované,
ktoré mali negatívne prevedenú kartušu a pozitívne
písmená a čísla (obr. 2: 5), resp. išlo o kombináciu
negatívnych značiek v negatívnych kartušiach, dopl-
nených o ďalšie pozitívne značky (obr. 2: 6).

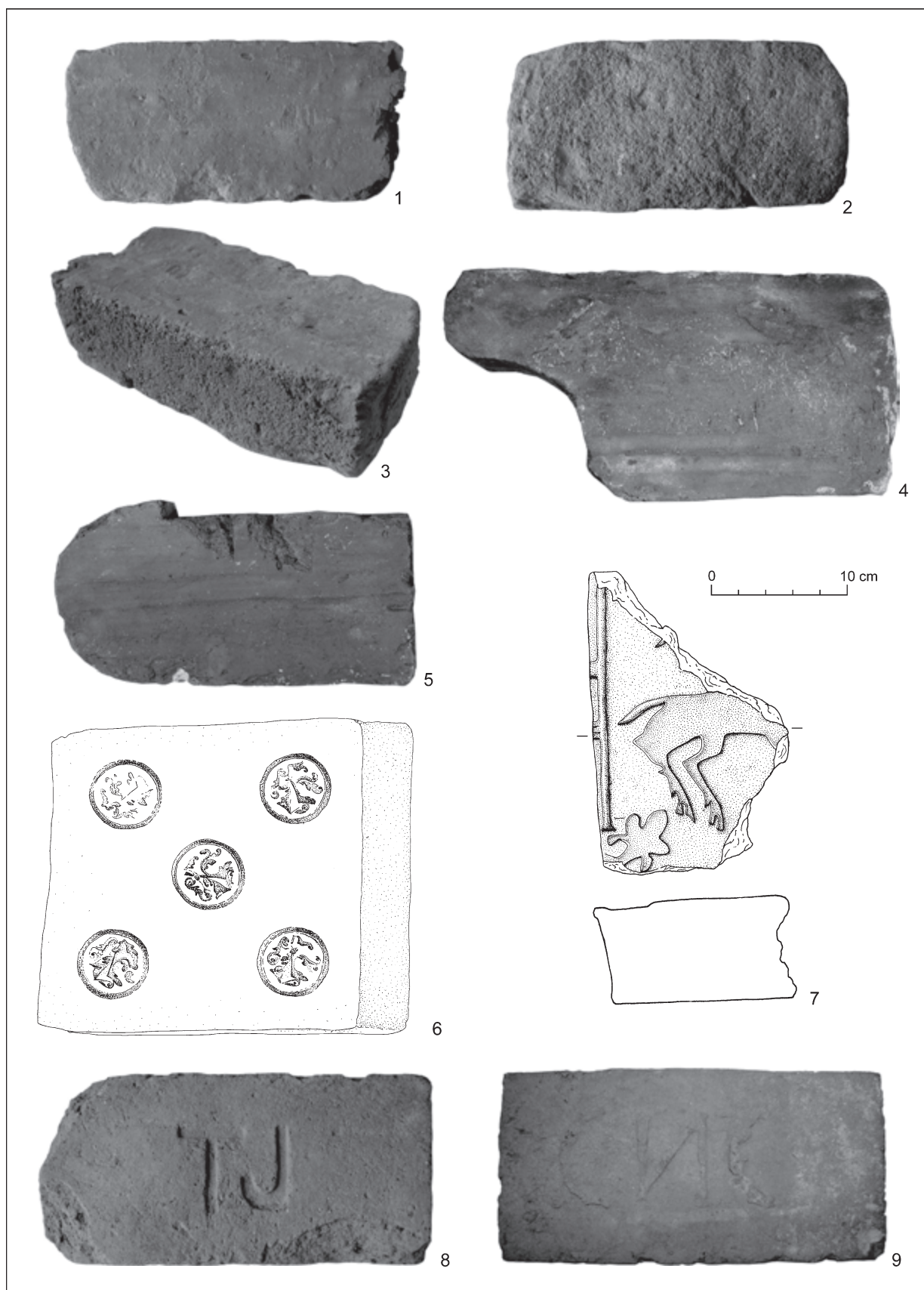
Najstaršiu zmienku o výrobe tehliarskych štočkov
určených na značkovanie tehiel poznáme z roku 1852
z maďarskej Starej Budy (Lövei 2002, 236). Najnovšie
P. Pospěchová a P. Wittgrüber (2004, 2. strana obálky)
publikovali tehliarsky štoček - „raznicu“ - tehelne
Imreho Rösslera v Pezinku so zakomponovaným
rokom 1895. Využívanie kovových štočkov na vy-
tváranie značiek súvisí so zavádzaním niektorých
nových druhov náradia a jednoduchých strojov do
tehliarskej výroby (tehliarsky formovací stroj), ktoré
v západnej Európe začína v priebehu 18. storočia
(Kopin 1999, 127). V slovenských pomeroch je ale
typické skôr pre 19. storočie, zvlášť od jeho druhej
polovice. Odvtedy zaznamenávame silnejúci trend
prenajímajania a inovácie panských tehelní súkromnými
podnikateľmi (najmä zavádzanie Hoffmannových
kruhových tehliarskych pecí po roku 1858), ktoré
pôvodne zväčša produkovali na princípe tradičnej
ručnej práce. Neznamená to však, že tento spôsob
úplne vytlačil pozitívne značky. Tie sú známe ešte aj
z prvej polovice 20. storočia a viažu sa na produkciu
menších tehelní, často rodinného charakteru.

Zjednodušene možno úlohu tehliarskych značiek
pri datovaní tehiel a konštrukcií, z ktorých pochá-
dzajú, načrtnúť nasledovne. Pozitívne značky sa

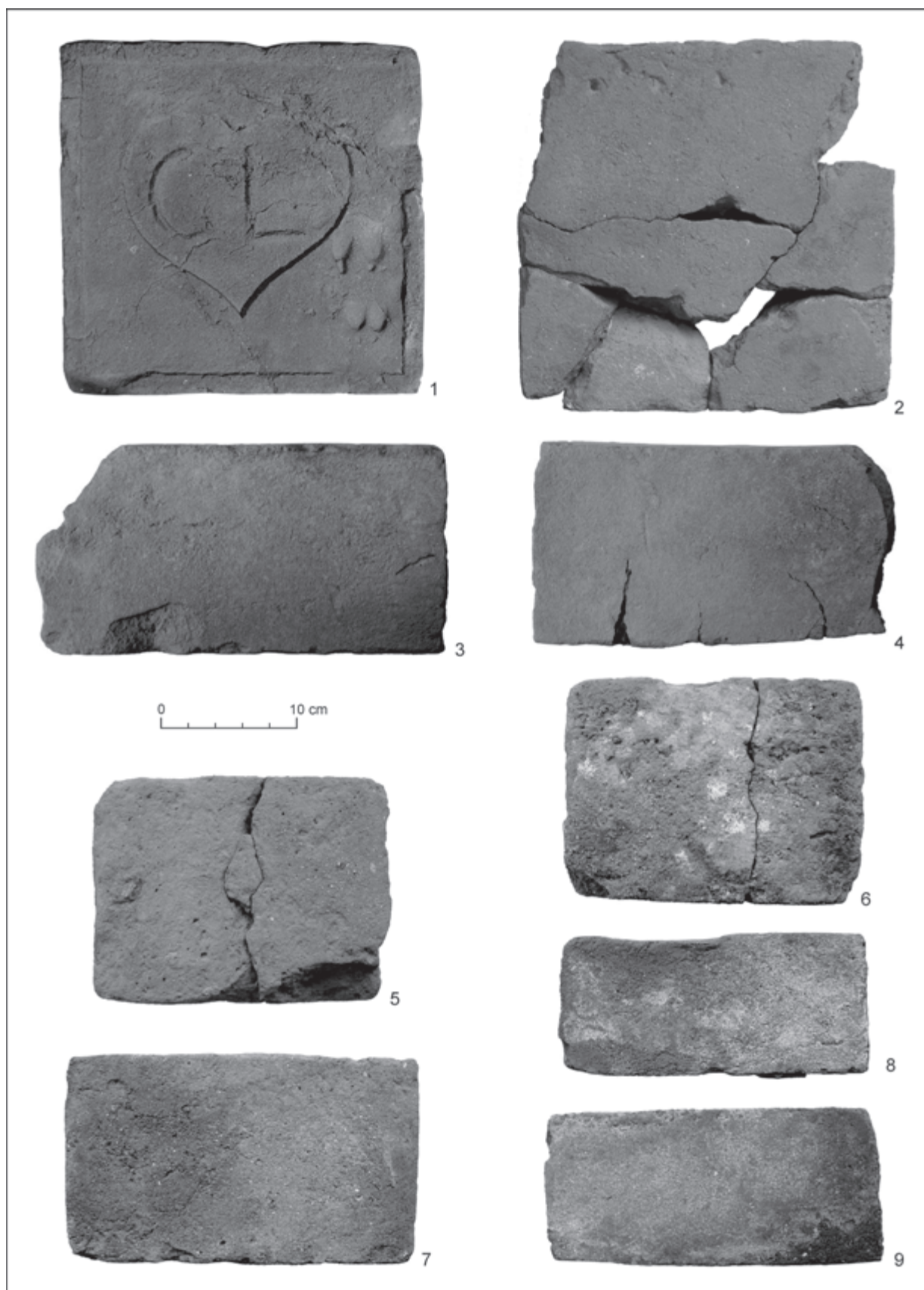
v našom prostredí začínajú objavovať od polovice
16. storočia a pri ich časovom zaradení možno
vychádzať zo správnej interpretácie iniciál titulov
a mien zväčša svetských a cirkevných zemepánov či
miest, pod správu ktorých patrili tehelne. Od druhej
polovice až záveru 19. storočia sa u nás stretávame
s negatívne a kombinovane (negatívne - negatívne,
pozitívne - negatívne) vyhotovenými značkami,
ktorých výroba súvisí s technologickým progresom
v tehliarstve, reprezentovaným zavádzaním prvých
strojov do výroby (formovacie lisu a pod.).

ZÁVER

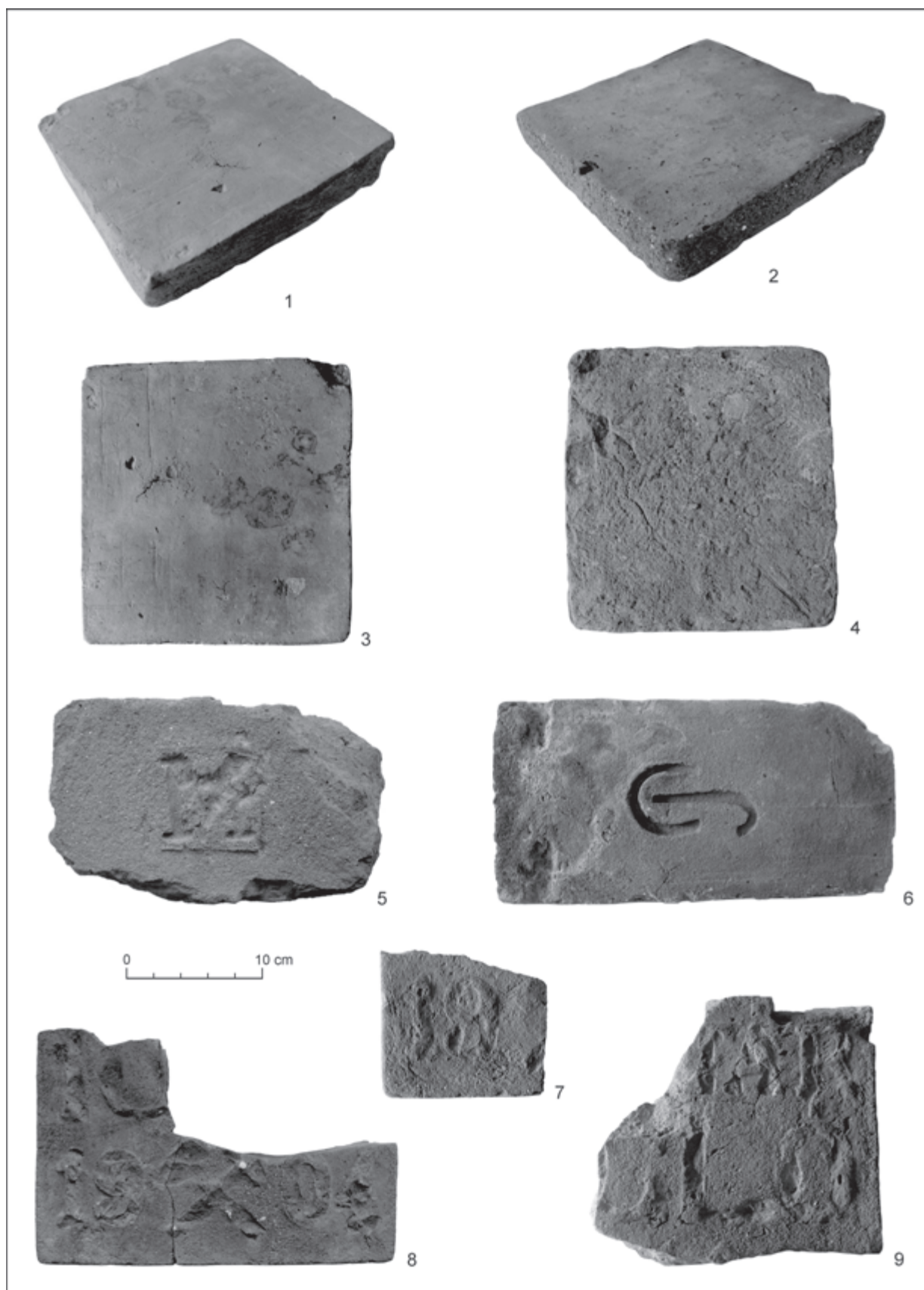
Fakty načrtnuté v príspevku poukazujú na to, že
od konca 19. storočia aj na Spiši získalo tehliarstvo
v stavebníctve svoje pevné miesto. V praxi sa to
logicky prejavuje na variabilite značiek na tehľách
ako najpočetnejšom doklade tehliarskej výroby.
Doterajším nesystematickým zberom predmetov
stavebnej keramiky zo Spiša sa v najväčšom počte
získali exempláre zo záveru 19. až prvej polovice
20. storočia. Avšak územie Spiša prispelo veľmi
výraznou mierou do oblasti poznania výroby tehiel
a ostatných tehliarskych výrobkov. Ide v prvom
rade o nálezy tehiel - tvaroviek (rímsových tehiel)
z kartuziánskeho kláštora v Červenom kláštore, *in
situ* zachované gotické podlahy z keramických dlaž-
díc (Markušovce, Žehra), reliéfne zdobené dlaždice
a keramické slnečné hodiny z Letanoviec-Kláštorka
a o špičkové výrobky svojej doby - neskorogotic-
kú glazovanú plochú strešnú krytinu zo Spišskej
Kapitulky. V neposlednom rade sú to nenahraditeľ-
né informácie o finalizácii výroby tehiel, t. j. dve
preskúmané tehliarske pece - žiarovkového typu
z Levoče-Červenej chyžky a milierov z Kamienky.
V hrubých rysoch bolo možné na základe nálezov
tehiel a ostatných tehliarskych výrobkov prezentovať
poznatky, ktoré umožňujú charakterizovať ich vývoj
na Spiši od obdobia gotiky po 20. storočie. Poznanie
tehliarstva ako historickej výrobnéj činnosti na Spiši je
možné čiastočne rekonštruovať na základe excerpce
historických prameňov. V najvýraznejšej miere sú
medzi nimi zachované údaje až z 19. a 20. storočia.
Až po ich znásobení bude možné bezpečnejšie identi-
fikovať jednotlivých výrobcov tehiel na Spiši, a tým aj
prispieť novým hľadiskom pri nazeraní na datovanie
stavebných konštrukcií, čo by privítali nielen archeo-
ológovia, ale aj historici umenia, stavební architekti
a odborní pracovníci pamiatkových inštitúcií. V sú-
časnom stave je však možné iba konštatovanie, že
bez získania potrebného množstva porovnávacích
súborov tehiel vieme značkované tehly datovať iba
rámcovo. Kritériom sú rozmery, typické výrobné
stopy a spôsob vyhotovenia značiek.

Tab. I. Tehly zo Spiša. 1-3, 6, 7 - Letanovce-Kláštorskú; 4, 5 - Lechnica-Červený kláštor; 8 - Hnilčik; 9 - Kluknava. Foto: 1-3, 8 - M. Čurný; 4, 5 - P. Bugyi; 9 - M. Soják. Kresby: 6, 7 - M. Slioka (bez mierky).

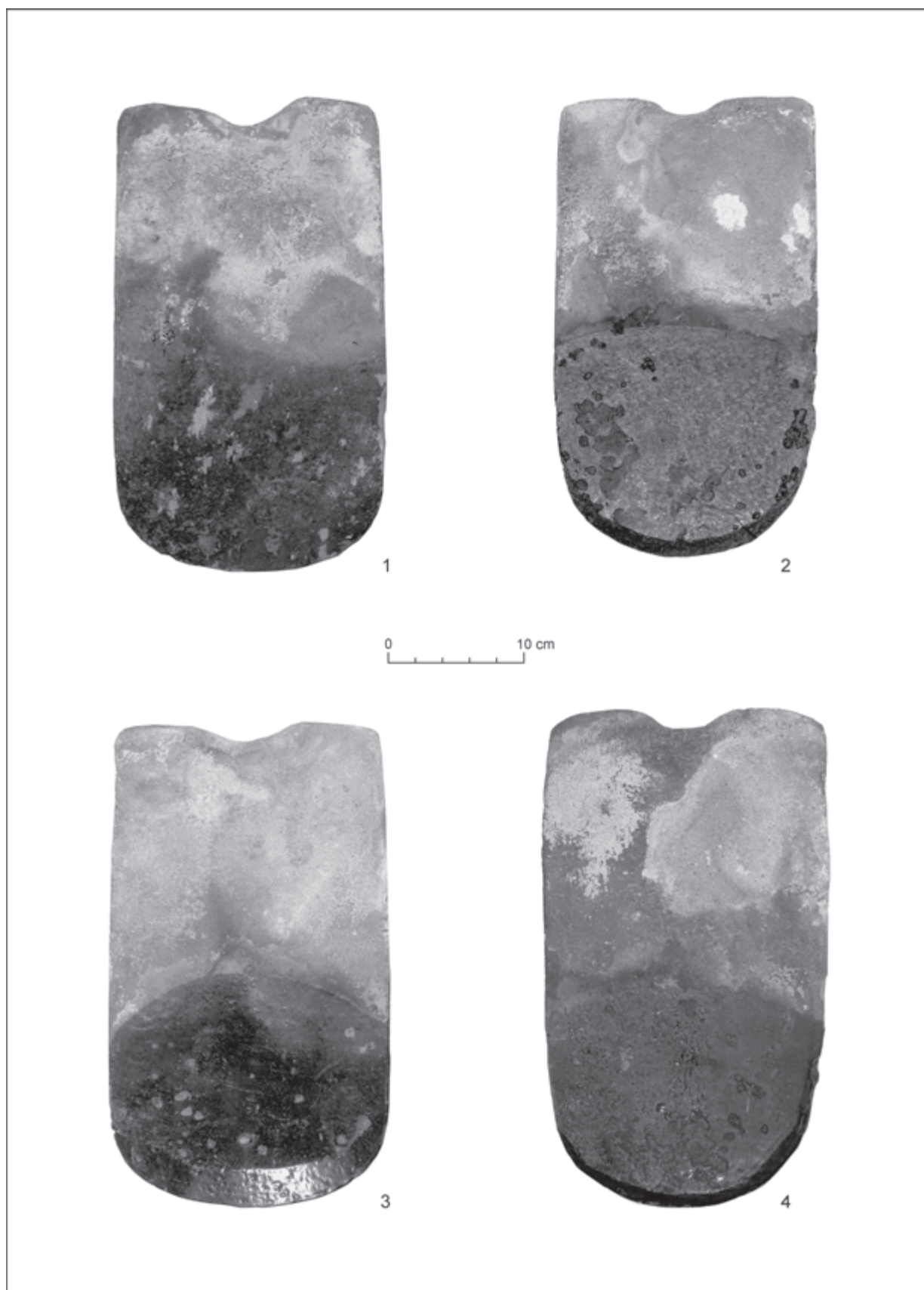
Tab. II. Tehly zo Spiša. 1 - Levoča, Kláštorská ulica; 2, 5-9 - Markušovce, hrad; 3, 4 - Levoča-Červená chýžka. Foto: 1 - P. Bugyi; 2-9 - M. Čurný.

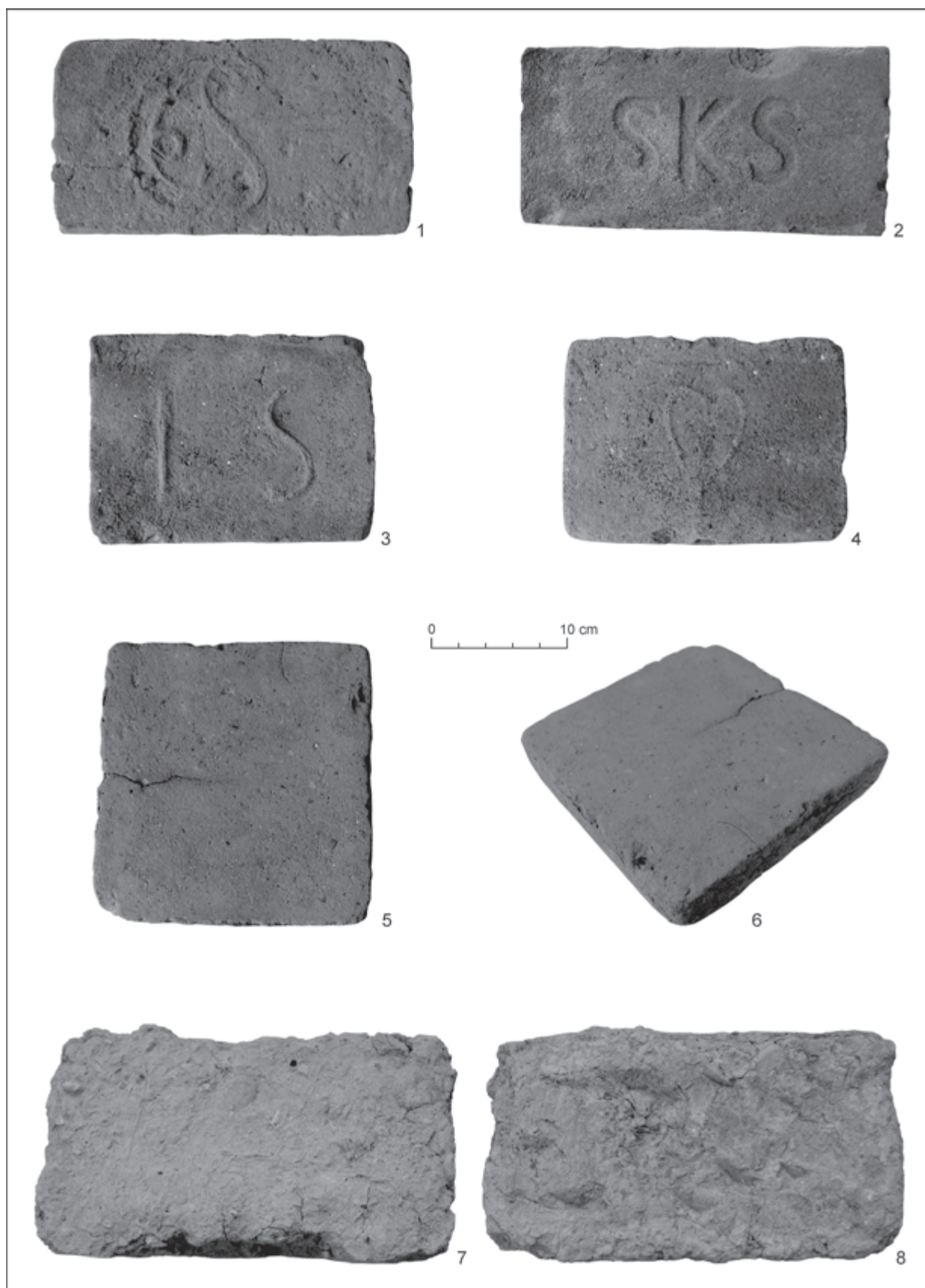
Tab. III. Tehly zo Spiša. 1-4 - Markušovce, Kostol sv. Michala; 5 - Markušovce, hrad; 6 - Podolíneč; 7-9 - Smižany.
Foto: M. Čurný.

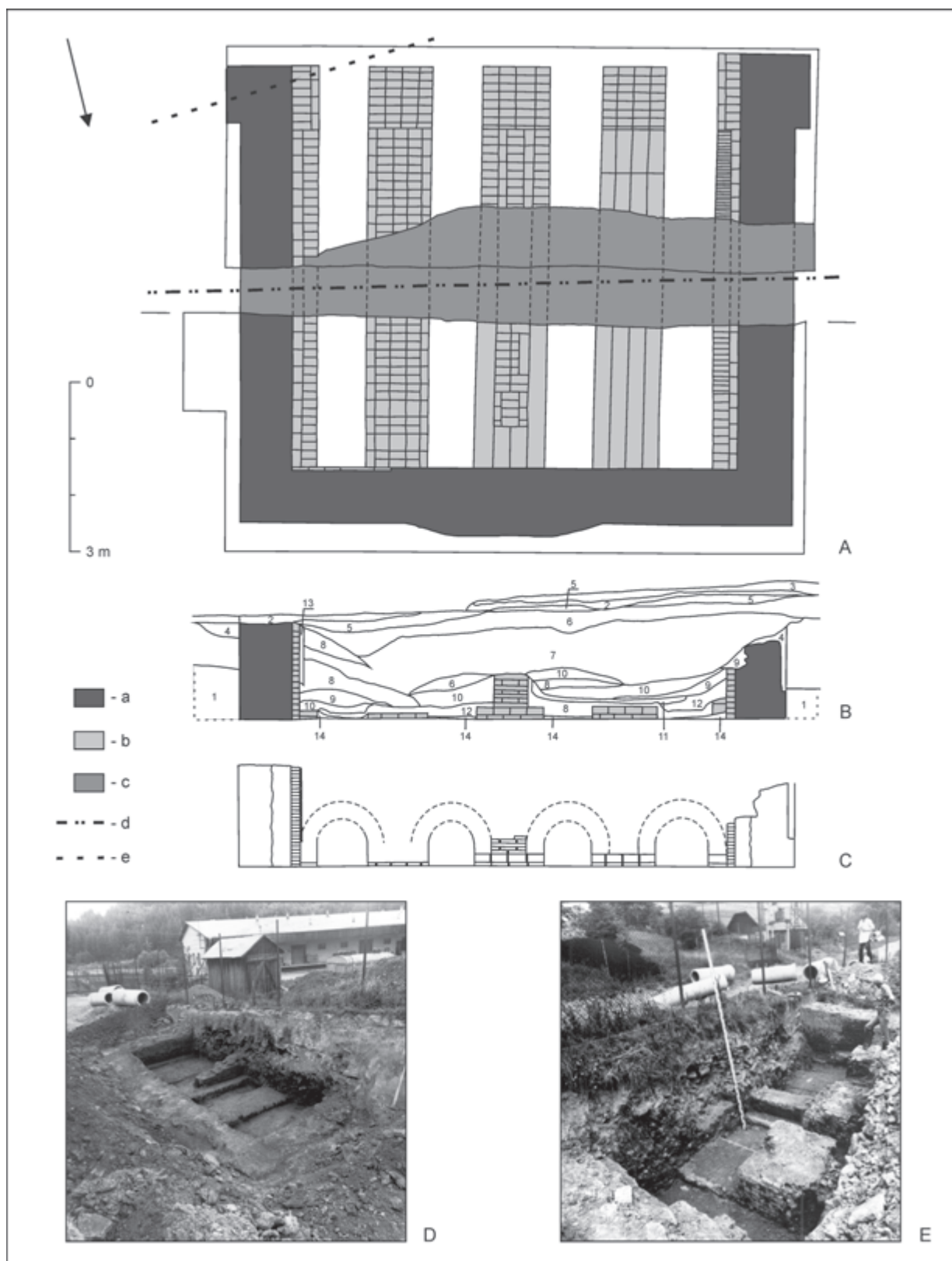
Tab. IV. Tehly zo Spiša. 1-6 - Spišská Belá, námestie; 7 - Spišská Nová Ves, Radlinského cesta; 8-10 - Spišská Nová Ves, konzerváreň. Foto: M. Čurný.

Tab. V. Strešná krytina zo Spiša. Spišská kapitula, Katedrála sv. Martina - kaplnka Zápoľských. Foto: P. Bugyi.

Tab. VI. Tehly zo Spiša. 1, 3, 4 - Spišská Nová Ves, Kostol Nanebovstúpenia Panny Márie; 2, 7, 8 - Spišské Podhradie; 5, 6 - Žehra, Kostol sv. Ducha. Foto: M. Čurný.

Tab. VII. Levoča-Červená chýžka. A-C - pôdorys, profil, čiastočná rekonštrukcia tehliarskej pece; D, E - pohľad na teleso pece zo severu a juhu. Legenda: a - kamenný múr; b - tehly; c - neskúmaná plocha; d - plot; e - kábel vysokého napätia; 1 - podložie, íl; 2 - štrková vrstva; 3 - ornica; 4 - zásyp základu; 5 - drobné kamene, tehly, hlina; 6 - planírka; 7 - kamene a tehly; 8 - čiastočne prepálená hlina; 9 - hlina, tehly; 10 - drobné zlomky tehiel, kamene, hlina; 11 - ohnisko; 12 - tehlová drvina; 3 - malta, omietka(?); 14 - popol. Foto: F. Javorský.

LITERATÚRA A PRAMENE

- Adler 2000* - H. Adler (Red.): Fundort Kloster. Archäologie im Klosterreich. Katalog zur Ausstellung im Stift Altenburg. Fundber. Österreich. Materialh. A8. Wien 2000.
- Antaš 1971* - J. Antaš: Tehliarske suroviny Slovenska. Mineral. Slovaca 3, 1971, 439-446.
- Baxa 1978* - P. Baxa: Archeologický výskum historického jadra Bratislavy. AVANS 1977, 1978, 32-36.
- Bielich 2008* - M. Bielich: Výskum severovýchodného objektu hradu Markušovce. AVANS 2006, 2008, 36-38.
- Bóna et al. 2008* - M. Bóna/M. Šimkovic/H. Žažová/M. Bielich/M. Čurný/J. Tirpák: Výsledky doterajších výskumov šľachtického sídla v Markušovciach. In: Dějiny staveb 2007. Plzeň 2008, 23-44.
- Čurný 2006* - M. Čurný: Poznatky o výrobe a značkování tehíel na území mesta Nitra a na jeho okolí v období novoveku. Arch. Technica 17, 2006, 52-65.
- Čurný 2008a* - M. Čurný: Tehla ako stavebný materiál stredovekej a novovekej architektúry na Slovensku. Pohľad archeológa. Dizertačná práca (Archeologický ústav SAV v Nitre). Nitra 2008. Nepublikované.
- Čurný 2008b* - M. Čurný: Kluknava - kaštieľ. Dokumentácia a zhodnotenie nálezov tehál z archeologického výskumu v roku 2008. Nepublikovaný posudok. Nitra 2008.
- Čurný 2008c* - M. Čurný: Podolíneec a Spišská Belá. Dokumentácia a zhodnotenie súboru tehíel z archeologických výskumov v roku 2008. Nepublikovaný posudok. Nitra 2008.
- Čurný 2008d* - M. Čurný: Nález tehly zo Smižian, poloha Nad ľavým brehom Hlinice. Nepublikovaný posudok. Nitra 2008.
- Čurný 2008e* - M. Čurný: Smižany-Kvašné lúky. Dokumentácia a zhodnotenie súboru tehál z archeologického výskumu v roku 2008. Nepublikovaný posudok. Nitra 2008.
- Čurný 2008f* - M. Čurný: Spišská Nová Ves - Radlinského cesta. Dokumentácia a zhodnotenie nálezov tehly z archeologického výskumu v roku 2008. Nepublikovaný posudok. Nitra 2008.
- Čurný/Hanuliak/Kuzma 2008* - M. Čurný/M. Hanuliak/I. Kuzma: Tehliarska pec z Iže pri Komárne. Arch. Technica 19, 2008, 83-103.
- Čurný/Javorský, v tlači* - M. Čurný/F. Javorský: Tehelne v slovenských mestách v stredoveku a novoveku. Forum Urbes Medii Aevi 7. Brno, v tlači.
- Čurný/Jelínek 2009* - M. Čurný/P. Jelínek: Tehliarstvo na Záhorí. Arch. Technica 20, 2009, 81-128.
- Čurný/Romsauer 2009* - M. Čurný/P. Romsauer: Stredoveká tehelňa v Chotíne. Arch. Hist. 34, 2009, 523-540.
- Duchoň 2007* - J. Duchoň: Úspech vybudovaný z tehál. Rod Jakabovcov prežil v krásnych stavbách. In: FACE magazín 3. Košice 2007, 10, 11.
- Ebel 2001* - M. Ebel: Rozměry cihlářských výrobků. In: Dějiny staveb 2001. Plzeň 2002, 30-33.
- Goš 1978* - V. Goš: Cihlářské pece v Mohelnici. In: Sborník Technického muzea v Brně 2. Brno 1978, 207-210.
- Hanuš et al. 2008* - M. Hanuš/P. Grznár/K. Kravjarová/P. Budaj/M. Čurný: Výsledky archeologického výskumu kostola sv. Petra a Pavla v Holicích, okr. Dunajská Streda. Arch. Hist. 33, 2008, 297-319.
- Herman 1980* - J. Herman: Príspevok k histórii tehliarskej výroby na Slovensku. Zbor. SNM 74. Hist. 20, 1980, 161-176.
- Herman 2004* - J. Herman: Tehelne na Slovensku. In: P. Pospisová/P. Wittgrüber (Zost.): Pálená krása. Tehly a tehliarske značky. Pezinok 2004, 13-16.
- Horváth 1955* - P. Horváth: Nariadenie Spišskej stolice z 19. júla 1789 o stavaní domov. Slov. Národopis 3, 1955, 116-118.
- Houdek 1943* - I. Houdek: Cechovníctvo na Slovensku. Turčiansky Svätý Martin 1943.
- Chalupecký/Soják/Karabinoš 2007* - I. Chalupecký/M. Soják/A. Karabinoš: Výskum v Kostole Svätého Ducha v Žehre. Pam. a Múz. 56/2, 2007, 9-12.
- Cheben/Bielich/Čurný 2006* - I. Cheben/M. Bielich/M. Čurný: Záchraný archeologický výskum na Hodžovom námestí v Bratislave. Štud. Zvesti AU SAV 40, 2006, 155-175.
- Informácie 1961* - Informácie o starých názvoch tehelní (Dokumentácia AU SAV v Nitre, č. j. 109/1961).
- Javorský 1984* - F. Javorský: Záchrané výskumy a prieskumy výskumnej expedície Spiš. AVANS 1983, 1984, 96-112.
- Javorský 1985* - F. Javorský: Kamienka. Nálezová správa 11131/1985 (Dokumentácia AU SAV v Nitre).
- Javorský 2000* - F. Javorský: Archeologické výskumy pri opravách kostolov v Betlanovciach, Markušovciach a Vlkovej. AVANS 1998, 2000, 100-104.
- Jekelfalussy 1892* - J. Jekelfalussy: Magyarországi iparosainak és kereskedőinek czím- és lakjegyzéke. Budapest 1892.
- Jurik 1948* - R. Jurik: Mariánska hora v Levoči. Levoča 1948.
- Jurová 2001* - A. Jurová: Niekoľko poznámok k evidenciám Rómov v predvojnovom období. In: <http://www.saske.sk/cas/1-2001/jurova.html>.
- Kollárová 2003* - Z. Kollárová: Rómovia a Spiš do roku 1945. In: Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša/Stan bádania nad dziejami Spiszu. Levoča - Wrocław 2003, 805-817.
- Kopin 1999* - R. Kopin: Dejiny keramiky na Slovensku. Od praveku po dnešok. Košice 1999.
- Kovačevičová 1987* - S. Kovačevičová: Človek Tvorca. Pracovné motívy Slovenska vo vyobrazeniach z 9.-18. storočia. Bratislava 1987.
- Landgraf 1993* - E. Landgraf: Ornamentierte Bodenfliesen des Mittelalters in Süd- und Westdeutschland 1150-1550. Stuttgart 1993.
- Lengová 2006* - M. Lengová: Cechový život v Kežmarku v 18. storočí. Z Minulosti Spiša 14, 2006, 153-180.
- Lesniaková 2003* - Z. Lesniaková: Kaštieľ Csákyovcov v Bystranoch. Z Minulosti Spiša 11, 2003, 149-160.
- Lövei 2002* - P. Lövei: Adatok a magyarországi téglagyártás és felhasználás történetéhez. Magyar Műemlékvédelem 11, 2002, 225-265.

- Mruškovič 1975* - Š. Mruškovič: Stavebné tradície v ľudovej kultúre Záhoria vo vzťahu k susedným etnickým oblastiam. (Stavebný materiál a techniky jeho použitia.) Zbor. SNM 69. Etnogr. 16, 1975, 20-84.
- Nagy 2003* - P. Nagy: Stredoveká stavebná keramika na Slovensku. Diplomová práca (Filozofická fakulta UK v Bratislave). Bratislava 2003. Nepochikované.
- Nagy/Čurný 2009* - P. Nagy/M. Čurný: Stredoveké a včasnonovoveké keramické dlaždice zo Slovenska. Arch. Hist. 34, 2009, 347-358.
- Pospechová/Wittgrüber 2004* - P. Pospechová/P. Wittgrüber (Zost.): Pálená krása. Tehly a tehliarske značky. Pezinok 2004.
- Schirnböck 1973* - A. Schirnböck: Die chronologische Formate-Tabelle des Wiener Mauerziegels und das Herkommen ihrer Massgrundlagen in den Jahrtausenden. (Grundlage zur Datierung von Altmauern.) Jahrb. Landeskd. Niederösterreich (N. F.) 39 (1971-1973), 1973, 201-253.
- Slivka 1980* - M. Slivka: Tehla ako stavebný materiál. (Príspevok k dejinám tehliarstva.) Pam. a Prír. 5, 1980, 26-28.
- Slivka 1987* - M. Slivka: Pozoruhodný nález stredovekých slnečných hodín na Kláštorisku. Nové Obzory 29, 1987, 181-188.
- Soják 2004a* - M. Soják (Zost.): Batizovce v zrkadle dejín 1264-2004. Svit 2004.
- Soják 2004b* - M. Soják: Výskum na nádvorí kostola Nanebovzatia Panny Márie v Spišskej Novej Vsi. In: G. Fusek (Red.): Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Nitra 2004, 341-346.
- Soják 2008* - M. Soják: Výskum v interiéri Kostola sv. Ducha v Žehre. AVANS 2006, 2008, 154-157.
- Sulaček 1998* - J. Sulaček: Ekonomicko-sociálny vývoj v rokoch 1919-1938. In: I. Chalupecký (Zost.): Dejiny Popradu. Košice 1998, 239-266.
- Surovec 2008* - J. Surovec: Z histórie tehelne v Smolníku a Smolníckej Hute. In: M. Szombathyová (Zost.): Nerastné bohatstvo v lomoch II., západné a východné Slovensko. Zborník prednášok z konferencie (Banská Štiavnica 25.-26. 6. 2008). Banská Štiavnica 2008, 83-88.
- Šteffek 2007* - J. Šteffek: Signované tehly - historické artefakty tehliarskej výroby. In: M. Szombathyová (Zost.): Nerastné bohatstvo v lomoch I., stredné Slovensko. Zborník prednášok z konferencie (Banská Štiavnica 20.-21. 6. 2007). Banská Štiavnica 2007, 125-128.
- Šteffek 2008* - J. Šteffek: Signované tehly kúpeľnej obce Vyhne. Balneol. Sprav. 39 (2003-2007), 2008, 159-162.
- Végh 1994* - A. Végh: A középkori budai királyi palota színes mázas tetői. In: N. Pámer (Szerk.): Tanulmányok Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Budapest 1994, 129-141.
- www.laterarius.eu
www.oldmaps.geolab.cz
www.upn.gov.sk

Mgr. Marián Čurný, PhD.
 Archeologický ústav SAV
 Výskumné pracovné stredisko Košice
 Hrnčiarska 13
 SK-040 01 Košice
marian.curny@saske.sk

ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE OF BRICKMAKING IN SPIŠ

Marián Čurný

Summary

This study presents a primary view of historical brickmaking in Spiš. Spiš is a region with bounded area (today's districts of Gelnica, Kežmarok, Levoča, Poprad, Spišská Nová Ves and Stará Ľubovňa) as well as distinct common historical development. Heuristics of individual objects of construction ceramics (bricks, shaped bricks, tiles, roofing material, tiling boards etc.) found by the Archaeological Institute of SAS and the District Monuments Board in Prešov, has not been systematic for several years; however, it was the base for the outline of brickmaking history in Spiš. These objects are the most numerous archaeological evidence of brickmaking. Other - but less preserved - evidence includes finalizing devices in brickmaking, brick kilns. Research of existing historical sources is the necessary starting point for emerging post-medieval archaeological research of construction ceramics production in Slovakia. However, we must say that written records of brickmaking in Spiš and Slovakia as a whole only come from the Late Modern Era. Most of construction ceramics found by archaeologists also comes from that period. Therefore this contribution includes an aside to brick dating. Measures and signing of bricks are the most important points of this issue.

The catalogue of this contribution provides detailed characteristics of brick products from sixteen towns and villages in Spiš: Hnilčík, Kluknava, Lechnica-Červený Kláštor, Letanovce-Kláštorská, Levoča, Markušovce, Podolínec, Smižany, Spišská Belá, Spišská Kapitula, Spišská Nová Ves, Spišské Podhradie, Spišské Vlachy, Spišský Štiavnik, Stará Ľubovňa and Žehra (pl. I-VI). Basic development differences in their morphology and surface finish dated them back to a wide time range from 14th-15th century to 20th century. Their detailed description allows defining characteristic features of construction ceramics within individual style periods. Longer focused research and more archaeological finds of similar importance can make our idea of their historical development clearer. Current state of research allows clear distinction of different kinds of medieval and modern bricks, tiles and roofing material.

There are five known finds of brick kilns with stable construction in Slovakia: Bratislava (14th century), Chotín (15th century), Levoča (16th-17th century), and Iža (19th-20th century). A uniquely preserved brick kiln comes from Levoča-Červená chyžka (pl. VII). Its origin and production can be historically related to the circumstances after the devastating fire of Levoča in 1550. A kiln of 9.9-10.4 x 8.3-8.5 m, with its inner space divided into 4 channels with fractured tunnels and a chamber with

supposed height of 3 m, could have produced approx. 60.000 bricks in one batch; average size of a brick was 26.2 x 13.4 x 6 cm. The end of the kiln's existence is documented by a coin from 1694 found in the destruction in the kiln interior and the last written record of a brickmaker in the tax lists of Levoča from 1696. Finds of brick kilns without stable constructions (charcoal piles) are rare and more difficult to interpret. The only known location of this kind in Slovakia is Kamienska. Brickmaking was practised here in 19th and 20th centuries and it left two places with noticeably burnt subsoil and a lot of small brick waste.

The contribution deals with historical evidence of brickmaking in Spiš independently and it allows to understand the process of adaptation of brick products in concurrent constructions. They are rare before Baroque and they are mostly found in sacral and fortified secular objects; the periods of the Enlightenment and Theresian reforms from the half of 18th century bring them to urban as well as to rural (in 19th century) environment. It is necessary to point out some of presented historical sources, mostly historiography of the brick plant in Smolník and Smolnícka Huta from 1780s to 1870s. The most important source for identification of brickmakers at the end of 19th century can be found in the list of brickworks owners and renters in Hungaria from 1892 (table 1). As for partially known period of brickmaking in the half of 20th century when it was nationalized (as a result of political changes), an archive document about brick works names in Slovakia from 1960 is a unique source of information (table 2).

The outlined needs of archaeological practice related to brick products, i. e. more precise dating, are better solved by an aside concerning normalization of brick sizes and signs. Brick sizes were modified several times in modern Austria and Hungaria (1686, 1715, 1788 and 1831); it is important to point out several facts. Brick sizes followed the metric system of inches and feet and absolute figures were different in each country of the Hapsburg monarchy. Regulations to consolidate brick sizes were issued on various levels (from monarchs to local authorities), however, they were not followed, as numerous measurements reveal. In 1883, the so-called normal brick size, i. e. 29 x 14 x 6.5 cm, was finally introduced. As for technology of signing, we distinguish positive (embossed) or negative (imprinted), or combined signs (fig. 2). Positive signs first appear in our area in 16th century. Correct interpretation of name and title initials of mostly secular or clerical landowners and towns with brickworks can help classify

bricks chronologically. In 2nd half of 19th century, negative and combined (negative - negative, positive - negative) signs occur in our country. They are related to technological progress in brickmaking which is represented by first launched machines (forming press etc.).

In spite of the fact that this work is just a first attempt to evaluate the extremely wide topic of brickmaking, we can say that the Spiš region has provided several exceptional brick products. First of all, these are finds of gothic shaped bricks (cornice bricks) from the Carthusian monastery in Červený Kláštor, gothic floors made of ceramic tiles preserved *in situ* (Markušovce, Žehra), decorated relief tiles and a ceramic sundial from 15th century from Letanovce-Kláštorská and first-rate products of the era - late gothic glazed flat roofing material from the sepulchral chapel of the Zápoľský family in St. Martin's Cathedral in Spišská Kapitula, which can be dated back to 1488-1493. Last but not least, there are two studied brick kilns - a heating brick kiln type from Levoča-Červená chyžka and charcoal piles from Kamienka. Understanding brickmaking as a historical production activity in Spiš can partially follow from research of historical sources. Most available data come from 19th and 20th centuries.

Fig. 1. Brickworks in Spišská Nová Ves. Photograph from 1910 (Archive of STOVA brickworks in Spišská Nová Ves).

Fig. 2. Examples of brickmakers' signs. 1, 2 - positive; 3, 4 - negative; 5, 6 - combined.

Table 1. Brickworks in Spiš according to the registry from 1892 (*Jekelfalussy 1892*).

Table 2. Brickworks in Spiš after the first stage of nationalisation. 1960.

Pl. I. Bricks from Spiš. 1-3, 6, 7 - Letanovce-Kláštorská; 4, 5 - Lechnica-Červený Kláštor; 8 - Hnilčík; 9 - Kluknava. Photo: 1-3, 8 - M. Čurný, 4, 5 - P. Bugyi, 9 - M. Soják. Drawings: 6, 7 - M. Slivka (no scale).

Pl. II. Bricks from Spiš. 1 - Levoča, Street Kláštorská ulica; 2, 5-9 - Markušovce, castle; 3, 4 - Levoča-Červená chyžka. Photo: 1 - P. Bugyi, 2-9 - M. Čurný.

Pl. III. Bricks from Spiš. 1-4 - Markušovce, St. Michael's Church; 5 - Markušovce, castle; 6 - Podolíneč; 7-9 - Smižany. Photo: M. Čurný.

Pl. IV. Bricks from Spiš. 1-6 - Spišská Belá, square; 7 - Spišská Nová Ves, Radlinského cesta; 8-10 - Spišská Nová Ves, canning factory. Photo: M. Čurný.

Pl. V. Roofing material from Spiš. Spiš Chapter, St. Martin's Cathedral - chapel of the Zápoľský family. Photo: P. Bugyi.

Pl. VI. Bricks from Spiš. 1, 3, 4 - Spišská Nová Ves, Church of Virgin Mary's Ascension; 2, 7, 8 - Spišské Podhradie; 5, 6 - Žehra, Church of the Holy Spirit. Photo: M. Čurný.

Pl. VII. Levoča-Červená chyžka. A-C - plan, profile, partially reconstructed brickkiln; D, E - view of the kiln from the north and south. Legend: a - stone wall; b - bricks; c - unstudied area; d - fence; e - high voltage cable; 1 - subsoil, clay; 2 - gravel layer; 3 - topsoil; 4 - backfill of fundament; 5 - small stones, brick, soil; 6 - leveling; 7 - stones and bricks; 8 - partially burned brick; 9 - soil, bricks; 10 - small brick fragments, stones, soil; 11 - fire; 12 - brick dust; 13 - mortar, plaster(?); 14 - ash. Photo: F. Javorský.

Translated by Viera Tejbusová

ARCHEOLOGICKÉ VÝSKUMY STREDOVEKÝCH KOSTOLOV V ČEČEJOVCIACH, TURNI NAD BODVOU, KYSAKU A HRHOVE

PETER TAJKOV

Východné Slovensko, stredovek, sakrálne stavby, stavebný vývoj.

East Slovakia, Middle Ages, sacral buildings, construction development.

ÚVOD

Početné úpravy a obnovy dedinských kostolov v poslednom období, ktorým musia predchádzať pamiatkové výskumy, prinášajú nové poznatky a spresnenia ich stavebnej histórie. Platí to aj pre sakrálne objekty na lokalitách Hrhov, Turná nad Bodvou, Čečejevce a Kysak, ktorými sa budeme zaoberať v tomto príspevku. Ich archeologický výskum realizoval Archeologický ústav SAV - pracovisko v Košiciach v priebehu rokov 2007 až 2009. Výskumy viedli L. Olexa a J. Béreš v participácii s autorom tohto príspevku.

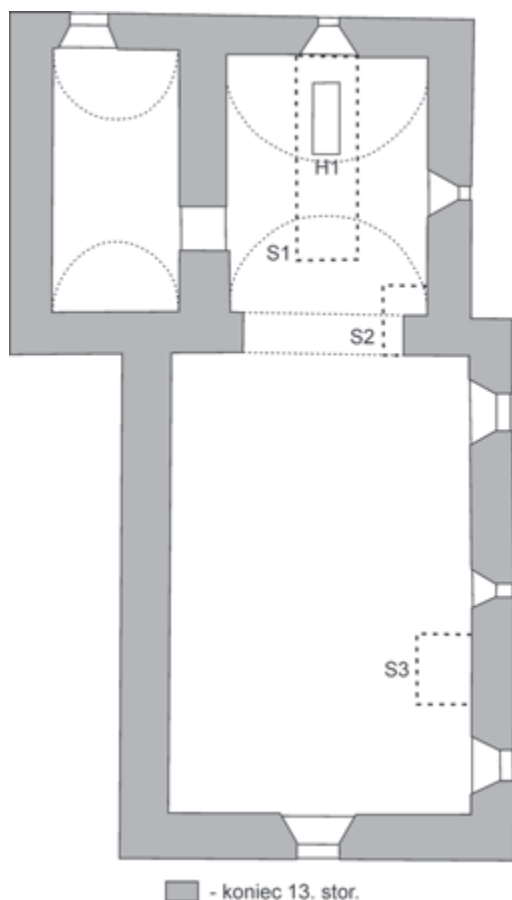
Čečejevce

V západnej časti Košickej kotliny, smerom na východ po starej obchodnej ceste na Gemer sa v obci Čečejevce nachádza kostol reformovanej kresťanskej cirkvi, pôvodne zasvätený sv. Jánovi Evanjelistovi (obr. 1; 3). Kostol stojí približne v strede dnešnej obce, na pravom brehu Čečejevského potoka.

Ide o mierne pretiahnuté jednolodie s pravouhlým presbytériom a sakristiou na severnej strane (obr. 2). Objekt nesie len malé neskoršie úpravy, z veľkej časti si zachoval svoj stredoveký charakter. Kostol je označovaný za ranogotický, datovaný do

Obr. 1. Čečejevce. Kostol reformovanej kresťanskej cirkvi.

Obr. 2. Čečejevce. Kostol reformovanej kresťanskej cirkvi. Pôdorys.

Obr. 3. Čečejevce. Kostol reformovanej kresťanskej cirkvi. Svätyňa reformovaného kostola.

poslednej štvrtiny 13. storočia (*Súpis pamiatok 1967*, 266). V literatúre je známy predovšetkým vďaka svojim freskám z prvej polovice 14. storočia, zachovaným v presbytériu (*Dvořáková/Krásá/Stejskal 1978*, 81, 82).

Archeologický výskum, realizovaný na jeseň roku 2007, bol vyvolaný zámerom uskutočniť výmenu podlahy v tomto sakrálnom objekte. Trámová podlaha, ktorá bola napadnutá drevomorkou, pochádzala z polovice minulého storočia, avšak tento typ podlahy pravdepodobne existoval v kostole už od 19. storočia. Barokovú podlahu reprezentovala súvislá vrstva ubitej hliny, ktorá kompletne nahradila stredovekú tehlovú dlážku. Jej fragmenty, pozostávajúce zo štorcových tehlových dlaždíc, sa však zachovali na okrajoch presbytéria. V strednej časti presbytéria bolo možné preskúmať aj hrob dospelého muža. Išlo o hrob významného jedinca, azda šľachtického pôvodu. Podľa medených pukličiek pochádzajúcich z výzdoby rakvy a kovových ozdôb odevu hrob datujeme do 18. storočia. Vzhľadom na datovanie hrobu možno drevenú konštrukciu podstavca pod oltár, objavenú nad týmto hrobom, zaradiť do obdobia baroka.

Čo sa týka úrovne starších dlážok, výskum v lodi kostola priniesol rovnaké zistenia ako výskum v presbytériu. Ani tu sa nepodarilo objaviť stredovekú úroveň, zistila sa však úroveň baroková, ktorá stredovekú úplne nahradila. V lodi však bola táto úroveň silne prepálená, čo vysvetľuje aj fakt, že sa tu na rozdiel od presbytéria nezachovali stredoveké fresky. Fragmenty tehlových dlaždíc, nájdené v presbytériu a v prahu zamurovaného južného vstupu lode, naznačujú, že bývalá podlaha bola tvorená tehlovou dlažbou. Je pravdepodobné, že tieto fragmenty pochádzajú ešte zo stredoveku. Každopádne však po veľkom požiari v 18. storočí, bola táto dlážka splanírovaná a prisypaná vrstvou dovezenej hliny a neskôr tu bola inštalovaná drevená palubovka. Čo sa týka výskumu základov lode kostola, tento potvrdil, že presbytérium a loď kostola boli postavené v jednej stavebnej fáze. Výskum v lodi rovnako preukázal intenzívne pochovávanie v interiéri kostola.

Prvá písomná zmienka o obci sa objavila až z roku 1317 pri príležitosti vrátenia desiatkov z farnosti Čečejeviec jágerskej kapitule, čo svedčí o existencii kostola (*Varsik 1973*, 180).

Obr. 4. Turňa nad Bodvou. Kostol Nanebovzatia Panny Márie.

Turňa nad Bodvou

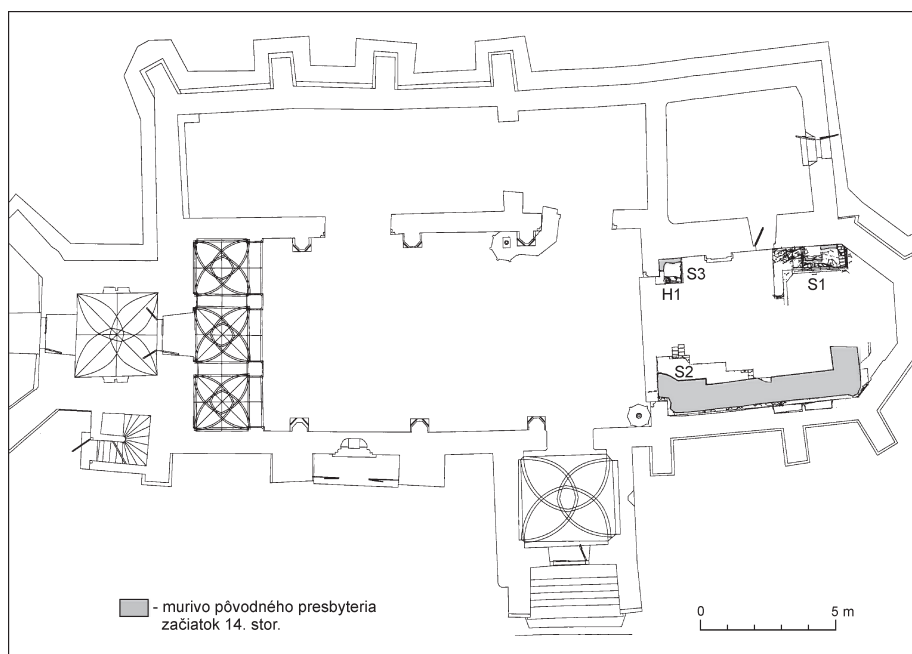
Na jar roku 2008 bolo archeologicky skúmané presbytérium Kostola Nanebovzatia Panny Márie v Turni nad Bodvou (okr. Košice-okolie; obr. 4). Obec sa nachádza na hlavnej ceste z Košíc do Rožňavy, na západnom okraji Košickej kotliny. Kostol stojí na návrší nad severnou časťou obce a spolu so susedným Turnianskym hradom tvorí vstupnú bránu do mohutného údolia Slovenského krasu.

Archeologický výskum bol zatiaľ obmedzený len na presbytérium, kde sa zistili dve historické úrovne podlahy (obr. 6). Pomerne kompaktná tehlová dlažba, pozostávajúca zo štvorcových dlaždíc a tiež z obyčajných tehál, ktorá sa nachádzala tesne pod dnešnou podlahou, pochádzala z obdobia baroka. Toto datovanie podporuje aj nález mince z jej povrchu, s vročením 1812. Pod touto dlažkou sa nachádzala úroveň pôvodnej gotickej dlažby z čias výstavby dnešného polygonálneho presbytéria zo začiatku 15. storočia (*Súpis pamiatok* 1969, 339). Zachovala sa zväčša len v podobe cementového lôžka, odtlačkov dlaždíc a ich fragmentov. Išlo o menšie tehlové štvorcové dlaždice so skoseným okrajom. Dôležitým objavom bol nález základového muriva pôvodného pravouhlého presbytéria kostola (obr. 7). Jeho južná a východná

že terén sa v interiéri a v exteriéri navýšil od stredoveku len minimálne. Nezistilo sa viac úrovní podlahy lode ani svätyne kostola. Cementové lôžko, objavené pod dnešnou betónovou, resp. kamennou dlažkou, je buď pôvodnou stredovekou úpravou, alebo barokovou úpravou po planírke, keď kostol

Obr. 5. Turňa nad Bodvou. Kostol Nanebovzatia Panny Márie. Fragment stredovekého epitafu zo zásypu v sonde 2.

Obr. 6. Turňa nad Bodvou. Kostol Nanebovzatia Panny Márie. Pôdorys podľa J. Krcha.

Obr. 7. Turňa nad Bodvou. Kostol Nanebovzatia Panny Márie. Základové murivo pôvodného presbytéria kostola.

časť tesne kopíruje murivo neskoršieho polygonálneho presbytéria z vnútornej strany a jeho severné murivo pravdepodobne doposiaľ stojí a tvorí severnú stenu dnešnej svätyne. Zachytené bolo aj základové murivo pôvodného víťazného oblúka, avšak jeho priame napojenie na murivo dnešnej lode kvôli obmedzeniu výskumu len na terajšiu svätyňu zachytené nebolo. Na severnej strane bolo základové murivo víťazného oblúka predĺžované. Tu sme objavili hrob, na ktorého väčšej časti stojí základové murivo dnešného víťazného oblúka kostola.

Výskumom objavené zvyšky presbytéria boli pôvodne súčasťou dnešnej lode. Jeho severná stena priliehajúca k sakristii podnes stojí ako súčasť novšieho polygonálneho presbytéria. V zásype, najmä pri základoch južného víťazného oblúka bolo množstvo úlomkov ľudských kostí zo starších hrobov, porušených najmä výstavbou krypty z obdobia záveru 18. storočia (patrí k nej epitaf na severnej stene presbytéria z roku 1760). V zásype sa nachádzal aj fragment gotického epitafu z červeného vápenca s nápisom *Thorna* (obr. 5). Zvyšky starších murív, ktoré by mohli pochádzať z románskeho Kostola sv. Egídia, spomínaného v Turni priamo i nepriamo, v listinách z rokov 1263, 1274 a 1278 (*Varsik 1973, 261-263*), sa tu však nepodarilo objaviť.

Kysak

Neďaleko Košíc, smerom na sever v úzkom údolí Hornádu stojí Kostol sv. Kataríny Alexandrijskej v obci Kysak (obr. 8). Kostol sa nachádza na terase na pravom brehu rieky a tvorí dominantu obce. Ide o jednolodovú stavbu s pravouhlým presbytériom zaklenutým valenou klenbou. Od lode je oddelené prostou hranou a na severe je k nemu pristavaná sakristia. Na západe je predstavaná mohutná štvorcová veža.

Archeologický výskum, realizovaný koncom roka 2008, bol vyvolaný zámerom uskutočniť celkovú obnovu kostola. V lodi sa tesne pod dnešnou betónovou podlahou nachádzala vrstva cementového lôžka staršej dlažby (obr. 10). Táto vrstva korešpondovala s pôvodnou úrovňou omietaného - nadzemného muriva interiéru kostola. Pod ňou sa nachádzala už iba svetlohnedá vrstva, súvisiaca pravdepodobne s budovaním kostola. Táto vrstva, v ktorej bola stavba založená, neobsahovala archeologický materiál. Preskúmané boli aj základ piliera zaniknutej speváckej kruchty, ktorý sa črtal v dlážke. Išlo o tehlovú konštrukciu štvorcového základu pozostávajúceho z liateho muriva. V jeho tesnej blízkosti, smerom na západ sa objavil hrob (obr. 9), v zásype ktorého boli zvyšky neskorostredovekej keramiky. Odhalil bolo možné len hornú polovicu tela, dolná sa nachádza pod základom piliera kruchty. Pilier hrob však neporušoval, keďže siahal vyššie. Hrob bol bez nálezov. V rozšírenej sonde bola preskúmaná

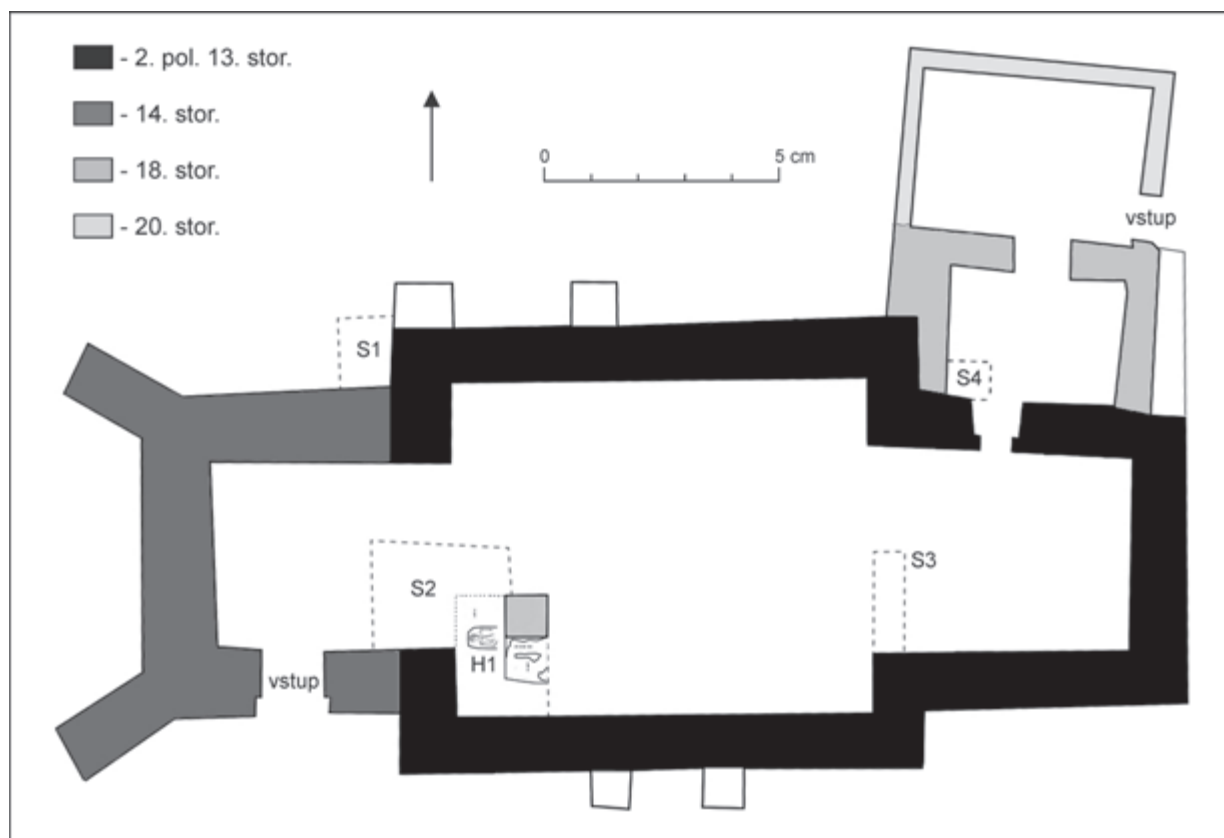
Obr. 8. Kysak. Kostol sv. Kataríny.

aj cezúra medzi základom lode a veže kostola. V severnej časti sondy bola zreteľná snaha staviteľov veže dodatočne obe murivá v základe previazať. Sondou v sakristii sa zistilo, že medzi jej murivom a svätyňou je zreteľná cezúra a že aj dnešná rozšírená sakristia stojí na murive staršej zaniknutej sakristie.

Výskumom neboli zistené žiadne indície o staršej stavebnej etape kostola. Pozoruhodný je poznatok,

Obr. 9. Kysak. Kostol sv. Kataríny. Poškodený hrob v sonde 2.

Obr. 10. Kysak. Kostol sv. Kataríny. Pôdorys.

prešiel obnovou. Archeologický výskum spolu s predchádzajúcim architektonicko-historickým výskumom, priniesol zistenia aj k stavebnej periodizácii objektu. V prvej stavebnej etape, tesne po polovici 13. storočia, bola postavená obdĺžniková loď s pravouhlým, mierne pretiahnutým presbytériom. V druhej stavebnej etape bola na severnej strane postavená dnes už zaniknutá sakristia. V tretej stavebnej fáze, v 14. storočí, bola na západnej strane predstavaná mohutná veža. Pravdepodobne až počas barokovej obnovy, keď bol zaklenutý pôvodne plochý strop lode, bola zbúraná staršia sakristia a nahradená novou, ku ktorej bola v 20. storočí vybudovaná severná prístavba. Pieskovcová dlažba v presbytériu nie je pôvodná stredoveká, pochádza až z neskoršej úpravy, možno zo spomínanej barokovej, skôr však ešte z mladšej. Výskumom sa objavil aj základ štvorcového piliera, ktorý pochádza až z barokovej úpravy, kedy niesol zaniknutú spevácku kruchtu.

Čo sa týka pochovávaní, výskumom sa nezistili jeho stopy na severnej strane exteriéru kostola, keďže v zásype sondy neboli ani úlomky kostí. Pomerne malá intenzita pochovávaní sa zaznamenala tiež v interiéri kostola.

Obec sa po prvý krát spomína až v súpisе pápežských desiatkov z tridsiatych rokov 14. storočia (Várzsegi/Zombori 2000, 354, 369).

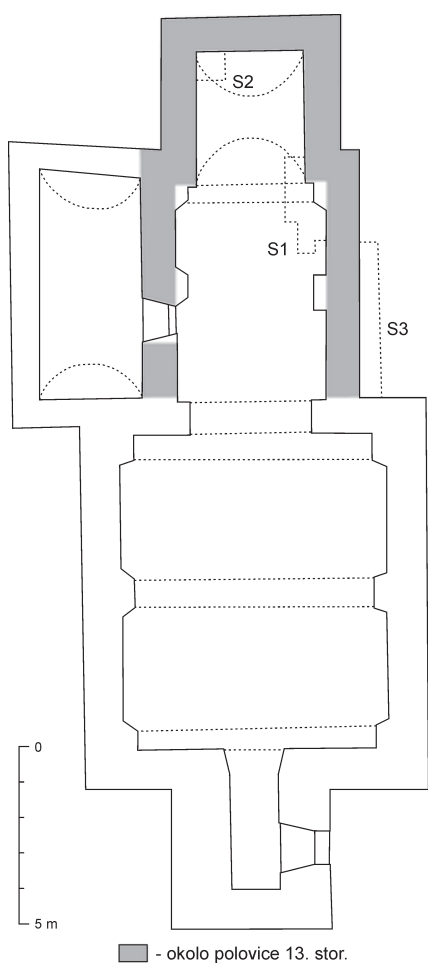
Hrhov

Kostol sv. Jána Krstiteľa stojí na území historickej Turne v obci Hrhov (okr. Rožňava; obr. 11). Obec leží blízko hlavnej cesty z Košíc do Rožňavy, pod strmými svahmi planín Slovenského krasu. Kostol sa nachádza na terase obtekanej potokom zvaným Hlava, tečúcim z blízkeho výdatného prameňa. Objekt je od západu chránený kamenným múrom s vežičkou.

Archeologický výskum, organizovaný začiatkom roka 2009, vyvolal zámer uskutočniť výmenu podlahy vo východnej časti kostola. Výskumom sa potvrdil predpoklad o staršej sakrálnej stavbe, zakomponovanej do dnešného objektu kostola (obr. 12; napr. *Slivka/Vallašek 1991*, 120, 121). Preskúmaný bol interiér bývalej lode a presbytéria kostola, ku ktorému bola okolo roku 1500 (*Súpis pamiatok 1967*, 451) pristavaná väčšia pozdĺžna loď. Zistili sme, že pôvodný kostol bol postavený z pomerne

Obr. 11. Hrhov. Kostol sv. Jána Krstiteľa.

Obr. 12. Hrhov. Kostol sv. Jána Krstiteľa. Pôdorys.

pravidelných väčších kvádrov technikou blízkou kvádkovému murivu (obr. 13). Kvádre boli zhotovené z miestnych zdrojov vápencového tufu. Samotný kostol nemá základy, ale pôvodné nadzemné murivo spočíva priamo na tufovom podloží, ktoré sa v interiéri nachádza len niekoľko centimetrov pod dnešnou dlážkou.

V kostole bolo zistené intenzívne pochovávanie, ale i mladšie výkopy (podľa farskej kroniky zo šesťdesiatych rokov minulého storočia). Tie súviseli s hľadaním krypty Juraja Bebeka, ktorého veľmi dobre zachovaný epitaf, zhotovený po roku 1371, je vsadený v južnej stene pôvodnej lode kostola.

Pri obhliadke krovu boli nad pruskou klenbou pôvodnej lode kostola zistené zvyšky stredovekých nástenných malieb. Nad valenou klenbou presbytéria, v jeho východnom štíte sa nachádza zamurovaný pomerne veľký vetrací otvor v tvare latinského kríža. Valená klenba presbytéria má mierne stlačený čelný oblúk. Triumfálny oblúk tu nie je zvýraznený, odčlenenie oboch priestorov je tvorené prostou hranou, v ktorej je teraz vložený pilaster neskorobarokovej klenby.

Terénny výskum doplnili informácie z farskej kroniky s fotografiami zamurovaného južného vstupu, ktorého najspodnejšie časti ostenia boli objavené počas výskumu. Pomerne mohutný polkruhový portál má zreteľné iba kamenné ostenie tvorené väčšími kvádrmi. Na fotografiách z roku 1968 je zreteľné aj zamurované štrbinové okno vo východnom múre presbytéria.

Obr. 13. Hrhov. Kostol sv. Jána Krstiteľa. Murivo pôvodného kostola v miestach južného vstupu.

Prvé zmienky o obci súvisia s listinami Bela IV. z rokov 1245 a 1248, týkajúce sa kráľovskej kúrie, kde sa v tom čase kráľ nachádzal (*Sárközy 2006*, 12, 37). Samotná obec sa spomína, opäť v spojitosti s kúriou, až v roku 1263 (*Kristó 1988*, 392; *Varsik 1973*, 292). Nie je známe presné miesto, kde sa nachádzala kráľovská kúria. Domáca, dodnes živá tradícia ako miesto bývalej kúrie označuje polohu nad dedinou, zvanú *Palota*, v blízkosti spomínaného prameňa. Predpoklad umocnil aj nález zlatého pečatného prsteňa na jej severnom okraji, datovaný do 13. storočia (*Čaplovič et al. 1982*, 70-73; *Slivka 1999*, 29). Prieskumom lokality sa však neobjavili žiadne stopy po zaniknutom sídle (*Slivka/Vallašek 1991*, 120, 121). V roku 1990 však boli nad dedinou v polohe Bocsorkó nájdené zvyšky menšej kamennej veže, datovanej sprievodnými nálezmi do 12.-13. storočia (*Miroššayová 1992*, 75). Farnosť sa uvádza v súpisu pápežských desiatkov v tridsiatych rokoch 14. storočia (*Várzsegi/Zombori 2000*, 233).

ZÁVER

Všetky skúmané kostoly majú isté spoločné formálne znaky a ich výstavba spadá do obdobia, ktoré sa dá vymedziť od druhej polovice 13. po začiatok 14. storočia. Napriek tomu možno aj pri týchto stavbách sledovať určitý vývoj, ktorý tu smeruje k postupnému napĺňaniu štýlových znakov gotiky.

Tento vývoj je však veľmi pozvoľný a nerovnomerný. Práve v dedinskom prostredí možno pozorovať výraznú formálnu diferenciaciu, keď tu v rovnakom čase stoja vedľa seba stavby s rozvinutým ranogotickým, ale aj s konzervatívnym neskororománskym tvaroslovím. Často sa s ním stretávame aj v rámci jedného objektu a môžeme ho dokumentovať až do prelomu 13. a 14. storočia. Snahy o kategorizáciu tohto dobového architektonického prejavu vyústili do termínov ako „prechodné kostoly“ (*Mencl 1937*, 400) a „prechodný štýl“ (*Križanová 1978*, 65). Tieto sú v novej literatúre považované za prekonané, resp. z hľadiska štýlových zákonitostí za nevhodné (*Pomfyová 2003*, 48). Je tu potrebné skôr vychádzať zo základnej charakteristiky dedinských kostolov ako zväčša konzervatívnych stavieb s repertoárom osvedčených foriem a riešení.

Príkladom toho sú aj zvyšky pôvodného Kostola sv. Jána Krstiteľa v Hrhove. Napriek jeho pravouhlému presbytériu, ho možno stále považovať za románsku stavbu. Umocňuje to najmä jeho murivo pozostávajúce s pravidelných kvádrov, jednoduchá valená klenba v presbytériu, absencia víťazného oblúka a tiež polkruhový južný portál. Aj na základe spomínaných písomných dokladov sa možno domnievať, že tento kostol bol postavený okolo polovice 13. storočia ako farský kostol pre dedinu vzniknutú okolo kráľovskej kúrie. Do tejto formálnej kategórie zaradujeme aj Kostol sv. Kataríny Alexadrijskej v Kysaku. Tu sa rovnako stretávame v svätyni s jednoduchou valenou klenbou oddele-

nou od lode iba prostou hranou a s jednoduchým štrbinovým oknom s polkruhovým záklenkom zamurovaným vo východnom múre presbytéria. Podobne ako v Hrhove, ani tu ešte nebola sakristia súčasťou najstaršej stavebnej fázy kostola.

Z hľadiska štýlových zmien bola už pokročilejšia stavba kostola v Čečejovciach. Presbytérium je síce stále zaklenuté len valenou klenbou, ale od lode je už oddelené lomeným víťazným oblúkom s nábežnými rímsami ťažkej profilácie. Zamurovaný južný vstup má už zalomené nadpražie, no okná sú stále „románske“, s polkruhovým záklenkom. Sakristia už bola súčasťou prvej stavebnej etapy kostola. S takýmto typom dedinských kostolov, ktoré predovšetkým reprezentuje lomený víťazný oblúk, sa v našom prostredí stretávame len v samom závere 13. storočia. Zdá sa, že relatívne čistou štýlovú formu ranogotického kostola reprezentuje zatiaľ najstaršia známa stavebná etapa kostola

v Turni nad Bodvou. Išlo o významný kostol, ktorého farár plnil začiatkom 14. storočia funkciu archidiakona turnianskeho dištriktu (*Sárközy 2006*, 13), čo dokladajú aj samotné rozmery stavby, prevyšujúce proporcie bežných dedinských kostolov. Len samotné pôvodné presbytérium, zistené archeologickým výskumom, malo rozmery približne 6,5 x 8,5 m a s veľkou pravdepodobnosťou už muselo byť zaklenuté krížovou rebrovou klenbou. Rovnako zachované pôvodné tvaroslovie lode so zvyškami pôvodného južného vstupu s profilovaným ostením, či pôvodná sakristia s lomeným portálom do svätyne dokladujú aj v literatúre uvádzané datovanie najstaršej fázy kostola do začiatku 14. storočia (*Súpis pamiatok 1969*, 339). Otázkou ďalšieho výskumu zostáva lokalizácia staršieho Kostola sv. Egídia v Turni, ktorý tu podľa spomínaných písomných prameňov musel stáť najneskôr v polovici 13. storočia.

LITERATÚRA

- Čaplovič et al. 1982* - D. Čaplovič/A. Ruttkay/M. Slivka/A. Vallašek: Zlatý pečatný prsteň z Hrhova. AVANS 1981, 1982, 70-73.
- Dvořáková/Krása/Stejskal 1978* - V. Dvořáková/J. Krása/K. Stejskal: Stredoveká nástenná maľba na Slovensku. Praha - Bratislava 1978.
- Kristó 1988* - G. Kristó: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988.
- Križanová 1978* - E. Križanová: Gotické pamiatky. In: Pamiatky na Slovensku. Súpis pamiatok IV. Bratislava 1978, 64-74.
- Mencl 1937* - V. Mencl: Stredoveká architektúra na Slovensku. Kniha prvá. Stavebné umenie na Slovensku od najstarších čias až do konca doby románskej. Praha - Prešov 1937.
- Miroššayová 1992* - E. Miroššayová: Nález stredovekého objektu v Hrhove. AVANS 1990, 1992, 75.
- Pomfyová 2003* - B. Pomfyová: Počiatky gotickej architektúry. In: D. Buran (Ed.): Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia. Bratislava 2003, 33-60.
- Sárközy 2006* - S. Sárközy: A történeti Torna megye településtopográfiaja a kezdetektől a 18. század elejéig. Perkupa - Miskolc 2006.
- Slivka 1999* - M. Slivka: Umelecké remeslo na Slovensku v románskej dobe. Pam. a Múz. 2, 1999, 27-32.
- Slivka/Vallašek 1991* - M. Slivka/A. Vallašek: Hrady a hrádky na východnom Slovensku. Košice 1991.
- Súpis pamiatok 1967* - Súpis pamiatok na Slovensku. I. A-J. Bratislava 1967.
- Súpis pamiatok 1969* - Súpis pamiatok na Slovensku. III. R-Ž. Bratislava 1969.
- Varsik 1973* - B. Varsik: Osídlenie Košickej kotliny. II. Bratislava 1973.
- Várzsegi/Zombori 2000* - A. Várzsegi/I. Zombori (Ed.): Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series prima. Tomus primus. Budapestini 2000.

Mgr. Peter Tajkov, PhD.
Technická univerzita v Košiciach
Fakulta umení
Katedra dejín a teórie umenia
Letná 9
SK-040 01 Košice
tajkov@yahoo.co.uk

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES OF MEDIEVAL CHURCHES IN ČEČEJOVCE, TURŇA NAD BODVOU, KYSAK AND HRHOV

P e t e r T a j k o v

Summary

Numerous recent adjustments and renovations of country churches have to be preceded by conservation researches; such researches bring new information and specifications of their construction history.

Research of the St. John the Baptist Church in Hrhov confirmed its presumed earlier construction phase. The older one-nave church with a rectangular chancel came from the middle of 13th century; it was built of tufa stone blocks. A huge late Gothic nave was added to the western side and a sacristy was added to the northern side around AD 1500. The oldest object can be related to the royal manor of Béla IV, which is documented in the middle of 13th century.

Research of the Assumption of the Virgin Mary Church in Turňa nad Bodvou was limited to its chancel. Remains of an older rectangular chancel were found there. The chancel was originally contiguous to the present-day nave and sacristy of the church. This chancel belongs to the so-far oldest stage of the church from the beginning of 14th century. In the beginning of 15th century, it was replaced by the current polygonal chancel. The research did not discover remains of the older St. Egidius Church mentioned in Turňa in 1263, 1274 and 1278.

Research of the Reformed Church in Čečejevce did not bring any information about its so-far unknown oldest phase of construction. A modern era grave in the chancel was researched; fragments of medieval brick floor and traces of a big fire in the church nave were found. The church is dated back to the very end of 13th century.

Research of the St. Catherine of Alexandria Church in Kysak only specified information about its construction history. In the earliest phase in the second half of 13th century, a one-nave church with a rectangular chancel was built. Later, in 14th century, a huge tower and sacristy were added.

All these churches were built in the time when the new Gothic style first appears in this area. This style is applied very slowly and its more distinct features can be seen on buildings from the turn of 13th and 14th centuries.

Fig. 1. Čečejevce. Church of the Christian Reformed Church.

Fig. 2. Čečejevce. Church of the Christian Reformed Church. Groundplan.

Fig. 3. Čečejevce. Church of the Christian Reformed Church. The sanctuary of the reformed church.

Fig. 4. Turňa nad Bodvou. Church of the Assumption of Virgin Mary.

Fig. 5. Turňa nad Bodvou. Church of the Assumption of Virgin Mary. Fragment of a medieval epitaph from the fill in test pit 2.

Fig. 6. Turňa nad Bodvou. Church of the Assumption of Virgin Mary. Groundplan by J. Krcho.

Fig. 7. Turňa nad Bodvou. Church of the Assumption of Virgin Mary. Base masonry of the original presbytery of the church.

Fig. 8. Kysak. Church of St. Catherine.

Fig. 9. Kysak. Church of St. Catherine. Damaged grave in test pit 2.

Fig. 10. Kysak. Church of St. Catherine. Groundplan

Fig. 11. Hrhov. Church of St. John the Baptist.

Fig. 12. Hrhov. Church of St. John the Baptist. Groundplan.

Fig. 13. Hrhov. Church of St. John the Baptist. The original church masonry in parts of the southern entrance.

Translated by Viera Tejbusová

Konferencia

**HRADISKÁ SEVERNÉHO POTISIA -
- HRADISKO ZEMPLÍN**

4. 9. 2009, Zemplín

MEDZINÁRODNÁ KONFERENCIA V ZEMPLÍNE

ELENA MIROŠŠAYOVÁ

Archeologický ústav SAV - pracovisko Košice v spolupráci s Ústavom geodézie, kartografie a GIS, Fakultou BERG Technickej univerzity v Košiciach, Pamiatkovým úradom SR, Slovenskou archeologickou spoločnosťou, Radou SVS a obcou Zemplín usporiadali 4. septembra 2009 medzinárodnú konferenciu pod názvom Hradiská severného Potisia - Hradisko Zemplín. Záštitu nad konferenciou prevzal podpredseda vlády SR Dušan Čaplovič, ktorý sa v roku 1984 tiež podieľal na archeologickom výskume zemplínskeho hradiska. Zemplín ako miesto konania konferencie vybrali organizátori práve pre atmosféru dlhého historického vývoja obce, o poznanie ktorého sa výraznou mierou zaslúžil aj Blažej Benadik (1919-2003), ktorý v Zemplíne strávil niekoľko výskumných sezón. Účastníci konferencie si pripomenuli jeho nedožité 90 rokov. Práve on na tejto lokalite realizoval prvý odborne vedený výskum hradiska. Okrem hradiska je v obci rovnako zaujímavé aj prostredie čiastočne rekonštruovaného interiéru tzv. Župného domu, okolo ktorého sa veľa diskutuje. História budovy je nejasná. Hodnoverné doklady o tom, kedy bola postavená a aká bola jej pôvodná podoba, zatiaľ chýbajú. Pravdepodobne bola súčasťou väčšej, dnes neexistujúcej stavby. Na južnej strane budovy tesne pod trávnatým porastom boli zachytené zvyšky murív. Ich dispozíciu a chronologickú interpretáciu môže objasniť iba archeologický výskum, pretože písomné pramene chýbajú.

Konferencie sa zúčastnili archeológovia z Poľska, Ukrajiny a Slovenska a prizvaní hostia z Odboru kultúry Košického samosprávneho kraja v Košiciach a Kultúrneho centra Medzibodrožia a Použia v Kráľovskom Chlmci. Pracovné rokovanie bolo rozdelené na tri časti.

V prvej časti sa prezentoval čiastkový výstup úlohy grantového projektu 1/0179 agentúry VEGA „Priestorová vizualizácia keltsko-dáckeho a včasnostredovekého hradiska Zemplín s využitím moderných informačných technológií“. Nositeľom projektu je Ústav geodézie, kartografie a GIS, Fakulty baníctva, ekológie, riadenia a geotechnológií Technickej univerzity v Košiciach a spoluriešiteľom Archeologický ústav SAV. V tejto časti odzneli tri prednášky:

1. Lucia Luštíková - Elena Miroššayová (AÚ SAV, Košice): *Osídlenie zemplínskeho hradiska.*
2. Janka Sabová - Katarína Pukanská (FBERG TU, Košice): *Geodetické spracovanie (zameranie) hradiska Zemplín a priestorová vizualizácia nálezov.*
3. Martin Pristáš (KPÚ SR, Košice): *Hradisko Zemplín - perspektívy výskumu, dokumentácie, prezentácie a ochrany.*

Druhá časť bola zameraná na možnosti propagovania a využitia archeologických nálezísk pre širšiu verejnosť. Veľkým prínosom bola prednáška Jána Gancarského, riaditeľa Podkarpatského múzea v Krosne: *Ostatníe wyniki badań grodziska „Wały Królewskie“ i założenia budowy skansenu „Karpacka Troja“ w Trzciniicy, gm. Jasto.* Účastníci konferencie mali možnosť oboznámiť sa s rozsiahlym projektom a súčasným stavom jeho výstavby. Dnes sú už zrekonštruované časti opevnenia a obydlí otomanskej kultúry zo staršej doby bronzovej a včasného stredoveku. Otvorenie celého areálu skanzenu sa plánuje v máji 2010.

Do tretej časti rokovania boli zaradené prednášky o výsledkoch výskumov na lokalitách v blízkom okolí Zemplína a o náleziskách časovo a kultúrne porovnateľných so Zemplínom z územia Slovenska a Zakarpatskej Ukrajiny:

1. Ján Chovanec (Vlastivedné múzeum Trebišov): *Pamiatky Zemplína pri Bodrogu.*
2. Vjačeslav Kotigoroško (Užhorodská národná univerzita, Užhorod): *Dakijskie gorodišča Verchnego Potisia.*
3. Omeljan Gomoljak (Užhorodská národná univerzita, Užhorod): *Zamki Zakarpatt'a v pismennich istočnikach.*
4. Igor Prochnenko (Užhorodská národná univerzita, Užhorod): *Keramičeskije komplekxy pamjatnikov Zakarpatt'a X - XII vv.*
5. G. Březinová (AÚ SAV, Nitra): *Výšinné sídlisko „typu Zemplín“ v Nitre.¹*

¹ Zaslánú prednášku G. Březinovej, ktorá sa nemohla na konferencii zúčastniť, predniesla E. Miroššayová.

Súčasťou konferencie bola prezentácia posterov:

- História výskumu hradiska Zemplín (E. Miroššayová, AÚ SAV, Košice).
- Osídlenie hradiska Zemplín v praveku a včasnej dobe dejinnej (L. Luščíková - E. Miroššayová, AÚ SAV, Košice).
- Osídlenie hradiska Zemplín v stredoveku (L. Luščíková - E. Miroššayová, AÚ SAV, Košice).
- Geodetické zameranie hradiska Zemplín (J. Sabová - K. Pukanská, FBERG TU, Košice).
- Výsledky geofyzikálnych meraní v severnej časti hradiska a okolí tzv. Župného domu (J. Tirpák, AÚ SAV, Nitra).
- Výšinné sídlisko „typu Zemplín“ v Nitre (G. Březinová, AÚ SAV, Nitra).

Po ukončení rokovania si účastníci konferencie prezreli areál hradiska. Z koruny valu na severozápadnej strane mali výhľad na celú pravostrannú terasu Bodrogu, odkiaľ z viacerých polôh pochádzajú mnohé významné nálezy. Ako príklad uvediem známu polohu Szelmálomdomb, kde Vojtech Budinský-Krička a Mária Lamiová preskúmali mohylové pohrebisko zo staršej doby rímskej. K vydarenému priebehu konferencie prispelo okrem príjemného počasia aj pohostinné prostredie obce a ústretový prístup starostky Márie Tuchyňovej. Konferencia bola súčasťou osláv 795. výročia prvej písomnej zmienky o obci, ktoré pokračovali v nasledujúcich dňoch. Obec Zemplín a jej kataster patrí k archeologickým lokalitám Slovenska s nadregionálnym stredoeurópskym významom. Intenzitu osídlenia dokumentujú archeologické nálezy, ktoré sa objavujú pri každej stavebnej činnosti spojenej so zemnými prácami, preto treba obci venovať zvýšenú pozornosť.

PRÍSPEVOK K OSÍDLENIU POLOHY HRADISKO V ZEMPLÍNE

LUCIA LUŠTÍKOVÁ - ELENA MIROŠŠAYOVÁ

Východné Slovensko, pravek, neskorá doba laténska, stredovek, osídlenie, hradisko, keramika.

East Slovakia, prehistory, Late LaTène period, Middle Ages, settlement, fortified settlement, pottery.

V súvislosti s riešením grantového projektu¹ sa v ostatnom čase venuje zvýšená pozornosť osídleniu vyvýšeniny Hradisko v obci Zemplín. Tento príspevok má len informatívny charakter ako predbežný výstup hodnotenia nepublikovaného nálezového súboru z vrstiev zisťovacej sondy z výskumu realizovaného D. Čaplovičom² v roku 1984. Cieľom príspevku je na základe keramického materiálu poukázať na jednotlivé etapy osídlenia polohy.

HISTÓRIA VÝSKUMU NA HRADISKU

Obec Zemplín patrí k významným archeologickým lokalitám na Slovensku. Je situovaná v južnej časti Východoslovenskej nížiny na pravostrannej terase Bodrogu. Poloha Hradisko je skalnatá ostrohovitá vyvýšenina s nadmorskou výškou 121 m, na východnej strane klesajúca ku korytu Bodrogu. Nachádza sa na východnom okraji centra obce. Dominantná poloha bola osídlená od neolitu. Prstenovitý val je pozostatkom opevnenia z neskorej doby laténskej a stredoveku.

Začiatkom 20. storočia bol Zemplín cieľom vlastivedných vychádzok študentov piaristického gymnázia z mestečka Sátoraljaújhely (Nové Mesto pod Šiatrom) pod vedením profesora histórie Jána Visegrádiho. Nadšenec archeologickému prieskumu navštívil viaceré lokality v okolí rieky Bodrog. Ako príklad môžeme uviesť Zompot a Baghegy v Strede nad Bodrogom, Somotorskú horu v Somotore. Obec Zemplín s hradiskom považoval za jednu z najzaujímavejších pamiatok v regióne (Polla 1996, 241 n.).

Až o niekoľko desaťročí neskôr vzbudila obec záujem profesionálnych archeológov a historikov. V roku 1931 navštívil Zemplín Štefan Janšák. Zamerail opevnenie, vyhotovil plán a výsledky publikoval (Janšák 1935, 70-73, mapa č. 15). Pozorovania v Zemplíne spomína aj vo svojej knihe esejí (Janšák 1944, 119 n.). V prieskume na Východoslovenskej nížine pokračoval pracovník pobočky Archeologického ústavu SAV v Košiciach Karol Andel. Výsledkom jeho neúnavnej činnosti v rokoch 1953-1954 bolo objavenie veľkého počtu nových archeologických lokalít. Intenzívne sa venoval prieskumu v Zemplíne a získal množstvo nálezov z hradiska a intravilánu obce (Andel 1955a, 159; 1955b). Na podklade nálezov z prieskumov pristúpil Archeologický ústav SAV v roku 1955 k prvému odbornému archeologickému výskumu na Hradisku a v obci. Viedol ho Blažej Benadik. Výskum pokračoval v rokoch 1956, 1957, 1962, 1963. Rezom valu v severozápadnej a východnej časti hradiska zachytil všetky stavebné fázy opevnenia od neskorej doby laténskej až po stredovek. Na ploche neporušenej stavebnými aktivitami a cintorínom preskúmal vo východnej časti zahĺbenú laténsku chatu s ohniskom z 1. storočia pred Kr. Pri východnom rohu dnešného grécko-katolíckeho kostola odkryl zvyšok kamenného múra stredovekej stavby. Výskumom v intraviláne obce získal bohaté dôkazy o intenzívnom keltsko-dáckom a stredovekom osídlení, ktoré súviselo s hradiskom (Benadik 1965a).

V roku 1984 pokračoval vo výskume hradiska Dušan Čaplovič. Pozornosť sústredil na spresnenie datovania slovanského opevnenia a mladšieho opevnenia z obdobia komitátneho hradu. Rezom

¹ Grantový projekt 01/0179/08 agentúry VEGA.

² Ďakujeme autorovi výskumu za poskytnutie nepublikovaných nálezov.

valu sledoval jednotlivé stavebnej fázy. Okrem už známych konštrukčných prvkov sa mu podarilo objaviť časť drevenej konštrukcie slovanského opevnenia. V juhozápadnej časti vnútorného areálu hradiska zachytil západný okraj cintorína s kostrovými hrobmi z 12. storočia, ktorý patril k pôvodnému románskemu kostolu. Jeho poloha nie je zatiaľ s istotou verifikovaná (Čaplovič 1985, 75 n.).

OSÍDLOVANIE HRADISKA

Pravek až včasná doba dejinná

Pomenovanie ostrožnej polohy Hradisko/Várhed'/Hrad vzniklo podľa opevneného areálu. Návršie s nadmorskou výškou 121 m je dominantou v rovinatej krajine s priemernou nadmorskou výškou okolo 100 m. Strategicky výhodné miesto poskytovalo prirodzenú ochranu pred nepriateľom a pred vodou z rozvodnených ramien Bodrogu. B. Benadik pri publikovaní výsledkov výskumu na hradisku sústredil pozornosť hlavne na vyhodnotenie keltско-дáckych pamiatok. Praveké nálezy z neolitu, doby bronzovej a halštatskej spomína, ale bližšie sa im nevenuje (Benadik 1965a, 76).

Analýza súboru nálezov z výskumu v roku 1984 potvrdila osídlenie z vyššie uvedených období a priniesla aj nové poznatky. Najstaršie stopy osídlenia vyvýšeniny sú doložené keramikou bukovo-horskej kultúry (tab. I: 1-6, 9). Nový je poznatok o osídlení polohy v eneolite, doloženom zlomkami keramiky badenskej kultúry (tab. II: 7, 8) a kultúry Nyírség-Zatín (tab. I: 10-12). Väčší a typologicky výraznejší súbor tvorí keramika z doby bronzovej. Rámčovo ju môžeme chronologicky zaradiť do mladej až neskorej doby bronzovej a kultúrne ku gávskej kultúre (tab. II). Tvarovo identifikovateľné zlomky keramiky sú výzdobou a úpravou povrchu dobre porovnateľné s územne blízkymi nálezmi zo Somotorskej hory. Napriek zlomkovitosti materiálu, ktorý neumožňuje presnejšiu chronologickú klasifikáciu, môžeme konštatovať dlhodobé a intenzívne osídlenie polohy v dobe bronzovej. Z nálezov je zrejmé, že život domáceho obyvateľstva v osade pokračoval ďalej v dobe halštatskej. Materiálna kultúra obyvateľov sa v tomto období postupne mení. V spracúvanom súbore keramiky z doby halštatskej je pozoruhodný zlomok hrnca s perforovaným okrajom (tab. II: 9). Doteraz sme takéto nálezy na Východoslovenskej nížine evidovali na území severne od rieky Latorice, kde sú datované do záveru doby bronzovej a staršej doby halštatskej (Miroššayová 2006, 199). V mladšom úseku doby halštatskej zosilňuje na území Východoslovenskej nížiny vplyv z centrálného Potisia. Odráža sa to

aj na materiáli z hradiska. Dobrým príkladom sú nálezy hlineného pečatidla a hadovitej záušnice, pochádzajúce z výskumu B. Benadika, ktoré majú početné analógie vo vekerzugskej kultúre (Miroššayová 1987, tab. XI: 21, 22).

Rezom keltsko-dáckeho telesa valu bola zistená jeho superpozícia s objektom z doby halštatskej (Benadik 1965a, Abb. 7: 2-4). Pod valom sa zachytila terénna úprava v podobe násypu, o ktorej sa uvažovalo ako o náznaku prvého opevnenia polohy v dobe halštatskej (Benadik 1965b, 172). Doterajšie zisťovacie výskumy na telese valu výraznejšie stopy po opevnení pravekých osád nepreukázali.

Dobre doložená je konštrukcia opevnenia keltsko-dáckeho hradiska z 1. storočia pred Kr., ktorá pozostávala z hlineného valu s jadrom z nasucho kladených kameňov. Opevnenie po celom obvode hradiska nemalo rovnakú konštrukciu. Na ťažšie dostupnej východnej strane, v úseku strmo klesajúcim k Bodrogu bola iba drevená palisáda. Hlavný vstup do hradiska bol z juhu.

V 1. storočí pred Kr. sa začala významná etapa osídlenia Zemplína. Vznikla tu sídlisková aglomerácia, ktorú tvorilo malé hradisko s plochou 240 x 150 m, a výrobné osady s hrnčiarskymi a metalurgickými dielňami v blízkom okolí. Zemplín postupne získal centrálnu postavenie v širšom priestore severného Potisia.

Na zmiešaný keltsko-dácky horizont zemplínskeho hradiska ako prvý poukázal A. Točík (1959, 858, 859). Na základe dáckej keramiky vyrobenej v ruke, ktorá sa vyskytovala na lokalite spolu s keltskou keramikou točenou na kruhu, zaradil zemplínske hradisko v rámci Slovenska k lokalitám s výskytom dáckej keramiky. Obšírnejšie o nálezoch písal B. Benadik (1965a, 79 n.).

Ďalšie nálezy dáckej a keltskej keramiky priniesol výskum D. Čaploviča.

- *Sortiment keltskej keramiky* z jeho výskumu v roku 1984 predstavujú na kruhu točené a kvalitne vypálené tvary, ako sú:
 - fragmenty profilovaných mís bez výzdoby (tab. III: 4),
 - fragmenty vázovitých nádob s bielo maľovanou výzdobou na hrdlách (tab. III: 1),
 - hrncovité nádoby so širokým ústím (tab. III: 3),
 - zlomky sudovitých menších alebo väčších nádob zdobených maľovaním (tab. III: 5).

Túto tvarovú skupinu dopĺňajú aj zlomky okrajov a tiel masívnych zásobníč s mohutnými okrajovými lištami.

Na keramike zdobenej maľovaním boli použité farby biela, červená a čierna. Výzdoba na nádobách je v pásoch prevažne bielej farby (tab. III: 2). Ojedi-

nele sa v páse pod bielou farbou vyskytuje čierny maľovaný vzor, napríklad mriežka, rozdielne hrubé pásy alebo ornament v tvare schodov. Okrem toho sa vyskytuje maľovaná výzdoba červená alebo čierna na červenom podklade. Keltská keramika zodpovedá či už nálezom pochádzajúcim zo samostatného hradiska zo starších výskumov (*Benadik 1965a*, Abb. 8), alebo nálezom získaným z výskumu kultového miesta v obci Zemplín na polohe Kertalja (*Miroššayová/Čaplovič 1991*, 132).

- *Dácku keramiku* získanú z výskumu v roku 1984 bolo možné podľa technológie výroby rozdeliť do dvoch základných skupín - na keramiku vyrobenú v ruke (hrubostennú alebo tenkostennú) a na keramiku vyrobenú na hrnčiarskom kruhu. Zo získaných zlomkov sa dali určiť nasledovné formy nádob:
 - šálky s uškom vyrobené v ruke, s okrajom zdobeným presekávaním alebo pretláčaním (tab. IV: 2, 4).
 - hrubostenné hrnce prevažne súdkovitého tvaru s mierne vyhnutým okrajom, s plastickou výzdobou charakteristickou pre dácku keramiku (tab. III: 6, 7; IV: 1), zdobené pretláčanou lištou, plastickými výčnelkami a rytými líniami v rôznych kombináciách.
 - zásobnice zdobené plastickými lištami a výčnelkami, svojím tvarom kopírovali hrnce,
 - zlomky ovocných mís sivej alebo hnedej farby, vyrobené prevažne na hrnčiarskom kruhu a kvalitne vypálené, nôžka býva profilovaná, na okrajových lištách sa objavuje vhladzovaná výzdoba v podobe obežných vlnoviek alebo rovných línii (tab. I: 3, 5).

Okrem ovocných mís sa vhladzovaná výzdoba objavuje aj na iných tvaroch nádob. Sú to rôzne mriežky a šikmé línie, cik-cak línie a vetvičkový vzor.

Dácka keramika zo Zemplína sa tvarmi a výzdobou nelíši od ďalších jej nálezov z územia Slovenska

(*Luštiková 2007*). Snáď jediným novým prvkom je vhladzovaná výzdoba na ovocných misách, ktorá doposiaľ nebola zo Slovenska známa.

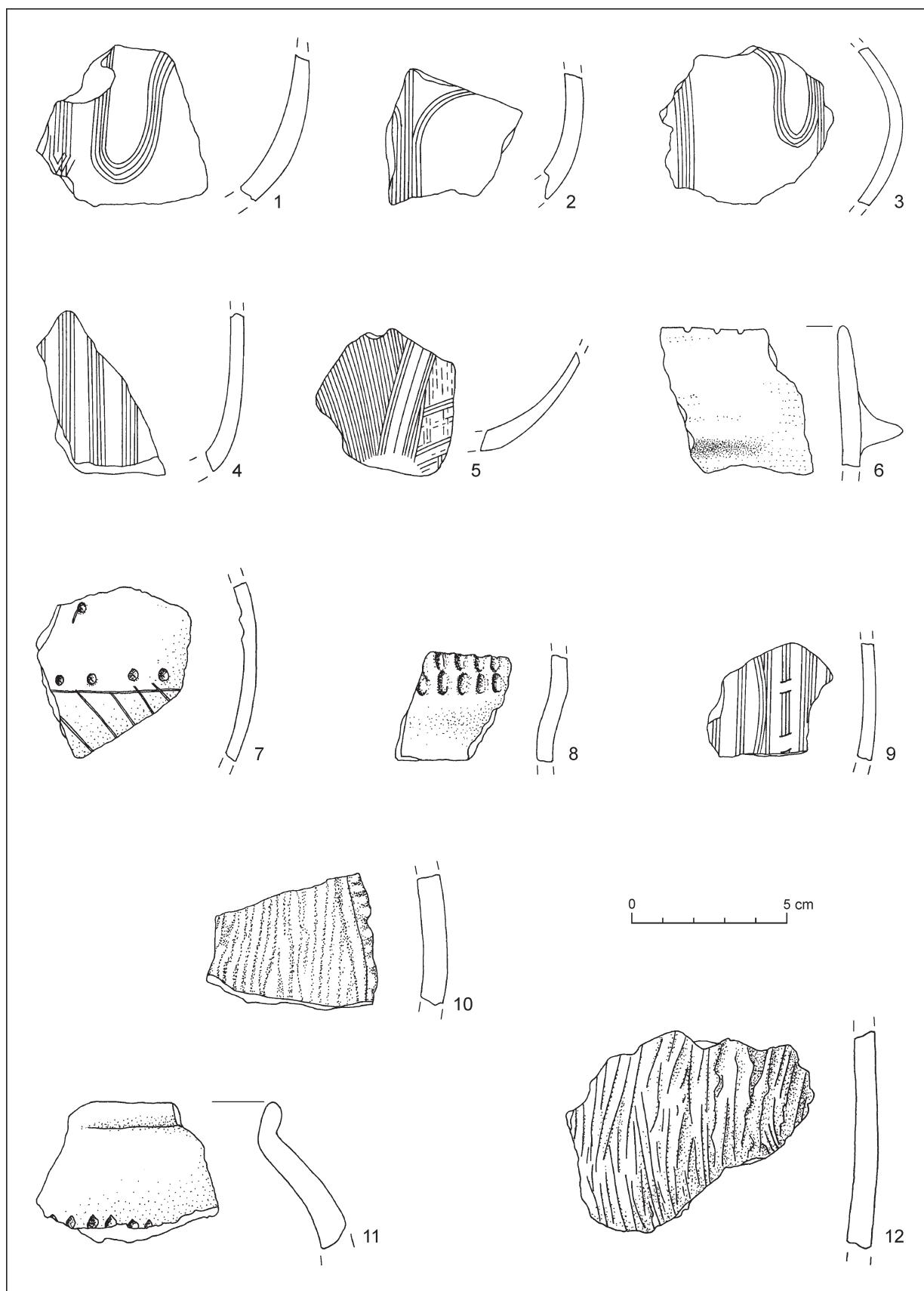
Včasný až neskorý stredovek

V poslednej tretine 9. storočia využili a prestavali starší keltsko-dácky systém opevnenia Slovania. Hlinený val spevnili drevenou konštrukciou a do- budovali po celom obvode vyvýšeniny. Ďalšia pre- stavba bola v 10. storočí. Jednotlivé stavebné fázy opevnenia boli zachytené v rezoch valu (*Benadik 1965a*, Abb. 7). Na mieste slovanského hradiska vznikol hrad. V latinsky písaných prameňoch sa po prvýkrát uvádza v roku 1219 ako *castrum Zemlun*. Hradisko v 11. storočí a hrad do konca 13. storočia patrili uhorským kráľom. Od konca 13. storočia prešiel hrad do rúk viacerých šľachtických rodov. Poslední majitelia, šľachtici Drugethovci, ho na za- čiatku 16. storočia opúšťajú (*Uličný 2001*, 638).

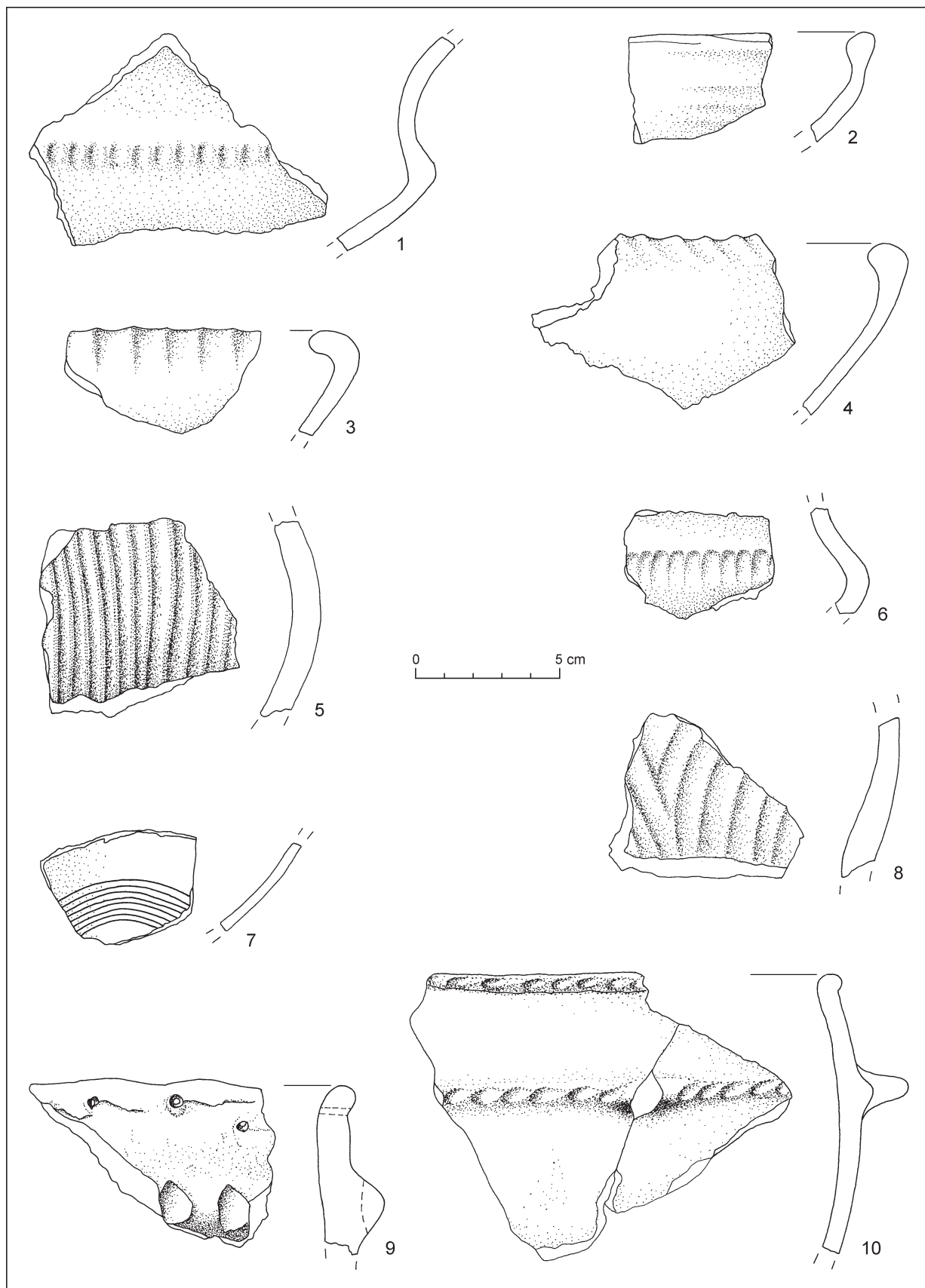
Z výskumu v roku 1984 pochádza keramický materiál, ktorý sa dá rámcovo datovať do včasného stredoveku. Zlomky hrncov mali okraje vyhnuté von a ukončené bez profilácie (tab. V: 1-3, 5). Maxi- málne vydutie bolo v hornej tretine alebo v polovici nádoby. Výzdoba pozostávala buď z viacnásobných ostrých obežných vlnoviek, alebo zo samostatných vlnoviek v kombinácii s rovnými obežnými líniami a krátkymi zárezmi. Na dnách hrncov sa vyskytli aj značky - kríž olemovaný vetvičkou alebo viacnásob- né prekrížené línie v kruhu (tab. V: 4, 6).

Vrcholný a neskorý stredovek je zastúpený zlomkami nádob s rozvinutým trojlístkovým okra- jom (tab. V: 7, 8) a zlomkami kachlíc s rastlinným vzorom.

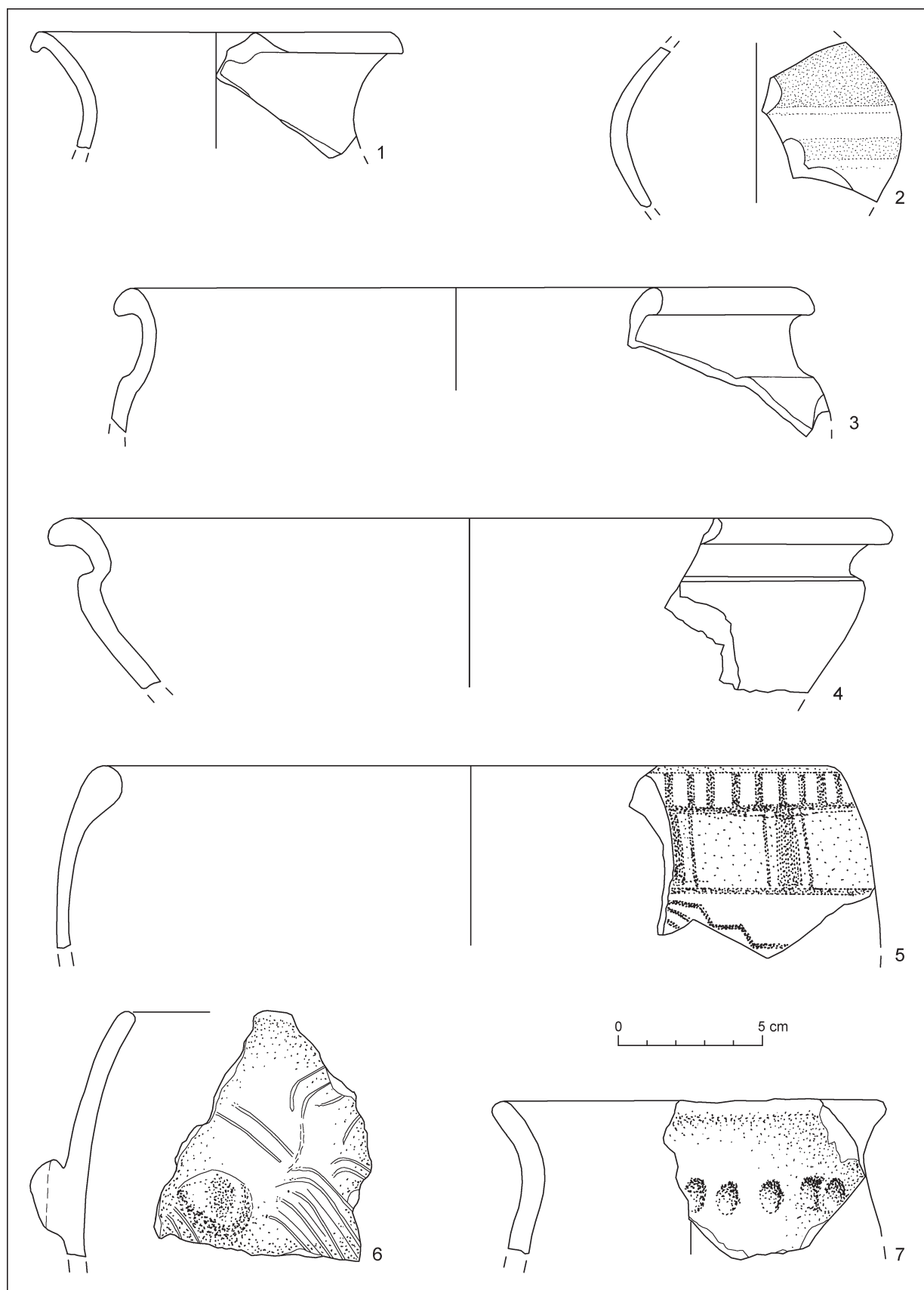
O slovanskom hradisku a podobe stredovekého hradu jestvuje dosiaľ málo informácií. Nové poznat- ky, ktoré by prispeli k ich spresneniu, môže priniesť iba rozsiahly a systematický archeologický výskum vo vnútri opevneného areálu.

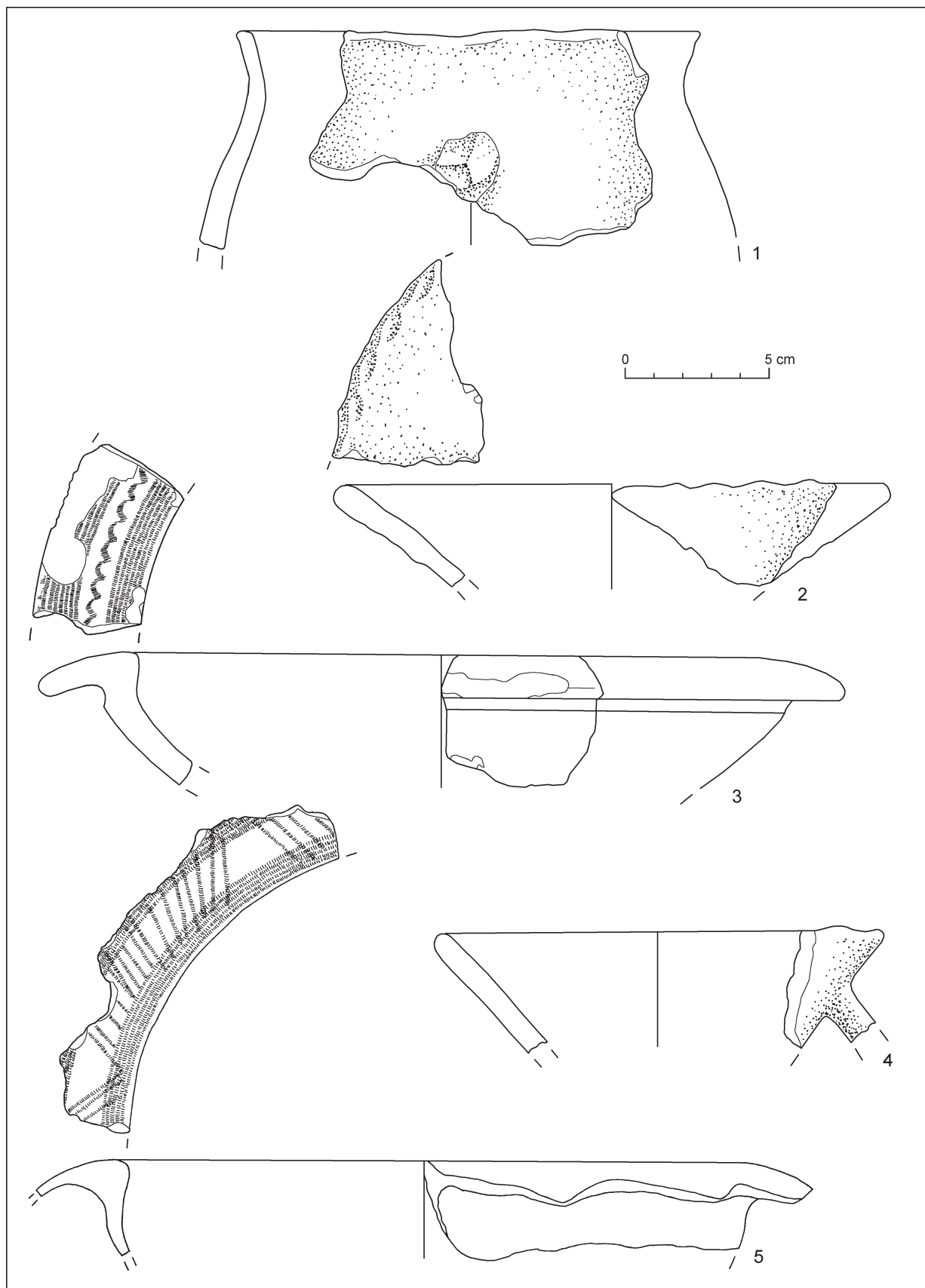
Tab. I. Zemplín, okr. Trebišov. Poloha Hradisko. Výber keramiky. 1-6, 9 - bukovohorská kultúra; 7, 8 - badenská kultúra; 10-12 - kultúra Nyírség-Zatín.

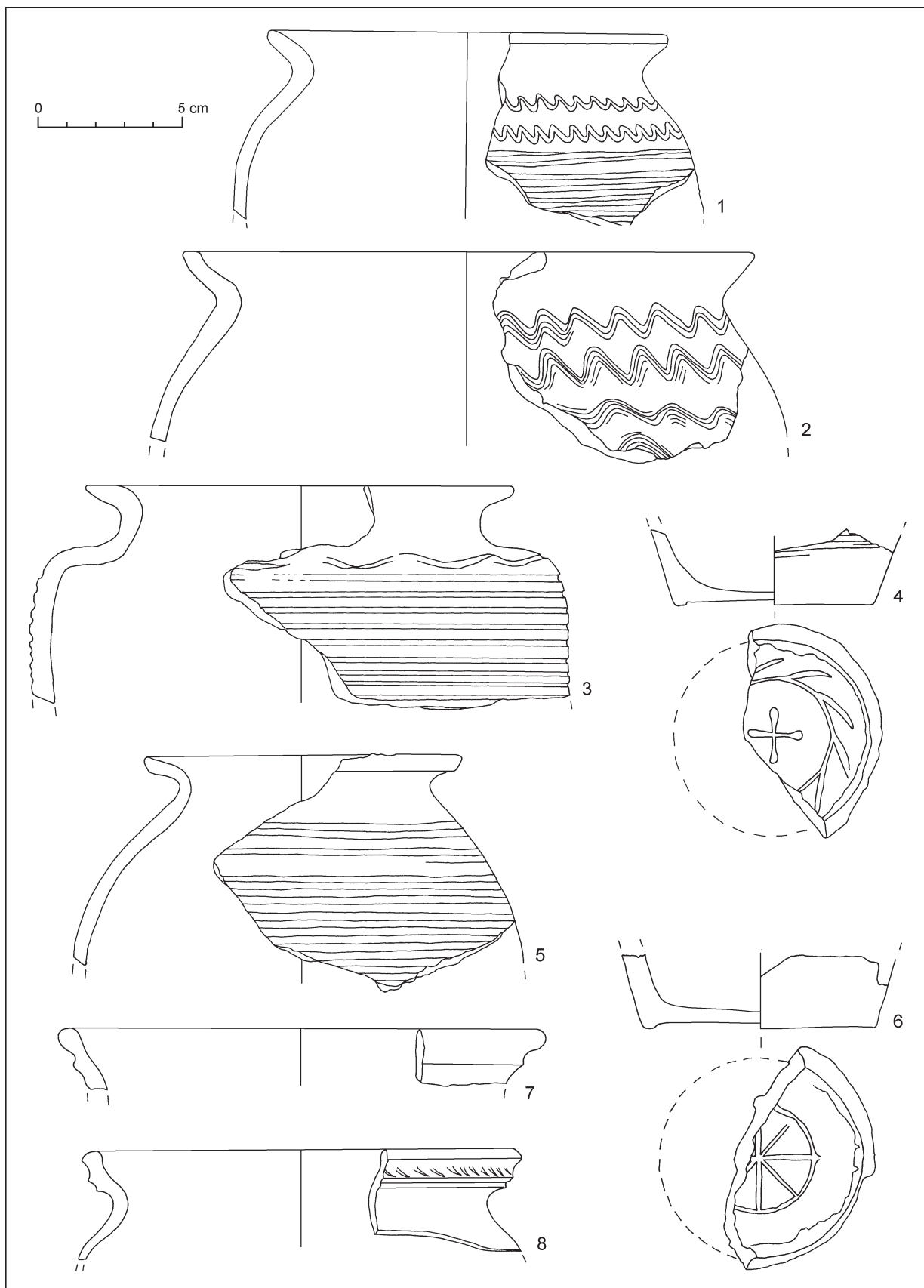
Tab. II. Zemplín, okr. Trebišov. Poloha Hradisko. Výber keramiky z neskorej doby bronzovej a doby halštatskej.

Tab. III. Zemplín, okr. Trebišov. Poloha Hradisko. Výber keramiky z neskorej doby laténskej. 1-5 - keltská keramika; 6, 7 - dácka keramika.

Tab. IV. Zemplín, okr. Trebišov. Poloha Hradisko. Výber dáckej keramiky.

Tab. V. Zemplín, okr. Trebišov. Poloha Hradisko. Výber stredovekej keramiky.

LITERATÚRA

- Andel 1955a* - K. Andel: Výsledok archeologického prieskumu na Zemplínsko-užskej nížine v rokoch 1953/54. In: Vlastivedný sborník 1. Košice 1955, 144-171.
- Andel 1955b* - K. Andel: Pozdne laténske sídlište v Zemplíne na východnom Slovensku. Arch. Rozhledy 7, 1955, 796-799, 790, 791.
- Benadik 1965a* - B. Benadik: Die spätlatènezeitliche Siedlung von Zemplín in der Ostslowakei. Germania 43, 1965, 63-91.
- Benadik 1965b* - B. Benadik: Z prehistórie Zemplína. Nové Obzory 7, 1965, 169-178.
- Čaplovič 1985* - D. Čaplovič: Výsledky výskumu hradiska v Zemplíne. AVANS 1984, 1985, 75-77.
- Janšák 1935* - Š. Janšák: Praveké sídliská s obsidiánovou industriou. Bratislava 1935.
- Janšák 1944* - Š. Janšák: Lovci hlinených perál. Liptovský Mikuláš 1944.
- Luščíková 2007* - L. Luščíková: Dácka keramika na území Slovenska. Vsl. Pravek 8, 2007, 77-95.
- Miroššayová 1987* - E. Miroššayová: Problematika osídlenia východného Slovenska v dobe halštatskej. Slov. Arch. 35, 1987, 107-164.
- Miroššayová 2006* - E. Miroššayová: Príspevok k problematike výskytu keramiky s perforovanými okrajmi v severnom Potisí. In: Vitaarcheologica - sborník Víta Vokolka. Hradec Králové - Pardubice 2006, 191-202.
- Miroššayová/Čaplovič 1991* - E. Miroššayová/D. Čaplovič: Najnovšie výsledky výskumu včasnodedinného a stredovekého osídlenia v Zemplíne. Vsl. Pravek 3, 1991, 115-132.
- Polla 1996* - B. Polla: Archeológia na Slovensku v minulosti. Martin 1996.
- Točík 1959* - A. Točík: K otázke osídlenia juhozápadného Slovenska na zlome letopočtu. Arch. Rozhledy 11, 1959, 841-874.
- Uličný 2001* - F. Uličný: Dejiny osídlenia Zemplínskej župy. Michalovce 2001.

Mgr. Lucia Luščíková
Archeologický ústav SAV
Hrnčiarska 13
SK-040 01 Košice
lustikova@saske.sk

PhDr. Elena Miroššayová, CSc.
Archeologický ústav SAV
Hrnčiarska 13
SK-040 01 Košice
mirossa@saske.sk

CONTRIBUTION TO SETTLEMENT OF THE HRADISKO SITE
IN ZEMPLÍN

Lucia Luščíková - Elena Miroššayová

Summary

The informative contribution is a preliminary output of evaluated unpublished finds collection from layers of a test pit in the research of D. Čaplovič in 1984; the research was done in the fortified settlement area of Hradisko in Zemplín, Trebišov district.

The finds collection analysis has confirmed prehistorical settlement of the site, which was discovered in an earlier research and brought new information. The earliest traces of settlement include the Bükk culture ceramics (pl. I: 7, 8). The information about the eneolithic settlement is new; it is documented by ceramic fragments of the Baden and Nyírség-Zatín cultures (pl. I: 10, 12). A bigger and typologically more distinct complex is

represented by ceramics which can be dated back to the early or late Bronze Age and culturally it belongs to the Gáva culture (pl. II: 1-8, 10). Finds show long-term and intensive settlement of the site in the Bronze Age continuing in the Halstatt period. Ceramic finds from the Halstatt period include a remarkable fragment of a perforated pot edge (pl. II: 9). Such finds have only been recorded in the area north of the Latorica river so far. A. Točík (1959, 858, 859) was first to mention the mixed Celtic-Dacian horizon of the Zemplín fortified settlement. B. Benadik (1965a, 79 f.) wrote about the finds more in detail. The complex of Dacian and Celtic pottery was introduced by a research of D. Čaplovič (1985).

The assortment of Celtic pottery from his research is represented by wheel-made shapes fired in high quality (pl. III: 1-5). According to production technology, Dacian pottery can be divided into two basic groups - thick or thin hand-made pottery (pl. III: 6, 7; IV: 1, 2, 4) and wheel-made pottery (pl. III: 3, 5). The Dacian pottery from Zemplín with its shapes or decorations does not differ from other Slovak finds (*Luštiková 2007*). Smoothed decoration on fruit bowls is a new element which has not been known so far. A part of ceramic material from the 1984 research can be approximately dated back to the early Middle Ages. Fragments of pots had edges bent outwards without profiling. Maximum diameter is in the upper third or in the middle of the vessel. Decoration includes multiple sharp waves around the vessel or individual waves combined with straight lines around the vessel and short cuts. Signs were found on some pot bottoms. The High and Late Middle Ages are represented by vessel fragments with trefoil edges and tile fragments with floral pattern (pl. V).

There is not enough information about the Slavonic fortified settlement and medieval castle. New knowledge

which could make it more precise can only be brought by extensive and systematic archaeological research inside the fortified area.

Pl. I. Zemplín, Trebišov district. Location Hradisko. Selection of pottery. 1-6, 9 - Bükk culture; 7, 8 - Baden culture; 10-12 - Nyírség-Zatín.

Pl. II. Zemplín, Trebišov district. Location Hradisko. Selection of pottery - late Bronze Age and Hallstatt period.

Pl. III. Zemplín, Trebišov district. Location Hradisko. Late LaTène pottery. 1-5 - Celtic pottery; 6, 7 - Dacian pottery.

Pl. IV. Zemplín, Trebišov district. Location Hradisko. Selection of Dacian pottery.

Pl. V. Zemplín, Trebišov district. Location Hradisko. Selection of medieval ceramics.

Translated by Viera Tejbusová

GEODETICKÉ ZAMERANIE A PRIESTOROVÁ VIZUALIZÁCIA VYBRANÝCH NÁLEZOV Z HRADISKA V ZEMPLÍNE¹

KATARÍNA PUKANSKÁ - JANKA SABOVÁ

Rekonštrukcia fragmentov, 3D modelovanie, vizualizácia.

Fragment reconstruction, 3D modeling, visualisation.

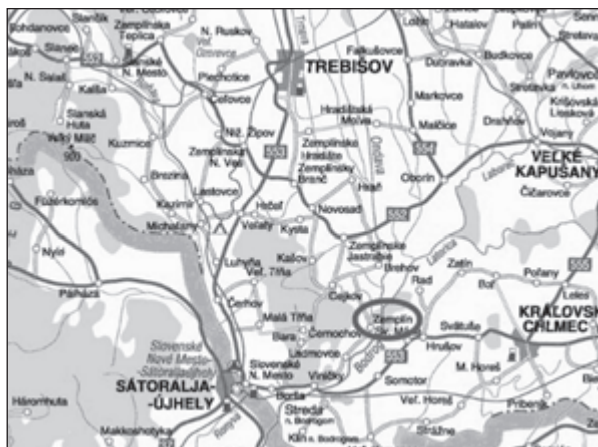
ÚVOD

Hradisko v Zemplíne bolo predmetom vedeckého skúmania Štefanom Janšákom už v roku 1931, kedy bolo aj geodeticky zamerané (Janšák 1935). Do súčasnej doby sa na nálezisku vykonal rad archeologických prieskumov. Vzhľadom na jeho význam bol v spolupráci s Archeologickým ústavom SAV - pracoviskom v Košiciach, Krajským pamiatkovým úradom v Košiciach a Ústavom geodézie, kartografie a GIS Fakulty BERG TU v Košiciach pripravený návrh grantového projektu „Priestorová vizualizácia keltsko-dáckeho a včasnostredovekého hradiska Zemplín s využitím moderných informačných technológií“. Projekt podporila agentúra VEGA Ministerstva školstva SR a doteraz sa uskutočnila asi

polovica plánovaných aktivít riešenia. V súčasnosti sa pripravuje zápis lokality medzi národné kultúrne pamiatky Slovenska a z tohto dôvodu bola vyvinutá spolupráca na kvalitné zameranie a dokumentáciu nálezov súčasnými technológiami, spracovaná do interaktívneho modelu s 3D vizualizáciou častí nálezov.

Opis lokality

Obec Zemplín (obr. 1) sa nachádza v juho-východnom cípe Košického kraja a spadá do Správy katastra Trebišov, pobočka Kráľovský Chlmec. Hradisko (obr. 2) sa nachádza priamo v obci Zemplín, na severovýchodnej strane obce, hneď vedľa súčasnej výstavby rodinných domov. Okraj hradiska je čiastočne lemovaný riekou Bodrog a z väčšej časti domami individuálnej bytovej výstavby. V strede hradiska sa nachádzajú dva kostoly, cintorín, budova bývalej školy a niekoľko rodinných domov so záhradami.

Obr. 1. Zemplín, okr. Trebišov. Situovanie náleziska na mape.

Objekty zamerania a ich priestorová vizualizácia

Geodetické zameranie dodnes existujúcich častí valu - pevného opevnenia oppida na návrší s rozmermi 300 x 250 m priamo v obci Zemplín bolo vykonané na jeseň roku 2007 a v zime roku 2008 univerzálnymi meračskými systémami vzhľadom na to, že zameraniu bránil hustý porast,

¹ Tento príspevok vznikol v súvislosti s riešením grantového projektu 1/0179/08 Ministerstva školstva SR „Priestorová vizualizácia keltsko-dáckeho a včasnostredovekého hradiska Zemplín s využitím moderných informačných technológií“, riešenom v súčasnosti Ústavom geodézie, kartografie a GIS Fakulty BERG Technickej univerzity v Košiciach v spolupráci s agentúrou VEGA.

A

B

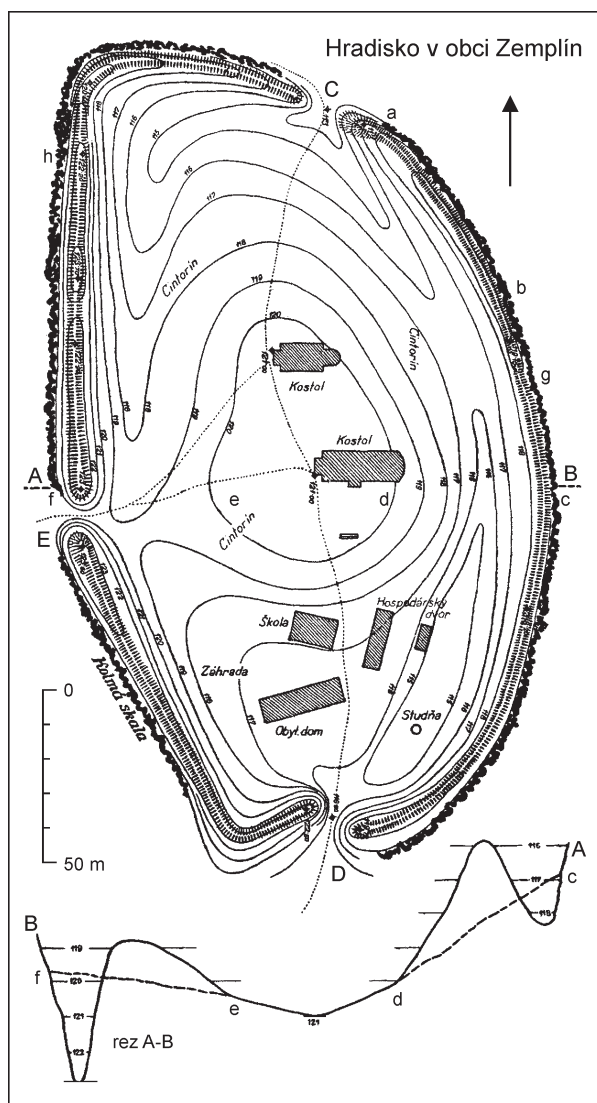
Obr. 2. Zemplín, okr. Trebišov. Hradisko. A - letecký pohľad; B - pohľad z vnútornej strany valu.

charakteristický pre povodia nížinných oblastí. Opevnený val dosahuje z vnútornej strany výšku 4 m a z vonkajšej strany až 11 m. Zameraných bolo asi 700 bodov povrchu technológiou globálnych navigačných systémov (GNSS), kinematickou metódou v reálnom čase prístrojom Leica GPS 900 CS, ktorým je možné dosiahnuť presnosť merania 1,5 cm pri optimálnych podmienkach prijímaných satelitných signálov a konfigurácii terénu. Podrobné body polohopisu príslušných budov súčasného osídlenia boli zamerané polárnou metódou univerzálnym meračským systémom Leica 605

s presnosťou dĺžkového merania 3 mm + 3 ppm a 5'' uhlového merania.

V priestoroch lokality sa nachádzajú dva kostoly, súkromné rodinné domy, budova bývalej školy a cintorín, ktorý je v dnešnej dobe už uzavretý. Jednou z hlavných podmienok podrobného zamerania bolo presné zdokumentovanie počtu a polohy hrobov, zameranie nelegálnej výstavby a hraníc priamo v centre náleziska.

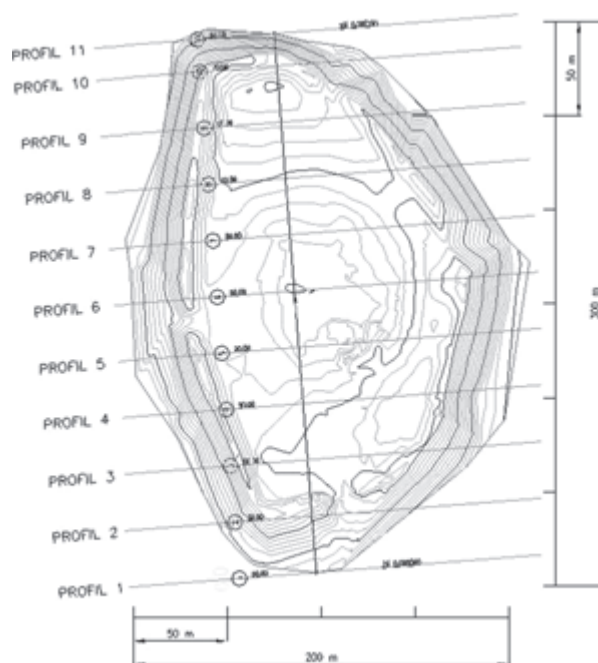
Spracovanie merania a vykreslenie nameraných údajov bolo vytvorené v programovom prostredí AutoCad Civil 2008 a Map 3D. Zoznam name-

Obr. 3. Zemplín, okr. Trebišov. Hradisko. Zameranie náleziska z roku 1931 (podľa Š. Janšáka).

raných súradníc bol importovaný, následne sa vytvorili skupiny bodov pre lepšiu identifikáciu, automaticky sa vygenerovali vrstevnice a vytvoril sa podrobný polohopisný plán lokality (obr. 4), pričom sa postupne vygenerovali pozdĺžne a priečne rezy terénom, zobrazené na obr. 4-6. Následne bol naskenovaný pôvodný podklad z roku 1931 (obr. 3) a vyhotovila sa identifikácia so súčasným stavom, aby sa zistila približná poloha pôvodných archeologických sond. Vytvorené boli návrhové línie - ortogonálne priemety sond ako 2D alebo 3D krivky a z ich polohy sa vymodelovali zemné telesá (obr. 8 a 9). V súčasnosti už nie sú v teréne reálne viditeľné.

V ďalšom postupe bol vypočítaný objem odkrytej povrchovej zeme jednotlivých sond S1/55, S1/62, S1/63 a S2/63 (obr. 9).

Obr. 4. Zemplín, okr. Trebišov. Hradisko. Pozdĺžny rez areálom.

AutoCad Map 3D využíva formát súboru *.sdf - Spatial Database Format - priestorový databázový formát. SDF, ktorý je súborom osobnej databázy obsahujúcej viac tried rysov, z nich každá sa skladá z priestorových dát a dát jej asociovaných atribútov.

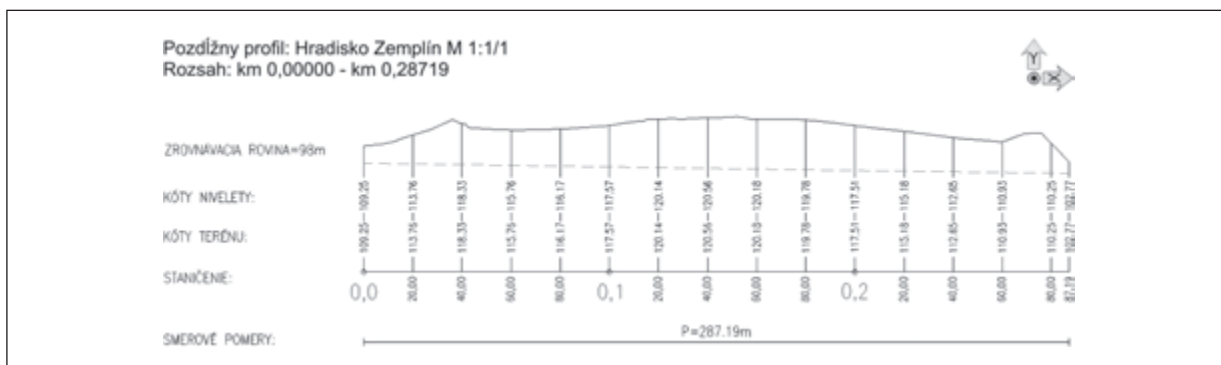
Obsahom pripojenej databázy (obr. 10) sú nasledovné údaje: názov sondy, rozmery sondy, hĺbka sondy, meno vedúceho výskumu, rok uskutočnenia, lokalita, poloha, počet nájdených nálezov a ich súčasné miesto archivácie.

Fotogrametrické snímkovanie fragmentov a rekonštrukcia nálezov

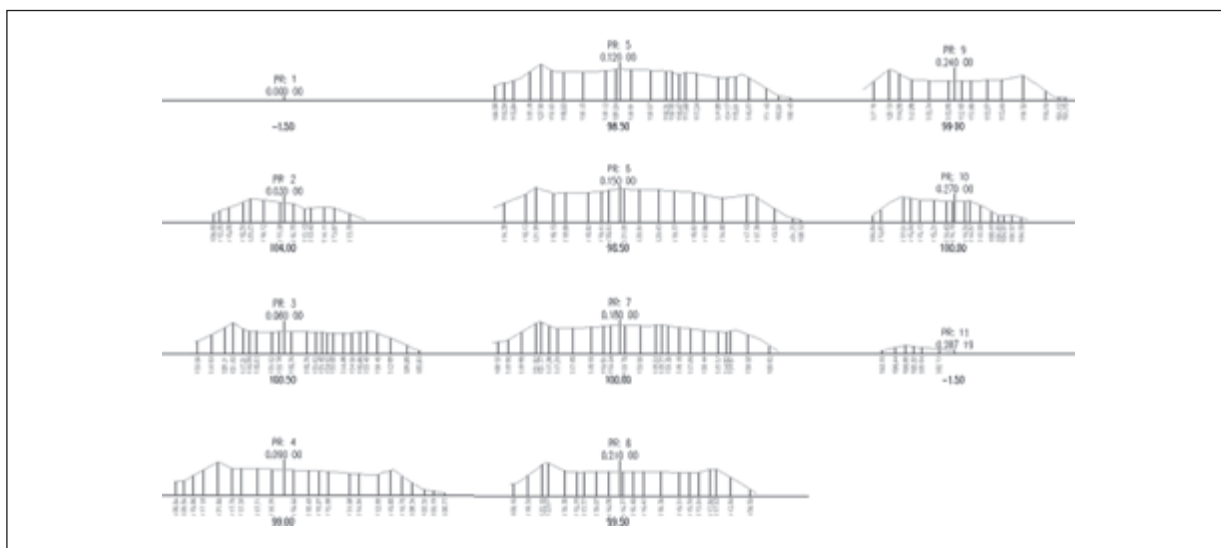
Pre vyhotovenie priestorových modelov dvoch fragmentov nádob bola použitá metóda blízkej

Tabela 1. Technické parametre digitálnej zrkadlovky Canon EOS 40D.

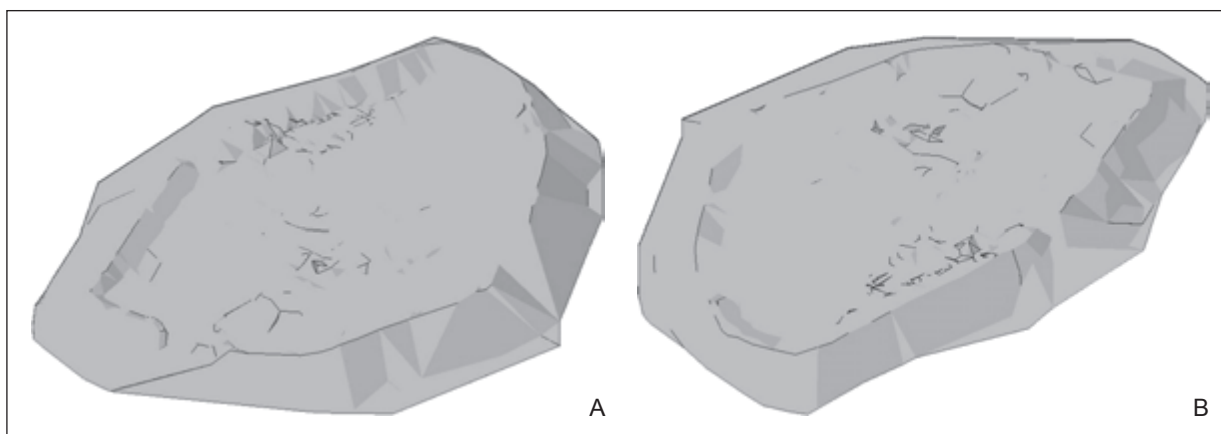
Formát snímok	JPEG
Rozlíšenie	3888 x 2592
Počet pixlov	10 000 000
Citlivosť	100 ISO
Konštanta snímky	14 mm
Objektív	Canon EF 28-135 IS USM
Veľkosť CCD senzora	22,2 x 14,8 mm

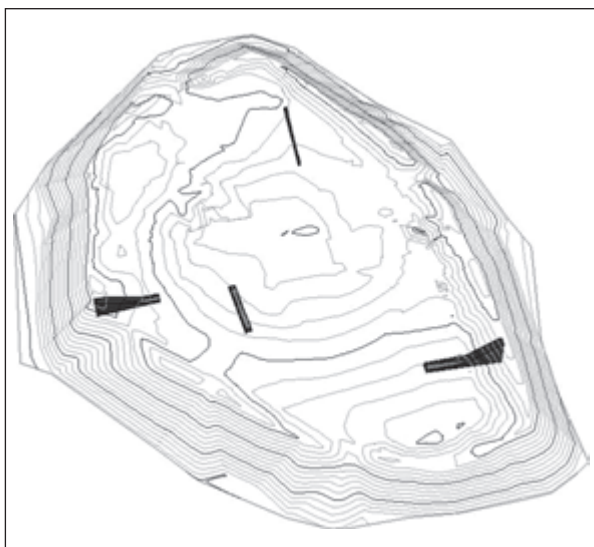
Obr. 5. Zemplín, okr. Trebišov. Hradisko. Pozdĺžny profil rezu areálu.

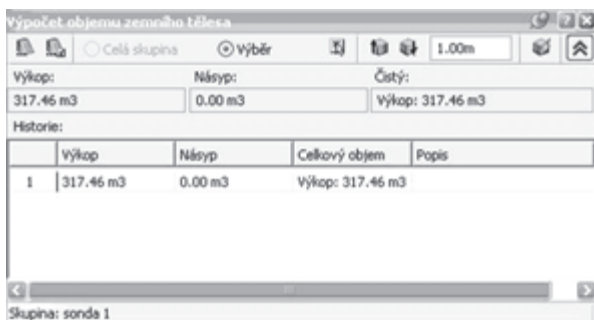
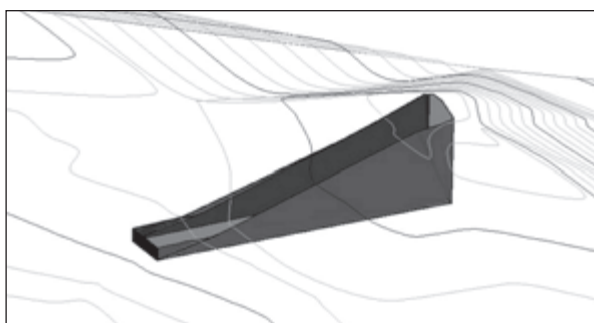
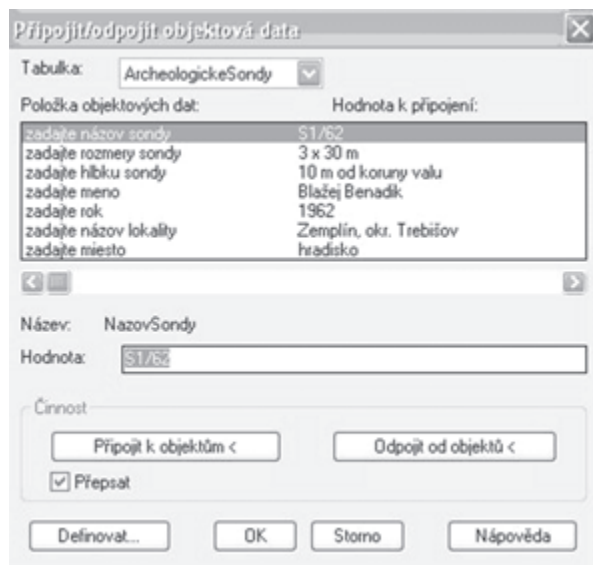
Obr. 6. Zemplín, okr. Trebišov. Hradisko. Priečne profily rezov areálu.

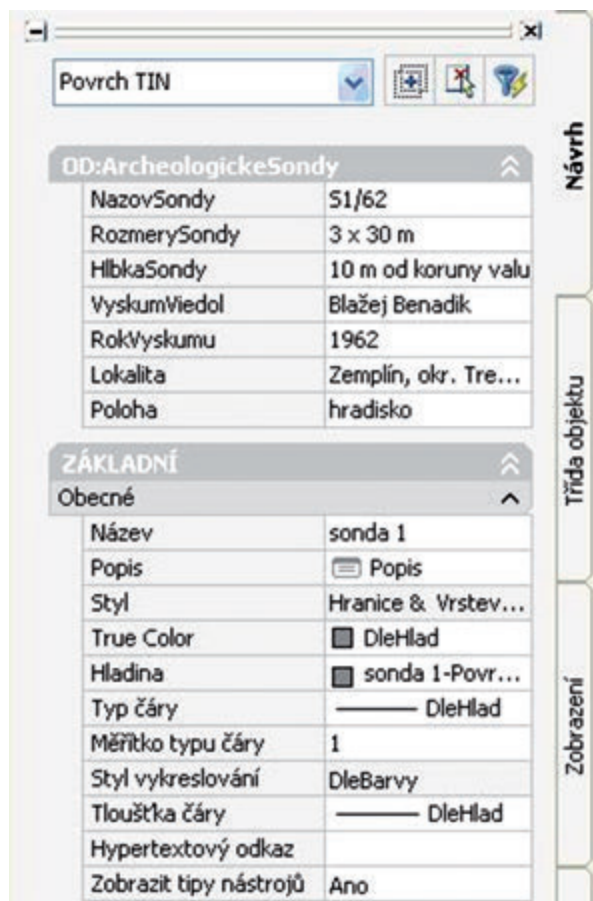
Obr. 7. Zemplín, okr. Trebišov. Hradisko. Izometrický realistický pohľad na areál. A - juhovýchodný pohľad; B - severovýchodný pohľad.

Obr. 8. Zemplín, okr. Trebišov. Hradisko. Izometrický pohľad na archeologické sondy B. Benadika.

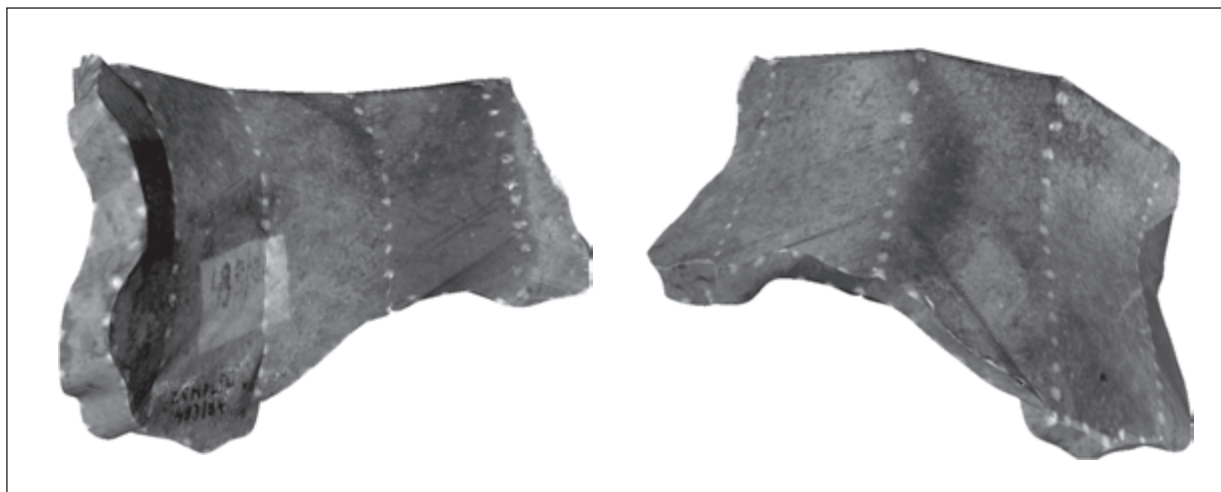
Obr. 9. Zemplín, okr. Trebišov. Hradisko. Vymodelovaný povrch archeologickej sondy a jej objem.

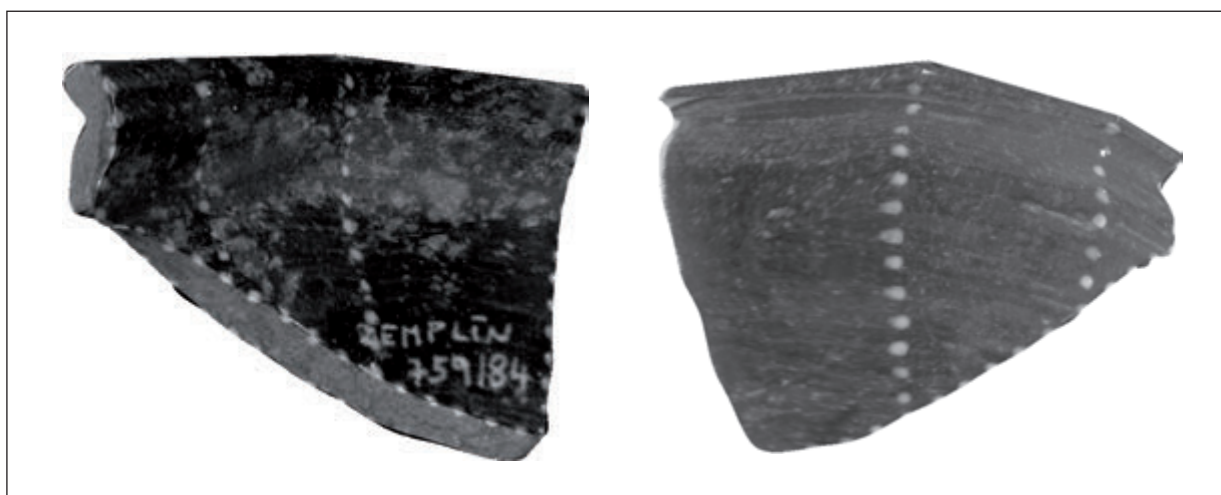
Obr. 10. Zemplín, okr. Trebišov. Hradisko. Tvorba a zobrazenie pripojenej databázy.

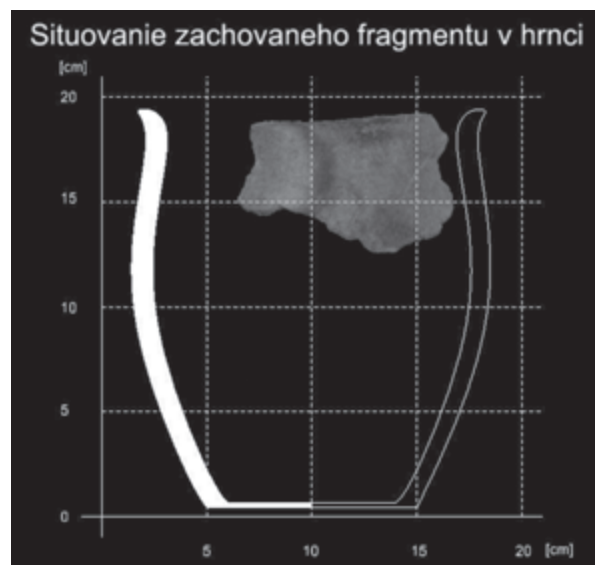
Obr. 11. Canon EOS 40D.

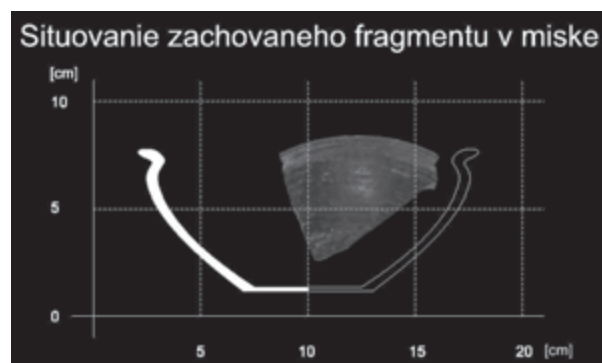
Obr. 12. Zemplín, okr. Trebišov. Hradisko. 3D model fragmentu dáckeho hrnca.

Obr. 13. Zemplín, okr. Trebišov. Hradisko. 3D model fragmentu keltskej misky.

Obr. 14. Zemplín, okr. Trebišov. Hradisko. Počítačový model hrnca a situovanie fragmentu.

Obr. 15. Zemplín, okr. Trebišov. Hradisko. Počítačový model misky a situovanie fragmentu.

digitálnej fotogrametrie, konvergentné snímokovanie so všeobecnou orientáciou osí záberu. Použitá bola nemetrická kamera typu Canon EOS 40D (obr. 11; tabela 1), kalibrovaná na kalibračnej mriežke odporúčanej výrobcom softvéru Photomodeler 6, vytlačenej vo formáte A1.

Oba nálezy boli snímokované zo statívu 10,1 megapixelovým snímačom APS-C CMOS. Súčasne bol pri práci použitý vstavaný blesk. Pri prvom fragmente keltskej misky bolo použitých 12 snímok a pri druhom fragmente slovanskej vazy bolo vyhotovených 8 snímok zo štyroch stanovísk. Výsledné modely sú zobrazené na obr. 12 až 15.

ZÁVER

Súčasné technologické možnosti umožňujú veľmi rýchle a vysoko presné zameranie nielen terénnych pomerov, ale aj objektov centimetrových rozmerov. V rámci spolupráce sa podarilo hradisko nanovo zamerať, vymodelovať niektoré nálezy a položiť tak nový základ interaktívneho modelu, obsahujúceho množstvo databázových informácií z predchádzajúcich výskumov a spracovaných priestorových 3D modelov významných nálezov. Tým je postavená nová perspektíva nielen dokumentácie, ale aj prezentácie tejto jedinečnej pamiatky odbornej aj laickej verejnosti.

LITERATÚRA

Janšák 1935 - Š. Janšák: Praveké sídliská s obsidiánovou industriou. Bratislava 1935.

Ing. Katarína Pukanská, PhD.
Technická univerzita v Košiciach
Fakulta BERG
Ústav geodézie, kartografie a GIS
Park Komenského 19
SK-042 00 Košice
Katarina.Pukanska@tuke.sk

Prof. Dr. Ing. Janka Sabová
Technická univerzita v Košiciach
Fakulta BERG
Ústav geodézie, kartografie a GIS
Park Komenského 19
SK-042 00 Košice
Janka.Sabova@tuke.sk

GEODETICAL LOCATION AND 3D VISUALISATION OF SELECTED FINDS FROM THE ZEMPLÍN FORTIFIED SETTLEMENT

Katarína Pukanská - Janka Sabová

Summary

The Zemplín fortified settlement was subject to scientific research as early as in the beginning of 20th century. Nowadays it has been geodetically located with GNSS technologies, universal measuring stations and selected finds have been scanned and photogrammetrically processed into 3D models with Photomodeler Pro6 software. Archaeological test pits were modelled as earth bodies in AutoCAD Civil 3D 2008 software and database information was added with Map 3D.

Fig. 1. Zemplín, distr. of Trebišov. Map of position site.
Fig. 2. Zemplín, distr. of Trebišov. Fortified settlement.
A - aerial view on the site; B - inside view on the wall.
Fig. 3. Zemplín, distr. of Trebišov. Fortified settlement.
Survey since 1931 (by Š. Janšák).
Fig. 4. Zemplín, distr. of Trebišov. Fortified settlement.
Longitudinal section of Hillfort.
Fig. 5. Zemplín, distr. of Trebišov. Fortified settlement.
Longitudinal profile's section of Hillfort.
Fig. 6. Zemplín, distr. of Trebišov. Fortified settlement.
Cross profile's sections of Hillfort.
Fig. 7. Zemplín, distr. of Trebišov. Fortified settlement.
Isometric real view on Hillfort. A - southeast view;
B - northeast view.

Fig. 8. Zemplín, distr. of Trebišov. Fortified settlement. Isometric view on the archaeological sonde of B. Benadik.
Fig. 9. Zemplín, distr. of Trebišov. Fortified settlement. Modelled surface of archaeological sonde and its volume.
Fig. 10. Zemplín, distr. of Trebišov. Fortified settlement. Creation and view of connected database.
Fig. 11. Cannon EOS 40D.
Fig. 12. Zemplín, distr. of Trebišov. Fortified settlement. 3D model of the fragments Dacian pot.
Fig. 13. Zemplín, distr. of Trebišov. Fortified settlement. 3D model of the fragments Celtic bowl.
Fig. 14. Zemplín, distr. of Trebišov. Fortified settlement. Computer model of the pots and siting of a fragments.
Fig. 15. Zemplín, distr. of Trebišov. Fortified settlement. Computer model of the bowls and siting of a fragments.
Table 1. Technical description of Digital Camera Cannon EOS 40D.

Translated by Katarína Pukanská

HRADISKO ZEMPLÍN - PERSPEKTÍVY VÝSKUMU, DOKUMENTÁCIE, PREZENTÁCIE A OCHRANY

MARTIN PRISTÁŠ

Zemplín, hradisko, pamiatková ochrana, nedeštruktívna archeológia.

Zemplín, hillfort, monument protection, non-destructive archaeology.

Hradisko v Zemplíne bolo svedkom života ľudí sídliačich v tejto oblasti vo významných historických obdobiach. V dobe, keď tu žili vyspelí Kelti, bojovní Dákovia, v dobe, keď táto oblasť bola na dosah rímskemu impériu skrz provincie v Panónii a Dácii. Ďalej to bolo vo významnom období počiatkov našich národných dejín, keď slovanské etnikum bránilo svoj životný priestor a taktiež v období začleňovania tejto oblasti do novovznikajúceho uhorského kráľovstva.

Do dnešných čias sa nám toto hradisko zachovalo ako prirodzená dominanta okolia, ako relikť minulých dôb a ako prameň či studnica poznania našich dejín, resp. dejín tohto územia. Je našou povinnosťou čerpať z nej zodpovedne a s maximálnou odbornosťou.

Našou základnou povinnosťou je však ochrana tejto pamiatky. Od tohto faktora sa totiž odvíja úspešné zvládnutie výskumných a prezentačných projektov.

Ochrana by mala prebiehať na všetkých úrovniach, a to predovšetkým štátnou alebo európskou legislatívou, ako aj zo strany regiónu a miestnej samosprávy, ale tiež zo strany jednotlivcov alebo skupín nadšencov.

Ako základný nedostatok v tomto smere vnímam absenciu zemplínskeho hradiska v Ústrednom zozname pamiatkového fondu Slovenskej republiky (ÚZPF SR). Paradoxne, v období socializmu, keď bolo v praxi omnoho jednoduchšie (Krajský národný výbor) a za krátky čas zapísať ľubovoľnú pamätihodnosť do zoznamu národných kultúrnych pamiatok, sa zemplínskej dominante tejto počty nedostalo. V novom, ponovembrovom prostredí už tieto záležitosti spadali pod oveľa zložitejší proces. Právo vyhlásiť nehnuteľnosť za NKP dostalo podľa zákona č. 27/1987 ministerstvo kultúry po

vypracovaní podkladov od pamiatkového ústavu a tento postup zachovával aj nový pamiatkový zákon č. 49/2002, kde podklady ministerstvu pripravil Pamiatkový úrad SR. Tento proces mal mnohé nevýhody, hlavne čo sa týka prebujnenej agendy na ministerstve, kde žiadosti o vyhlásenie za NKP ležali aj niekoľko rokov a potom sa ešte vracali na doplnenie.

Ďalšou nevýhodou je počet účastníkov konania, t. j. majiteľov dotknutých parciel, na ktorých sa budúca NKP nachádza. V prípade zemplínskeho hradiska ide o vyše 50 parciel len v rámci samotného hradiska. Ak by sme hovorili aj o ochrannom pásme, ide doslova o celú obec, ktorá je v procese priamo zakomponovaná. Tento fakt so sebou prináša riziko dlhodobého vyhlasovacieho procesu.

Situáciu do istej miery uľahčila tohtoročná novela pamiatkového zákona, podľa ktorej hnutelnú alebo nehnuteľnú vec vyhlasuje za kultúrnu pamiatku Pamiatkový úrad (§ 15 ods. 1 pamiatkového zákona).

V neposlednom rade je pri procese vyhlasovania nutné pamiatku presne geograficky vymedziť v teréne a na katastrálnej mape. Staré zameranie hradiska v Zemplíne, z roku 1931, bolo vo svojej dobe vynikajúce, pre dnešné pomery však nevyhovuje. Krajský pamiatkový úrad v Košiciach v spolupráci s Technickou univerzitou v Košiciach a Archeologickým ústavom SAV preto iniciovali projekt, ktorého cieľom je okrem iného kompletne geodetické zameranie hradiska modernými meracími prístrojmi a metódami. Výstup z tohto projektu bude slúžiť ako jeden z kľúčových podkladov pri vyhlasovaní hradiska za Národnú kultúrnu pamiatku.

Ako teda prebieha ochrana Zemplínskeho hradiska v súčasnosti pred zápisom do ÚZPF SR?

Hradisko v obci Zemplín je chránené ako evidované archeologické nálezisko. Jeho základná ochrana

sa vykonáva podľa pamiatkového zákona č. 49/2002 v znení neskorších predpisov¹, kde práve jeho novela z roku 2009 začlenila archeologické náleziská priamo pod pamiatkovú ochranu. Pred ňou totiž zákon pracoval hlavne s termínmi ako kultúrna pamiatka alebo pamiatkový fond, čo ochranu archeologických nálezísk nezapísaných v ÚZPF značne obmedzovalo. Podľa novelizovaného pamiatkového zákona je ochrana archeologických nálezísk jeho priamym predmetom (§ 1 ods. 1) a spadá plne pod kompetenciu Krajského pamiatkového úradu (§ 11 ods. 2).

V praxi sa jeho ochrana vykonáva pri územnoplánovacej činnosti samosprávy, v územnom a stavebnom konaní stavieb v spolupráci so stavebným úradom, pri vykonávaní záchranných archeologických výskumov alebo výskumov na vedecké a dokumentačné účely, pri ošetrovaní náhodných archeologických nálezov mimo stavebnej činnosti, pri nelegálnej činnosti vykrádačov archeologických lokalít a taktiež pri zabezpečovaní dokumentácie, vhodného využitia a prezentácie archeologického náleziska.

Perspektíva ochrany teda súvisí hlavne s vypracovaním podkladov na vyhlásenie zemplínskeho hradiska za národnú kultúrnu pamiatku a následný zápis lokality do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu SR.

Obzvlášť perspektívne sa hradisko javí z pohľadu výskumu.

Napriek skutočnosti, že hradisko priťahovalo záujem historikov a archeológov už od počiatkov moderného historického a archeologického výskumu v našom regióne, nie sme v poznaní tejto pamiatky až tak ďaleko, ako by sa mohlo zdať. Viacero čiastkových aj systematických výskumov na hradisku, ale hlavne pod ním, v intraviláne a extraviláne obce Zemplín, od päťdesiatych rokov 20. storočia nám síce vytvorilo dobrý obraz z hľadiska archeologickej topografie okolia hradiska či vývoja opevnenia, ale neprinieslo dostatok odpovedí na dôležité otázky sídliskovej štruktúry v jednotlivých fázach osídlenia hradiska. Podrobnosti o týchto výskumoch budú predmetom samostatných štúdií.

Samozrejme, je nutné brať do úvahy aj značne poškodenú časť vnútorného areálu hradiska niekoľkými storočiami pochovávaní. Tiež výstavba komitátneho hradu narušila staršiu zástavbu, pričom keltsko-dácku fázu pravdepodobne rozrušovali všetky ostatné mladšie zásahy. Mieru zachovania jednotlivých fáz osídlenia hradiska však spoznáme až systematickými archeologickými výskumami vo vnútri opevnenia, pri ktorých je nutné veľmi opatrne

kombinovať deštruktívne archeologické postupy s nedeštruktívnymi.

Práve nedeštruktívne metódy sú podľa mňa najviac perspektívne z pohľadu výskumu tejto jedinečnej lokality. Sú totiž šetrné k samotnej terénnej situácii, finančne i časovo prijateľnejšie, prinášajú množstvo nových informácií, takže sú oveľa efektívnejšie ako klasický plošný odkryv.

Ide hlavne o aplikáciu rôznych prírodovedeckých metód (geofyzika, geochemické analýzy) v súčinnosti s minimálnymi zásahmi do terénu (vzorkovanie vrstiev, vrty, ryhovanie).

Taktiež na poli dokumentácie sa v poslednom období otvára široká škála možností. Pritom môže ísť tak o dokumentáciu nových výskumov, ako aj o dokumentáciu starších nálezových situácií. Výborným príkladom je práve projekt využitia moderných geodetických metód pri dokumentácii zemplínskeho hradiska, kde sa popri jeho celkovej tachymetrii staršie nálezy dávajú do digitálnej podoby a vizualizujú sa, pričom sa stávajú viac prístupné pre oblasť výskumu a prezentácie. Do budúca je perspektívne rozmyšľať nad pokračovaním tejto formy dokumentácie a smerovať k vybudovaniu celkového Geografického informačného systému - GIS hradiska a jeho predpolia.

Do tejto oblasti by som zaradil aj rôzne prírodovedecké postupy pri rozbere materiálu pochádzajúceho z hradiska. Ide tu napríklad o archeozoologické analýzy (malakozoológia, osteológia, bakteriológia, DNA metódy), archeobotanické analýzy (analýza makrozvyškov, palynológia, xyLOTómia, diatomárne analýzy), geochemické analýzy (pedológia).

V neposlednom rade je nutné zamerať pozornosť aj na nové metódy datovania, ako sú fluorové testy, termoluminiscenčné metódy, rádiometrická metóda, dendrochronológia či archeomagnetická metóda. Ich výsledky môžu totiž spresniť datovanie jednotlivých vývojových fáz hradiska, prípadne aj korigovať datovanie určitej skupiny nálezov v danom priestore.

Veľmi citlivou sa v poslednom období stáva aj otázka prezentácie archeologických nálezísk. Vyplýva to jednak z množstva modelov, ktoré sú k dispozícii v rôznych regiónoch či susedných štátoch, jednak z rýchleho rozvoja moderných materiálov, ale hlavne výpočtovej techniky. Niekedy je preto ťažké si vybrať medzi rôznymi možnosťami.

Dôležité je pri tom dbať na okolie lokality, krajinnú dispozíciu, tradície, rozvinutosť infraštruktúry, podnebie, sociálnu štruktúru, blízkosť väčších aglomerácií a v neposlednom rade na množstvo a zdroj vyčlenených finančných prostriedkov, ktoré bude nutné každoročne vynaložiť.

¹ Zákon NR SR č. 49/2002 Z. z. z 19. decembra 2001 o ochrane pamiatkového fondu v znení zákona č. 479/2005 Z. z. a zákona č. 208/2009 Z. z.

Z môjho pohľadu by v prípade zemplínskeho hradiska nemalo ísť o jednorazovú akciu či investíciu, ale o postupné „nabaľovanie“ jednotlivých prvkov vybraného modelu. Model by sa mal vybrať po spoločnom dohovore všetkých zúčastnených strán, t. j. samosprávy, štátnej správy, archeologickej a historickej obce, ochrancov prírody a krajiny, ale aj iných zainteresovaných inštitúcií alebo ob-

čianskych združení tak, aby všetkým čo najviac vyhovoval.

Zo všetkých spomínaných hľadísk sa hradisko v obci Zemplín javí ako vysoko perspektívne. Je preto naďalej potrebné spolupracovať na rôznych projektoch, ktoré ešte viac zefektívnia ochranu, dokumentáciu, výskum a prezentáciu tejto jedinečnej pamiatky.

Mgr. Martin Pristáš
Krajský pamiatkový úrad SR
Hlavná 25
SK-040 01 Košice
martin.pristas@centrum.sk

HILLFORT ZEMPLIN - PERSPEKTIVES OF RESEARCH, DOKUMENTATION, PRESENTATION AND PROTECTION

Martin Pristáš

Summary

There seems to be very perspective to deal with pre-historical hillfort and medieval castle in village Zemplín, from the point of view of research, documentation and presentation. The main point of this platform is the effective state protection. Priority of the research should be focusing on processes of non-destructive archeology.

It is supposed to apply a documentation of interdisciplinary character. Final presentation's forms have to follow proper model, chosen after discussion between State representatives (Heritage board), local governments, specialists and activists from nature-protection.

Translated by Author

GEOFYZIKÁLNE MERANIA V ZEMPLÍNE NA POLOHÁCH HRADISKO A ŽUPNÝ DOM

JÁN TIRPÁK - ELENA MIROŠŠAYOVÁ - JÚLIUS BÉREŠ

Východné Slovensko, hradisko, stredoveká architektúra, geofyzikálne merania.

Eastern Slovakia, hill-fort, the Middle Ages of the architecture, geophysical survey.

Obec Zemplín sa nachádza na juhu Východoslovenskej nížiny. Jej intravilán a blízke okolie boli intenzívne osídľované od neolitu. Patrí medzi lokality, ktorých význam presahuje rámec Slovenska. Archeologický výskum bol realizovaný na vyvýšenine Hradisko a na viacerých polohách na pravostrannej terase Bodrogu. V súčasnosti je preskúmaná iba malá časť obytných areálov, preto je potrebné vo výskume pokračovať. Pre geofyzikálne merania boli vybrané plochy, ktorých následný archeologický výskum by priniesol dôležité informácie o existencii zaniknutej stavby v centre obce a vnútornej zástavbe v areáli hradiska (obr. 1).

Poloha Župný dom

Na začiatku 16. storočia opúšťajú majitelia hradu Drugethovci svoje sídlo a budujú si kaštieľ priamo v dedine Zemplín (Uličný 2001, 638). Jeho stavba sa

Obr. 1. Ortofotosnímka obce Zemplín. 1 - poloha Hradisko, 2 - poloha Župný dom.

nezachovala a chýbajú písomné pramene, ktoré by priblížili podobu a dobu existencie kaštieľa. Nie je presne identifikovaná ani jeho lokalizácia v obci. Predpokladá sa, že stál v blízkosti opevneného hradu. V centre obce dnes stojí budova všeobecne označovaná ako tzv. Župný dom (obr. 2). Jej názov sa odvodzoval z predpokladu, že v tejto budove zasadal župný snem. Až do začiatku deväťdesiatych rokov bola budova využívaná ako sýpka a sklad (obr. 3). Pre havarijný stav stavby ohrozujúcej okolie sa zastupiteľstvo obce rozhodlo opraviť strechu a celý exteriér. Počas stavebných prác sa ukázalo, že murivo bolo viackrát prestavované a pod budovou sú pivničné priestory. Pri výkope rýh pre telefónne rozvody sa pri južnej stene budovy porušili zvyšky kamenného muriva spájaného maltou (obr. 4). Nachádzajú sa tesne pod povrchom a pokračujú pod asfaltovou cestou južným smerom k oploteniu rodinného domu. Severne od budovy zvyšky murív nepokračovali. V rýhách odkryté úseky nedovoľovali rozpoznať pôdorysnú dispozíciu základových murív. Dokazovali však, že v priestore medzi Župným domom a juhovýchodne i južne od neho stojacimi rodinnými domami stála rozsiahlejšia stavba. Predpokladáme, že spomínaný Župný dom je zachovaná časť tejto stavby. V snahe overiť zistenia v teréne sa v roku 2005 realizoval plošný nedeštruktívny geofyzikálny prieskum (obr. 5).

Georadarové meranie sa uskutočnilo aparátúrou RAMAC-X-3M od firmy Geoscience Mala zo Švédska, s tienenu anténou s frekvenciou 250 MHz, hustota meraných bodov bola 0,5 x 0,03 m. Na spracovanie získaných údajov bol použitý softvér GPR-SLICE v.5.0 z USA.

Výsledky merania na ploche 1 sú prezentované vertikálnymi radarogramami zachytávajúcimi základy Župného domu alebo kaštieľa (anomálie

Obr. 2. Zemplín. Pohľad na Župný dom z juhu, po rekonštrukcii exteriéru.

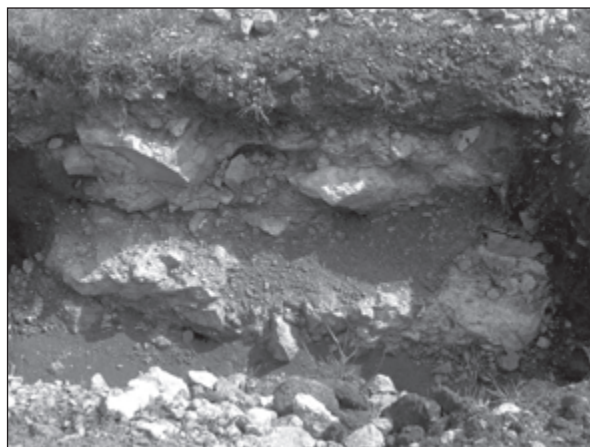

Obr. 3. Zemplín. Pohľad na Župný dom z juhu, pred rekonštrukciou.

sú označené bielymi šípkami) v metráži 9-11 m a 19-21 m (obr. 6) a horizontálnymi radarogramami pre hĺbky 0,12-1,99 m (obr. 7), ktoré poukazujú na prítomnosť základov stavby (anomálie sú označené čiernou farbou) s rozmermi 10 x 13 m, nachádzajúcich sa v hĺbkach 0,40-1,90 m.

Výsledky merania na ploche 2 sú prezentované horizontálnymi radarogramami pre hĺbky 0-1,93 m (obr. 8), poukazujúcimi na prítomnosť základov súvisiacich so stavbou Župného domu alebo kaštieľa (anomálie sú označené tmavo sivou farbou).

Výsledky meraní jednoznačne potvrdili existenciu väčšej stavby. Detailnejšie informácie, ktoré by prispeli k historickej interpretácii a jej prípadného stotožnenia s kaštieľom Drugethovcov, môže priniesť iba archeologický výskum.

Obr. 4. Zemplín. Poloha Župný dom - zvyšky muriva pri južnej stene.

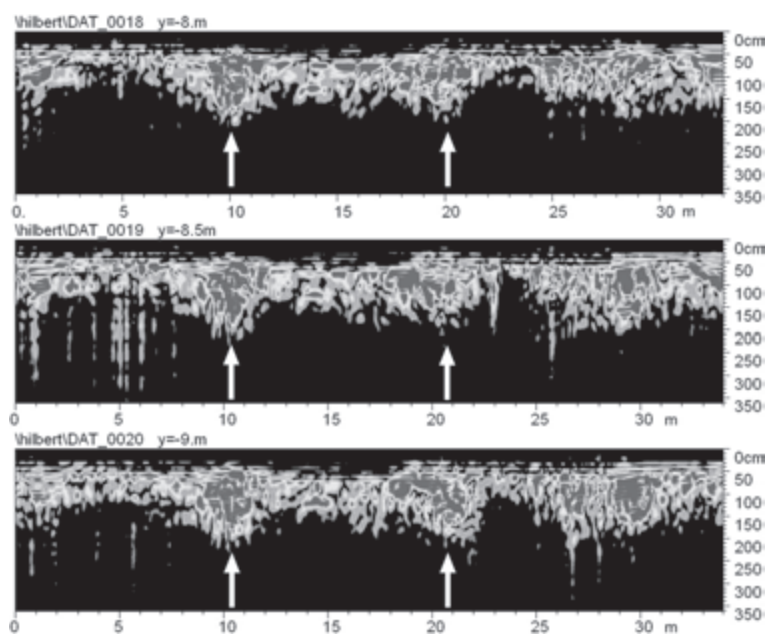
Poloha Hradisko

Archeologický výskum bol zameraný na sledovanie historického vývoja osídlenia vyvýšeniny Hradisko. Na jej vrchole boli zistené osady z neolitu, eneolitu, doby bronzovej a doby halštatskej. Prvé skutočné opevnenie polohy vybudovalo keltsko-dácke obyvateľstvo v neskoršej dobe laténskej. Ich hradisko malo okolo polovice 1. storočia pred Kr. v severnom Potísi centrálne postavenie. V 9. až 11. storočí bolo na mieste keltsko-dáckeho hradiska slovanské hradisko, neskôr hrad ako hospodársko-správne centrum južného Zemplína.

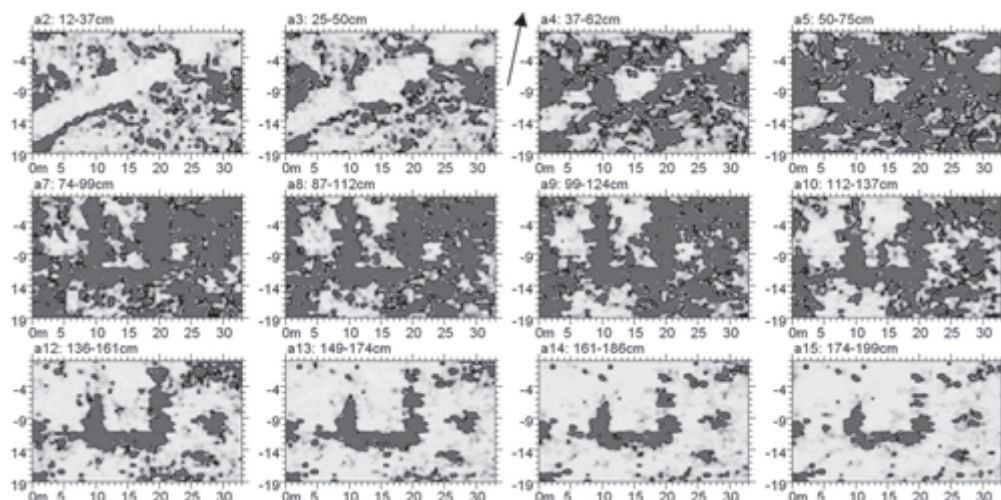
V opevnenom areáli hradiska sa nerealizoval väčší plošný odkryv. Zisťovacie sondy B. Benadika (1965, 63 n.) a D. Čaploviča (1985, 75 n.) smerovali na vnútornú stranu telesa valu a plochy tesne pod ním. Ich zámerom bolo zistiť konštrukciu opevnenia v jednotlivých časových horizontoch. O vnútornej

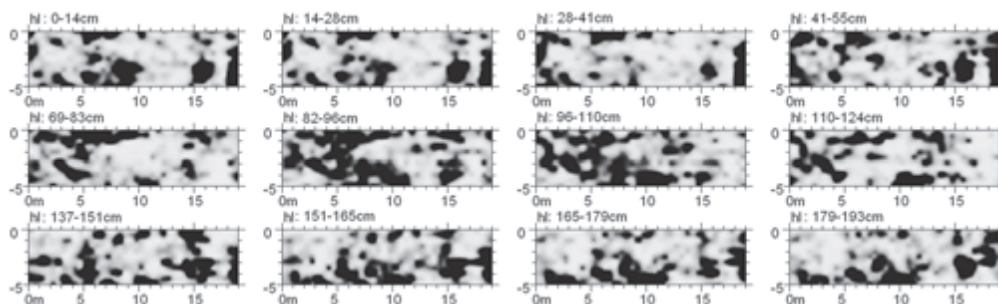
Obr. 5. Zemplín. Poloha Župný dom - situovanie meraných plôch 1 a 2.

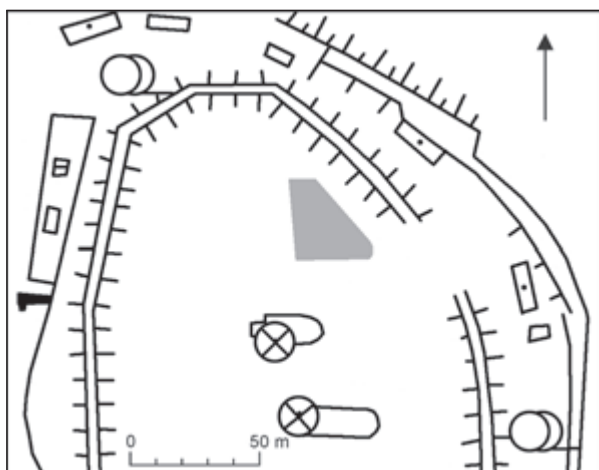
Obr. 6. Zemplín. Poloha Župný dom - vertikálne radarogramy zachytávajúce základy väčšej stavby.

Obr. 7. Zemplín. Poloha Župný dom - horizontálne radarogramy pre hĺbky 0,12-1,99 m na ploche 1.

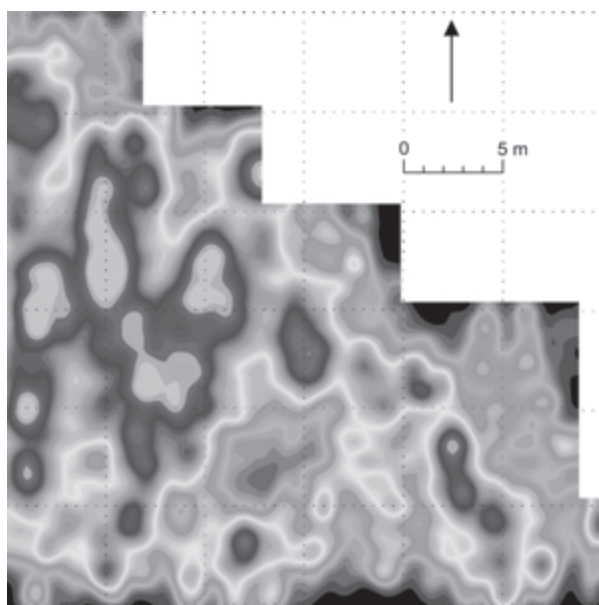
Obr. 8. Zemplín. Poloha Župný dom - horizontálne radarogramy pre hĺbky 0-1,93 m na ploche 2.

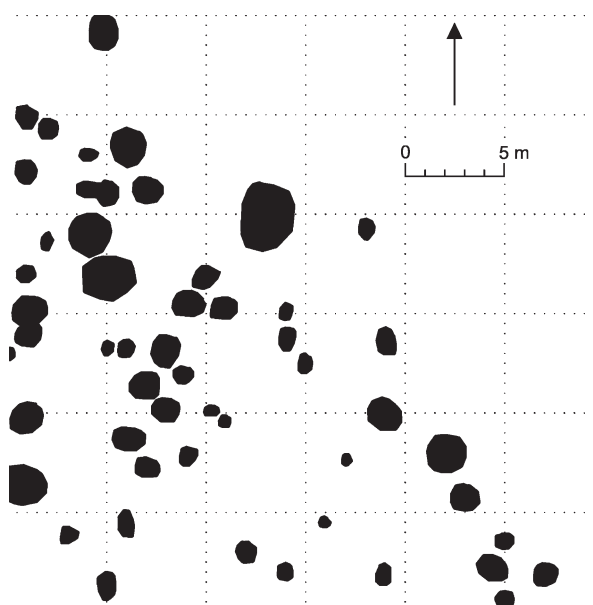
Obr. 9. Zemplín. Poloha Hradisko. Situovanie meranej plochy (označená sivou farbou).

zástavbe hradiska máme v súčasnosti málo poznatkov. Geofyzikálny prieskum mal overiť výskyt archeologických situácií, na ktoré by sa mal výskum v budúcnosti prednostne sústrediť. Na meranie bola vybraná plocha v severnej časti opevneného areálu, ktorá sa javí ako najmenej narušená novovekými zásahmi (obr. 1: 1).

Geofyzikálny prieskum magnetickou metódou sa uskutočnil v roku 2005 na ploche s rozmermi 30 x 30 m (obr. 9). Magnetické meranie sa robilo pomocou céziového magnetometra SMARTMAG 4G a na spracovanie nameraných údajov bol použitý softvér Oasis Montaj (Geosoft, Kanada). Z výsledkov magnetického merania, ktoré sú znázornené na mape lokálnych magnetických izoanomálií (obr. 10), vyplýva, že anomálie s hodnotami vyššími ako 2 nT s veľkou pravdepodobnosťou indikujú prítomnosť archeologických objektov. Interpretáciou výsledkov merania sa získali podklady o rozsahu, orientácii, veľkosti a tvaroch objektov na skúmanej ploche, ktoré bude nutné overiť výskumom (obr. 11).

Obr. 10. Zemplín. Poloha Hradisko. Mapa lokálnych magnetických izoanomálií.

Obr. 11. Zemplín. Poloha Hradisko. Interpretácia výsledkov magnetického merania.

LITERATÚRA

- Benadik 1965* - B. Benadik: Die spätlatènezeitliche Siedlung von Zemplín in der Ostslowakei. *Germania* 43, 1968, 63-91.
- Čaplovič 1985* - D. Čaplovič: Výsledky výskumu hradiska v Zemplíne. *AVANS* 1984, 1985, 75-77.
- Uličný 2001* - F. Uličný: Dejiny osídlenia Zemplínskej župy. Michalovce 2001.

RNDr. Ján Tirpák, CSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK-949 21 Nitra
nrautirp@savba.sk

PhDr. Elena Miroššayová, CSc.
Archeologický ústav SAV
Hrnčiarska 13
SK-040 01 Košice
mirossa@saske.sk

PhDr. Július Béreš, CSc.
Archeologický ústav SAV
Hrnčiarska 13
SK-040 01 Košice
jasecko@saske.sk

GEOPHYSICAL SURVEY IN ZEMPLIN ON LOCALITY HRADISKO AND ŽUPNÝ DOM

Ján Tirpák - Elena Miroššayová - Július Béreš

Summary

This article describes of the results magnetic and radar measurements in Zemplín on locality Hradisko and Župný dom (comitat house). Magnetometry has been applied by using caesium magnetometer SMARTMAG SM-4G (Scintrex, Canada). For elaboration of the data measured standard methods incorporated in a software Oasis Montaj 5.06 (Geosoft Inc., Canada) were used.

The GPR data were acquired using a RAMAC X3M (Geoscience Malå, Sveden), equipped with 250 MHz shielded antenna; in the area, parallel grids were collected using a distance of about 0.50 m between lines, a step mode of 0.03 m. The time slice data analysis was done with were created with GPR - SLICE software (Geophysical Archaeometry Laboratory, USA). The acquired results are presented on fig. 1 to 8.

Fig. 1. Orthophotograph of Zemplín. 1 - Hradisko site, 2 - Župný dom site.

Fig. 2. Zemplín. Župný dom seen from the south, after the interior reconstruction.

Fig. 3. Zemplín. Župný dom seen from the south, before reconstruction.

Fig. 4. Zemplín. Župný dom site - brickwork remains at the southern wall.

Fig. 5. Zemplín. Župný dom site - location of measured sites 1 and 2.

Fig. 6. Zemplín. Župný dom site - vertical radarograms with fundamentals of a larger building.

Fig. 7. Zemplín. Župný dom site - horizontal radarograms for depths of 0.12-1.99 m in site 1.

Fig. 8. Zemplín. Župný dom site - horizontal radarograms for depths of 0-1.93 m in site 2.

Fig. 9. Zemplín. Hradisko site - location of measured area (marked with grey).

Fig. 10. Zemplín. Hradisko site - map of local magnetic izoanomalies.

Fig. 11. Zemplín. Hradisko site. Interpretation of results of magnetic measuring

Translated by Ján Tirpák

HISTORICKÁ ARCHITEKTÚRA PRI RIEKE BODROG

JÁN CHOVAŇEC

Východné Slovensko, historická architektúra, kostol, kaštieľ.

East Slovakia, historical architecture, church, manor-house.

ÚVOD

Z Beskýd tečie do nížin východného Slovenska 5 väčších riek - Topľa, Ondava, Laborec, Uh a Latorica. Na svojich dolných tokoch sa tieto rieky postupne spájajú a pod názvom Bodrog sa vlievajú do Tisy. Bodrog, jediná rieka na Slovensku, ktorá nemá vlastný prameň toho istého názvu, vzniká sútokom Ondavy a Latorice severne od obce Zemplín v Trebišovskom okrese. Táto rieka po nedlhej 13,65 km púti opúšťa slovenskú krajinu. V širšom okolí po pravom brehu Bodrogu sú obce Cejkov, Zemplín, Ladmovce, Viničky a Borša, po ľavom brehu rieky sú obce Rad, Svätá Mária, Somotor, Streda nad Bodrogom a Klin nad Bodrogom. Čo obec, to lokalita známa v slovenskej, no neraz i v stredoeurópskej archeológii. Veľká monografia z roku 2004 „Archeologické dedičstvo Zemplína“ najlepšie dosvedčuje, že juhovýchodné Slovensko je neobyčajne bohatým územím na archeologické náleziská tak z pohľadu koncentrácie, ako aj kultúrnej rozmanitosti.

Zemplín, obec s keltsko-dáckym opevnením, sústavou sídlisk, slovanským hradiskom a stredovekým hradom bola od počiatku letopočtu až do 18. storočia často dôležitým strediskom historického diania. V súčasnosti je potrebné podporovať všetky aktivity smerujúce k pozdvihnutiu významu obce ako dôležitého miesta so vzácnymi hnutelnými i nehnuteľnými pamiatkami. Zemplín by sa mohol stať aj miestom pútnickým a Zemplínske hradisko by bolo symbolom porozumenia všetkých ľudí - obyvateľov rozľahlej krajiny bez hraníc.

V tomto príspevku v krátkosti prezentujem výsledky aspoň troch archeologických výskumov na lokalitách pri rieke Bodrog. Ide o románsko-gotický kostol v Malej Bare, ranogotický kostol v Kline nad Bodrogom a renesančný kaštieľ v Borši. Verím, že

mnohé z prezentovaných pamiatok budú raz vystavené v konferenčných a výstavných priestoroch v Zemplíne či už na dlhodobých výstavách, alebo počas významných kultúrnych podujatí.

Malá Bara

Malá Bara je súčasťou obce Bara a leží na južnom okraji Zemplínskych vrchov. Prvá písomná zmienka je z roku 1298, keď sa Bara uvádza ako jednotná obec. Rozdelená na Veľkú a Malú Baru sa prvý raz spomína v roku 1416. Najstaršie toponymické tvary „Bary“ a „Terra di bari“ umožňujú predpoklad, že názov obce súvisí s talianskym mestom Bari; po tatárskom vpáde pozval kráľ Belo IV. do Uhorska talianskych kolonistov, ktorí osídlili vyľudnené oblasti, podieľali sa na obnove hospodárskeho života a zakladali vinohrady.

Dominantou Malej Bary je kostol na kopci na východnom okraji dediny (obr. 1: 1). Opticky ovláda scenériu južnej brány do Zemplínskych vrchov. Patrocínium sv. Petra je doložené k roku 1332. Od roku 1631 už kostol patrí kresťanskej reformovanej cirkvi.

Stredoveký kostol v Malej Bare dlhú dobu chátral, napriek tomu sa však využíval na cirkevné účely. Keď sa začal prepadávať strop a kostol sa stával životu nebezpečný, rozhodlo sa o jeho pamiatkovej obnove. Roku 1989 sa uskutočnil predstihový archeologický výskum v exteriéri, v decembri 1990 sa kostol uzavrel a preskúmal sa jeho interiér. Archeologickým výskumom sa zistili 3 etapy stavebného vývoja stredovekého kostola (Chovanec 1993a; 1995; 1999; Chovanec/Béř 1992).

Na začiatku 13. storočia bol postavený románsky kostol s obdĺžnikovou loďou a presbytériom s pol-

1

2

3

4

5

6

Obr. 1. 1 - Bara - Malá Bara. Románsko-gotický kostol po pamiatkovej obnove; 2 - Bara - Malá Bara. Pripojenie predĺženia gotickej lode k románskemu kostolu; 3 - Klin nad Bodrogom. Opustený kostol v čase záplav; 4 - Klin nad Bodrogom. Základy sakristie; 5 - Borša. Západný trakt kaštieľa; 6 - Borša. Základy bašty a južnej veže. Foto: J. Chovanec.

kruhovou apsidou. Základy románskeho kostola sú z lomového kameňa nasucho naukladaného v 6-7 vrstvách do základovej ryhy. Medzi vrstvami kameňov je ubitá hlina. Nadzemné múry románskeho kostola sú tehlové. Tehly boli konštrukčným a v exteriéri aj dekoratívnym prvkom. Z románskych architektonických detailov je najvýraznejší oblúčikový vlys, soklová rímsa, ústupkový triumfálny oblúk a okná v apside, presbytériu a kostolnej lodi. Pamiatkovým výskumom sa v stenách lode zistili dva páry oproti sebe umiestnených sedílií. V pôvodnej románskej lodi na každej strane boli spočiatku tri sedílie. Na interiérové zariadenie románskeho kostola poukazuje nález dvoch kamenných podstavcov na štyroch nôžkach, zdobených červeným maľovaním (obr. 2: 5). Pôvodný románsky kostol mal v interiéri nasledujúce rozmery: dĺžka presbytéria s apsidou 340 cm, šírka presbytéria 310 cm, dĺžka lode 610 cm, šírka lode 450 cm.

Na prelome 13./14. storočia bola popri severnej stene románskeho presbytéria a apsidy pristavaná sakristia a pozdĺž románskej lode bolo na pietne ukladanie kostí zo starých hrobov vybudované osárium - podzemná komora hlboká 220 cm, s vnútornými rozmermi 500 x 215 cm.

V priebehu stredoveku sa menili nároky na sakrálnu stavbu. V 14. storočí sa románsky kostol na západnej strane zväčšil prístavbou 1. gotickej lode s vnútornými rozmermi: dĺžka 610 cm, šírka 750 cm. Základy i nadzemné múry sú z lomového kameňa. So zväčšením kostola v 14. storočí súvisí aj gotická nástenná maľba; fragment s výjavom Posledného súdu sa zistil na južnej stene románskej lode.

V tretej štvrtine 15. storočia sa silueta kostola v Malej Bare výrazne zmenila. Po zbúraní západnej časti románskej lode 1. gotickú loď staviteľa predĺžili o 290 cm východným smerom (obr. 1: 2). Stavebný materiál bol znova použitý - v nadzákladovom kamennom murive 2. gotickej lode sú už aj tehly zo zbúranej časti románskej stavby. Zvyšok románskej architektúry nadobudol nový význam - ako celok sa stal svätyňou kostola. Svätyňu od kostolnej lode oddeľuje gotický kamenný triumfálny oblúk. Na južnej stene lode sú dve nerovnaké gotické okná s kružbami, ktoré zároveň poukazujú na dve etapy gotickej prestavby kostola. Na západnej strane kostola bola pristavaná hranolová veža. Jej výstavbu datuje aj strieborný denár Ladislava V. Pohrobka (1453-1457), nájdený v základovom murive. Cez vežu sa v prízemí vchádza do kostola. Portál s kamenným ostením a lomeným oblúkom je zdobený tordovaním a diamantovým rezom, čo je znakom neskorej gotiky. Na druhom podlaží veže, ktoré je prístupné portálom z drevenej emporie, je úzke štrbinové okno ukončené mníškou. Veža zvyrazňuje význam kostola a slúži ako zvonica; na štvrtom

podlaží sú štyri zvukové okná. V časoch, keď bol kostol v dedine jedinou väčšou kamennou stavbou, mohol slúžiť rodine zemepána aj ako útočisko; nasvedčuje tomu aj strieľňové okno na severnej strane kostolnej veže.

Vlastnícky vzťah zemepána a jeho následníkov sa prejavoval aj po ich smrti. Mali právo byť pochovaní na čestnom mieste v priestore kostola. Koncom stredoveku sa začali budovať murované krypty. Aj priestor pod sakristiou kostola v Malej Bare bol prebudovaný na kryptu, ktorú datuje billonový denár Jána Hunyadiho a Vladislava I. z polovice 15. storočia. Na kryptu bola prebudovaná aj západná časť osária, jeho ostatná časť (11 m³) bola celá zaplnená ľudskými kosťami. Pri výskume sa hroby v kryptách už nenašli. Len v krypte pri osáriu ležal mohutný náhrobný kameň s vytesaným latinským krížom. Budovanie krypt pretrvalo až do novoveku. Na konci 19. storočia bola pod celou kostolnou svätyňou vybudovaná krypta; je v nej uložený cínový sarkofág grófkya Lónyayovej (Ida Vay-Lónyay 1829-1898). V okolí kostola sa rozprestiera cintorín, miesta hrobov však už nie sú viditeľné. Pod základmi gotickej lode sa našli dva stredoveké hroby, odkrylo sa aj šesť novovekých a jeden symbolický hrob.

Archeologický výskum kostola v Malej Bare bol prvým na území Zemplína, ktorý sa realizoval na živej stavbe. Po skončení výskumu sa uskutočnila pamiatková obnova s vyznačením pôdorysov zaniknutých častí. Po požehnaní v septembri 1993 už kostol znova slúži farníkom.

Klin nad Bodrogom

V juhozápadnej časti Východoslovenskej nížiny, tam, kde rieka Bodrog opúšťa územie Slovenska, leží obec Klin nad Bodrogom. V stredoveku sa dedina uvádzala ako „Zugh“ a „Zewgh“. Najvýznamnejšou kamennou stavbou v dedine bol kostol ako kultové a cirkevno-správne stredisko. Od polovice 13. storočia sa kostoly stavali priamo v obci, podľa možnosti sa však vyberalo vyvýšené miesto. Na zvýraznenie vážnosti stavby sa vhodne využil breh rieky. Kostol stojí na ľavom brehu dnes mŕtveho Starého Bodrogu a je najnižšie postavenou cirkevnou stavbou na Slovensku, nachádza sa v nadmorskej výške 96 m. V správe z roku 1332 sa v klinskej farnosti spomína farár Tomáš.

V súčasnosti je kostol už len zrúcaninou na okraji obce (obr. 1: 3). Takmer v úplnosti sa zachovali nadzemné murivá presbytéria, lode, ba aj klenba svätyne. Pred výskumom bol interiér kostola do výšky 1,5 m zavalený sutinou, spadnutým stropom i strechou, bol zarastený kroviskami a rástli v ňom aj štyri stromy. V prvej etape archeologického výsku-

Obr. 2. 1 - Borša. Komorová kachlica s výjavom Evy a Adama; 2 - Borša. Komorová kachlica z atiky pece; 3 - Borša. Habánska komorová kachlica s prepojenými srdcami a margarétami; 4 - Klin nad Bodrogom. Ranogotická kamenná krstiteľnica; 5 - Bara - Malá Bara. Románsky kamenný podstavec. Foto: J. Chovanec.

mu v roku 1988 bol odstránený zával, preskúmalo sa presbytérium a zaniknutá sakristia. Jednopodlažná murovaná zvonica pri juhozápadnom nároží kostola sa však dodnes používa (Chovanec 1990; 1993b; 1996).

Kostol je vybudovaný z lomového a riečneho kameňa. Najlepšie sú vypracované nárožia, na ktoré sa použili väčšie kamenné kvádre. Kostol pozostáva zo štvorcového presbytéria a obdĺžnikovej lode. Kostolná loď s vnútornými rozmermi 720 x 810 cm je od presbytéria odčlenená triumfálnym oblúkom. Pôvodný vstup v južnej stene je zamurovaný a kamenný portál s lomeným oblúkom, vysoký 220 cm a široký 112 cm, bol premiestnený na západnú stranu.

Presbytérium má vnútorné rozmery 437-470 x 485-505 cm. Svätyňa je zaklenutá valenou klenbou. Gotické okno na východnej strane je zamurované. Vstup do sakristie má kamenný portál s lomeným oblúkom. V južnej stene presbytéria je zabudované kamenné gotické pastofórium - výklenok na uschovanie Svätosti oltárnej. Pri sondážnom prieskume sa na stenách svätyne odkryli fragmenty pôvodnej gotickej výzdoby. Objavené fragmenty, predbežne datované do polovice 14. storočia, poukazujú na prítomnosť maliarskej výzdoby, zatiaľ však nemožno robiť významnejšie závery o ikonografii.

Organickou súčasťou kostola bola i sakristia s vnútornými rozmermi 282-300 x 413-430 cm, ktorej základy sa odkryli na severnej strane kostola. Sakristia mala pôvodne pultovú strechu. Jej interiérom bol z východnej strany osvetlený štrbinovým oknom s kamenným ostením (obr. 1: 4).

K významným liturgickým predmetom vo farskom kostole patrila krstiteľnica - umelecky zhotovená nádoba na krstovú vodu. V kostolnej lodi v Kline nad Bodrogom sa našla 55 cm vysoká kamenná krstiteľnica s 19 cm hlbokou nádržou. Krstiteľnica oválnej formy je vyhotovená z jedného kusa kameňa a pochádza z prvotného vybavenia ranogotického kostola (obr. 2: 4).

Výstavbu kostola v Kline na základe pôdorysného členenia, detailov ranogotickej architektúry a archeologických nálezov datujeme na začiatok poslednej tretiny 13. storočia. Prvé výrazné stavebné úpravy sa robili v 14.-15. storočí (premiestnenie vstupného portálu z južnej strany kostola na západné priečelie). V 18. a 19. storočí bol kostol prebudovaný a slohovo upravený. V interiéri pribudli nové piliere a polkruhové oblúky, prebudovala sa oltárna menza. Barokovo boli upravené okná a empora, sakristia sa zbúrila. Posledné úpravy v roku 1895 už neovplyvnili charakter stavby. Postavením drevenej vežičky s lucernou a zvonovou helmicou bol architektonický vývoj kostola ukončený. V okolí kostola sa nachádza prikostolný cintorín, miesta

hrobov však už nie sú viditeľné. Na severnej strane pri kostole sa výskumom podarilo odkryť tri stredoveké hroby bez výbavy; na jednom z pochovaných bol položený veľký balvan.

Pri prestavbách kostolov sa príležitostne menilo aj zasvätenie. V prípade klinského kostola sa preto uvádzajú postupne až tri patrocíniá: Zjavenie Pána, sv. Anton a sv. Anna. Aj keď kostol ako cirkevne funkčný objekt bol uzavretý ešte v dobách Rakúsko-Uhorska, na nádvorí pred zrúcaninou kostola sa každoročne 26. júla na sviatok sv. Anny koná odpustková slávnosť.

Prečo však došlo k zániku kostola? S úpravami koryta na rieke Bodrog sa začalo až v roku 1863. Súčasne sa nasypávali aj ochranné hrádze. Na Bodrogu bola nasypaná ľavostranná hrádza od Tokaja až po sútok Ondavy s Latoricou. Umiestnenie kostola na brehu Bodroga a pravidelné záplavy až do výšky jeden a pol metra narúšali statiku stavby. Na rozhraní 19. a 20. storočia bol kostol už vo veľmi zlom stave, s veľkými trhlinami na viacerých miestach. V roku 1907 tento katolícky kostol navždy uzatvorili. Strop sa po čase zrútil. Potešiteľné však je, že po sto rokoch sa kostol dočkal aspoň provizórneho zastrešenia s menšími pamiatkovými úpravami.

V Zemplíne sa už v prvej polovici 16. storočia rozšírila reformácia a v neďalekom Sárospataku sa vytvorilo významné reformačné stredisko. V Kline nad Bodrogom, len zopár metrov od katolíckeho kostola, postavili kostol reformovanej cirkvi. Avšak aj kalvínsky kostol sa na prelome 19. a 20. storočia už rozpadával. Po pričlenení južných oblastí Slovenska k Maďarsku ho Maďari rozobrali a jeho zariadenie odviezli do Felső-Berecki. Zostali len základy a tie ukrýva novodobá pobrežná hrádza pomedzi dedinou a ramenami Starého Bodrogu. Asi také boli osudy dvoch najnižšie postavených kostolov na Slovensku.

Borša

Na poriečnej nive pravého brehu rieky Bodrog, tam, kde sa voda tejto rieky už chystá platiť mýto pri vtoku na územie Maďarska, leží obec Borša. Na južnom okraji Starej Borše sú dve historické pamiatky: románsko-gotický kostolík z 13.-15. storočia a renesančný dvojpodlažný kaštieľ s nárožnou vežou zo 16.-17. storočia. Na území severovýchodného Uhorska je to stavba, na ktorej sa zachovalo najviac renesančných architektonických detailov (kamenné portály, ostenia okien, strieľne). Kaštieľ v Borši je známy najmä tým, že 27. marca 1676 sa v ňom narodil František II. Rákóczi, významná osobnosť uhorských dejín, vodca posledného stavovského povstania proti Habsburgovcom (1703-1711).

Archeologický výskum v spojení s pamiatkovou obnovou sa začal roku 2001 a s prestávkami pokračoval do roku 2005 (Chovanec 2002; 2003; Chovanec/Chovanec 2007). Historickým výskumom sa zistilo, že v poslednej štvrtine 16. storočia si tokajský hradný kapitán Nicolavs Kamoras de Zelemir postavil v Borši *castellum* - opevnený dom. Podľa nápisu na kamennom reliéfe bola prvá stavba s niekoľkými miestnosťami dokončená roku 1579. Dom s niekoľkými hospodárskymi stavbami na nádvorí dal opevniť kamenným múrom. Jeho priebeh sa zistil pod západným traktom terajšieho kaštieľa. Na juhozápadnom nároží areálu sa archeologickým výskumom zistila okrúhla stavba s maximálnym priemerom 875 x 565 cm. Z nádvorja bola otvorená (pôvodne s drevenou bránou) a spĺňala funkciu bašty.

Prostredníctvom stavebníkovej dcéry Barbory začiatkom 17. storočia sa dostal kaštieľ do vlastníctva Michala Lórántffyho. Po jeho smrti majetky v Borši zdedili dcéry Zuzana a Mária. Zuzana sa stala druhou manželkou sedmohradského vojvodu Juraja I. Rákócziho (1593-1648). V prvej tretine 17. storočia, keď už Borša patrila Rákócziom, pristúpilo sa k výraznému rozšíreniu obytných stavieb a na severozápadnom nároží pôvodnej stavby pristavali štvoruholníkovú vežu. Podľa archívnych údajov v majetkovom súpise západný trakt kaštieľa predĺžili v rokoch 1631-1638 za Juraja I. Rákócziho (obr. 1: 5). Na mieste okrúhlej bašty neskôr vybudovali nárožnú vežu, základy ktorej sa tiež zistili archeologickým výskumom (obr. 1: 6). Západné priečelie veže malo šírku 930 cm a južná stena bola 1730 cm dlhá. V jej základoch sa zistilo dno šachty so svetlosťou 100 x 72 cm, čiastočne zapustené do steny (prevet).

Sondou a následným plošným odkryvom boli zistené aj základy južného, dnes už neexistujúceho krídla kaštieľa. Základy, široké 90 cm, sú v hĺbke 210 cm pod súčasným povrchom. Pod 1050 cm širokým južným krídlom kaštieľa boli bohato členené pivnice s vetracími oknami. V juhovýchodnej časti nádvorja sa objavili priestory zatiaľ nepreskúmanej kuchyne. Dobu výstavby južného traktu zatiaľ nevieme presne určiť. Možno však predpokladať, že sa tak stalo najneskoršie v druhej polovici 17. storočia.

Lenže údaje z roku 1688 o vypálení kaštieľa povstalcami, údaje z inventára z roku 1694 a zo zálohovej listiny z roku 1731 už svedčia o veľmi zlom stave kaštieľa. Možno preto niekedy v 18. storočí južný trakt kaštieľa i juhozápadnú nárožnú vežu definitívne zbúrali.

Prevažná väčšina nálezov hmotnej kultúry je z výskumu juhozápadnej veže (kamenné architektonické články, keramické dlaždice, železné kince, nôž, kosák, skoba, železný valec, zlomky skla, sklenené ozdoby, črepy z keramických nádob a zlomky kachlíc). Tieto pamiatky možno datovať od konca 16. storočia do polovice 17. storočia.

K najvýznamnejším a najkrajším nálezom patria keramické kachlice. Z poslednej štvrtiny 16. storočia, teda z obdobia tesne po ukončení výstavby najstaršej časti kaštieľa, sú kachlice s centrálnym vzorom. V deštrukcii kachľovej pece v priestore kuchyne sa našli úlomky kachlíc s vyobrazením starozákonného výjavu Evy a Adama pri strome poznania (obr. 2: 2).

Ďalšie kachlice možno datovať do 17. storočia, keď už bola ukončená výstavba celého západného traktu kaštieľa a juhozápadnej veže (obr. 2: 1). Väčšina nálezov kachliarskeho umeleckého remesla z boršianskeho kaštieľa patrí k svojráznym výrobkom habánov. Pri základoch juhozápadnej veže sa našlo viacero variantov komorových kachlíc s tmavozelenou glazúrou (reliéf vzájomne prepojených kruhov s rastlinným ornamentom, vzájomne prepojené srdcia s margarétami). Celé kusy takýchto kachlíc sa získali aj z prieskumu terasy severne od kaštieľa, kde predpokladáme existenciu pecí na vypaľovanie tehál a možno aj príležitostnej kachliarskej dielne (obr. 2: 3). Pri základoch veže sa našli aj zlomky kachlíc z honosnej modrej kachľovej pece. Najvýraznejšou je rímsová kachlica z atiky a závesné kachlice z drapérie pece. Časť kachlíc s habánskymi vzormi je vyhotovená z bielej keramiky.

Kaštieľ v Borši ako „Magyar Betlehem“ je najviac navštevovanou kultúrnou pamiatkou v južnej časti slovenského Zemplína. Od roku 1969 pred priečelím kaštieľa stojí bronzová busta najvýznamnejšieho boršianskeho rodáka Františka II. Rákócziho, ktorá je dielom sochára J. Mayera z roku 1907.

LITERATÚRA

- Chovanec 1990* - J. Chovanec: Zrúcanina stredovekého kostola v Kline nad Bodrogom. AVANS 1988, 1990, 65, 66, 197.
- Chovanec 1993a* - J. Chovanec: Stredoveký kostol sv. Petra v Malej Bare. Arch. Hist. 18, 1993, 301-313.
- Chovanec 1993b* - J. Chovanec: Stredoveký kostol v Kline nad Bodrogom. Vsl. Pravek 4, 1993, 219-225.
- Chovanec 1995* - J. Chovanec: Kisbári ősi temploma. In: Szeretelnaptár 1996. Deregyő 1995, 142-144.
- Chovanec 1996* - J. Chovanec: Najstaršie krstiteľnice na južnom Zemplíne. In: Pútnik svätovojtešský 1997. Trnava 1996, 62-64.
- Chovanec 1999* - J. Chovanec: Románsko-gotický kostol v Malej Bare. Pam. a Múz. 4/1999, 29-31.
- Chovanec 2002* - J. Chovanec: Renesančný kaštieľ v Borši. AVANS 2001, 2002, 77-79, 267-271.
- Chovanec 2003* - J. Chovanec: Kachlice z rodného kaštieľa Františka II. Rákócziho v Borši. Arch. Hist. 28, 2003, 629-636.
- Chovanec/Béřeš 1992* - J. Chovanec/J. Béřeš: Výskum stredovekého kostola v Malej Bare. AVANS 1990, 1992, 51-52, 117.
- Chovanec/Chovanec 2007* - J. Chovanec/M. Chovanec: Pamiatky z kaštieľa v Borši. AVANS 2005, 2007, 95, 96, 231.

PhDr. Ján Chovanec, PhD.
 Vlastivedné múzeum
 Ul. M. R. Štefánika 65
 SK-075 01 Trebišov 257
 ArcheoZemplin@gmail.com

HISTORICAL ARCHITECTURE UPON
THE BODROG RIVER

Ján Chovanec

Summary

The article presents results of archaeological researches on locations near the Bodrog river – a Roman-Gothic church in Malá Bara, early Gothic church in Klin nad Bodrogom and Renaissance manor in Borša.

Malá Bara is a part of the Bara village on the southern edge of the Zemplín Hills. The church on the east-end hill (fig. 1: 1) is its dominant feature. Archaeological research has revealed three stages of the medieval church construction. In 13th century, a Roman church with a rectangular nave and chancel with a semicircle apse was built. Fundaments of the Roman church are made of quarry-stone laid dry in 6-7 layers. There is clay between the layers. Over-ground walls are built of bricks. In 14th century, a Gothic nave was added to the western side. Outline of the Malá Bara church changed in the last third of 15th century. Af-

ter the western part of the Roman nave was torn down, the Gothic nave was extended by 290 cm eastwards (fig. 1: 2). The rest of Roman architecture became the church sanctum. A rectangular tower was added to the western side of the church.

Klin nad Bodrogom is situated in the south-east part of the East Slovak Lowland. The church on the left bank of the Old Bodrog river with the 96 m altitude is the lowest built church building in Slovakia. Today, the early Gothic Church of Epiphany from 13th century is just ruins on the village edge (fig. 1: 3). Exposed walls of the chancel, church tower and sanctum vault are almost fully preserved. Stone portals, window reveals and pastoforium from 13th century were preserved in the exposed walls. Fragments of murals from 14th century can be seen in the

chancel. A sacristy on the northern side of the church (fig. 1: 4) is an integral part of the church. A stone baptismal font was found in the church nave (fig. 2: 4). The church location on the Bodrog bank and regular floods caused that the church was closed in 1907.

Borša is situated on the right bank of the Bodrog river. A Renaissance two-floor manor with a corner tower from 16th-17th century is Francis II Rákóczi's birthplace. The Tokay captain of the castle built a castellum in Borša in 1579; the castellum was fortified by a stone wall with two round bastions. From the first third of 17th century, when Borša belonged to the Rákóczi family, residential houses were extended. Further wings and corner towers were added to the original house (fig. 1: 5). Archaeological research revealed a round bastion of the original fortification (fig. 1: 6), southern corner tower and south wing with cellars. In the south-eastern part of the courtyard, premises of a kitchen were discovered. They have not been studied yet. Most important finds include ceramic tiles. Tiles from 16th century with a motif of Eve and Adam by the tree of

knowledge were found. Other tiles can be dated back to 17th century (fig. 2: 1). Most Borša tiles belong to peculiar Haban products (fig. 2: 3).

Fig. 1. 1 - Bara - Malá Bara. Roman-Gothic church after reconstruction; 2 - Bara - Malá Bara. Gothic nave extension attached to the roman church; 3 - Klin nad Bodrogom. Abandoned church in the time of floods; 4 - Klin nad Bodrogom. Sacristy fundaments; 5 - Borša. West wing of the manor; 6 - Borša. Fundaments of the round bastion and southern tower. Photo by J. Chovanec.

Fig. 2. 1 - Borša. Chamber tile with Eve and Adam; 2 - Borša. Chamber tile from a stove attic; 3 - Borša. Haban chamber tile with double hearts and daisies; 4 - Klin nad Bodrogom. Early Gothic stone baptismal font; 5 - Bara - Malá Bara. Roman stone pedestal. Photo by J. Chovanec.

Translated by Viera Tejbusová

К ВОПРОСУ О ВРЕМЕНИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЗАМКОВ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ ВЕРХНЕГО ПОТИСЬЯ

ЕМЕЛЬЯН ГОМОЛЯК

Закарпатье, Верхнее Потисье, исторические памятники, замки, сторожевые посты, создание каменных фортификаций, функционирование, хронология, археологические данные, археологические исследования.

La Transcarpatie, la Haute Tissa, des Carpates, les monuments historiques, des chateaux, des postes de garde, la création des fortifications de pierre, fonctionnement, la chronologie, les données archéologiques, les résultats des travaux archéologiques.

На сегодняшний день в научной литературе зафиксировано более двух десятков замков северо-восточной части Верхнетисского региона (рис. 1). Однако, в результате включения в эту категорию городищ ("земляные крепости"), дворцов и сторожевых постов в научный оборот введён ряд недостоверных замков. Это относится к дворцам в Чинадиево, Долгом, Эсени и Горянах (Унгуивар), точно не локализованным местонахождениям Берегвар, Гутивар, Шашвар, а также пунктам без каменных фортификационных сооружений: Берег-Дыйдо-Тоувар, Боршовавар, Вышково (Гомоляк 2006).

Достоверными замками выступают десять памятников, на которых стенами с башнями, валами и рвами окружены комплексы жилых помещений: Сильце (Бодулив), Бронька, Виноградово (Канков), Квасово, Мукачево, Невицкое, Королёво (Нялаб), Среднее, Ужгород, Хуст (рис. 1). Расположенные практически на одной линии, определённой предгорьями Карпат, на главных водных артериях края, они отличаются временем возникновения, существования и функциональным назначением (резиденции феодалов, монастыри, сторожевые пункты).

С замками связан солидный пласт легенд и значительный комплекс грамот, анализ которых позволяет установить основные реперные даты закарпатского средневековья. Это, в свою очередь, с систематизацией данных городов и рядовых поселений даёт возможность воссоздания канвы культурно-политического и социально-экономического развития населения рассматриваемой территории в эпоху средневековья. Однако, вольная трактовка письменных источников, в первую очередь, сведений анонимного нотариалия Бейлы III рубежа XII-XIII вв. н.э., привела

к введению в научную литературу целого ряда ошибочных хронологических схем замков, значительно исказивших реконструкцию средневековой истории региона. Время возникновения большинства памятников замковой архитектуры определено исследователями XI-XII вв. н.э., что не согласуется с хронологией создания средневековых каменных фортификаций в Карпатском ареале, ранний этап которых связан с концом XIII - первой половиной XIV в. н.э., то есть периодом после татаро-монгольского вторжения (Slivka/Vallašek 1991).

В связи с этим назрела необходимость обратиться к данным археологии, более точно отражающим объективную реальность, в частности, в вопросе установления времени первоначального возведения замков. В данном аспекте отметим, что длительное непрерывное функционирование и постоянные реконструкции Мукачевского, Ужгородского и Хустского замков привели к разрушению средневековых горизонтов, что усложнило определение их хронологии на основании археологического материала.

Среди замков, на которых получены конкретные стратиграфически подкреплённые материалы, стационарно исследуется только Невицкий, где с 1991 года работает экспедиция во главе с А. В. Дзембасом. Но, даже здесь вопросы времени и причин возникновения каменных укреплений окончательно не решены. Как наиболее вероятная дата этого события подаётся XII в. н.э. (Дзембас/Кобаль 2005, 22-24), хотя ранний средневековый керамический материал относится к концу XIII в. н.э., а ранний хроноиндикатор - монета Карла I Роберта Анжуйского (1301/1310-1342 гг. н.э.).

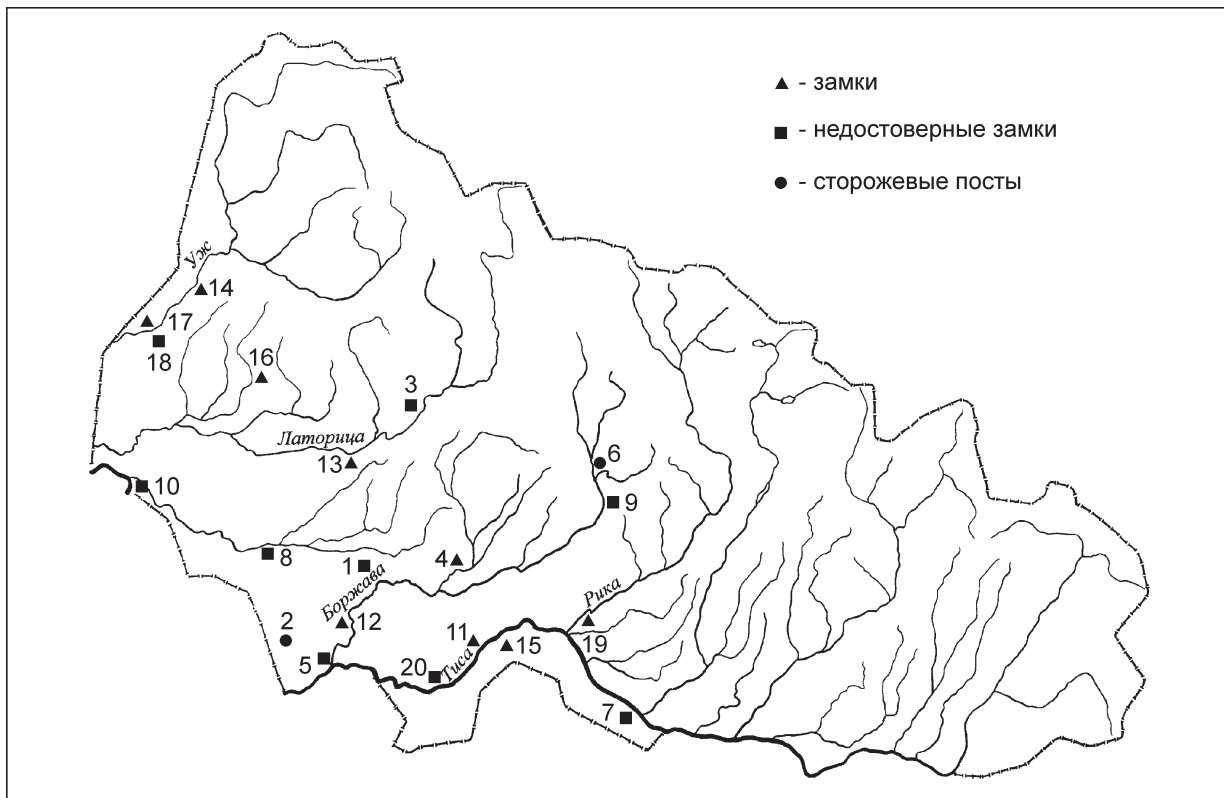

Рис. 1. Карта расположения замков на территории Закарпатья. 1 - Берегвар; 2 - Берег-Дыйдо-Тоувар; 3 - Берег-Сент-Миклошвар (Чинадиево); 4 - Бодоловар; 5 - Боршовавар; 6 - Бронька; 7 - Вышково; 8 - Гутивар; 9 - Долгойвар; 10 - Есень; 11 - Канков (Виноградово); 12 - Квасово; 13 - Мункач; 14 - Невицкое; 15 - Нялаб (Королёво); 16 - Среднее; 17 - Унгвар; 18 - Унгуйвар; 19 - Хуст; 20 - Шашвар.

В результате археологических работ, проведённых экспедицией Ужгородского национального университета в 2007-2009 гг. на Виноградовском, Королёвском, Броньковском, Среднянском, Квасовском и Силецком замках, уточнены, а в отдельных случаях и отрицаются вошедшие в научную литературу положения (Прохненко/Гомоляк/Мойжес 2007; 2008; Прохненко/Гомоляк/Зомбор 2008).

Для исследованных пунктов, за исключением Королёвского, характерны дозамковые горизонты, свидетельствующие о неслучайном выборе именно этих мест для поселения. В Виноградове фиксируется мощный слой эпохи поздней бронзы (культура Станово XIV-XII вв. до н.э.), в Среднем, Броньке, Квасово и Сильце - незначительные трудноидентифицируемые материалы III-II тыс. до н.э.

Как нереальные определены утверждения о наличии на Виноградовском замке древнерусского горизонта X-XI вв. н.э. В Среднем и Квасово не выявлены отмеченные в научной литературе горизонты XII-XV вв. н.э., а в Королёво - XIII в. н.э.

Наиболее ранний материал (конец XIII в. н.э.) связан с возведением сторожевого пункта в Броньке. Начало строительства Виноградовского и Королёвского замков датировем серединой XIV в. н.э., Среднянского и Квасовского - началом XVI в. н.э.

Перестройки замков отмечаются в Королево в середине XV в. н.э., а в Виноградово - это конец XV - начало XVI вв. н.э.

На основании достоверных археологических материалов на сегодняшний день можно выделить три основных периода деятельности средневековых замковых фортификаторов. Первый, конец XIII в. н.э., (Бронька, Невицкое) и второй, середина XIV в. н.э. (Королёво, Виноградово, Сильце) объясняются возведением сети замков в Венгерском королевстве с стабилизацией экономики после нашествия татаро-монголов и связаны, скорее всего, с южной угрозой. Слабый культурный слой позволяет предположить доминирование дозорной функции существования данных пунктов в это время. Ситуация кардинально меняется во второй половине XV - в начале XVI в. н.э., когда в ответ

на широкое распространение огнестрельного оружия происходят кардинальная масштабная перестройка существующих (Королёво, Виноградово, Невицкое) и возведение новых мощных пунктов (Среднее, Квасово). Как дозорный в это время используется Броньковский. Прекращение функционирования замков, за исключением Ужгородского, Мукачевского и Хустского, относится к XVII-XVIII вв. н.э.

В завершение отметим, что полученные материалы по истории замков северо-восточной части Верхнего Потисья значительно уточняют и дополняют данные о региональном средневековье, но для восстановления его целостной картины необходимо широкомасштабное целенаправленное изучение синхронных памятников всего региона.

ЛИТЕРАТУРА

- Гомоляк 2006* - Е. М. Гомоляк: Замки Закарпаття (бібліографія). Carpatica - Карпатика. Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. Ужгород 34, 2006, 229-240.
- Дзембас/Кобаль 2005* - О. Дзембас/Й. Кобаль: Невицкий замок. Ужгород 2005.
- Прохненко/Гомоляк/Мойжес 2007* - И. А. Прохненко/Е. М. Гомоляк/В. В. Мойжес: Результаты исследования Виноградовского и Королёвского замков в 2007 году. Carpatica - Карпатика. Ужгород 36, 2007, 219-255.
- Прохненко/Гомоляк/Мойжес 2008* - И. А. Прохненко/Е. М. Гомоляк/В. В. Мойжес: Результаты исследования Броньковского замка. Carpatica - Карпатика. Ужгород 37, 2008, 139-148.
- Прохненко/Гомоляк/Зомбор 2008* - И. А. Прохненко/Е. М. Гомоляк/И. Т. Зомбор: Середнянский замок. Carpatica - Карпатика. Ужгород 38, 2008, 189-192.
- Slivka/Vallašek 1991* - M. Slivka/A. Vallašek: Hradý a hrád-ky na Východnom Slovensku. Košice 1991.

Научный сотрудник Емельян Гомоляк
Институт карпатоведения
Ужгородского национального университета
ул. Университетская, 14
UA-880 00 Ужгород
arhlab@mail.ru

A PROPOS DU TEMPS DE FONCTIONNEMENT DES CHATEAUX DE LA PARTIE DU NORD-EST DE LA HAUTE TISSA

Emil Gomolyak

Resume

À l'heure actuelle plus qu'une vingtaine de châteaux de la partie du nord-est de la région de Haute Tissa sont constatés dans les sources scientifiques (1-ère image). Cependant parmi des "gorodistcha" (des forteresses en terre), des châteaux et des postes de garde qui étaient inclus dans cette liste il y en avait des faux. Cela concerne des châteaux à Tchivadjevo, Dovge, Essen'et Gorjane; des châteaux, le placement desquels n'était pas établi précisément Beregvar, Gutivar, Chachvar aussi bien que des postes sans bâtiments fortifiés en pierre: Bereg-Déjdo-Touvar, Borchovar, Vèchkovo (*Гомоляк 2006*).

Les dix châteaux - monuments historiques sont des châteaux dans lesquels l'ensemble des bâtiments d'habitation est entouré par des murs avec des tours, des remparts et des fausses Siltsee (Boduliv), Bron'ka, Vinogradovo, Kvasovo, Mukatchevo, Nevitskee, Korolevo, Serednye, Ujgorod, Khust (1-er image). Ils sont tous placés sur la même ligne, qui est définie par la partie antérieure des Carpates, au bord des artères principales de la région. Mais on les distingue par le temps de leur apparition, existence et destination de fonctionnement (les résidences des féodaux, monastères, postes de garde).

La quantité importante de légendes et de chartres est liée avec des châteaux. Leur analyse permet de déterminer des dates principales de Moyen Âge en Transcarpatie. Ce qui permet, à son tour de retablir le canevas du développement culturel, politique, social et économique du territoire étudié à l'époque du Moyen Âge. Pourtant, le traitement libre des sources écrites, tout d'abord des preuves du notaire anonyme de Bela III à la limite des XII-XIII sc. J.C. a amené à l'introduction dans la circulation scientifique toute une série de schémas chronologiques faux des châteaux qui ont défigurés la reconstruction de l'histoire de la région à l'époque du Moyen Âge. Le temps de l'appartenance de la plupart de monuments de l'architecture des châteaux est défini par les chercheurs historiens, XI-XII sc. de J.C., ce qui ne correspond pas avec la chronologie de la création des fortifications de pierre de Moyen Âge dans l'aire de Carpatie. Leur première période (étape) est liée avec la fin du XIII - première moitié du XIV sc. J.C., c'est-à-dire, avec la période après l'invasion mongolique tatar (*Slička/Vallašek 1991*).

A cause de cela, il est apparu la nécessité de recourir aux données archéologiques qui représentent plus précisément la réalité objective, particulièrement, en ce qui concerne la définition du temps de la première construction des châteaux. Dans cet aspect on remarque, que le fonctionnement durable sans cesse et des reconstructions permanentes des châteaux de Mukatchevo, Oujgorod et Khust ont amené à la violation des horizons du Moyen Âge, ce qui a compliqué la définition de leur chronologie à la base des données archéologiques.

Parmi les châteaux, pour lesquels on a reçu des matériaux concrets, prouvés stratigraphiquement, n'est étudié que le château de Nevitskie, ou à partir de 1991 travaille l'expédition à la tête de A. V. Dzembas. Mais même ici les questions de temps et de causes de l'apparition des fortifications en pierre ne sont pas résolues définitivement.

La date la plus réelle de cet événement est proposée pour le XII sc. J.C. (*Дзѣмбас/Кобаль 2005, 22-24 n.*), bien que le premier matériel céramique est rapporté à la fin du XIII sc. J.C. et le premier indicateur chronologique - la monnaie de Charles I Robert d'Anjou (1301/1310-1342).

En résultat des travaux archéologiques, exécutés par l'expédition de l'université nationale d'Oujgorod en 2007-2009 dans les châteaux de Vinogradovo, Korolevo, Bron'ka, Serebnyé, Kvasovo et Sil'tsee certains règlements scientifiques sont précisés ou même niés (*Прохненко/Гомоляк/Мойжес 2007; 2008; Прохненко/Гомоляк/Зомбор 2008*).

Les horizons précédents à la construction des châteaux prouvent que les endroits d'habitation n'étaient pas choisis par hasard. Cela est propre aux points étudiés, à l'exception du château de Korolevo. La couche importante de l'époque de la bronze avancée (la culture de Stanovo XIV-XII avant J.C.) est découverte à Vinogradovo, des trouvailles insignifiantes (difficiles

à identifier) III-II millier avant J.C., - à Serebnyé, Bron'ka, Kvasovo et Sil'tsee.

Les affirmations de la présente à Vinogradovo d'un ancien horizon rutain X-XI sc. J.C. sont définies comme irréalistes. Les horizons du XII-XV sc. J.C. à Serebnyé et à Kvasovo et du XIII sc. J.C. à Korolevo qui étaient marqués dans les sources historiques ne sont pas trouvés.

Le matériel le plus précieux (fin du XIII sc.) est lié avec le bâtiment de la poste de garde à Bron'ka. Le début de la construction des châteaux de Vinogradovo et de Korolevo on daté par la moitié du XIV sc. J.C., ceux de Serebnyé et Kvasovo - par le début du XVI sc. J.C.

La reconstruction des châteaux à Korolevo est marquée à la moitié du XV sc. J.C., à Vinogradovo - fin du XV - début du XVI sc. J.C.

À la base des matériaux incontestables archéologiques on peut distinguer aujourd'hui les trois périodes principales du fonctionnement des châteaux fortifiés du Moyen Âge. Le premier, - fin du XIII sc. J.C. (Bron'ka, Nevitskie) et le deuxième, - la moitié du XIV sc. J.C. (Korolevo, Vinogradovo, Sil'tsee). La construction de la chaîne des châteaux dans le royaume hongrois est expliquée par la stabilisation de l'économie après l'invasion des tatars-mongols et est liée plutôt avec la menace du sud. La couche culturelle est faible. Ce qui permet de supposer la domination de la fonction de garde de l'existence de ces postes à cette époque. La situation change radicalement en deuxième moitié du XV - début du XVI sc. J.C. comme réponse à l'extension large des armes à feu, qui cause la reconstruction gigantesque des châteaux existants (Korolevo, Nevitskie, Vinogradovo) et la construction de nouveaux points (Serebnyé, Kvasovo). Le château de Bron'ka est utilisé en qualité de château de garde. Les châteaux ont mis fin à fonctionner, en XVII-XVIII sc. J.C., à l'exception des châteaux d'Oujgorod, Mukatchevo et Khust.

À la fin on veut remarquer, que les matériaux recueillis sur l'histoire des châteaux de la partie du nord-est de la Haute Tissa précisent et complètent considérablement les données sur le Moyen Âge régional, mais constituer on a besoin d'une étude large et consécutive des monuments synchroniques de toute la région pour reconstituer une image complète.

Image 1. La carte de localisation des châteaux sur le territoire de la Transcarpatie. 1 - Beregvar; 2 - Bereg-Déjdo-Touvar; 3 - Bereg-Sent-Miklochvar (Tchinadijevo); 4 - Bodulovvar; 5 - Borchovar; 6 - Bron'ka; 7 - Vèchkovo; 8 - Gutivar; 9 - Dolgoivar (Dovge); 10 - Essen'; 11 - Kankov (Vinogradovo); 12 - Kvasovo; 13 - Mukatchevo; 14 - Nevitskie; 15 - Korolevo; 16 - Serebnyé; 17 - Oujgorod; 18 - Oungouillvar; 19 - Khust; 20 - Chachvar.

Traduction par Gomolyak Emil

ДАКИЙСКИЕ ГОРОДИЩА ВЕРХНЕГО ПОТИСЬЯ

ВЯЧЕСЛАВ КОТИГОРОШКО

Верхнее Потисье, даки, городище, могильник, орудия труда, оружие, украшения, принадлежности одежды, хронология.

Upper Tisza region, Dacians, fortified settlement, necropolis, tools, weapon, jewels, clothes accessories, chronology.

На территории региона в настоящее время известно более шестидесяти памятников дакийской культуры, среди которых наибольший интерес представляют городища. Их положение определяется главной водной артерией Верхнего Потисья - Тисой и её притоками (рис. 1). По своей структуре выделяются две группы. В первую входят Белая Церковь, Солотвино-Четатя (Украина) и Ончешти-Четацява (Румыния), связанные с добычей соли и контролем за её транспортировкой на территорию Трансильвании, Сарматии и Подунавья (Котигорошко 1989). Среди них наиболее исследованным является Солотвино-Четатя, которое на протяжении не-

скольких лет изучалось совместной украинско-румунской экспедицией (Vasiliev et al. 2002).

Земплин и Малая Копаня - наиболее крупные центры даков в Верхнем Потисье, определяемые как городища типа дава, то есть ремесленные, административные и религиозные центры племени или союза племён (Crişan 1977, 290-337). Здесь следует сразу оговорить идентичность этих памятников не только по времени их функционирования, но и по структуре, а именно, наличие городища и рядом расположенного некрополя. Земплин фактически уничтожен в результате застройки кладбища и церкви, поэтому его исследования составляют ограниченную пло-

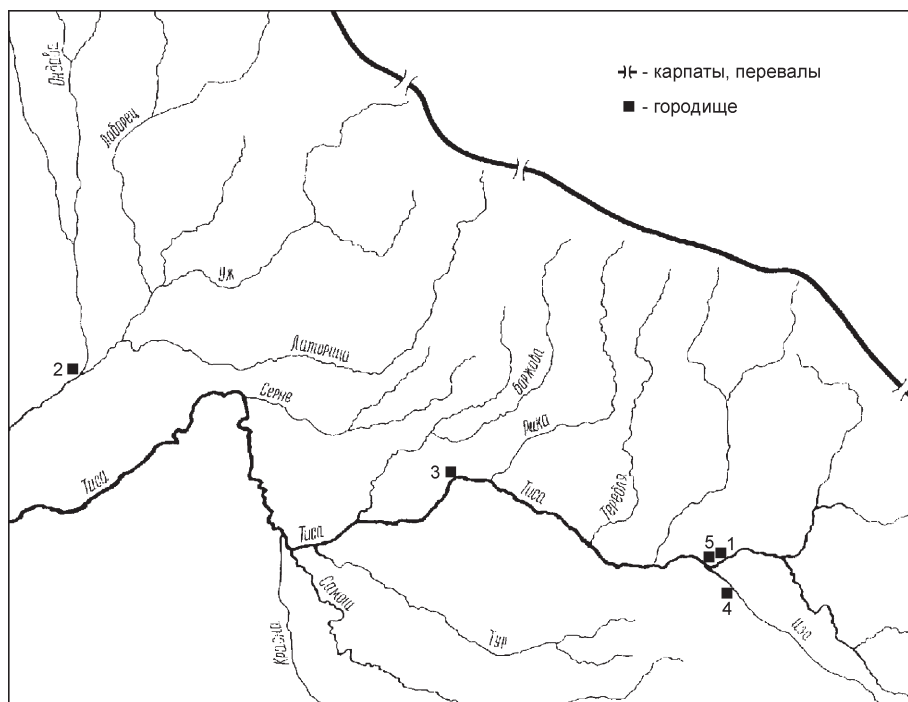

Рис. 1. Карта расположения дакийских городищ в Верхнем Потисье. 1 - Белая Церковь; 2 - Земплин; 3 - Малая Копаня; 4 - Ончешти-Четацява; 5 - Солотвино-Четатя.

щадь. Основной вещевой материал был получен при вскрытии могильника, где раскопано 177 погребений.

Наибольшим и наиболее мощным в регионе было Малокопанское городище, открытое и введённое в научный оборот местным любителем-археологом И. Мигаликом (*Mihálik* 1893, 410-418). По мнению современного румынского учёного Г. Бирира, оно может быть отождествлено с Птоломеевской Сетидавой (*Bihir* 1996, 191).

Памятник расположен на вершинах южной окраины Рокосовско-Хустского вулканического хребта правобережья Тисы (рис. 2). Площадь самого городища 5 га. Занимает оно две вершины горы, выходящей к реке, и вытянуто с севера на юг. Кроме хорошей естественной защиты городище было защищено системой фортификационных сооружений. Это земляные валы с „каменными рубашками“, палисады и эскарпы. Высота валов до 4,5 м. Особенно укреплен центральный вход. Его конструкция пока не изучалась, однако, исходя из аналогий, это были мощные деревянные ворота, укрепленные башнями, как и у дав Трансильвании (*Antonescu* 1984, fig. 62; 70).

Во время изучения Малокопанского городища (с 1977 г.) открыт целый ряд построек разного функционального назначения. В результате планомерных работ на 38 раскопочных участках, общей площадью 2,4 га, раскопано 41 жилище, 107 построек, более 50 внежилищных очагов и печей, сотни столбовых и хозяйственных ям (*Котигорошко* 2008а, 178-190). Именно это позволяет отнести Малую Копаню к эталонным памятникам даков Верхнетисского региона.

Исследование городища свидетельствует о пребывании на нём значительного количества населения. На это указывает и мощный, везде залегающий культурный слой (до 3,8 м), и значительная плотность застройки. Для неё характерна рядовая планировка, привязанная к рельефу местности, и расположение объектов на искусственно созданных террасах (восточный склон). Жилища строились двух типов: наземные, со столбовой конструкцией стен, и жилища с углублённым в материк полом и срубными стенами, вынесенными за пределы жилищного котлована. Отопительное сооружение - овальный или круглый в плане и линзовидный в профиле очаг, находилось в центральной части помещения.

Отдельную группу жилищ Малой Копани составляли три апсиды площадью до 176 кв. м. Среди них выделяется жилище №38, в котором возле очага находился лепной чернолощёный сосуд-баранчик и глиняный идол женщины,

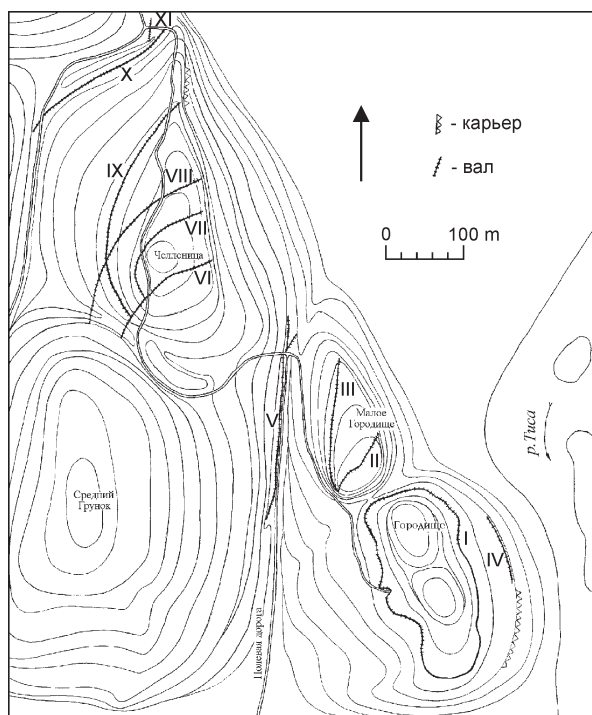

Рис. 2. Топографический план Малокопанского комплекса.

что позволяет классифицировать объект как культовое сооружение (*Котигорошко* 2008а, 178, 179, рис. 40).

Рядом с жилищами размещались подсобные помещения (погребя, ямы для хранения продуктов или сбрасывания мусора), а также производственные постройки.

Отдельную группу составляют постройки, связанные с ремесленным производством городища. Для них характерно наличие печей, выложенных из больших андезитовых плит. Железные шлаки указывают на связь этих построек с чёрной металлургией. Скорее всего, здесь осуществлялась горячая проковка горновых криц, которые готовились непосредственно к кузнечной работе.

Кузнечной мастерской была постройка наземной конструкции с каркасно-глинобитными стенами. Размер 8 x 3,4 м. На её назначение указывает набор кузнечного инструментария: клещи, зубила, пробойники (*Котигорошко* 2008а, рис. 41). Вывод подтверждён анализом железных шлаков (*Fecková/Mihok/Kotygoroshko* 2007, 101-110).

Отдельную группу составляют постройки, связанные с ювелирным ремеслом. Спектральным анализом тиглей и шлаков с трёх мастерских установлено литьё меди, бронзы, серебра и золота (Институт физики, Ленинград, 1986).

Куникальным производственным объектам не только региона, но и варварского мира Карпато-Дунайского ареала относится стеклоделательная мастерская (*Kotigoroško 1995, 79, fig. 40-41*).

Массовые находки посуды в Малой Копане заставляют предположить присутствие на городище мастерских для её изготовления. Однако, до настоящего времени они не выявлены. Исключением для городищ Верхнего Потисья является гончарная печь на поселении, примыкающем к городищу в Земплине (*Benadik 1965, 72, obr. 5*).

В ходе исследования Малой Копани собрано значительное количество материала, характеризующего различные сферы жизнедеятельности населения. По своему функциональному назначению он делится на несколько больших групп. Наиболее обширная - глиняная посуда. Коллекция городища может служить эталоном для характеристики дакийского производства керамики Верхнего Потисья, состоит из сотен тысяч фрагментов, сотен целых и реставрированных сосудов, характеризуется разнообразием приёмов, стилей, форм и орнаментальных мотивов (*Котигорошко 2004*).

Керамика Малокопаньского городища относится к классической дакийской посуде и отвечает третьей фазе её развития, которая датируется 100 г. до н.э. - 106 г. н.э. (*Crişan 1969, 151-153*). При анализе сосудов лепной формовки отмечается сохранение традиций фракийского гальштата. Ряд форм имеет прототипы в местной куштановицкой (VI-IV вв. до н.э.) и латенской (конец IV - сер. I в. до н.э.) культурах. Вместе с тем появляется ряд форм, не известных в регионе до прихода даков. Это, в первую очередь, конические чашки с ручками и "вазы для фруктов" - классические дакийские формы (*Котигорошко 2008a, рис. 56*).

Основу характеристики ремесла и домашних производств населения городища составляют орудия труда (*Kotigoroško 1995, 89-92*), выделенные в несколько групп. Это кузнечный инструментарий (наковальни, клещи, зубила, пробойники) и связанный с ним ювелирный: льячки, тигли, формочки для литья.

Орудия деревообработки представлены топорами, тёслами, стамесками, клиньями, скобелями и ложкорезами. Не менее разнообразный и сельскохозяйственный инвентарь: наральники, серпы, косы, садовые ножи, ножницы для стрижки овец. С каменным строительством и обработкой камня связаны мастерок и молоток, а полуземлянка (постройка 107) классифицируется как мастерская по

изготовлению ручных ротационных мельниц. На это указывает находка в объекте, среди восьми обломков жерновов, жернова-полуфабриката (*Котигорошко/Прохненко 2009, рис. 2: 8*).

В отдельную группу выделены орудия кожевников: утюжки (для разглаживания швов сшитых шкур), ножи для очистки мездры, скобели для снятия шерсти, каменные и железные бритвы для расколки шкур, иголки. С виноградарством связана находка садового ножа (*Kotigoroško 1995, fig. 46: 28*).

Третья группа находок представлена оружием. Это наконечники копий, дротиков, стрел, умбон. К экипировке конных воинов относятся также шпоры и детали астрагаловых поясов (*Kotigoroško 1995, fig. 49: 35, 36*).

Временное существование памятника определяется украшениями и принадлежностями одежды. Это изделия, изготовленные из бронзы, серебра, железа, стекла и хрусталя (фибулы, пряжки, кольца, браслеты, подвески, бусины), являющиеся основой выделения строительных горизонтов памятника (*Котигорошко 2002*).

С религиозными верованиями и парадигмами даков связана незначительная группа находок из бронзы, глины и камня. Выделяем бронзовое навершие в виде мужской головы и бюстовое изображение мужчины. Из глины сформованы антропоморфные статуэтки, сосуд-баранчик, рог дикого козла, фаллическая бусина. Кроме того, фибула-брошь с головкой баранчика и бронзовая статуэтка коника (*Котигорошко 2008a, рис. 49*).

Довольно разнообразная монетная коллекция городища. На данный момент зафиксировано 74 экземпляра (*Кольникова/Котигорошко 2007; Kohnikova/Kotigoroško 2008, 125-134*), выделенные в несколько групп: местные дакийские тетрадрахмы типа Медиешул Аурит, кельтские монеты, римские республиканские и имперские денарии и их иммитации, драхмы иллирийских городов Аполлонии и Диррахиума. Анализ нумизматической коллекции Малой Копани, проведённый Е.Кольниковой, вместе с находками серебряного бруска и гирек даёт возможность предположить функционирование на данном пункте монетного двора (*Кольникова/Котигорошко 2007, 60*).

Собранный в ходе многолетних исследований материал позволил датировать городище в рамках 60 г. до н.э. - начала II в. н.э., на основании сопоставления конкретных исторических событий (нижний горизонт - гибель латенской культуры, верхний горизонт - разгром дакийского царства Децебала в 106 г. н.э.).

В комплекс городища входил грунтовой кремационный могильник, расположенный

в 150-200 м к западу от поселения в ур. Челленица и Средний Грунок (рис. 2).

На территории первого урочища, на площади 3050 кв. м, было вскрыто 18 захоронений в ямках и урнах, залегающих на глубине 0,3-0,6 м от современной поверхности. Урнами служили черпаки, а сопровождающими сосудами - вазы для фруктов. Как обыкновение, кроме костей находились частично оплавленные бусы и бисер, реже оружие.

В целом ряде случаев фиксировались комплексы без костей, состоящие из мечей, наконечников копий и умбонов. Они находились на материке, на глубине 0,5-0,6 м от современной поверхности. В данном случае мы наблюдаем ранее неизвестную в регионе деталь ритуала.

Основной вещевой материал урочища, в своём большинстве со следами пребывания в погребальных кострищах, находился вне комплексов и залегал на глубине от 0,05 до 0,3 м. Разбросанность материала на значительной территории рассматривается как результат проведения сельскохозяйственных работ, что приводило к разрушению погребений.

Предметы вооружения, обнаруженные на некрополе, представлены ритуально согнутыми обоюдоострыми мечами (12 экз.) кельтского типа, длиной до 90 см, с колоколовидной гардой, и дакийскими сиками (6 экз.), длиной до 50 см (Котигорошко 2008b).

Значительную группу представляют массивные наконечники копий (до 48 см) с листовидным пером, дротиков и серия наконечников стрел.

Единичными находками выступают боевой топор секировидной формы и фрагменты кольчуги. К защитному вооружению относятся остатки десятков щитов (обломки умбонов, заклёпки).

Довольно значительную группу, наибольшую в Карпатском ареале, составляют удила и их детали (псалии, грызла). Их форма по аналогиям с южной части Карпатской котловины позволяет отнести обнаруженные остатки упряжи коней к первой половине I в. до н.э.

Экипировка всадников представлена десятками шпор кельтского типа, как правило, с длинным шипом, широкими плечиками и большими пуговицами-кнопками на концах.

Уникальную коллекцию находок урочища Челленица составляют украшения и принадлежности одежды. Это железные провололочные фибулы составной конструкции, которые можно датировать концом II - первой половиной I в. до

н.э., поясные пряжки и застёжки, фрагменты поясных цепей, гривны, браслеты и бусы.

Среди пряжек выделяются два орнаментированных экземпляра. Первый с изображением двух птиц (бакланы), которые держат в когтях рыбины, второй покрыт серебряной инкрустацией в виде дерева с ветками (Котигорошко 2008a, 419).

Отдельно выделяем находки золотых изделий. Это торквес, подвеска-ведёрко и обкладки двух браслетов (Котигорошко/Прохненко 2008, 179).

Об этнической атрибуции погребений свидетельствует керамика, обнаруженная в погребениях и рядом с ними, а именно, лепная посуда дакийского типа (черпаки, вазы для фруктов, горшки) и сики.

Исследование урочища Челленица позволяет отнести памятник к начальному этапу существования городища.

Вторая часть могильника расположена в 150 м на юг от урочища Челленица в урочище Средний Грунок. Тут, на площади 1050 кв. м обнаружены восемь погребений, главным образом, воинские. Открытые захоронения грунтовые, кремационные, в ямках диаметром до 0,6 м и глубиной до 0,5 м. Погребальный инвентарь состоял из предметов вооружения (три длинных обоюдоострых меча, согнутых в несколько раз, наконечники копий, умбоны и кольчуга), отдельных вещей экипировки воина (шпора) и принадлежностей одежды (поясная застёжка и фибулы).

Рассмотренные городища и, в первую очередь, Малая Копаня, позволяют утверждать не только о проникновении значительного контингента северофракийцев в регион, но и создании форпостов культурного воздействия на местное население. Во времени это около 60 г. до н.э., когда войско Буребисты разгромило бойев и тавриков Критасира (Страбон, V, I, 6; VII, I, 5).

Однако, гибель латенской цивилизации в ареале не привела к негативным последствиям в экономике аборигенов. По материалам городищ наблюдается сохранение кельтских традиций и в металлургии, и в металлообработке, гончарстве, а также дальнейшее развитие товарно-денежных отношений.

Поступательное развитие экономики Верхнего Потисья было прервано дако-римскими войнами в эпоху Марка Ульпия Траяна (101-103, 105-106 гг.). Жизнедеятельность на городищах прекращается и заново возобновляется через 1000 лет, что связано уже с другим периодом и этносом памятников.

ЛИТЕРАТУРА

- Кольникова/Котигорошко 2007* - Е. Кольникова, В. Г. Котигорошко: Монеты дакийского городища Малая Копаня. *Sarpatica - Карпатика*. Ужгород 36, 2007, 48-74.
- Котигорошко 1989* - В. Г. Котигорошко: Городища рубежа нашей эры в Верхнем Потисье. *Slov. Arch.* 37, 1989, 21-67.
- Котигорошко 2002* - В. Г. Котигорошко: Фибулы дакийского городища Малая Копаня в аспекте выделения хронологических горизонтов. *Sarpatica - Карпатика*. Карпати в давнину. Ужгород 15, 2002, 135-154.
- Котигорошко 2004* - В. Г. Котигорошко: Классификация керамики дакийского городища Малая Копаня. *Sarpatica - Карпатика*. Давня історія Карпато-Дунайського ареалу та суміжних регіонів. Ужгород 31, 2004, 172-192.
- Котигорошко 2008a* - В. Г. Котигорошко: Верхне Потисье в давнину. Ужгород 2008.
- Котигорошко 2008b* - В. Г. Котигорошко: Мечи Малокопаньского комплекса. *Sarpatica - Карпатика*. Ужгород 38, 2008, 35-45.
- Котигорошко/Прохненко 2008* - В. Г. Котигорошко/И. А. Прохненко: Золото Малой Копани. *Sarpatica - Карпатика*. Ужгород 37, 2008, 178-181.
- Котигорошко/Прохненко 2009* - В. Г. Котигорошко/И. А. Прохненко: Исследование Малокопаньского комплекса рубежа н.э. Археологічні дослідження в Україні. 2006-2007. Київ 2009, 179-184.
- Страбон 1964* - Страбон: География. Ленинград 1964.
- Antonescu 1984* - D. Antonescu: Introducere în arhitectura dacilor. București 1984.
- Benadik 1965* - B. Benadik: Die spätlatènezeitliche Siedlung von Zemplin in der Ostslowakei. *Germania* 3, 1965, 63-91.
- Bihir 1996* - Gh. Bihir: Dacii liberi din nordul Daciei. *Thraco-Dacica* 17, 1996, 191-202.
- Crișan 1969* - I. H. Crișan: Ceramica daco-getica. București 1969.
- Crișan 1977* - I. H. Crișan: Burebista și epoca sa. București 1977.
- Fecková/Mihok/Kotygoroshko 2007* - P. Fecková/L. Mihok/V. Kotygoroshko: Analysis of Slags From Dacian Hillfort Malaya Kopan. *Sarpatica - Карпатика*. Ужгород 36, 2007, 101-110.
- Kolníková/Kotigoroško 2008* - E. Kolníková/V. Kotigoroško: Der dakische Burgwall Malaja Kopanja am oberen Theisgebiet im Lichte der Münzfunde. *Miscellanea numizmatica antiquitatis*. București 2008, 125-134.
- Kotigoroško 1995* - V. Kotigoroško: Ținuturile Tisei Superioare în veacurile III î.e.n. - IV e.n. (Perioadele La Tene și romană). București 1995.
- Mihálik 1893* - J. Mihálik: Öskori emlékek Ugocsa vármegyében. *Arch. Ért.* 2, 1893, 410-418.
- Vasiliev et al. 2002* - V. Vasiliev/A. Rustoiu/E. Balahuri/C. Cosma: Solotvino-“Cetate” (Ukraina Transcarpatică). Așezările din epoca bronzului, a doua vârstă a fierului și din evul mediu timpuriu. Cluj-Napoca 2002.

Проф. Вячеслав Котигорошко
Институт карпатоведения
Ужгородского национального университета
ул. Университетская, 14
UA-88000 Ужгород
arhlab@mail.ru

DACIAN HILL-FORTS OF THE UPPER TISZA REGION

Vjacheslav Kotygoroshko

Summary

On the territory of the region at this moment more than 60 monuments of the dacian culture are known among which the biggest interest represent the hill-forts. Their situation is defined by the main water arteria of the Upper Tisza region - Tisza and its tributaries. By its structure 2 groups stand out. The first one consists of Belaja Tserkov, Solotvino-Chetatja (Ukraine), Oncheshti-Chetatsjava (Romania), which are connected with mining of the salt and the control of its transportation to the territory of Transilvania, Sarmatia and Podunavja (*Kotygoroshko 1989*). Among them the most observed is Solotvino-Chetatja which was studied by joint Ukrainian-Romanian expedition during the couple of years (*Vasiliev et al. 2002*).

The biggest and the most powerful in the region was the Hill-Fort Malaja Kopanja, which by the point of view of contemporary Romanian scientist G. Bihir can be identified with Ptolomay's Setidava.

During the observation of Malaja Kopanja and Zemplin considerable quantity of the material was gathered which characterizes high level of region's economy.

The contemporary condition of studying of hoard complexes and settlements of the Upper Tisza region allow to identify the time of origin of the dacian monuments on the territory of the region to the I century BC and the loss of the dacian culture to the beginning of the II century AD which is identified by the roman-dacian wars of the Trajan's epoch.

Fig. 1. The map of location of Dacian culture fortified settlements in Upper Tisza region. 1 - Belaja Tserkov; 2 - Zemplin; 3 - Malaja Kopanja; 4 - Oncheshti-Chetatsjava; 5 - Solotvino-Chetatja.

Fig. 2. Topographical plan of Mala Kopanja complex.

Translated by Zilenko Ruslan

К ВОПРОСУ О СОЗДАНИИ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ФОРТИФИКАЦИОННЫХ СООРУЖЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ ЗАКАРПАТЬЯ

ИГОРЬ ПРОХНЕНКО

Верхнее Потисье, венгры, печенеги, кочевники, некрополь, городище.

Upper Tisza region, Hungarians, Pechenigs, nomadic tribes, necropolis, fortified settlement.

Основная территория Верхнего Потисья представляет собой гористый ландшафт с многочисленными реками - притоками главной водной артерии региона - Тисы. Именно это являлось определённым барьером для продвижения сюда кочевников. Однако ситуация изменилась в X в. н.э., когда в результате определённых политических событий, вызванных внутренними конфликтами, кочевники были вынуждены пройти через перевалы Карпатского хребта (в том числе и Верецкий) и вторгнуться на территорию региона.

Первая волна, достигшая Верхнего Потисья в последнем пятилетии IX - в начале X в. н.э., возглавляемая Алмошем и Арпадом, в письменных источниках названа "турками" (*Багрянородный Константин 1982, 40*), "мадярами, гунгварами" (*Gesta Hungarorum 2005, 26-27*) или "уграми" (*Повесть временных лет 1950, 6*). Именно эти племена, ставшие в основе формирования раннефеодального государства - Венгерского королевства, получили отражение в средневековой историографии.

Вторая волна кочевников (середина X в. н.э.), можно полагать, что это были печенеги, вторгнувшиеся на территории Верхнего Потисья и Польши, отмечена в трудах Константина Багрянородного под этнонимом "пачинакиты" (*Багрянородный Константин 1982, 12, 36*), а у Анонимуса как "бешенеи" (*Gesta Hungarorum 2005, 57*).

Оба эти этапа переселения в настоящее время фиксируются в ряде могильников, объединённых исследователями под собирательным именем венгерские древности периода завоевания новой Отчизны. В результате такой трактовки памятников все погребения кочевников X в. н.э.

на территории региона стали рассматриваться как венгерские. С другой стороны, все поселения и городища были определены как памятники местного населения, вступившего в конфликт с пришлыми племенами. Выводы зарубежных исследователей, а также не критический подход к данным Анонима, позволил внедриться в отечественную историографию гипотезе о существовании на территории современного Закарпатья до прихода венгров славянского княжества, возглавляемого князем Лаборцем, с центрами-городищами (Унг и Боржава).

Вопрос о наличии или отсутствии укрепленных пунктов до прихода венгров на территории Закарпатья, можно полагать, решён в настоящее время на основании данных, полученных экспедицией Ужгородского национального университета и предшественниками.

Ужгородское городище (град Унг) до сих пор не локализовано. Существуют два мнения: первое, его расположение на территории замковой горы и второе, в районе Ужгород-Горяны, где находится древнейшая каменная церковь Ротонда (XII-XIII вв. н.э.).

На первом местонахождении возведение фортификаций не установлено. Нет и конкретных данных о наличии славянского городища. В ходе разведывательных исследований, проведённых К. В. Берняковичем на территории замка, получены материалы, хронологически не выходящие ниже XII в. н.э. (*Бернякович 1957*).

На основании материалов раскопок, заложенных в Горянах, С. И. Пеняк выделил несколько горизонтов заселения урочища Ротонда, в том числе раннеславянский (VI-VII вв. н.э.) и древнерусский (VIII-IX вв. н.э.), что, казалось бы, подтверждало существование здесь центра княжества Лабор-

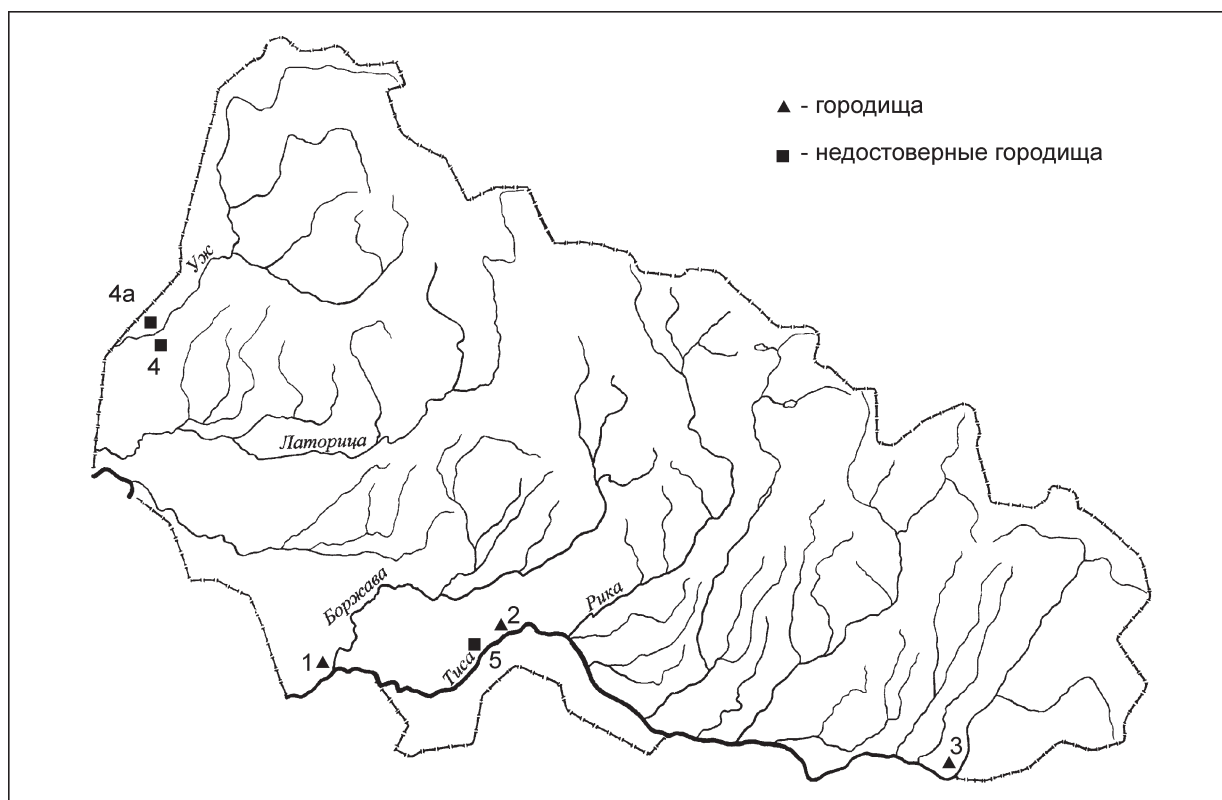

Рис. 1. Карта расположения средневековых городищ Закарпатья. 1 - Вариево (Боржава); 2 - Малая Копаня; 3 - Солотвино-Четатя; 4а - Ужгород (ур. Замковая Гора); 4б - Ужгород (ур. Ротонда); 5 - Виноградово (ур. Канков).

ца. К сожалению, столь важные материалы средневековой истории Закарпатья не были опубликованы. Именно это заставило археологическую экспедицию Ужгородского национального университета провести дополнительные исследования в урочище Ротонда, осуществлённые в 2007-2009 гг.

В результате было установлено наличие материалов пяти хронологических горизонтов: I - неолита; II - гальштата; III - III-IV вв. н.э.; IV - XII вв. н.э. и V - XV-XVI вв. н.э.

Таким образом, можно констатировать, что как на Замковой горе, так и в урочище Ротонда на время прихода угров отсутствовали укрепленные пункты так называемого княжества Лаборца.

Второе упомянутое городище (Боржавское) расположено в с. Вариево Береговского р-на в месте впадения р. Боржавы в р. Тису. Его площадь 0,7 га.

Памятник обследовался в 60-х гг. XX ст. (М. Ю. Смишко, П. А. Раппопорт, С. И. Пеняк). Результаты работ не были введены в научный оборот, кроме небольших сообщений о плане городища и ограниченной керамической коллекции.

Дальнейшее исследование памятника было проведено археологической экспедицией

УжНУ в 2005-2006 гг. На основании двух разрезов вала и шурфовки предградья выделены два строительных горизонта заселения урочища до возведения городища: I - рубежа нашей эры (даки) и II - позднеримского времени (III-IV вв. н.э.).

Стратиграфия вала свидетельствует о возведении укреплений Боржавы в XI в. н.э., что свидетельствует о недостоверной информации Анонима о разгроме городища уграми в 903 г. н.э.

В заключении краткого анализа памятников отмечаем ещё один административный центр славян на территории Закарпатья - Угочу (Виноградский замок), получивший широкую трактовку в историографии. Материалы, полученные экспедицией УжНУ в 2007 году, позволяют отнести время возведения фортификационных сооружений к середине XIV в. н.э.

Можно полагать, что именно "Теста гунгарорум", без её критического анализа, а также псевдопатриотизм исследователей послужили основанием ввести в научный оборот целый ряд несуществующих городищ и градов Закарпатья IX в. н.э. Примером могут быть Данилово, Александровка, Дулово, рассматриваемые как фортификационные памятники славян VIII-IX вв.

н.э., где вообще отсутствует культурный слой (Пеняк 1980).

Анализ материалов достоверных средневековых городищ (Вариево-Боржава, Малая Копаня, Солотвино - рис. 1) на данный момент не позволяет связать их возведение с IX в. н.э. И, таким образом, требует более критически отнестись к произведению нотариуса Бейлы III.

Необходимо отметить, что решение вопроса о времени возникновения средневековых

фортификационных сооружений усложнено мизерным количеством чётких хроноиндикаторов (монеты, отдельные типы украшений). В основу датировки памятников, как правило, до настоящего времени положены керамические комплексы, единая типология которых для региона не разработана. Поэтому выводы о хронологии ключевых памятников на основании керамики носят предварительный характер.

ЛИТЕРАТУРА

- Багрянородный Константин* 1982 - Багрянородный Константин: Об управлении империей. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. Москва 1982, 267-320.
- Бернякович* 1957 - К. В. Бернякович: Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР). *Slov. Arch.* 5, 1957, 435-455.

- Пеняк* 1980 - С. І. Пеняк: Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст. Київ 1980.
- Повесть временных лет* 1950 - Повесть временных лет. Москва - Ленинград I, 1950.
- Gesta Hungarorum* 2005 - *Gesta Hungarorum*. Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини/пер. з лат. та угор. К. Найпавера. Ужгород 2005.

PhD., доцент Игорь Прохненко
Институт карпатоведения
Ужгородского национального университета
ул. Университетская, 14
UA-88000 Ужгород
arhlab@mail.ru

TO A QUESTION ABOUT CREATION OF MEDIEVAL FORTIFIED CONSTRUCTION ON THE TERRITORY OF TRANSCARPATIA

Igor Prokchlenko

Summary

The main territory of the Upper Tisza region presents itself the rocky landscape with numerous rivers - tributaries of the main water way of the region - Tisza. Exactly this appears definite barrier for advancement of nomads here. However, the situation had changed in the X century AD, when in the result of definite political events, which were caused by internal conflicts, nomads were forced to go through Carpathian mountain ranges (including Veretskij) and invade the territory of the region.

The first wave riched the Upper Tisza region in the last five years of the IX century - in the beginning of the X century AD and was at the head of Almosh and Arpad. In the write sources it's called "turkeys", "madjars", "hungvary" or "ugres". Exactly this tribes got a reflaction in medieval historyography.

The second wave of nomads (the middle of the X century), one may supposed that they were pechenigs, which invaded to territory of the Upper Tisza region

and Poland and marked in works of Kostjantyn Bagrjanorodnyj after ethnonim “pachinakity” and Anonimys like “beshenei”.

Both this periods of migration at this moment fixe in the number of necropolises which united by scientists after collective name hungarian antiquities of the period of a new state’s invadings. In the results of such a tractation of the monuments all nomad’s graves of the X century AD on the territory of the region began to consider like hungarian. From the other hand all settlements and hill-forts defined as monuments of the local population which started a conflict with newcoming tribes. Conclusions of the forein scientists and noncritical approach of Anonim’s data allowed to inculcate in native historyography the hypotethis about existing on the territory of modern Transcarpathia before coming of hungarian slavic state at the head was prince Laborec, with centres - hill-forts.

The question about availability or absence fortified puncts before coming of hungarians on the territory of Transcarpathia at this time can be solved on the basis of information which Uzhgorod state university and it’s predecessores received.

Uzhgorod’s hill-fort (grad Ung) till now is not localized. There are two points of view: the first one that its situation is on the territory of the castle-hill and the second one - in the area Uzhgorod-Gorjany where the oldest stone church: Rotonda was situated.

On the first location building of fortifications didn’t determine. There is no concretical data about availability of slav’s hill-forts. During investigative researches which K. V. Bernjakovych led the materials which chronologically don’t go lower than XII century AD was got.

On the basis of exavation’s materials in Gorjany S. I. Penjak stood out a couple of horizons Rotonda’s populating in that number early-slavic (VI-VII century AD) and ancient-russian (VIII-IX century AD), one may confirme existing here the center of Laborets. Unfortunately so important materials of the medieval history of Transcarpathia wasn’t published. Exactly this made archeological expedition of Uzhgorod state university to lead added excavations in the Rotonda, realized in 2007-2009.

In the results was established availability of the materials of the five horizons: I - neolithic; II - halstatt; III - III-IV century AD; IV - XII century AD and V - XV-XVI century AD.

In such way, one can state, that both Zamkova gora and Rotonda to the time of ugres coming had no fortified puncts of so-called Laborets state.

The second remined hill-fort (Borzava) is situated in the village Varievo of the Beregivskyj district at the place, where the river Borzava flows into Tisza. It’s square is 0,7 gektares.

The monument observed in 60-ies years of XX century (M. J. Smishko, P. A. Rappoport, S. I. Penjak). The results of the work wasn’t introduced in scientific circulation, besides small massages about the plan of hill-ford and limited ceramic collection.

The next researchment of monument was lead by expedition of Uzhgorod state university in 2005-2006. On the basis of two sections of mound and dug-holls two building horizons of populating the locality before raising of hill-fort were defined: I - boundary AD (dacians) and II - late-roman time (III-IV century AD).

Stratigraphy of the mound testify about nontrustworthy information of Anonim that in 903 AD ugres destroyed the hill-fort.

In conclusion of a short analysis of monuments let’s note one more administrative center of slavs on the territory of Transcarpathia - Ugocha (Vinogradovskij castel) which got wide tractation in historiography. Materials, which was got by expedition of Uzhgorod state university in 2007 allow to date time of rising of fortified buildings to the middle of XIV century AD.

One may suppose, that exactly “Gesta gungarorum” without it’s critical analys and pseudopatriotism of scientists served like the basis to introduce in science circulation the number of hill-forts and grads of Transcarpathia of the IX century AD, which don’t exist. For example - Danilovo, Aleksandrovka, Dulovo, examined like fortified monuments of slavs (VIII-IX century AD), where cultural layer is absent.

Analysis of materials of authentic medieval hill-forts (Varievo-Borzava, Malaja Kopanja, Solotvino - fig. 1) at this moment don’t allow to connect their building whith IX century AD. And in this way need more critically attitude to the work of Bejla’s III notary.

It is necessary to mark, that decision of question about solution of time of appearing medieval fortified buildings was complicated by few quantity of clear chronoindicators (coins, sepparate types of adornments). In the basis of monument’s dating, as a rule, to this time have been a ceramic complex the same tipology of which didn’t work out. That’s why conclusions about the chronology of clue monuments on the basis of pottery have a preliminary character.

Fig. 1. The map of location of the medieval fortified settlements on the territory of Transcarpathia. 1 - Varievo (Borzava); 2 - Malaja Kopanja; 3 - Solotvino-Chetatja; 4a - Uzhgorod (locality Castel Mount); 4b - Uzhgorod (locality Rotonda); 5 - Vinogradovo (locality Kankov).

Translated by Zilenko Ruslan

JUBILEÁ

PhDr. Július Béreš, CSc., oslávil 70. narodeniny

PhDr. Július Béreš, CSc., oslávil svoje 70. narodeniny v plnom pracovnom nasadení. Svetlo sveta uzrel 13. 10. 1939 v Jenkovciach, okr. Sobrance. Tu strávil detstvo a získal základné vzdelanie. Po maturite na Gymnáziu v Sobranciach sa v roku 1958 stal poslucháčom archeológie na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Po úspešnom ukončení štúdia začal v roku 1963 pracovať v Archeologickom ústave SAV v Nitre. Tomuto ústavu zostal verný do dnes.

V rokoch 1967-1969 bol členom tímu vedeného prof. Alfrédom Piffalom, ktorý skúmal bratislavské Podhradie. Titul PhDr. získal v roku 1970.

Na rodné východné Slovensko sa vrátil roku 1973, kde vo Výskumnom pracovnom stredisku Archeologického ústavu SAV (VPS AÚ SAV) pracuje už neuveriteľných 37 rokov.

Po obhájení dizertačnej práce „Keramika 6.-8. stor. na Slovensku - pôvod, vývoj a etnické vzťahy“ získal vedeckú hodnosť CSc. Práca bola publikovaná v časopise Slovenská archeológia 33 (1985, 15-70).

Od roku 1986 do roku 1990 zastával funkciu vedúceho VPS AÚ SAV v Košiciach, do ktorej bol opätovne menovaný v roku 2007. Koordinuje archeologické výskumy na východnom Slovensku

a od roku 2009 je členom Archeologickej rady pri Ministerstve kultúry SR.

Odbornou doménou PhDr. J. Béreša je štúdium začiatkov slovanského osídlenia na Slovensku. Z výskumov, ktoré realizoval na lokalitách z tohto obdobia, uveďme aspoň hradisko v Šarišských Sokolovciach (Nové Obzory 16, 1974, 113-131), mohylník v Kráľovskom Chlenci (Nové Obzory 20, 1978, 185-203), Spišské Tomášovce (s P. Šalkovským - AVANS 1987, 1978, 36; s D. Štukovskou - AVANS 1978, 1980, 42-46, resp. s F. Javorským - AVANS 1985, 1986, 59-61), slovansko-avarské pohrebisko vo Valalikoch-Všechsvätých (Hist. Carpatica 18, 1987, 263-273; Vsl. Pravek 4, 1993, 175-180), polykultúrnu osadu v Nižnej Myšli, poloha Alamenev (s M. Lamiovou-Schmiedlovou a L. Olexom - Vsl. Pravek 3, 1991, 166-190).

Pri zvýšení stavebných aktivít, ku ktorým došlo koncom deväťdesiatych rokov minulého storočia, sa Dr. Béreš ujal aj výskumov v stredovekom mestskom jadre Košíc, predovšetkým v areáli Dominikánskeho kláštora a kina Slovan (s M. Uličným - Slov. Arch. 46, 1998, 333-351).

Bibliografia Júliusa Béreša je publikovaná v časopise Slovenská archeológia 57 (2009, 377-382).

Treba však vyzdvihnúť dielo, ktorým si náš jubilant dal darček k svojim 70. narodeninám - je zostavovateľom a jedným z autorov práce *Prámeny k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia. III. zväzok. Východné Slovensko* (Nitra 2003). Po viacročných peripetiách sa mu podarilo skompletizovať prácu kolektívu autorov (spracoval

okresy Michalovce, Rožňavu a Trebišov) a pripraviť dielo na vydanie.

Pekné životné jubileum zastihlo PhDr. Júliusa Béreša, CSc., uprostred práce, v ktorej, ako dúfame, bude určite ešte dlho pokračovať. Prajeme mu do ďalších rokov pevné zdravie, nadšenie, veľa tvorivých síl a dobrú pohodu v milovanej rodine!

Mária Lamiová-Schmiedlová

PhDr. Božena Tomášová jubiluje

Zdá sa byť neuveriteľné, že PhDr. Božena Tomášová, riaditeľka Krajského múzea v Prešove, sa už dožíva prvého významného životného jubilea. Spoznala som ju ako študentku, ktorá prišla konzultovať do Archeologického ústavu SAV kvôli svojej diplomovej práci. Odvtedy ubehli roky, ktoré naplnila usilovnou prácou. Na tomto mieste však chcem upriamiť pozornosť hlavne na jej činnosť na poli archeológie.

B. Tomášová sa narodila 15. 4. 1959 v Prešove, absolvovala základnú, strednú i vysokú školu. Ako absolventka Filozofickej fakulty Univerzity P. J. Šafárika, kde študovala históriu a slovenský jazyk, nastúpila roku 1983 pracovať do vtedajšieho Múzea Slovenskej republiky rád v Prešove, kde jej zverili starostlivosť o archeologické zbierky. Akademický titul PhDr. získala v roku 1984 za prácu „Hospodársko-spoločenské prejavy laténskej kultúry na východnom Slovensku“. Od roku 2002 zastáva funkciu riaditeľky múzea.

Vďaka početným archeologickým výskumom, ktorých sa zúčastnila, sa praveké a včasnodedajné zbierky múzea výrazne rozrástli. Spomeňme aspoň jej najvýznamnejšie terénne aktivity. V rokoch 1986-1992 pracovala na spoločnom výskume realizovanom Archeologickým ústavom SAV a prešovským múzeom v Ostrovanoch, okr. Sabinov. Na tejto lokalite sa podarilo odkryť bohaté

stopy osídlenia z praveku, najmä z doby bronzovej a z prvých storočí po Kristovi, t. j. z doby rímskej až sťahovania národov (pozri napr. *Nové obzory* 30, 1988; *Východoslovenský pravek* 3, 1991; *Slovenská archeológia* 47, 1999). Počas rokov 1988-1994 viedla rozsiahly záchranný výskum na stavenisku sídliska v Prešove-Bikoši, v rokoch 2000-2001 skúmala slovenský mohylník v Prešove-Cemjate. Záchranné akcie realizovala v Prešove v polohe Kráľova hora, pri stavbe diaľnice, na mestskom opevnení, ale aj vo Veľkom Šariši a Bardejove.

Výsledky výskumov prezentovala širokej verejnosti jednak v novej archeologickej expozícii „Prešov v praveku a dobe dejinnej“ - sprístupnenej v roku 1990, jednak na početných menších výstavách, resp. v popularizačných publikáciách.

Odbornú verejnosť pravidelne informuje na stránkach ročenky AVANS, jej príspevky možno nájsť v časopisoch *Slovenská archeológia* a *Východoslovenský pravek*, ale aj v *Slovenskej numizmatike* a v zborníkoch z konferencií.

Dr. Božena Tomášová jubiluje na vrchole tvorivých síl. Prajeme jej, aby ju neopúšťala láska k archeológii, pracovné nadšenie a dobré zdravie! Dúfame, že nás obohatí ešte o početné výsledky svojej práce!

Ad multos annos!

Mária Lamiová-Schmiedlová

SPOMIENKY K NEDOŽITÉMU 100. VÝROČIU NARODENIA

PhDr. Ján Pastor, CSc.
(* 1909 - † 1981)

PhDr. Ján Pastor, CSc., sa narodil 16. 12. 1909 v Užhorode. Po absolvovaní tamojšieho gymnázia študoval na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave históriu a zemepis. Tu sa zoznámil s prof. Janom Eisnerom - zakladateľom profesionálnej archeológie na Slovensku - a ten ho nasmeroval na najstaršie dejiny. Tak sa stal Ján Pastor prvým, ktorý získal na Komenského univerzite doktorát za prácu s archeologickou tematikou.

Prvé desaťročie po ukončení univerzity pôsobil ako stredoškolský profesor v Košiciach a Mukačeve. V roku 1947 sa mu podarilo aj s rodinou presídlieť na Slovensko. Zvyšok života strávil v Košiciach. V roku 1948 získal miesto kustóda archeológie vo Východoslovenskom múzeu v Košiciach, ktoré zastával do konca svojej aktívnej činnosti. Súčasne v rokoch 1953-1956 bol vedúcim novozaloženého Výskumného pracovného strediska Archeologického ústavu SAV v Košiciach.

Za dizertačnú prácu o výsledkoch výskumu doby bronzovej na východnom Slovensku získal v roku 1963 vedeckú hodnosť CSc.

Prácu v múzeu začal spracovávaním starých fondov a ich publikovaním. Avšak už v roku 1950 začal realizovať aj prvé terénne výskumy. Bola to doba, kedy sa metodika výskumu rodila a odborná lite-

ratúra bola málo prístupná. Aj v takýchto pionierskych podmienkach sa Dr. Pastorovi podarilo objaviť a skúmať celý rad lokalít, ktoré ešte dnes patria k najvýznamnejším na východnom Slovensku, ale aj v širšom okolí. Spomeňme aspoň neolitické osady v Blažiciach a Bohdanovciach, pohrebiská z doby bronzovej vo Valalikoch - v časti Košťany a Všetšvätých, v Košiciach a Čani (výsledky výskumov uverejnil v dvoch monografiách), ďalej to bola osada zo začiatku doby železnej v Somotore, ktorá dala meno „somotorskému typu“, hrnčiarsky výrobný komplex z doby rímskej v Blažiciach, slovanské mohyly v Kráľovskom Chlenci, slovansko-avarské pohrebiská v Košiciach-Barci, Kechneci (predtým Hraničná pri Hornáde) a Valalikoch.

Bibliografia Jána Pastora je publikovaná v časopise *Historica Carpatica* 7 (1976, 303-306).

Nemožno opomenúť ani jeho výstavnícku činnosť vo Východoslovenskom múzeu v Košiciach, ale aj v obciach, kde realizoval výskumy.

PhDr. Ján Pastor, CSc., bol skôr uzavretej povahy. Mal však veľmi rád prírodu a svoju prácu, ktorým venoval množstvo času a energie. Zanechal dielo, ktoré má trvalé miesto v slovenskej archeológii a ktoré bude aj pre nasledujúce generácie vzácnym zdrojom informácií.

Mária Lamiová-Schmiedlová

PhMr. Gustáv Štibrányi (* 1909 - † 2001)

Dňa 12. 12. 2009 uplynulo 100 rokov odvtedy, keď sa v Budapešti narodil Gustáv Štibrányi. Onedlho sa s rodinou presťahovali do Prešova, kde strávil detstvo a vychodil základnú a strednú školu. Akademický titul magistra farmácie získal v roku 1932 po úspešnom ukončení štúdia na Karlovej univerzite v Prahe.

Ako farmaceutický praktikant začínal v Prešove, potom pracoval v Rožňave, Námestove a v Novom Meste nad Váhom, kým sa vrátil na východné Slovensko. V roku 1940 žil v Medzeve, neskôr v Turianskom Podhradí a v roku 1960 sa dostal do Moldavy nad Bodvou, ktorá sa stala jeho domovom.

Okolie Moldavy, predovšetkým Zádielska dolina a Silická planina boli miesta, ktoré Gustáv Štibrányi často navštevoval. Upútať ho ako prírodné skvosty, ale aj ako archeologické náleziská. Zbieral aj národopisný materiál pre miestne múzeum. Ludové povesti, ktoré tu spísal, sú aj publikované.

O veciach, ktoré ho zaujímali, sa snažil dozvedieť čo najviac, preto sa kontaktoval s príslušnými odborníkmi. Už v roku 1948 spolupracoval s prof. J. Skutilom, ktorý sa zameriaval na štúdium jaskýň i otvorených osád, obývaných už v dobe kamennej. V roku 1953 na VIII. pracovnej konferencii českých

a slovenských archeológov, ktorá sa konala v Košiciach za účasti vyše 200 domácich a zahraničných bádateľov, referoval o hradisku objavenom nad Zádielskou dolinou.

V tom istom roku sa G. Štibrányi stal externým tajomníkom Archeologického ústavu SAV pre vtedajší okres Moldava nad Bodvou. V roku 1956 ho zvolili za vedúceho archeologickej a historickej sekcie novovytvoreného múzea v Rožňave. Od roku 1974 bol externým pracovníkom Východoslovenského múzea v Košiciach. Aktívne sa zapájal do činnosti Slovenskej speleologickej spoločnosti aj Slovenskej archeologickej spoločnosti.

Gusti báči, ako sme ho familiárne volali, bol známy ako veľmi dobrý lekárnik a liečiteľ, za ktorým chodili ľudia zďaleka. Pritom si však vždy našiel čas na vychádzky do prírody, pri ktorých objavil celý rad nových archeologických lokalít. Svoje nálezy nezištne poskytoval odborníkom. Zaujímal sa aj o teoretické otázky, navštevoval výskumy, prednášky, študoval literatúru.

Opustil nás 21. 3. 2001. Nám, ktorí sme mali to šťastie s ním prežiť vzácne chvíle, ostane navždy v pamäti jeho priateľský úsmev a dobré slová, ktorými nikdy nešetril.

Mária Lamiová-Schmiedlová

SKRATKY POUŽITÉ V LITERATÚRE

- Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest
 Acta Arch. Opaviensia = Acta. Archaeologica Opavien-sia. Opava
 Arch. Ért. = Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat Tudományos Folyóirata. Budapest
 Arch. Hist. = Archaeologia Historica. Brno
 Arch. Rozhledy = Archeologické rozhledy. Praha
 Arch. Stud. Mat. = Archeologické studijní materiály. Praha
 Arch. Technica = Archeologia Technica. Zkoumání výrobních objektu a technologií archeologickými metodami. Brno
 Archeologija (Sofija) = Archeologia. Sofija
 AVANS = AVANS. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku. Nitra
 Balneol. Sprav. = Balneologický spravodajca. Balneologi-cal bulletine. Balneohistorica Slovaca. Piešťany
 Budapest Régiségei = Budapest Régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. Budapest
 Carpatica - Карпатика. Ужгород = Carpatica - Kar-patika. Užhorodskij nacionalnij universitet. Institut karpatoznavstva. Užhorod
 Commun. Arch. Hungariae = Communicationes Archaeologicae Hungariae. Budapest
 Dacia (N. S.) = Dacia (Nouvelle Série). Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne. Bucarest
 Folia Arch. = Folia Archaeologica. Annales Musei Nationalis Hungarici. Budapest
 Fundber. Österreich. Materialh. Wien = Fundberichte aus Österreich. Materialhefte. Wien
 Germania = Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main
 Herman Ottó Múz. Évk. = A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc
 Hist. Carpatica = Historica Carpatica. Zborník Východoslovenského múzea v Košiciach. Košice
 Jahrb. Landeskd. Niederösterreich (N. F.) = Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich. Neue Folge. Wien
 Magyar Múemlékvédelem = Magyar Múemlékvédelem. Budapest
 Mat. i Issled. Arch. SSSR = Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR. Moskva - Leningrad
 Mineral. Slovaca = Mineralia Slovaca. Bratislava
 Monumentorum Tutela = Monumentorum tutela - Ochrana pamiatok. Bratislava
 Móra Ferenc Múz. Évk. Stud. Arch. = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged
 Múemlékvédelem = Múemlékvédelem. Budapest
 Múemlékvédelmi Szemle. Technika = Múemlékvédelmi Szemle. Technika. Budapest
 Nové Obzory = Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. Prešov - Košice
 Nyíregyházi Jósá András Múz. Évk. = A Nyíregyházi Jósá András Múzeum Évkönyve. Budapest
 Pam. a Múz. = Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo. Bratislava
 Pam. a Prír. = Pamiatky a príroda. Metodicko-odborný a informačný časopis. Bratislava
 Pam. a Prír. Bratislavy = Pamiatky a príroda Bratislavy. Bratislava
 Per. Polytech. Ser. Architect. = Periodica polytechnica. Serie Architecture. Budapest
 Situla = Situla. Razprave Narodnega Muzeja v Ljubljani. Ljubljana
 Slov. Arch. = Slovenská archeológia. Časopis Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied v Nitre. Nitra
 Slov. Národopis = Slovenský národopis. Časopis Slovenskej akadémie vied. Bratislava
 Sovetskaja Arch. = Sovetskaja Archeologija. Moskva
 Štud. Zvesti AÚ SAV = Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied. Nitra
 Thraco-Dacica = Thraco-Dacica. București
 Ve Službách Arch. = Ve službách archeologie. Brno
 Vlast. Čas. = Vlastivedný časopis. Revue kultúrneho dedičstva Slovenska. Bratislava
 Vsl. Pravek = Východoslovenský pravek. Nitra - Košice
 Z Minulosti Spiša = Z minulosti Spiša. Ročenka Spišského dejepisného spolku. Levoča
 Zbor. SNM. Etnogr. = Zborník Slovenského národného múzea. Etnografia. Martin - Bratislava
 Zbor. SNM. Hist. = Zborník Slovenského národného múzea. História. Bratislava
 Stud. Arch. = Studia Archaeologica
 Stud. Arch. = Studia Archaeologia
 Stud. Hist. Nitriensia = Studia Historica Nitriensia. Nitra
 Stud. și Cerc. Istor. Veche = Studii și Cercetări de Istorie Veche și Archeologie
 Štud. Zvesti AÚ SAV = Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej Akadémie vied. Nitra
 Veröff. Mus. Ur-u. Frühgesch. Postdam = Veröffentlichungen des Museums für Ur-und Frühgeschichte Postdam
 Vlast. Štud. Gemera = Vlastivedné Štúdie Gemera. Martin
 Vlast. Zbor. Považia = Vlastivedný zborník Považia. Martin
 Vsl. Pravek = Východoslovenský pravek. Nitra
 Wiener Prähist. Zeitschr. = Wiener Prähistorische Zeitschrift. Wien
 Zbor. SNM, Arch. = Zborník Slovenského národného múzea. Archeológia. Bratislava
 Zbor. SNM, Hist. = Zborník Slovenského národného múzea. História. Bratislava

EDÍCIE VYDÁVANÉ ARCHEOLOGICKÝM ÚSTAVOM SAV V NITRE

ARCHAEOLOGICA SLOVACA MONOGRAPHIAE

FONTES

- I. Benadík, B. - Vlček, E. - Ambros, C.: Keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku. Bratislava 1957. -----
- II. Budinský-Krička, V.: Slovanské mohyly v Skalici. Bratislava 1959. -----
- III. Chropovský, B. - Dušek, M. - Polla, B.: Pohrebiská zo staršej doby bronzovej na Slovensku. Bratislava 1960. -----
- IV. Polla, B.: Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany). Bratislava 1962. -----
- V. Točík, A.: Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. Bratislava 1964. € 4.-
- VI. Dušek, M.: Thrakisches Gräberfeld der Hallsattzeit in Chotín. Bratislava 1966. € 5.-
- VII. Čilinská, Z.: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Bratislava 1966. € 5.-
- VIII. Bánesz, L.: Barca bei Košice - paläolithische Fundstelle. Bratislava 1968. -----
- IX. Novotná, M.: Die Bronzehortfunde in der Slowakei (Spätbronzezeit). Bratislava 1970. -----
- X. Polla, B.: Kežmarok (Ergebnisse der historisch-archäologischen Forschung). Bratislava 1971. -----
- XI. Svoboda, B.: Neuerworbene römische Metallgefäße aus Stráže bei Piešťany. Bratislava 1972. -----
- XII. Vladár, J.: Pohrebiská zo staršej doby bronzovej v Branči. Bratislava 1974. -----
- XIII. Ambros, C. - Müller, H.-H.: Frühgeschichtliche Pferdeskelettfunde aus dem Gebiet der Tschechoslowakei. Bratislava 1980. € 3.-
- XIV. Kolník, T.: Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei. Bratislava 1980. -----
- XV. Rejholcová, M.: Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie). Nitra 1995. Analýza. ISBN 80-88709-23-7 -----
- Rejholcová, M.: Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie). Nitra 1995. Analýza. ISBN 80-88709-13-X -----
- Rejholcová, M.: Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie). Nitra 1995. Katalóg. ISBN 80-88709-22-9 -----
- XVI. Kuzmová, K.: Terra sigillata im Vorfeld des nordpannonischen Limes (Südwestslowakei). Nitra 1997. ISBN 80-88709-32-6 € 23.-
- XVII. Kaminská, L.: Hörka-Ondrej. Nitra 2000. ISBN 80-88709-47-4 € 23.-

CATALOGI

- I. Točík, A.: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. Bratislava 1968. € 6.-
- II. Točík, A.: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Štúrovo. Bratislava 1968. € 4.-
- III. Točík, A.: Altmagyarische Gräberfelder in Südwestslowakei. Bratislava 1968. -----
- IV. Dušek, M.: Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava 1969. € 5.-
- V. Čilinská, Z.: Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. Bratislava 1973. -----
- VI. Veliačik, L. - Romsauer, P.: Vývoj a vzťah osídlenia lužických a stredodunajských popolnicových polí na západnom Slovensku I. Katalóg. Nitra 1994. ISBN 80-88709-15-6 -----
- VII. Bujna, J.: Malé Kosihy. Latènezeitliches Gräberfeld. Katalog. Nitra 1995. ISBN 80-88709-18-0 € 20.-
- VIII. Březinová, G.: Nitra-Šindolka. Siedlung aus der Latènezeit. Katalog. Bratislava 2000. ISBN 80-224-0649-X -----
- IX. Březinová, G. a kol.: Nitra-Chrenová. Archeologické výskumy na plochách stavenísk Shell a Baumax. Katalóg. Nitra 2003. ISBN 80-88709-62-2 € 20.-
- X. Kolník, T. - Varsik, V. - Vladár, J.: Branč Germánska osada z 2. až 4. storočia. Nitra 2007. ISBN 978-80-88709-98-5 € 45.-
- XI. Lamiová-Schmiedlová, M.: Žiarové pohrebisko z mladšej doby bronzovej na lokalite Dvorníky-Včeláre. Nitra 2009. ISBN 978-80-89315-13-0 € 20,70.-

STUDIA

- I. Pieta, K.: Die Púchov-Kultur. Nitra 1982. -----
- II. Veliačik, L.: Die Lausitzer Kultur in der Slowakei. Nitra 1983. -----
- III. Fusek, G.: Slovensko vo včasnოსlovenskom období. Nitra 1994. ISBN 80-88709-17-2 -----
- IV. Pavúk, J.: Štúrovo. Ein Siedlungsplatz der Kultur mit Linearkeramik und der Želiezovce-Gruppe. Nitra 1994. ISBN 80-88709-19-9 € 18.-
- V. Pavúk, J. - Bátora, J.: Siedlung und Gräberfeld der Ludanice-Gruppe in Jelšovce. Nitra 1995. ISBN 80-88709-24-5 -----
- VI. Šalkovský, P.: Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt. Nitra 2001. ISBN 80-88709-52-0 € 17.-
- VII. Ruttkay, A. - Ruttkay, M. - Šalkovský, P. (Ed.): Slovensko vo včasnom stredoveku. Nitra 2002. ISBN 80-88709-60-1 -----
- VIII. Hanuliak, M.: Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.-10. storočí na území Slovenska. Nitra 2004. ISBN 80-88709-72-5 -----
- IX. Pieta, K. - Ruttkay, A. - Ruttkay, M. (Ed.): Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva. Nitra 2007. Druhé vydanie. ISBN 978-80-88709-91-6 € 20.-
- X. Soják, M.: Osídlenie spišských jaskýň od praveku po novovek. Nitra 2007. ISBN 978-80-89315-01-7 € 28.-
- XI. Pieta, K.: Keltské osídlenie Slovenska. Mladšia doba laténska. Nitra 2008. ISBN 978-80-89315-05-5; ISBN 978-80-224-1027-4 € 36.-

COMMUNICATIONES

- I. Batora, J. - Peška, J. (Hrsg.): Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei. Nitra 1999. ISBN 80-88709-40-7 € 28.-
- II. Kuzma, I. (Ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín - 1998. Nitra 1999. ISBN 80-88709-41-5 € 25.-
- III. Friesinger, H. - Pieta, K. - Rajtár, J. (Hrsg.): Metallgewinnung und- Verarbeitung in der Antike. Nitra 2000. ISBN 80-88709-48-2 € 28.-
- IV. Cheben, I. - Kuzma, I. (Ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín - 2001. Nitra 2002. ISBN 80-88709-57-1 € 45.-
- V. Kuzmová, K. - Pieta, K. - Rajtár, J. (Hrsg.): Zwischen Rom und dem Barbaricum. Festschrift für Titus Kolník zum 70. Geburtstag. Nitra 2002. ISBN 80-88709-61-X -----
- VI. Batora, J. - Furmánek, V. - Veliačik, L. (Hrsg.): Einflüsse und Kontakte alteuropäischer Kulturen. Festschrift für Jozef Vladár zum 70. Geburtstag. Nitra 2004. ISBN 80-88709-70-9 € 35.-
- VII. Fusek, G. (Ed.): Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Nitra 2004. ISBN 80-88709-71-7 -----
- VIII. Cheben, I. - Kuzma, I. (Ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín - 2004. Nitra 2005. ISBN 80-88709-83-0 € 55.-
- XI. Cheben, I. - Kuzma, I. (Ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín - 2007. Nitra 2008. ISBN 978-80-89315-06-2 € 47.-

ARCHEOLOGICKÉ PAMÄTNÍKY SLOVENSKA

- I. Furmánek, V.: Radzovce - osada ľudu popolnicových polí. Bratislava 1990. ISBN 80-224-0094-7 -----
- II. Lamiová, M.: Zemplín - obec s bohatou minulosťou. Košice 1993. ISBN 80-900444-2-5 -----
- III. Čilinská, Z.: Slovania a avarský kaganát. Bratislava 1993. ISBN 80-7127-059-8 -----
- IV. Šiška, S.: Dokument o spoločnosti mladšej doby kamennej. Bratislava 1995. ISBN 80-224-0198-6 -----
- V. Pieta, K.: Liptovská Mara. Bratislava 1996. ISBN 80-967366-7-1 € 13.-
- VI. Hromada, J.: Moravany nad Váhom. Bratislava 2000. ISBN 80-88709-45-8 € 13.-
- VII. Olexa, L.: Nižná Myšľa. Osada a pohrebisko z doby bronzovej. Košice 2003. ISBN 80-88709-66-0 € 15.-
- VIII. Kaminská, L.: Hôrka-Ondrej. Osídlenie spišských travertínov v staršej dobe kamennej. Košice 2005. ISBN 80-88-709-74-1 € 15.-
- IX. Furmánek, V. - Markova, K.: Včelince. Archív dávnej minulosti. Nitra 2008. ISBN 978-80-89315-09-3 € 17.-
- X. Šalkovský, P.: Detva. Praveké a včasnohistorické hradisko k dávnym dejinám Slovenska. Nitra 2009. ISBN 978-80-89315-14-7 € 17.-

ACTA INTERDISCIPLINARIA ARCHAEOLOGICA

- I. Aktuálne otázky výskumu slovanských populácií na území Československa v 6.-13. storočí. Nitra 1979. -----
- II. Furmánek, V. - Stloukal, M.: Antropologický rozbor žarových hrobů piliňské a kyjatické kultury. Nitra 1982. -----
- III. Acta Interdisciplinaria Archaeologica. Tom. III. Nitra 1984. € 9.-
- IV. Acta Interdisciplinaria Archaeologica. Tom. IV. Nitra 1986. -----
- V. Acta Interdisciplinaria Archaeologica. Archeológia-Geofyzika-Archeometria. Tom. V. Nitra 1987. € 7.-
- VI. Súčasný poznatky z archeobotaniky na Slovensku. Nitra 1989. € 6.-
- VII. Palaeoethnobotany and Archaeology, International Work-Group for Paleoethnobotany. 8th Symposium Nitra - Nové Vozokany 1989. Nitra 1991. € 16.-
- VIII. Hajnalová, E.: Obilie v archeobotanických nálezoch na Slovensku. Nitra 1993. ISBN 80-88709-02-4 € 9.-
- IX. Vondráková, M.: Malé Kosihy II. Nitra 1994. ISBN 80-88709-14-8 € 13.-
- X. Hajnalová, E.: Ovocie a ovocinárstvo v archeobotanických nálezoch na Slovensku. Nitra 2001. ISBN 80-88-709-38-5 € 13.-

MATERIALIA ARCHAEOLOGICA SLOVACA (edícia ukončená)

- I. Točík, A.: Výčapy-Opatovce a ďalšie pohrebiská zo staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku. Nitra 1980. -----
- II. Budinský-Krička, V.: Kráľovský Chlmec. Nitra 1980. -----
- III. Točík, A.: Nitriansky Hrádok-Zámeček. I, II. Tabuľky. Nitra 1981. -----
- IV. Točík, A.: Malé Kosihy - osada zo staršej doby bronzovej. Nitra 1981. -----
- V. Benadik, B.: Maňa. Keltisches Gräberfeld - Fundkatalog. Nitra 1983. -----
- VI. Dušek, M. - Dušková, S.: Smolenice-Molpír I. Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit. Nitra 1985. -----
- VII. Wiederman, E.: Archeologické pamiatky topoľčianskeho okresu. Nitra 1985. -----
- VIII. Budinský-Krička, V. - Veliačik, L.: Krásna Ves. Gräberfeld der Lausitzer Kultur. Nitra 1986. -----
- IX. Kuzmová, K. - Roth, P.: Terra sigillata v Barbariku. Nitra 1988. -----
- X. Hanuliak, M. - Kuzma, I. - Šalkovský, P.: Mužla-Čenkov I. Osídlenie z 9.-12. storočia. Nitra 1993. ISBN 80-88709-07-5 € 20.-
- XI. Šalkovský, P.: Hradisko v Detve. Nitra 1994. ISBN 80-88709-10-5 € 10.-
- XII. Hanuliak, M.: Malé Kosihy I. Nitra 1994. ISBN 80-88709-12-1 -----
- XIII. Dušek, M. - Dušková, S.: Smolenice - Molpír II. Nitra 1995. ISBN 80-88709-20-2 € 15.-

ZOZNAM PUBLIKÁCIÍ ZARADENÝCH VO VÝMENNOM FONDE ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SAV

Actes du XII Congrès U. I. S. P. P. 1. zv.	€ 20.-	Castrum Bene 7.	€ 22.-
Actes du XII Congrès U. I. S. P. P. 2. zv.	€ 20.-	Colloque International l' Aurignacien et le	
Actes du XII Congrès U. I. S. P. P. 3. zv.	€ 18.-	Gravettien (perigordien) dans leur	
Actes du XII Congrès U. I. S. P. P. 4. zv.	€ 15.-	Cadre Ecologique.	€ 13.-
Archaeologia Historica 13/1988.	€ 8.-	Complex of upper palaeolithic sites near	
Archaeologia Historica 22/1997.	€ 25.-	Moravany. Vol. II.	€ 13.-
Archaeologia Historica 24/1999.	€ 28.-	Complex of upper palaeolithic sites near	
Archaeologia Historica 31/2006.	€ 30.-	Moravany. Vol. III.	€ 15.-
Archaeologia Historica 33/2008.	€ 30.-	Der sonderbare Baron. Dvořák, P.	€ 13.-
Archaeologia Historica 34/2009.	€ 26.-	Die Ergebnisse der arch. Ausgrab. beim Aufbau	
Archeológia - História - Geografia (Archeológia).	€ 3.-	des Kraftwerksystems Gabčíkovo-Nagymaros.	€ 7.-
Archeológia - História - Geografia (Geografia).	€ 3.-	Die Slowakei in der jüngeren Steinzeit. Novotný, B.	€ 1.-
Archeológia - História - Geografia (História).	€ 3.-	Európa okolo roku 1000.	€ 25.-
Archeologická topografia Bratislavy.	€ 13.-	Europas mitte 1000.	€ 67.-
Archeologická topografia Košíc.	€ 13.-	Gerulata I.	€ 20.-
Archeologické nálezy v zbierkach Mestského múzea		Graphische Auswertung osteometrischer Werte in der	
v Zlatých Moravciach. Ruttkayová, J. - Ruttkay, M.	€ 6.-	historischen Osteologie. Sep. ŠZ 12/1964. Rajtová, V.	€ 3.-
Archeologické pamiatky a súčasnosť.	€ 3.-	Hallstatt a Býčí skála. Průvodce výstavou.	€ 2.-
Archeologičeskije vesti.	€ 6.-	Importants Sites Slaves en Slovaquie.	€ 3.-
AVANS v roku 1975.	€ 4.-	IX. meždunarodnyj sjezd slavistov. Kijev 7. 9.-13. 9. 1983.	€ 1.-
AVANS v roku 1976.	€ 5.-	Ján Dekan. Život a dielo.	€ 5.-
AVANS v roku 1977.	€ 5.-	Kelemantia Brigetio. (ang.).	€ 10.-
AVANS v roku 1978.	€ 3.-	Kelemantia Brigetio. (nem.).	€ 10.-
AVANS v roku 1979.	€ 3.-	Liptovská Mara. Ein frühgeschichtliches Zentrum	
AVANS v roku 1989.	€ 10.-	der Nordslowakei. Pieta, K.	€ 13.-
AVANS v roku 1990.	€ 10.-	Liptovská Mara. Včasnohistorické centrum severného	
AVANS v roku 1991.	€ 13.-	Slovenska. Pieta, K.	€ 13.-
AVANS v roku 1995.	€ 15.-	Najstaršie roľnícke osady na Slovensku. Novotný, B.	€ 1.-
AVANS v roku 1996.	€ 15.-	Numizmatika v Československu.	€ 3.-
AVANS v roku 1997.	€ 18.-	Vyhodnotenie. Hanuliak, M.-Rejholcová, M.	€ 23.-
AVANS v roku 1998.	€ 18.-	Pleistocene Environments and Archaeology of the	
AVANS v roku 1999.	€ 19.-	Dzeravá skala Cave, Lesser Carpathians, Slovakia.	€ 20.-
AVANS v roku 2000.	€ 20.-	Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca	
AVANS v roku 2001.	€ 32.-	5. až 13. stor. II. časť. Stredoslovenský kraj.	€ 10.-
AVANS v roku 2002.	€ 22.-	Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca	
AVANS v roku 2003.	€ 23.-	5. až z 13. stor. III. časť. Východné Slovensko.	€ 31,50.-
AVANS - register za roky 1984-1993.	€ 25.-	Rapports du III ^e Congrès International	
AVANS v roku 2004.	€ 27.-	d'Archeologie Slave 1. sept. 1975.	€ 8.-
AVANS v roku 2005.	€ 27.-	Rapports du III ^e Congrès International	
AVANS v roku 2006.	€ 29.-	d'Archeologie Slave 2. sept. 1975.	€ 3.-
AVANS v roku 2007.	€ 29.-	Referáty o pracovných výsledkoch čs. archeologie	
Bajč-Vlkanovo. Sep. ŠZ 12/1964. Točík, A.	€ 1.-	za rok 1958, časť II.	€ 1.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1980.		Rímske kamenné pamiatky. Gerulata. Shmidtová, J.	€ 10.-
Melicher, J.	€ 2.-	Sádok - Cibajky - Siance. Gogová, S.	€ 3.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1981.		Slovacchia. Crocevia delle civiltà Europee 2005.	€ 25.-
Melicher, J.	€ 2.-	Slovacchia. Katalóg výstavy.	€ 25.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1986.		Slovenská archeológia 1962/2.	€ 7.-
Melicher, J.	€ 2.-	Slovenská archeológia 1968/2.	€ 7.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1987.		Slovenská archeológia 1972/1.	€ 9.-
Melicher, J.	€ 1.-	Slovenská archeológia 1984/1.	€ 9.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1988.		Slovenská archeológia 1984/2.	€ 9.-
Melicher, J. - Mačalová, H.	€ 2.-	Slovenská archeológia 1985/1.	€ 9.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1989 a 1990.		Slovenská archeológia 1987/1.	€ 9.-
Mačalová, H.	€ 3.-	Slovenská archeológia 1987/2.	€ 9.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1991 a 1992.		Slovenská archeológia 1988/1.	€ 10.-
Jasečková, M.	€ 4.-	Slovenská archeológia 1988/2.	€ 10.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1993 a 1994.		Slovenská archeológia 1989/1.	€ 10.-
Jasečková, M.	€ 4.-	Slovenská archeológia 1989/2.	€ 10.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1995 a 1996.		Slovenská archeológia 1990/1.	€ 10.-
Jasečková, M.	€ 4.-	Slovenská archeológia 1990/2.	€ 10.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1997 a 1998.		Slovenská archeológia 1992/1.	€ 15.-
Jasečková, M.	€ 4.-	Slovenská archeológia 1992/2.	€ 15.-
Bojná. Nové nálezy z počiatkov slovenských dejín.		Slovenská archeológia 1993/1.	€ 15.-
Pieta, K.	€ 5.-	Slovenská archeológia 1993/2.	€ 15.-

Slovenská archeológia 1994/1.	€ 15.-	Študijné zvesti 17/1969.	€ 5.-
Slovenská archeológia 1994/2.	€ 15.-	Študijné zvesti 18/1970.	€ 9.-
Slovenská archeológia 1995/1.	€ 16.-	Študijné zvesti 19/1981.	€ 7.-
Slovenská archeológia 1995/2.	€ 16.-	Študijné zvesti 21/1985.	€ 8.-
Slovenská archeológia 1996/1.	€ 17.-	Študijné zvesti 23/1987.	€ 9.-
Slovenská archeológia 1996/2.	€ 17.-	Študijné zvesti 24/1988.	€ 6.-
Slovenská archeológia 1996/2 (nezviazaná).	€ 12.-	Študijné zvesti 25/1988.	€ 5.-
Slovenská archeológia 1997/1.	€ 18.-	Študijné zvesti 26/1990.	€ 18.-
Slovenská archeológia 1997/2.	€ 18.-	Študijné zvesti 27/1991.	€ 15.-
Slovenská archeológia 1998/1.	€ 20.-	Študijné zvesti 28/1992.	€ 20.-
Slovenská archeológia 1998/2.	€ 20.-	Študijné zvesti 29/1993.	€ 18.-
Slovenská archeológia 1999/1.	€ 20.-	Študijné zvesti 30/1994.	€ 15.-
Slovenská archeológia 1999/2.	€ 20.-	Študijné zvesti 31/1995.	€ 20.-
Slovenská archeológia 2000/1.	€ 22.-	Študijné zvesti 32/1996.	€ 21.-
Slovenská archeológia 2000/2.	€ 22.-	Študijné zvesti 33/1999.	€ 20.-
Slovenská archeológia 2001/1-2.	€ 44.-	Študijné zvesti 34/2002.	€ 23.-
Slovenská archeológia 2002/1.	€ 22.-	Študijné zvesti 35/2002.	€ 25.-
Slovenská archeológia 2002/2.	€ 22.-	Študijné zvesti 36/2004.	€ 30.-
Slovenská archeológia 2003/1.	€ 22.-	Študijné zvesti 37/2005.	€ 20.-
Slovenská archeológia 2003/2.	€ 22.-	Študijné zvesti 38/2005.	€ 20.-
Slovenská archeológia 2004/1.	€ 22.-	Študijné zvesti 39/2006.	€ 20.-
Slovenská archeológia 2004/2.	€ 22.-	Študijné zvesti 40/2006.	€ 35.-
Slovenská archeológia 2005/1.	€ 22.-	Študijné zvesti 41/2007.	€ 40.-
Slovenská archeológia 2005/2.	€ 22.-	Študijné zvesti 42/2007.	€ 35.-
Slovenská archeológia 2006/1.	€ 22.-	Študijné zvesti 43/2008.	€ 35.-
Slovenská archeológia 2006/2.	€ 22.-	Študijné zvesti 44/2008.	€ 35.-
Slovenská archeológia 2007/1.	€ 22.-	Študijné zvesti 45/2009.	€ 35.-
Slovenská archeológia 2007/2.	€ 22.-	Študijné zvesti 46/2009.	€ 35.-
Slovenská archeológia 2008/1.	€ 22.-	Tak čo, naši ste niečo? Svedectvo archeológie	
Slovenská archeológia 2008/2.	€ 22.-	o minulosti Mostnej ulice v Nitre.	
Slovenská archeológia 2009/1.	€ 22.-	Březinová, G. - Samuel, M.	€ 20.-
Slovenská archeológia 2009/2.	€ 22.-	Terra sigillata in Mähren. Droberjar, E.	€ 13.-
Slovenská numizmatika VIII.	€ 3.-	Točík Anton 1918-1994. Biografia, bibliografia.	€ 5.-
Slovenská numizmatika X.	€ 3.-	Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ost-	
Slovenská numizmatika XV.	€ 8.-	slowakei in Bezug zu den Nachbargebieten.	€ 10.-
Slovenská numizmatika XVII.	€ 8.-	Ve službách archeologie IV.	€ 25.-
Slovenská numizmatika XVIII.	€ 8.-	Ve službách archeologie V.	€ 25.-
Stredné Slovensko 2.	€ 2.-	Ve službách archeologie 2007/1.	€ 20.-
Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia III-IV.	€ 18.-	Ve službách archeologie 2007/2.	€ 20.-
Studia Historica Slovaca XVI.	€ 3.-	Ve službách archeologie 2008/1.	€ 40.-
Studia Historica Slovaca XVII.	€ 4.-	Ve službách archeologie 2008/2.	€ 40.-
Studie muzea Kroměřížska 88.	€ 5.-	Velikaja Moravia. Sokrovišča prošlo	
Šebastovce I. Gräberfeld aus der Zeit des awarischen		Čechov i Slovakov. Katalog - Kiev.	€ 1.-
Reiches. Katalog. Budinský-Krička, V. - Točík, A.	€ 13.-	Východoslovenský pravek - Special Issue.	€ 28.-
Študijné zvesti 7/1961.	€ 3.-	Východoslovenský pravek I.	€ 7.-
Študijné zvesti 8/1962.	€ 3.-	Východoslovenský pravek II.	€ 7.-
Študijné zvesti 10/1962.	€ 3.-	Východoslovenský pravek V.	€ 13.-
Študijné zvesti 12/1964.	€ 3.-	Východoslovenský pravek VI.	€ 20.-
Študijné zvesti 13/1964.	€ 2.-	Východoslovenský pravek VII.	€ 20.-
Študijné zvesti 14/1964.	€ 2.-	Východoslovenský pravek VIII.	€ 20.-
Študijné zvesti 15/1965.	€ 3.-	Zlatý vek v Karpatoch. Keramika a kov doby bronzovej	
Študijné zvesti 16/1968.	€ 5.-	na Slovensku (2300-800). Furmánek, V.	€ 19.-